

Sayı: 9 Yıl: 2024 Haziran
ISSN: 2687-2722

TÜRK DİN PSİKOLOJİSİ DERGİSİ

9





Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

9



Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı | Issue: 9 • Haziran | June 2024
ISSN: 2687-2722

Sahibi | Owner

Prof. Dr. Mustafa Koç

Yazı İşleri Müdürü | Responsible Manager

Kasım Kaya

Editör | Editor

Prof. Dr. Ali Rıza Aydın

Editör Yardımcısı | Associate Editor

Dr. Öğr. Üyesi Bilal Kartal

Yayın Kurulu | Editorial Board

Prof. Dr. Ali Ayten • Marmara Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Ali Ulvi Mehmedoğlu • Marmara Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Amber Haque • Doha Institute for Graduate Studies • Katar
Prof. Dr. Hisham Abu-Rayya • University of Haifa • İsrail
Prof. Dr. James L. Cox • University of Edinburgh • İskoçya
Prof. Dr. Mehmet Atalay • İstanbul Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Michael E. Nielsen • Georgia Southern University • ABD
Prof. Dr. Abdülkerim Bahadır • Necmettin Erbakan Üniversitesi • Türkiye
Doç. Dr. Sema Yılmaz • Cumhuriyet Üniversitesi • Türkiye

Danışma Kurulu | Advisory Board

Prof. Dr. Âdem Şahin • Necmettin Erbakan Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Halil Apaydın • Amasya Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Hasan Kaplan • Yalova Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Hasan Kayıklık • Çukurova Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Saffet Kartopu • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi • Türkiye
Prof. Dr. Behlül Tokur • Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi • Türkiye
Doç. Dr. Mebrure Doğan • Afyon Kocatepe Üniversitesi • Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Bilal Kartal • Dicle Üniversitesi • Türkiye

Türkçe Metin Düzeltme | Turkish Proofreading

Hakan Sarı • Ali Yüksel • Elif Nihal Aktay • Tuba Nur İskeçlier
Mervenur Uzgur

İngilizce Metin Düzeltme | English Proofreading

Dr. Kübra Yıldız • Esra Şirin • Hamidullah Genç

Tasarım | Design

Prof. Dr. Mustafa Koç

Yönetim Yeri ve Adresi | Executive Office

Büyükdere Mahallesi Prof. Dr. Nabi Avcı Bulvarı No: 4
26040 - Odunpazarı/Eskişehir

Telefon | Phone: +90 222 217 57 57

E-posta | E-mail: turkdinpsikolojisisidergisi@gmail.com

Web: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/tdpd>

Yayın Türü | Type of Publication

Uluslararası Süreli Yayın • International Periodicals

Yayın Periyodu | Period of Publication

Altı ayda bir (Haziran-Aralık) yayınlanır
Published biannually • June – December

Basım Tarihi | Date of Publication

30 Haziran • 30 June 2024

Basım Yeri | Place of Publication

Mim Dijital Baskı & Matbaa
Zübeyde Hanım Sebze Bahçeleri Caddesi, No: 103/8
06070 - Altındağ/Ankara
Telefon: +90 312 384 00 85

© Mustafa Koç



- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin *misyonu*, din psikolojisi alanında zengin içerikte ve kalitede akademik çalışmalar yayımlayarak Türk din psikolojisi literatürüne katkı sağlamak ve bu çalışmaların akademik topluluğa ulaştırmaktır.
- The *mission* of Turkish Journal for the Psychology of Religion is to contribute to the literature of Turkish psychology of religion by publishing academic studies in the field of psychology of religion with a rich content and quality and to convey these studies to the academic community.
- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin *vizyonu*, akademik dergicilikte din psikolojisi alanında dünyanın önde gelen ve saygın akademik dergileri arasında olmaktır.
- The *vision* of Turkish Journal for the Psychology of Religion is to become one of the world's leading and respected academic journals in the field of psychology of religion in academic journalism.



Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

İçindekiler | Contents

■ Editörden From Editor.....	7-8
■ Makaleler Articles	
Boşanma Sürecindeki Bireylerde Başa Çıkma Stratejileri ve Dini Başa Çıkma Üzerine Bir Araştırma <i>A Study on Coping Strategies and Religious Coping in Individuals Going Through the Divorce Process</i> Esmâ Salim & Hüseyin Certel.....	9-40
Bilişsel Psikoloji Perspektifinden Din ve Maneviyat <i>Religion and Spirituality from the Perspective of Cognitive Psychology</i> Büşra Şekerli.....	41-62
Depremin Lise Öğrencilerinin Dinsel İnanç-Tutum-Davranış Örüntüleri Üzerindeki Etkileri: 2023 Diyarbakır Depremi Üzerine Nitel Bir Araştırma <i>Effects of the Earthquake on High School Students' Patterns of Religious Beliefs-Attitudes-Behaviors: A Qualitative Study on the 2023 Diyarbakır Earthquake</i> Rahime Şule Önen & Muhammed Kızılgöçit.....	63-98
Türk Din Psikolojisi ve Pedagojisi Çalışmalarında “Değerler Psikolojisi ve Pedagojisi” Literatürü (1975-2023) Üzerine Bir Araştırma <i>A Study on the Literature of “Values Psychology and Pedagogy” in Turkish Psychology and Pedagogy of Religion Studies (1975-2023)</i> Hanife Teker.....	99-136
Din Psikolojisi Perspektifinden Dindarlık ve Tüketim İlişkisi Üzerine Kuramsal Değerlendirmeler <i>Theoretical Assessments on the Relationship Between Religiosity and Consumption from the Perspective of Psychology of Religion</i> Ayşenur Barak & Hasan Kaplan.....	137-174

Türk Din Psikolojisinde Öncü Bir İsim: Ali Murat Daryal Üzerine Biyografik Bir Araştırma

A Leading Figure in Turkish Psychology of Religion: A Biographical Research on Ali Murat Daryal

Mustafa Koç.....175-272

■ **Kitap İncelemeleri** | Book Reviews

Sosyal Psikoloji: Bireylerden Gruplara İnanç

Social Psychology: Belief from Individuals to Groups

Rümeysa Sancak.....273-284

İyi Oluş ve Din

Well-being and Religion

Feyza Nur Taşkaya.....285-292

Psikanaliz ve Zen-Budizm

Psychoanalysis and Zen-Buddhism

Yiğit Sefa Kalava.....293-302

■ **Yazar Bilgileri** | Author Information.....303-306

■ **Yayın ve Yazım İlkeleri** | Principles of Publishing and Writing.....307-310



Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

E d i t ö r d e n | F r o m E d i t o r

Değerli Türk Din Psikolojisi Dergisi okuyucuları!

Rabbimize şükürler olsun ki, Türk din psikolojisi araştırmalarının yayımlandığı bir alan dergimiz olan Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin dokuzuncu sayısıyla karşınızdayız. Her geçen sayıda daha da olgunlaşarak, alandaki araştırmalara bilimsel katkı sağlıyor olmanın sevincini yaşıyoruz.

Uluslararası hakemli dergi statüsüyle 2020 yılında akademik yayın hayatına başlayan Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin dokuzuncu sayısında, yine birbirinden değerli akademik makalelere ve kitap incelemelerine yer verilmiştir. TDPD, başta siz kıymetli okuyucularımız olmak üzere dergi ekibimiz, hakemlerimiz ve yazarlarımızın katkılarıyla akademik yayıncılık hayatını düzenli biçimde devam ettirmeyi hedeflemektedir.

TDPD'nin bu sayısında, Esmâ Salım ve Hüseyin Certel'in *Boşanma sürecindeki bireylerde başa çıkma stratejileri ve dini başa çıkma üzerine bir araştırma*; Büşra Şekerli & Mustafa Bilici'nin *Bilişsel psikoloji perspektifinden din ve maneviyat*; Rahime Şule Önen & Muhammed Kızılgöçit'in *Depremin lise öğrencilerinin dinsel inanç-tutum-davranış örüntüleri üzerindeki etkileri: 2023 Diyarbakır depremi üzerine nitel bir araştırma* isimli makaleleri yer almaktadır. Ayrıca, Hanife Teker'in *Türk Din Psikolojisi ve Pedagojisi çalışmalarında "Değerler Psikolojisi ve Pedagojisi" literatürü (1975-2023) üzerine bir araştırma*; Ayşenur Barak & Hasan Kaplan'ın *Din psikolojisi perspektifinden dindarlık ve tüketim ilişkisi üzerine kuramsal değerlendirmeler* ve Mustafa Koç'un *Türk din psikolojisinde öncü bir isim: Ali Murat Daryal üzerine biyografik bir araştırma* adlı makaleleri de yine bu sayıda yer almaktadır. Kitap incelemeleri bölümünde ise Rümeysa Sancak'ın *Sosyal psikoloji: Bireylerden gruplara inanç*; Feyza Nur Taşkaya'nın *İyi oluş ve din* ile Yiğit Sefa Kalava'nın *Psikanaliz ve zen-budizm* kitap incelemeleri bulunmaktadır.

Sonuç olarak, TDPD'nin bu dokuzuncu sayısına genel olarak baktığında, 6 araştırma makalesi ve 3 kitap incelemesinden oluşan akademik ürünlerin (n=9) yer aldığı görülmektedir. Her bir akademik ürünün, kendi konusundaki ulusal ve uluslararası alan literatürüne katkılar sağlayarak alanda önemli bir eksikliği gidereceğini umut ediyoruz.

Akademik dergicilik dünyasına yeni giren TDPD'nin editörü olarak, yayın ekibim adına öncelikle tüm yayıncılık sorumluluğunu üzerine alan derginin sahibi kıymetli meslektaşım Prof. Dr. Mustafa Koç başta olmak üzere ilgili sayının bütün aşamalarında desteklerini esirgemeyen özgeci mutfak ekibime, bilimsel çalışmalarıyla dergimize kıymetli katkılar sağlayan akademisyen yazarlarımıza ve makaleleri büyük bir titizlikle inceleyen hakemlerimize çok teşekkür ediyorum.

TDPD'nin bu dokuzuncu (2024/9) sayısının başta Türk din psikolojisi araştırmaları olmak üzere uluslararası alan literatürüne bilimsel kazanımlar getirmesini diler, alan uzmanlığı birikimlerinizi yansıtan değerli akademik çalışmalarınızı ve manevi desteklerinizi beklediğimizi belirtmek isterim.

Onuncu sayımızda buluşmayı ümit ediyorum.

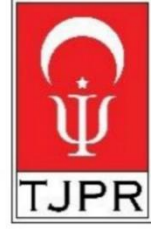
Prof. Dr. Ali Rıza Aydın



Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 9 • Haziran 2024 • 9-40

Issue: 9 • June 2024 • 9-40



Boşanma Sürecindeki Bireylerde Başa Çıkma Stratejileri ve Dini Başa Çıkma Üzerine Bir Araştırma

A Study on Coping Strategies and Religious Coping in Individuals Going Through the Divorce Process



Esmâ Salim

Doktora Öğrencisi
Süleyman Demirel Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: esmackr@hotmail.com
Orcid: 0000-0002-1635-8491
Isparta / Türkiye

Hüseyin Certel

Prof. Dr.
Süleyman Demirel Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
E-posta: hüseyincertel@sdu.edu.tr
Orcid: 0000- 0002-5120-7904
Isparta / Türkiye

PhD Student

Süleyman Demirel University
Institute of Social Sciences
E-mail: esmackr@hotmail.com
Orcid: 0000-0002-1635-8491
Isparta / Türkiye

Professor

Süleyman Demirel University
Faculty of Theology
E-mail: hüseyincertel@sdu.edu.tr
Orcid: 0000- 0002-5120-7904
Isparta / Türkiye

<https://doi.org/10.59379/tdpd.1267281>

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type	Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received	18 Mart 2023 • 18 March 2023
Kabul Tarihi • Accepted	26 Nisan 2024 • 26 April 2024

Ö z e t

Son yıllarda, özellikle modern toplumlarda, resmi bilgilere göre boşanma oranlarında ciddi oranda artış yaşandığı dikkatleri çekmektedir. Boşanma vakalarındaki söz konusu artış, toplumsal değişim bağlamında değerlendirilmelidir. Birbirinden farklı olmakla birlikte, birbiriyle yakından ilişkili siyasal, kültürel, sosyal ve ekonomik kökenli dinamikler toplumsal değişimi hızlandırmıştır. Bu değişimler, toplumda aile ve evlilik ilişkilerine yansımıştır. Örneğin, eşlerin evlilikten beklentileri değişime uğramaya başlamıştır. Eşler arasındaki uyumsuzluğun yine eşler tarafından tolere edilmesi zayıflamıştır. Boşanma gibi çoğu tabu kabul edilen olgulara karşı birey ve toplumun verdiği tepkiler değişime uğramıştır. Netice itibarıyla bu ve benzeri gelişmeler son yıllarda boşanma oranlarının yükselmesine zemin hazırlamıştır. Bir süreç olarak boşanma, karşı karşıya kalınan zorluklar ve sıkıntılar nedeniyle bireyler üzerinde yoğun stres yaratmaktadır. Boşanma sürecinin yarattığı bu yoğun stres, kişiler üzerinde birbirinden farklı etkiler yaratabilmektedir. Dolayısıyla bireyler farklı başa çıkma yolları sergilemektedir. Bazı kimseler yaşamında maruz kaldığı yoğun stres durumlarından kendilerini koruyabilmek, yıpratıcı ve bunaltıcı durumların üstesinden gelebilmek için dine tutunabilmektedir. Boşanma sürecinin yarattığı stres karşısında bireylerin başa çıkma stratejileri bu araştırmanın merkezî problemi oluşturmaktadır. Araştırmada boşanma sürecindeki bireylerin karşı karşıya kaldıkları stresli durumlarla baş etmede kullandıkları stresle başa çıkma stratejileri ve dinî başa çıkma tarzları konu edilmiştir. Bu araştırma metodolojik açıdan nicel yöntemle yapılmış olup, çalışma tarama modelleri arasında yer alan ilişkisel taramaya uygun olarak yürütülmüştür. Araştırma evrenini, Isparta Adliyesi 1. Aile Mahkemesi'ne 2015 yılının 1 Ocak ile 31 Aralık ayları arasında çekişmeli boşanma davası açmış kişiler oluşturmaktadır. Söz konusu duruma uygun olan ve araştırmaya dahil olmayı kabul eden 54'ü kadın, 51'i erkek toplam 105 kişi araştırmaya dahil edilmiştir. Sözlü onamlarının ardından katılımcılara önce bazı demografik özellikleri hakkında kişisel bilgi formu uygulanmıştır. Ardından Dinî Başa Çıkma Tarzları Ölçeği ve Stresle Başa Çıkma Tarzları Ölçeği uygulanmıştır. Araştırma sonuçlarına göre boşanma aşamasındaki bireylerde; cinsiyet, yaş, eğitim durumu, gelir durumu, kendine yönelik dindarlık algısı değişkenlerinin bireylerin stresle başa çıkma ve dinî başa çıkma tarzlarını etkileyen faktörler olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Boşanma süreci • Stres
Başa çıkma • Dini başa çıkma

A b s t r a c t

In recent years, especially in modern societies, a significant increase in divorce rates has been observed according to official data. This increase in divorce cases should be evaluated in the context of social change. Although different from each other, political, cultural, social, and economic dynamics, which are closely related to each other, have accelerated social change. These changes have been reflected in family and marital relationships in society. For example, expectations of spouses from marriage have begun to change. The tolerance of spouses towards incompatibility between them has weakened. Reactions of individuals and society towards phenomena such as divorce, which were mostly considered taboo, have changed. As a result, these and similar developments have paved the way for an increase in divorce rates in recent years. As a process, divorce creates intense stress on individuals due to the challenges and difficulties faced. This intense stress caused by the divorce process can have different effects on individuals. Therefore, individuals exhibit different coping strategies. Some people may turn to religion to protect themselves from the intense stress situations they are exposed to in life and to overcome exhausting and overwhelming situations. The central problem of this research is the coping strategies of individuals in the face of stress caused by the divorce process. The research focuses on the coping strategies and religious coping styles used by individuals going through the divorce process to deal with stressful situations they face. This research was conducted using quantitative methods and was carried out in accordance with the relational survey model, which is among the survey models. The population of the study consists of individuals who filed for contested divorce cases at the 1st Family Court of Isparta Courthouse between January 1 and December 31, 2015. A total of 105 people, including 54 women and 51 men, who were suitable for the situation and agreed to participate in the study, were included in the research. After obtaining their verbal consent, a personal information form about some demographic characteristics was first applied to the participants. Then, the Religious Coping Styles Scale and the Coping with Stress Scale were applied. According to the results of the research, it was concluded that gender, age, educational status, income status, and self-perceived religiosity are factors that affect the coping and religious coping styles of individuals going through the divorce process.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Divorce process • Stress
Coping • Religious coping

Giriş

Modern dönemde psikoloji ve sosyoloji başta olmak üzere, hemen hemen bütün sosyal bilimlerin, ailenin toplumun temel yapı birimi olduğu ve toplumsal düzenin işleyişine etki eden işlevleri bulunduğu gibi ön kabullerinin bulunduğunu söyleyebiliriz (Rycroft, 1989: 2; Emiroğlu & Aydın, 2003: 20; Bakırcıoğlu, 2012: 27; Timuçin, 2004: 13; Marshall, 1999: 112-113). Bu yönleriyle aileyi hem toplumsal hem de hukukî bir kurum olarak değerlendirebiliriz (Gözübüyük, 2001: 109; Ezra Park, 2017: 69; Turner, 2014: 364). Evlilik ise ailenin oluşumuna giden yolun başında kadın ve erkeğin hayatlarını birleştirmelerini ve bu birleşme neticesinde eşler arasında meydana gelen ilişkiyi ifade etmektedir (Atar, 2007: 112; Ayan, 2004: 10).

Evlilik ve aile içi ilişkiler, bazı bireyler için daha önce deneyimlemedikleri eş ve ebeveyn olma gibi yeni roller üstlenmeleriyle doyum ve mutluluk kaynağı olabildiği gibi bazıları için ise huzursuzluk ve mutsuzluk yaratabilmektedir (Hawkins, 2005: 445; Giddens, 2012: 289). Bu durumda boşanma, kimi zaman arzu edilmemesine rağmen, ilişkilerin içinde bulunduğu çözümsüzlüğe bir tür çözüm olarak ön plana çıkabilmektedir.

Günümüzde aile kurumunun karşı karşıya kaldığı en ciddi meydan okumalardan birisinin boşanma olduğunu ifade etmek mümkündür. Boşanma, en yalın ifadeyle, evlilik birliğinin hukuken sona ermesidir (Marshall, 1999: 79). Çoğunlukla, anlık gelişmelerin değil belli bir sürecin yarattığı birikimin ürünüdür. Modern toplumsal düzenlerde boşanma oranlarının artma eğiliminde olduğu dikkatleri çekmektedir. Örneğin ABD’de her iki evlilikten birinin boşanmayla neticelendiği ifade edilmektedir (Tarhan, 2005: 71-97). Resmî veriler ülkemizde de boşanma vakalarının artma eğiliminde bulunduğunu göstermektedir. Nitekim Türkiye’de kaba boşanma hızı (her bin nüfus başına düşen boşanma sayısı) 2001 yılında 1,41 iken 2022 yılında 2,13’e yükselmiştir (TÜİK, 2023). Modern dünyada bireyleri evliliğe devam etmek yerine boşanmaya yönelten nedenlerin psikolojik, sosyolojik ve ekonomik zemininin giderek genişlediğinden bahsetmek mümkündür (Turner, 2014: 364-377; Giddens, 2012: 264).

Türkiye’de aile hukuku, çoğu medeni ülkede olduğu gibi, boşanmanın anlaşmalı veya çekişmeli gerçekleşebileceğini kabul etmektedir. Ancak boşanma ister anlaşmaya dayalı ister çekişmeye dayalı gerçekleşsin eşlerin yaşamına bazı yönlerden olumsuz olarak yansıtılabilmektedir.

Dolayısıyla boşanma vakalarının bir kısmı bireylerin yaşamında başa çıkılması gereken bir psikososyal sürece dönüşerek yıpratıcı ve bunaltıcı stres kaynağı hâlini alabilmektedir.

İnsan, herhangi bir zamanda herhangi bir stres kaynağıyla karşılaştığında, çoğunlukla gerilir ve psikolojik açıdan uyarılır. Akabinde hissettiği rahatsızlıktan bir an evvel kurtulmanın yolunu arar (Atkinson & Atkinson, 1999: 509). Bu arayış psikoloji literatüründe “*başa çıkma*” kavramı etrafında ele alınmaktadır.

Bilişsel-fenomenolojik stres ve başa çıkma teorisinin gelişimine en değerli katkıları sunanların başında gelen Folkman ve Lazarus (1984: 141-142) başa çıkmayı, bireylerin stres yaratan olay ya da durumla karşılaşmalarının ardından kendilerine tehdit gördükleri problemle mücadele etmede kullandıkları bilişsel ve davranışsal çabalar şeklinde tanımlamaktadırlar. Onlara göre başa çıkmanın belli başlı özellikleri şu şekildedir: Her şeyden önce başa çıkma bir süreçtir. İkincisi başa çıkma tutum ve davranışları otomatikleşmiş tepkiler değildir. İnsanın sahip olduğu kaynaklarla bağlantılıdır. Üçüncüsü başa çıkma, sonucu iyi ya da kötü olduğuna bakılmaksızın, bireyin gerçekleştirdiği bütün düşünce ve eylemlerden oluşur. Son olarak başa çıkma bireyi zorlayan koşulları hafifletme, o koşullardan kaçınma veya kabullenme gibi girişimleri içerebilmektedir.

Folkman ve Lazarus (1984: 150-152; 1986), stresle baş etme sürecinde bireylerin bazen duygu odaklı bazen de problem odaklı yöntemler kullandıklarını dile getirmektedir. Bununla birlikte bu iki yöntemi birlikte kullanmaları da söz konusu olabilmektedir. Duygu odaklı başa çıkma yöntemlerinin önemli bir bölümü duygusal gerilimin azaltılmasına yönelik bilişsel süreçleri içermektedir. Kaçınma, minimize etme, uzaklaşma, seçici dikkat, olumlu karşılaştırmalar ve olumsuz olaylardan olumlu değer çıkarma gibi stratejiler buna örnektir. Problem odaklı başa çıkma yöntemleri ise sorunu tanımlama, maliyet-fayda analizi yaparak alternatif çözümler üretme, bunlar arasından seçim yaparak harekete geçme gibi stratejileri içermektedir.

Problem odaklı başa çıkmada bireyin rahatsız eden sorunla aktif olarak mücadelesi ön plandadır. Bu yöntemde birey, herhangi bir sorunla veya uyumunu olumsuz etkileyen yeni bir durumla karşılaştığında, onu değiştirmeye ya da onunla yeniden karşılaşmamaya yönelik bir yol bulma çabasına girer (Atkinson ve Atkinson, 1999: 509-510). Duygu odaklı başa çıkmada ise birey pasif konumdadır. Bu süreçte hedef, sorunu ortadan kaldırmak değil, onun neden olduğu menfi duyguları ortadan kaldırmaktır (Hökelekli, 2013: 219).

İnsanın içinde bulunduğu ve üstesinden gelemediği stres kaynaklı bunaltıcı durumlar karşısında başvurduğu duygu odaklı başa çıkma stratejilerinden birisi dinî inancı dayanak alır. Diğer bir ifadeyle stresli durumla mücadelede birey dine yakınlaşmakta, böylelikle dinî ve manevi kaynaklar, insan için dayanılması oldukça zor olan koşullara karşı yaşama tutunma ve mücadele etmede güç kaynağı haline gelmektedir. Din, bireysel manada insanın benlik ve kişilik gelişimine; toplumsal manada ise ahlak ve sosyal gelişimine katkı sunan temel unsurlar arasında gösterilmektedir. Bununla birlikte dinî inanç psikososyal açıdan bir güç kaynağıdır. Diğer bir ifadeyle insanın kendisini sıkıntılı veya bunalmış hissettiği zamanlarda ona ihtiyaç duyduğu cesaret ve umudu sağlama işlevini üstlenebilmektedir. Bu bağlamda dinin, insanın yaşamında karşılaştığı olaylar karşısında farkındalık kazanmasına, bu olayları anlamlandırmasına yardımcı olduğu ve böylelikle de yaşadığı dünyayı kontrol edebilmesine imkân tanıdığını dile getirmek mümkündür (Ayten, 2012; Ayten & Sağır, 2014; Ekşi, 2001; Lazarus & Folkmaz, 1984; Koç, 2009; Pargament vd., 1990; Pargament, 1997; Şentürk, 2010).

Dinin ruhsal sağlığa etkisine ilişkin farklı görüşler söz konusudur. Viktor Emil Frankl, Abraham Moslow, Carl Gustav Jung, William James ve Gordon Willard Allport gibi ruh sağlığı bilim insanları, dinî inancın ruhsal sağlık üzerinde olumlu etkisi olduğuna dikkat çekmişlerdir. Buna karşılık Sigmund Freud ve takipçileri, dindarlığın hastalıklı bir ruh hâli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Freud, dinî bir illüzyon (yanılsama) olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte Freudyen psikoloji, insanoğlunun sarıncı olaylar karşısında yaşadığı çaresizlik ve tükenmişlik karşısında dinin, yanılsamalı olsa da insanoğluna güç verdiğini kabul etmektedirler (Hökeleli, 2012: 71). Din ve başa çıkma sürecindeki etkisini bilimsel bir temelde ele alan isimlerin başında Kenneth I. Pargament gelmektedir (Pargament, 1997; Pargament vd., 1990).

Pargament (1997: 72-78), kriz ya da travmatik olayların insanlarda ruhsal, psikolojik veya fiziksel, kimi zaman da bunların karması etkiler bıraktığını dile getirmektedir. Bu durumun giderek ağırlaşmasını insanoğlunun, geçmişte kriz durumlarıyla ya da travmatik olayların etkisiyle başa çıkmada sağladığı toplumsal destekten uzaklaşmış olmasıyla ilişkilendirmektedir. Yani insanoğlunun sırtındaki yük geçmişe oranla artmış, stres yaratan olaylar depresyon, anksiyete, sinirlilik, alkolizm, psikosomatik rahatsızlık gibi ruhsal ve fiziksel tepkilere yol açmıştır.

Basit bir anlatımla başa çıkma belli bir zamanda ve koşulda insanın stresli durumlarla mücadelesi olarak tarif edilebilir (Pargament vd., 1990). Pargament (1997: 90), başa çıkma yöntemlerinin, zorlayıcı yaşam

olaylarının yarattığı stres yükünden uzaklaşmaya hizmet ederek daha güçlü bir benlik icra edebilmeyi kolaylaştırdığını ifade eder. Dinî başa çıkmanın bu sürecin parçalarından birisi olduğunu savunur. O, başa çıkmanın stresli ya da kriz durumlarla karşılaşan bireylerden bazılarının dine yakınlaşarak süreci yönetme çabaları bağlamında dinî başa çıkma sürecine eğilmektedir (Pargement, 1997: 132-412).

Pargement (1997), dinî başa çıkmayı olumlu ve olumsuz dinî başa çıkma etkinlikleri bağlamında ele almaktadır. Ona göre olumlu dinî başa çıkma pozitif duygu ve düşünceler ekseninde; olumsuz dinî başa çıkma ise negatif duygu ve düşünceler ekseninde gerçekleştirilmektedir.

Dinin insan psikolojisi üzerindeki olumlu etkisi, çoğunlukla, yerine getirdiği ibadetler aracılığıyla ortaya çıkmaktadır. Her ibadetin farklı işlevi bulunmaktadır. Örneğin namaz ibadetinin insana günlük yaşamın stres yaratan kaynaklarından zihnini uzak tutmasına yardım ettiği (Peker, 2011: 119), oruç ve hac gibi ibadetlerinde toplumsallaşma ve sosyal dayanışma duygularını güçlendirdiği ifade edilmektedir (Certel, 1998: 156; Ayten, 2012: 49). İnsan, Tanrı ile ilişki kurmaya çalışmaktadır. Certel'e göre (1998: 150-151), bu iletişim, insanı ahlakından kişiliğine, gündelik yaşamından duygu ve düşüncelerine değin olumlu yönde etkilemekte ve geliştirmektedir. İnsan, yerine getirdiği ibadetleri aracılığıyla yaratıcı ile buluşmaktadır. Bu durum insanda güven ve umut duygusunu beslemektedir. Böylelikle, çaresizlik ve ümitsizlik gibi olumsuz duygulardan sıyrılan insan iç huzura erişmektedir. Ayrıca yerine getirdiği ibadetlerin aynı zamanda Tanrı'nın emir ve yasakları oluşu, kulluk vazifesinin ifası olarak görüldüğü için mutluluk kaynağına dönüşmektedir.

Bu araştırma, hukuken boşanma aşamasında bulunan bireylerin içinde buldukları psiko-sosyal açıdan yıpratıcı süreçle başa çıkma stratejilerini özelde ise dinî başa çıkma stratejilerini konu edinmektedir.

a. Yöntem

Araştırma, ilişkisel tarama modeline göre gerçekleştirilmiştir. Bu modelde iki veya daha fazla değişken arasında bulunan ilişkiye yönelik analiz amaçlanmaktadır.

Araştırmanın evreni, 01 Ocak-31 Aralık 2015 tarihleri arasında Isparta Adliyesi 1. Aile Mahkemesi'ne açılmış ve 30 Haziran 2016 tarihi itibarıyla mahkeme aşaması devam eden 59 çekişmeli boşanma davasının tarafları olan 118 kişidir. Bu kişiler içinden araştırmaya katılmayı kabul eden 54 kadın ve 51 erkek toplam 105 kişi araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır. Öncelikle örneklem grubunun tümünün sözlü onamları

alınmıştır. Daha sonra araştırmacıların hazırladığı kişisel bilgi formu uygulanmıştır. Son olarak katılımcılara Stresle Başa Çıkma Tarzları Ölçeği (SBÇTÖ) ve Dinî Başa Çıkma Tarzları Ölçeği (DBÇTÖ) uygulanmıştır.

a.a. Problem

Araştırmamızın temel problemi “Boşanma sürecindeki bireyler, hangi stresle başa çıkma tarzlarını ve dinî başa çıkma tarzlarını kullanmaktadırlar? Bu iki başa çıkma tarzı arasında bir ilişki var mıdır? Eğer aralarında bir ilişki varsa bu ilişkinin yönü nedir?” sorularıdır.

a.b. Hipotezler

Araştırmanın temel probleminden hareketle test edilecek temel ve alt hipotezlerimiz ise şu şekildedir:

Temel hipotez:

- Boşanma sürecindeki bireylerin kullandıkları stresle başa çıkma tarzlarıyla dinî başa çıkma tarzları arasında olumlu yönde anlamlı bir ilişki vardır.

Alt hipotezler:

1- Boşanma sürecindeki bireylerin stresle başa çıkma tarzlarıyla cinsiyet, yaş, eğitim durumu, gelir durumu değişkenleri arasında anlamlı ilişki vardır.

2- Boşanma sürecindeki bireylerin stresle başa çıkma tarzlarıyla meslek grupları arasında anlamlı ilişki yoktur.

3- Boşanma sürecindeki bireylerin dinî başa çıkma tarzlarıyla cinsiyet, yaş, eğitim durumu, gelir durumu değişkenleri arasında anlamlı ilişki vardır.

4- Boşanma sürecindeki bireylerin dinî başa çıkma tarzlarıyla meslek grupları arasında anlamlı ilişki yoktur.

a.c. Veri Toplama Araçları

Araştırmada kullanılan veri toplama araçlarına ilişkin bilgiler aşağıda verilmiştir.

(1) *Kişisel Bilgi Formu*: Araştırmacıların hazırladığı; katılımcılara ait yaş, cinsiyet, eğitim, meslek, gelir gibi kişisel özelliklerin; evlenme yaşı, eşleriyle yaş farkı, kaçınıcı evlilik olduğu, evlenme şekli, eşle akrabalık durumu, evliliklerinin kaçınıcı yılında oldukları, çocuk sayısı, boşanmayı isteyen tarafın kim olduğu, daha önce fiili ya da hukuki ayrılık yaşanıp yaşanmadığı, daha önce boşanma davası açılıp açılmadığı, kayınvalide veya kayınpederle yaşama durumu gibi evliliklerin genel özellikleri ve

kendileriyle eşlerine yönelik dindarlık algıları gibi dindarlık değerlendirmelerinin sorgulandığı formdur.

(ii) *Stresle Başa Çıkma Tarzları Ölçeği*: Folkman ve Lazarus'un geliştirdiği, Şahin ve Durak'ın (1995) kısaltarak Türkçe uyarlamasını gerçekleştirdiği SBÇTÖ, toplam 30 maddeden oluşmaktadır. Dörtlü likert tipindeki ölçeğin geçerlik ve güvenilirlik çalışmalarını Ayşe Sibel Türküm (2002) gerçekleştirmiştir. Ölçeğin “Kendine Güvenli Yaklaşım (8., 10., 14., 16., 20., 23. ve 26. maddeler)”, “İyimser Yaklaşım (2., 4., 6., 12. ve 18. maddeler)”, “Kendine Güvensiz Yaklaşım (3., 7., 11., 19., 22., 25., 27. ve 28. maddeler)”, “Boyun Eğici Yaklaşım (5., 13., 15., 17., 21. ve 24. maddeler)” ve “Sosyal Desteğe Başvurma (1., 9., 29. ve 30. maddeler)” olmak üzere 5 alt boyutu bulunmaktadır.

(iii) *Dini Başa Çıkma Tarzları Ölçeği*: Pargament ve arkadaşlarının geliştirdiği bu ölçek, birbirinden farklı özelliklere sahip üç örneklem grubuna uygulanmıştır. Bu gruplarda yer alan bireylerin farklı olaylar karşısındaki başa çıkma tarzları ve bazı psikolojik veriler arasındaki ilişki ölçülerek geliştirilen söz konusu ölçek kısa forma dönüştürülmüştür. Toplanan veriler ışığında olumlu dinî başa çıkma ve olumsuz dinî başa çıkma boyutları bulunan bir dinî başa çıkma tarzları ölçeği geliştirilmiştir. Ölçeğin Türkçe uyarlamasını Ekşi (2001) yapmıştır. Ölçek, dörtlü likert tipindedir. Yüksek puanların anlamı o dinî başa çıkma tarzının fazla kullanıldığını, düşük puanların anlamı ise o dinî başa çıkma tarzının az kullanıldığını göstermektedir. Ölçeğin “Olumlu Dinî Başa Çıkma (1., 2., 6., 8., 9., 11. ve 13. maddeler)” ve “Olumsuz Dinî Başa Çıkma (3., 4., 5., 7., 10., 12. ve 14. maddeler)” olmak üzere iki alt boyutu bulunmaktadır.

a.d. Örneklemin Sosyo-Demografik Özellikleri

Örnekleme ilişkin demografik veriler aşağıdaki tabloda sunulmuştur (bkz. Tablo-1).

Tablo-1:
Örneklemin sosyo-demografik özellikleri

Değişkenler	Alt Değişkenler	n	%
Cinsiyet	Kadın	54	51,4
	Erkek	51	48,6
Yaş	21-30 yaş	26	24,8
	31-40 yaş	47	44,8
	41-50 yaş	22	21,0
	51-63 yaş	10	9,5
Eğitim Durumu	Okur-yazar	4	3,8
	İlkokul	26	24,8
	Ortaokul	17	16,2

	Lise	38	36,2
	Ön Lisans	3	2,9
	Üniversite	15	14,3
	Lisans Üstü	2	1,9
Meslek Grupları	Ev Hanımı	24	22,9
	Memur	16	15,2
	İşçi	37	35,2
	Serbest Meslek	17	16,2
	Emekli	9	8,6
	İşsiz	2	1,9
		Gelir Yok	26
Gelir Durumu	Düşük	34	32,4
	Orta Altı	24	22,9
	Orta	12	11,4
	Orta Üstü	7	6,7
	Üst	2	1,9

Yukarıdaki Tablo-1 incelendiğinde; en fazla katılımcının 31-40 yaş grubunda olduğu görülmektedir. Bu veri, 2016 yılında TÜİK tarafından yayınlanan Isparta ili boşanma istatistiklerini destekler niteliktedir. Nitekim söz konusu TÜİK raporuna göre anılan dönemde Isparta'da boşanan erkeklerin çoğunluğu 30-39 yaş grubundadır. Kadınların çoğunluğu ise 25-34 yaş grubunda yer almaktadır. Örneklem katılımcıların en az sayıda olduğu yaş grubu ise 51-63 yaş grubudur. Bu durumun sosyolojik dinamiğini Isparta ilinin toplumsal yapısına bağlamak mümkündür. Geleneksel düşünce sistematığı ve bu düşünce sistematığı içerisinde belli bir yaştan sonra boşanmanın toplum tarafından hoş karşılanmaması söz konusu toplumsal yapının ürünü olarak yorumlanabilir. Ayrıca eşler arasında en fazla dayanışmanın yaşlılık döneminde gerçekleşmesi ve ilerlemiş yaşlarda eşlerin birbirlerine manevi anlamda daha fazla ihtiyaç duyması sürecin psikolojik dinamiği olarak değerlendirilmektedir. Yine ahlak gelişimine katkısı bağlamında dinî inancın insan ilişkilerine getirmiş olduğu faydalı kazanımlar dikkate alındığında (Çağlayan, 2016) ileri yaşlardaki boşanma oranlarının düşük olmasında dinsel gerekçelerin etkili nedenler arasında olduğu düşünülebilir.

Yukarıdaki tabloya göre örneklemin büyük çoğunluğu gelirsiz, düşük gelirlili veya ortanın altında gelire sahiptir. Bu durumun, evlilikleri sarsan başlıca geçimsizlik sebeplerinden birinin ekonomik yoksunluk olduğu düşüncesini desteklemektedir.

Örneklemin yarıdan fazlasının lise ve üstü eğitim seviyesinde ol-

dukları değerlendirildiğinde; bu durumu eğitim seviyesi arttıkça boşanma hızının da arttığı şeklinde yorumlamak mümkündür.

b. Bulgular

Araştırma kapsamında ulaşılan veriler SPSS 22.0 programı aracılığıyla analiz edilmiştir. Hipotez testleri uygulanmadan önce DBÇTÖ ve SBÇTÖ'ye ilişkin verilerin güvenilir olup olmadıkları incelenmiştir. Her iki ölçeğin tüm alt boyutları ve toplam puanlarının analiz edilebilecek düzeyde güvenilir olduğu tespit edilmiştir.

Güvenilirlik analizinden sonra ölçeklere ilişkin verilerin normallik dağılımı incelenmiştir. Shapiro-Wilk testi sonucuna göre SBÇTÖ'nün çaresiz yaklaşım ve boyun eğici yaklaşım alt boyutlarına ilişkin verilerin normal dağılım gösterdiği, diğer alt boyutlarının ve DBÇTÖ'nün iki faktörünün normal dağılım göstermediği anlaşılmıştır. Bu doğrultuda parametrik testler normal dağılım gösteren faktörler için, non-parametrik testler ise normal dağılım göstermeyen faktörler için kullanılmıştır. Katılımcıların cinsiyet durumuna göre ölçek verilerinin karşılaştırılmasında Independent T test (parametrik) ve Mann Whitney U testi (non-parametrik) kullanılmıştır.

Örneklemin yaş, eğitim, meslek, gelir durumlarıyla kendi ve eşlerine yönelik dindarlık algı düzeylerine göre ölçek verilerinin karşılaştırılmasında ise One Way Anova (parametrik) ve Kruskal Wallis H (non-parametrik) testleri kullanılmıştır. One Way Anova analizine post hoc olarak Tukey testi kullanılırken, Kruskal Wallis H testine post hoc test olarak Mann Whitney U testi kullanılmıştır. Katılımcıların kişisel bilgiler formuna verdikleri yanıtların yüzdeler dağılımlarının belirlenmesinde ise frekans analizi kullanılmıştır.

b.a. Stresle Başa Çıkma Tarzları

Katılımcıların stresle başa çıkma tarzlarına ilişkin tanımlayıcı istatistikler aşağıda verilmiştir (bkz. Tablo-2).

Tablo-2:

Stresle başa çıkma tarzları puanlarına ilişkin tanımlayıcı istatistikler

Alt boyut	n	X	Ss
İyimser yaklaşım	105	11,27	2,584
Kendine güvenli yaklaşım	105	16,75	3,299
Sosyal desteğe başvurma	105	6,60	2,741
Çaresiz yaklaşım	105	9,52	3,945
Boyun eğici yaklaşım	105	6,52	3,346

Tablodan katılımcıların iyimser yaklaşım ve kendine güvenli yaklaşım düzeylerinin yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Sosyal desteğe başvurma puanları orta; boyun eğici ve çaresiz yaklaşım puanları ise düşük düzeydedir.

b.b. Dini Başa Çıkma Tarzları

Katılımcıların dinî başa çıkma tarzlarına ilişkin tanımlayıcı istatistikler aşağıda verilmiştir (bkz. Tablo-3).

Tablo-3:

Dinî başa çıkma tarzları puanlarına ilişkin tanımlayıcı istatistikler

Alt boyut	n	X	Ss
Olumlu dinî başa çıkma	105	25,54	2,939
Olumsuz dinî başa çıkma	105	24,77	2,725

Tablo incelendiğinde katılımcıların olumlu ve olumsuz dinî başa çıkma tarzları puanlarının yüksek düzeyde bulunduğu görülmektedir.

b.c. Cinsiyete Göre Başa Çıkma Tarzları

b.c.a. Cinsiyete Göre Stresle Başa Çıkma Tarzları

Katılımcıların cinsiyet değişkenine göre stresle başa çıkma tarzlarına ilişkin bulgular aşağıda verilmiştir (bkz. Tablo-4).

Tablo-4:

Cinsiyete göre stresle başa çıkma tarzları

Alt boyut	Cinsiyet	n	X	Ss	T	P
İyimser yaklaşım	Kadın	54	10,81	2,678	1099,0	,072
	Erkek	51	11,75	2,415		
Kendine güvenli yaklaşım	Kadın	54	16,30	3,424	1155,5	,153
	Erkek	51	17,24	3,121		
Sosyal desteğe başvurma	Kadın	54	6,54	2,793	1342,0	,821
	Erkek	51	6,67	2,710		
Çaresiz yaklaşım	Kadın	54	9,22	3,735	-,805	,423
	Erkek	51	9,84	4,168		
Boyun eğici yaklaşım	Kadın	54	6,30	3,516	-,715	,476
	Erkek	51	6,76	3,172		

Tablo analiz edildiğinde, erkek katılımcıların bütün alanlarda stresle baş etme düzeylerinin kadın katılımcılara göre yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte cinsiyete göre anlamlı düzeyde farklılaşmadan söz edebilmek mümkün görünmemektedir ($p>0,05$).

b.c.b. Cinsiyete Göre Dini Başa Çıkma Tarzları

Cinsiyet değişkenine göre katılımcıların dinî başa çıkma tarzlarına

ilişkin bulgular aşağıda verilmiştir (bkz. Tablo-5).

Tablo-5:
Cinsiyete göre dinî başa çıkma tarzları

Alt boyut	Cinsiyet	n	X	Ss	T	P
Olumlu dinî başa çıkma	Kadın	54	25,94	2,543	1244,0	,383
	Erkek	51	25,12	3,278		
Olumsuz dinî başa çıkma	Kadın	54	25,09	2,651	1170,5	,181
	Erkek	51	24,43	2,788		

Tablo analiz edildiğinde, kadınların olumlu dinî başa çıkma ve olumsuz dinî başa çıkma tarzları puanlarının erkeklere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Bununla birlikte katılımcıların olumlu dinî başa çıkma ve olumsuz dinî başa çıkma tarzları puanlarının cinsiyete göre istatistiki açıdan anlamlı düzeyde farklılaşmadığı anlaşılmaktadır ($p>0,05$).

Kadın katılımcıların olumlu dinî başa çıkma ve olumsuz dinî başa çıkma puanlarının, her ne kadar istatistiki bakımdan anlamlı bir farktan bahsedilemese de erkek katılımcılardan daha yüksek olması, konu bağlamında daha önce yapılmış araştırmaların bulgularıyla uyumlu görünmektedir.

b.c.c. Cinsiyet Değişkeni ile Stresle Başa Çıkma Tarzları ve Dinî Başa Çıkma Tarzları İlişkisi

Cinsiyet değişkenine göre katılımcıların SBÇT ve DBÇT'lerine ilişkin bulgular aşağıda verilmiştir (bkz. Tablo-6).

Tablo-6:
Cinsiyete göre stresle başa çıkma ve dinî başa çıkma tarzları

Kontrol değişkeni	Stresle başa çıkma tarzları	Tanımlayıcı istatistik	Olumlu dinî başa çıkma	Olumsuz dinî başa çıkma
Cinsiyet	İyimser yaklaşım	r	,211	,122
		p	,032	,216
		n	102	102
	Kendine güvenli yaklaşım	r	,241	,033
		p	,014	,739
		n	102	102
Sosyal desteğe başvurma	r	,124	,066	
	p	,211	,508	
	n	102	102	
Çaresiz yaklaşım	r	,162	-,293	
	p	,101	,003	
	n	102	102	
Boyun eğici yaklaşım	r	,293	-,136	
	p	,003	,170	
	n	102	102	

Katılımcıların cinsiyetine göre olumlu dinî başa çıkma tarzları puanlarıyla boyun eğici, kendine güvenli ve iyimser yaklaşım puanları arasında doğru orantılı ve anlamlı bir ilişki bulunduğu görülmektedir ($p < 0,05$). Cinsiyete göre olumsuz dinî başa çıkma tarzları puanlarıyla çaresiz yaklaşım puanları arasındaysa istatistiki bakımdan ters yönde anlamlı bir ilişki bulunduğu anlaşılmaktadır ($p < 0,05$). Cinsiyete göre olumlu dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla çaresiz yaklaşım ve sosyal desteğe başvurma puanları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Benzer ilişki olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla boyun eğici, kendine güvenli, sosyal desteğe başvurma ve iyimser yaklaşım puanları arasında da bulunmaktadır ($p > 0,05$).

b.d. Yaşa Göre Başa Çıkma Tarzları

b.d.a. Yaşa Göre Stresle Başa Çıkma Tarzları

Katılımcıların yaşına göre stresle başa çıkma tarzları hakkındaki bulgular aşağıda verilmiştir (bkz. Tablo-7).

Tablo-7:

Alt boyut	Yaşa göre stresle başa çıkma tarzları					F/X ²	P
	Yaş grupları	n	X	Ss			
İyimser yaklaşım	21-30	26	11,27	2,219	2,057	,561	
	31-40	47	11,02	3,089			
	41-50	22	11,32	1,961			
	51-63	10	12,30	2,058			
Kendine güvenli yaklaşım	21-30	26	16,69	3,056	,363	,948	
	31-40	47	16,89	3,415			
	41-50	22	16,45	3,569			
	51-63	10	16,90	3,178			
Sosyal desteğe başvurma	21-30	26	6,77	2,388	5,316	,150	
	31-40	47	6,62	2,953			
	41-50	22	7,14	2,587			
	51-63	10	4,90	2,601			
Çaresiz yaklaşım	21-30	26	9,04	3,268	2,154	,098	
	31-40	47	9,47	4,175			
	41-50	22	11,09	3,598			
	51-63	10	7,60	4,477			
Boyun eğici yaklaşım	21-30	26	7,12	3,840	,663	,577	
	31-40	47	6,13	3,499			
	41-50	22	6,91	2,671			
	51-63	10	6,00	2,582			

Tablo, katılımcıların stresle başa çıkma tarzları puanlarıyla yaş grupları arasında fark olduğunu göstermektedir. Ancak bu farklılıklar istatistiki açıdan anlamlı değildir ($p > 0,05$). 21-30 yaş grubunun, boyun eğici yaklaşımı en fazla kullanan yaş grubu olduğu anlaşılmaktadır.

21-30 yaş grubunda yer alan bireyler önemli ölçüde evliliklerinin ilk yıllarını yaşamaktadırlar. Bu durum, boşanma sürecini yaşayan bireylerin evliliklerinin başlangıç yıllarında karşı karşıya kaldıkları stresle başa çıkma mücadelesinde daha çok boyun eğici yaklaşımı kullandıklarını düşündürmektedir.

b.d.b. Yaşa Göre Dini Başa Çıkma Tarzları

Katılımcıların yaşına göre dinî başa çıkma tarzlarına ilişkin bulgular aşağıda verilmiştir (bkz. Tablo-8).

Tablo-8:
Yaşa göre dinî başa çıkma tarzları

Alt boyut	Yaş grupları	n	X	Ss	F/X ²	P
Olumlu dinî başa çıkma	21-30 yaş	26	26,31	2,753	5,393	,145
	31-40 yaş	47	25,45	3,091		
	41-50 yaş	22	25,14	2,817		
	51-63 yaş	10	24,90	2,961		
Olumsuz dinî başa çıkma	21-30 yaş	26	24,77	3,141	3,841	,279
	31-40 yaş	47	25,02	2,480		
	41-50 yaş	22	23,77	3,023		
	51-63 yaş	10	25,80	1,317		

Tablo incelendiğinde olumlu dinî başa çıkma tarzı puanının en yüksek 21-30 yaş grubunda yer alan katılımcılara ait olduğu görülmektedir. En yüksek olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanına ise 51-63 yaş grubunda yer alan katılımcıların sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte yaş gruplarına göre katılımcıların dinî başa çıkma tarzı puanları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir fark bulunmadığı ifade edilmelidir ($p>0,05$). Araştırmadan elde edilen bu neticeler konu bağlamında daha önce yapılmış araştırma sonuçlarıyla uyumludur.

b.d.c. Yaşa Göre Stresle Başa Çıkma Tarzları ve Dini Başa Çıkma Tarzları İlişkisi

Katılımcıların yaş değişkeniyle stresle başa çıkma ve dinî başa çıkma tarzlarına ilişkin bulgular aşağıda verilmiştir (bkz. Tablo-9).

Tablo-9:
Yaş ile stresle başa çıkma ve dinî başa çıkma tarzları arasındaki ilişki

Kontrol değişkeni	Stresle başa çıkma tarzları	Tanımlayıcı istatistik	Olumlu dinî başa çıkma	Olumsuz dinî başa çıkma
Yaş grubu	İyimser yaklaşım	r	,196	,098
		p	,046	,321
	Kendine güvenli yaklaşım	n	102	102
		r	,218	,015
	p	,026	,880	

	n	102	102
Sosyal desteğe başvurma	r	,105	,062
	p	,287	,531
	n	102	102
Çaresiz yaklaşım	r	,154	-,299
	p	,119	,002
	n	102	102
Boyun eğici yaklaşım	r	,275	-,143
	p	,005	,147
	n	102	102

Yaş grupları değişkenine göre olumlu dinî başa çıkma tarzı puanları ile boyun eğici, kendine güvenli ve iyimser yaklaşım puanları arasında istatistiki açıdan anlamlı ve doğru orantılı bir ilişki bulunmaktadır ($p < 0,05$). Yaş grupları değişkenine göre olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla çaresiz yaklaşım puanları arasında istatistiki bakımdan ters yönde anlamlı bir ilişki bulunduğu görülmektedir ($p < 0,05$).

Yaş grupları değişkenine göre olumlu dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla çaresiz ve sosyal desteğe başvurma yaklaşım puanları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişkiden söz etmek mümkün değildir. Ayrıca yaş grupları değişkenine göre olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla boyun eğici, iyimser yaklaşım, sosyal desteğe başvurma ve kendine güvenli yaklaşım puanları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişkiden bahsetmek mümkün değildir ($p > 0,05$).

b.e. Eğitim Durumuna Göre Başa Çıkma Tarzları

b.e.a. Eğitim Durumuna Göre Stresle Başa Çıkma Tarzları

Katılımcıların eğitim durumuna göre stresle başa çıkma tarzlarına ilişkin bulgular aşağıda verilmiştir (bkz. Tablo-10).

Tablo-10:

Eğitim durumuna göre stresle başa çıkma tarzları

Alt boyut	Eğitim durumları	n	X	Ss	F/X ²	P
İyimser yaklaşım	Okur-yazar	4	12,00	2,828	2,530	,865
	İlkokul	26	11,50	2,596		
	Ortaokul	17	11,65	2,090		
	Lise	38	10,97	2,982		
	Ön lisans	3	10,67	2,082		
	Üniversite	15	11,27	2,282		
	Lisansüstü	2	10,00	2,828		
Kendine güvenli yaklaşım	Okur-yazar	4	13,75	2,754	9,734	,136
	İlkokul	26	17,35	3,498		
	Ortaokul	17	17,24	3,073		
	Lise	38	17,13	2,924		
	Ön lisans	3	13,67	4,726		

	Üniversite	15	16,07	3,327		
	Lisansüstü	2	13,50	4,950		
Sosyal desteğe başvurma	Okur-yazar	4	4,50	3,109		
	İlkokul	26	6,69	2,839		
	Ortaokul	17	6,35	2,691		
	Lise	38	6,42	2,747	4,524	,606
	Ön lisans	3	6,67	2,517		
	Üniversite	15	7,53	2,642		
	Lisansüstü	2	8,00	2,828		
	Çaresiz yaklaşım	Okur-yazar	4	10,25	1,258	
İlkokul		26	10,42	3,818		
Ortaokul		17	8,94	4,130		
Lise		38	8,92	4,576	,816	,560
Ön lisans		3	12,67	3,055		
Üniversite		15	9,53	2,642		
Lisansüstü		2	8,00	2,828		
Boyun eğici yaklaşım		Okur-yazar	4	8,00	1,414	
	İlkokul	26	6,58	3,215		
	Ortaokul	17	6,71	4,120		
	Lise	38	5,63	2,972	3,304	,005
	Ön lisans	3	13,33	1,528		
	Üniversite	15	7,07	2,685		
	Lisansüstü	2	4,00	,000		

Tablo analiz edildiğinde eğitim durumlarına göre katılımcıların sosyal desteğe başvurma, kendine güvenli, iyimser ve çaresiz yaklaşım puanlarının istatistiksel bakımdan anlamlı farklılık yaratmadığı görülmektedir ($p>0,05$). Ancak katılımcıların eğitim durumuna göre boyun eğici yaklaşım puanlarında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılaşma dikkatleri çekmektedir ($p<0,05$).

b.e.b. Eğitim Durumuna Göre Dinî Başa Çıkma Tarzları

Eğitim durumuna göre katılımcıların dinî başa çıkma tarzlarına ilişkin bulgular aşağıda verilmiştir (bkz. Tablo-11).

Tablo-11:
Eğitim durumuna göre dinî başa çıkma tarzları

Alt boyut	Eğitim durumları	n	X	Ss	F/X ²	P
Olumlu dinî başa çıkma	Okur-yazar	4	23,75	4,031		
	İlkokul	26	25,92	2,432		
	Ortaokul	17	25,71	3,016		
	Lise	38	26,13	2,723	11,937	,063
	Ön lisans	3	26,00	2,000		
	Üniversite	15	24,33	3,177		
	Lisansüstü	2	20,00	4,243		
	Olumsuz dinî başa çıkma	Okur-yazar	4	26,25	1,500	11,074
İlkokul		26	23,85	3,120		

Ortaokul	17	23,35	3,297
Lise	38	25,37	2,259
Ön lisans	3	25,67	3,215
Üniversite	15	25,87	1,642
Lisansüstü	2	25,00	1,414

Tabloya göre katılımcıların eğitim durumlarıyla olumlu ve olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanları arasındaki ilişki istatistiki açıdan anlamlı değildir ($p>0,05$). En yüksek olumlu dinî başa çıkma tarzı puanları lise ve ön lisans mezunları arasındadır. En yüksek olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanları ise okur-yazarlar arasındadır. Araştırmada ortaya çıkan bu sonuçların konu bağlamında daha önce gerçekleştirilmiş araştırma sonuçlarıyla benzer olduğu anlaşılmaktadır.

b.e.c. Eğitim Durumuna Göre Stresle Başa Çıkma Tarzları ve Dini Başa Çıkma Tarzları İlişkisi

Eğitim durumuna göre katılımcıların stresle başa çıkma ve dinî başa çıkma tarzlarına ilişkin bulgular aşağıda verilmiştir (bkz. Tablo-12).

Tablo-12:

Eğitim durumuna göre stresle başa çıkma ve dinî başa çıkma tarzları				
Kontrol değişkeni	Stresle başa çıkma tarzları	Tanımlayıcı istatistik	Olumlu dinî başa çıkma	Olumsuz dinî başa çıkma
Eğitim durumu	İyimser yaklaşım	r	,168	,122
		p	,089	,218
		n	102	102
	Kendine güvenli yaklaşım	r	,204	,039
		p	,038	,691
		n	102	102
Eğitim durumu	Sosyal desteğe başvurma	r	,145	,031
		p	,141	,756
		n	102	102
	Çaresiz yaklaşım	r	,139	-,290
		p	,159	,003
		n	102	102
Boyun eğici yaklaşım	r	,283	-,146	
	p	,004	,140	
	n	102	102	

Katılımcıların eğitim durumuna göre olumlu dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla kendine güvenli ve boyun eğici yaklaşım puanları arasında hem doğru orantı hem de anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p<0,05$). Katılımcıların eğitim durumuna göre olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla çaresiz yaklaşım puanları arasındaysa ters yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($p<0,05$).

Katılımcıların eğitim durumuna göre ne olumlu dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla sosyal desteğe başvurma, iyimser ve çaresiz yaklaşım puanları arasında ne de olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla sosyal desteğe başvurma, kendine güvenli iyimser ve boyun eğici yaklaşım puanları arasında istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır ($p>0,05$).

b.f. Gelir Düzeyine Göre Başa Çıkma Tarzları

b.f.a. Gelir Düzeyine Göre Stresle Başa Çıkma Tarzları

Gelir düzeyine göre katılımcıların stresle başa çıkma tarzlarına ilişkin bulgular aşağıda verilmiştir (bkz. Tablo-13).

Tablo-13:

Gelir düzeyine göre stresle başa çıkma tarzları

Alt boyut	Gelir düzeyleri	n	X	Ss	F/X ²	P
İyimser yaklaşım	Gelir Yok	26	11,35	2,171	2,466	,782
	Düşük	34	11,41	2,583		
	Orta Altı	24	11,13	2,490		
	Orta	12	10,92	3,895		
	Orta Üstü	7	10,71	2,138		
	Üst	2	13,50	2,121		
Kendine güvenli yaklaşım	Gelir Yok	26	16,42	3,501	5,390	,370
	Düşük	34	16,74	3,315		
	Orta Altı	24	17,21	2,949		
	Orta	12	17,67	2,902		
	Orta Üstü	7	14,29	3,904		
	Üst	2	19,00	2,828		
Sosyal desteğe başvurma	Gelir Yok	26	6,88	2,566	6,387	,270
	Düşük	34	6,32	2,910		
	Orta Altı	24	6,50	2,284		
	Orta	12	6,67	3,774		
	Orta Üstü	7	5,86	1,345		
	Üst	2	11,00	1,414		
Çaresiz yaklaşım	Gelir Yok	26	10,04	3,376	4,843	,001
	Düşük	34	9,53	3,971		
	Orta Altı	24	6,92	3,623		
	Orta	12	12,42	3,848		
	Orta Üstü	7	12,00	1,915		
	Üst	2	8,00	2,828		
Boyun eğici yaklaşım	Gelir Yok	26	7,04	3,292	,684	,636
	Düşük	34	6,56	3,839		
	Orta Altı	24	5,79	3,283		
	Orta	12	6,00	2,594		
	Orta Üstü	7	8,00	2,517		
	Üst	2	6,00	2,828		

Tablo analiz edildiğinde katılımcıların sosyal desteğe başvurma, iyimser, boyun eğici ve kendine güvenli yaklaşım puanlarının gelir düzeylerine göre istatistiki açıdan anlamlı düzeyde farklılaşmadığı görülmektedir ($p>0,05$). Katılımcıların çaresiz yaklaşım puanlarının gelir düzeyine göre istatistiksel farklılaşması ise anlamlı düzeydedir ($p<0,05$). Söz konusu farklılığın, gelir düzeyi orta altı düzeyde olan katılımcıların çaresiz yaklaşım puanlarının gelire sahip olmayan, orta gelirli ve orta üstü gelirli olan olan katılımcılardan düşük olmasıyla bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.

b.f.b. Gelir Düzeyine Göre Dini Başa Çıkma Tarzları

Gelir düzeylerine göre katılımcıların dinî başa çıkma tarzlarına ilişkin bulgular aşağıda verilmiştir (bkz. Tablo-14).

Tablo-14:

Gelir düzeyine göre dinî başa çıkma tarzları

Alt boyut	Gelir düzeyleri	n	X	Ss	F/X ²	P
Olumlu dinî başa çıkma	Gelir Yok	26	26,38	2,061	6,144	,292
	Düşük	34	25,94	2,616		
	Orta Altı	24	24,67	3,535		
	Orta	12	25,00	3,438		
	Orta Üstü	7	25,00	3,916		
	Üst	2	23,50	,707		
Olumsuz dinî başa çıkma	Gelir Yok	26	24,46	2,832	6,225	,285
	Düşük	34	25,18	2,430		
	Orta Altı	24	25,29	2,836		
	Orta	12	23,75	2,340		
	Orta Üstü	7	23,57	3,910		
	Üst	2	26,00	,000		

Tablo analiz edildiğinde geliri bulunmayan katılımcıların en yüksek olumlu dinî başa çıkma tarzı puanına sahip olduğu görülürken, üst düzeyde gelire sahip olanların ise en yüksek olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte katılımcıların olumlu ve olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanlarının gelir düzeylerine göre istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık yaratmadığı anlaşılmaktadır ($p>0,05$).

b.f.c. Gelir Düzeyine Göre Stresle Başa Çıkma Tarzları ve Dini Başa Çıkma Tarzları İlişkisi

Gelir düzeyine göre katılımcıların stresle başa çıkma ve dinî başa çıkma tarzlarına ilişkin bulgular aşağıda verilmiştir (bkz. Tablo-15).

Tablo-15:

Gelir düzeyi ile stresle başa çıkma ve dini başa çıkma tarzları

Kontrol değişkeni	Stresle başa çıkma tarzları	Tanımlayıcı istatistik	Olumlu dinî başa çıkma	Olumsuz dinî başa çıkma
İyimser yaklaşım		r	,179	,096
		p	,069	,330
		n	102	102
Kendine güvenli yaklaşım		r	,225	,016
		p	,021	,872
		n	102	102
Gelir düzeyi	Sosyal desteğe başvurma	r	,129	,064
		p	,192	,518
		n	102	102
Çaresiz yaklaşım		r	,167	-,297
		p	,091	,002
		n	102	102
Boyun eğici yaklaşım		r	,278	-,145
		p	,004	,142
		n	102	102

Gelire göre katılımcıların olumlu dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla hem kendine güvenli hem de boyun eğici yaklaşım puanları arasında anlamlı ilişki bulunmaktadır ($p < 0,05$). Gelir durumuna göre olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla çaresiz yaklaşım puanları arasındaysa ters yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($p < 0,05$).

Katılımcıların gelir düzeyine göre hem olumlu dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla çaresiz, sosyal desteğe başvurma ve iyimser yaklaşım puanları arasında hem de olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla boyun eğici, kendine güvenli, sosyal desteğe başvurma ve iyimser yaklaşım puanları arasında istatistiki bakımdan anlamlı bir ilişki bulunduğunu dile getirmek mümkün değildir ($p > 0,05$).

b.g. Meslek Grubuna Göre Başa Çıkma Tarzları

b.g.a. Meslek Grubuna Göre Stresle Başa Çıkma Tarzları

Meslek grubuna göre katılımcıların stresle başa çıkma tarzlarına ilişkin bulgular aşağıda verilmiştir (bkz. Tablo-16).

Tablo-16:

Meslek grubu göre stresle başa çıkma tarzları						
Alt boyut	Meslek grupları	n	X	Ss	F/X ²	P
İyimser yaklaşım	Ev hanımı	24	11,38	2,081	3,699	,593
	Memur	16	10,94	2,323		
	İşçi	37	11,78	2,760		
	Serbest meslek	17	10,53	3,044		
	Emekli	9	10,89	2,522		
	İşsiz	2	11,00	4,243		
Kendine güvenli	Ev hanımı	24	16,25	3,566	3,265	,659

yaklaşım	Memur	16	15,81	3,468		
	İşçi	37	17,03	3,387		
	Serbest meslek	17	17,41	2,830		
	Emekli	9	17,00	3,082		
	İşsiz	2	18,50	2,121		
Sosyal desteğe başvurma	Ev hanımı	24	6,75	2,592	5,296	,381
	Memur	16	6,50	2,503		
	İşçi	37	6,81	2,807		
	Serbest meslek	17	6,59	3,104		
	Emekli	9	5,11	2,759		
Çaresiz yaklaşım	İşsiz	2	8,50	2,121	1,276	,280
	Ev hanımı	24	9,96	3,394		
	Memur	16	10,25	3,044		
	İşçi	37	9,19	4,027		
	Serbest meslek	17	10,24	4,737		
Boyun eğici yaklaşım	Emekli	9	6,78	4,410	,387	,857
	İşsiz	2	11,00	4,243		
	Ev hanımı	24	7,21	3,362		
	Memur	16	6,75	2,720		
	İşçi	37	6,35	3,809		
	Serbest meslek	17	6,06	3,418		
	Emekli	9	6,22	2,728		
	İşsiz	2	5,00	1,414		

Tablo analiz edildiğinde katılımcıların mesleklerine göre stresle başa çıkma tarzı puanlarının istatistiksel bakımdan anlamlı farklılık yaratmadığı anlaşılmaktadır ($p>0,05$). Bu bağlamda mesleğin, boşanma aşamasındaki bireylerin stresle başa çıkma tarzı puanlarını istatistiki açıdan anlamlı düzeyde etkileyen bir değişken olmadığı ifade edilebilir.

b.g.b. Meslek Grubuna Göre Dini Başa Çıkma Tarzları

Mesleğe göre katılımcıların dinî başa çıkma tarzlarına ilişkin bulgular aşağıda verilmiştir (bkz. Tablo-17).

Tablo-17:
Meslek grubu göre dinî başa çıkma tarzları

Alt boyut	Meslek grupları	n	X	Ss	F/X ²	P
Olumlu dinî başa çıkma	Ev hanımı	24	26,46	2,000	9,819	,081
	Memur	16	23,56	3,633		
	İşçi	37	25,89	2,747		
	Serbest meslek	17	25,18	3,107		
	Emekli	9	25,89	3,140		
Olumsuz dinî başa çıkma	İşsiz	2	25,50	3,536	2,595	,762
	Ev hanımı	24	24,42	2,888		
	Memur	16	24,63	3,222		
	İşçi	37	25,22	2,616		
	Serbest meslek	17	24,24	2,728		

Emekli	9	25,11	2,088
İşsiz	2	25,00	2,828

Tablo analiz edildiğinde katılımcı olumlu ve olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanlarının mesleğe göre farklılık gösterse de bunun istatistikî açıdan anlamlı olmadığı görülmektedir ($p>0,05$). Tablo, olumlu dinî başa çıkma tarzları puanlarının diğer meslek grubundakilerle kıyaslandığında ev hanımı olan katılımcılar arasında daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, Topuz'un (2003) çalışmasında çıkan sonuçla benzerdir. Olumsuz DBÇT bakımından en fazla puanı kendini işçi olarak tanımlayan katılımcıların aldığı görülmektedir.

b.g.c. Meslek Grubuna Göre Stresle Başa Çıkma Tarzları ve Dini Başa Çıkma Tarzları İlişkisi

Katılımcıların meslek grubu değişkeniyle stresle başa çıkma ve dinî başa çıkma tarzlarına ait bulgular aşağıda verilmiştir (bkz. Tablo-18).

Tablo-18:

Meslek grubuna göre stresle başa çıkma ve dinî başa çıkma tarzları ilişkisi

Kontrol değişkeni	Stresle başa çıkma tarzları	Tanımlayıcı istatistik	Olumlu dinî başa çıkma	Olumsuz dinî başa çıkma
Meslek grupları	İyimser yaklaşım	r	,178	,101
		p	,070	,310
		n	102	102
	Kendine güvenli yaklaşım	r	,223	,008
		p	,023	,934
		n	102	102
	Sosyal desteğe başvurma	r	,118	,065
		p	,234	,511
		n	102	102
	Çaresiz yaklaşım	r	,146	-,296
		p	,139	,002
		n	102	102
	Boyun eğici yaklaşım	r	,278	-,138
		p	,004	,163
		n	102	102

Meslek gruplarına göre olumlu dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla boyun eğici ve kendine güvenli yaklaşım puanları arasında doğru orantılı ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($p<0,05$). Meslek gruplarına göre olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla çaresiz yaklaşım puanları arasında ters yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($p<0,05$). Meslek gruplarına göre hem olumlu dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla çaresiz, sosyal desteğe başvurma ve iyimser yaklaşım puanları arasında hem de

olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla boyun eğici, sosyal desteğe başvurma, kendine güvenli ve iyimser yaklaşım puanları arasında istatistikî bakımdan anlamlı bir ilişki söz etmek mümkün görünmemektedir ($p>0,05$).

S o n u ç

Araştırma bulguları araştırmanın hipotezleri bağlamında aşağıda sonuçlandırılarak tartışılmıştır.

H-0: “Boşanma sürecindeki bireylerin kullandıkları stresle başa çıkma tarzlarıyla dinî başa çıkma tarzları arasında olumlu yönde anlamlı bir ilişki vardır”.

Araştırma bulguları, boşanma sürecindeki katılımcıların stresle başa çıkma tarzlarıyla ve dinî başa çıkma tarzları karşılaştırıldığında; cinsiyet ve yaş değişkenine göre olumlu dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla kendine güvenli, iyimser ve boyun eğici yaklaşım puanları arasında doğru orantılı ve anlamlı ilişki bulunduğu, olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla çaresiz yaklaşım puanları arasında ise zıt yönde anlamlı bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca katılımcıların eğitim durumu, meslek, gelir durumu değişkenlerine göre olumlu dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla kendine güvenli yaklaşım ve boyun eğici yaklaşım puanları arasında doğrusal ve anlamlı bir ilişki bulunduğu, olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla çaresiz yaklaşım puanları arasında ise zıt yönde anlamlı bir ilişki bulunduğunu göstermektedir.

H-1: “Boşanma sürecindeki bireylerin stresle başa çıkma tarzlarıyla cinsiyet, yaş, eğitim durumu, gelir durumu değişkenleri arasında anlamlı ilişki vardır”.

Araştırmadan elde edilen bulgular, boşanma sürecindeki katılımcıların stresle baş etme düzeylerinin cinsiyet ve yaş değişkenine göre anlamlı farklılaşmadığını ortaya koymaktadır. Bu sonucun, konusu itibarıyla doğrudan boşanmayla ilgili olmamakla birlikte benzer değişkenlerin etkisini ölçen bazı araştırma sonuçlarıyla uyumlu olduğu ifade edilebilir. Örneğin Şentepe (2009) ve Kavas (2013) cinsiyet değişkeniyle, Kaya (2014) ise stresle başa çıkma tarzlarıyla yaş arasında anlamlı ilişki bulunmadığını dile getirmişlerdir. Bununla birlikte Kavas'ın (2013) çalışmasında yaş değişkeniyle stresle başa çıkma tarzları arasında istatistikî bakımdan anlamlı ilişki bulunduğu ortaya koyulmuştur. Söz konusu çalışmada, stresle başa çıkma tutum ortalamaları içinde en düşük ortalamanın 15-17 yaş grubunda, en yüksek ortalamanın ise 61 ve üzeri yaş grubunda bulunduğu ortaya koyulmuştur.

Araştırma bağlamında her ne kadar katılımcıların yaşı ve stresle başa çıkma düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki den bahsetmek mümkün değilse de bazı dikkat çekici sonuçlar bulunmaktadır. Örneğin yaş grupları içinde, boyun eğici yaklaşım tarzının en çok 21-30 yaş grubunda yer alan katılımcılar tarafından kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca 41-50 yaş grubunda bulunan katılımcıların ise en çok sosyal desteğe başvurma ve çaresiz yaklaşımı, en az ise güvenli yaklaşımı kullandıkları görülmüştür. Bu yaşlardaki bireylerin evliliklerinin üzerinden uzun bir süre geçmiş olması ihtimalinin bu durumun nedenlerinden birisi olabileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte bu yaş grubunda yer alan katılımcıların çocuklarının ergenlik dönemi-evlilik çağı arası bir yaş döneminde bulunma olasılığı yüksektir. Hem çocuklarına yönelik sorumlulukları hem de çocuklarının geleceğine ilişkin kaygıları bu yaş grubunda yüksek olabilmektedir. Dolayısıyla 41-50 yaş grubundaki katılımcıların daha çok, sosyal desteğe başvurma yaklaşımı ve çaresiz yaklaşım tarzını kullandıkları düşünülmektedir. Bu durumun ayrıca orta yaş kriziyle bağlantılı olabileceği de göz önünde bulundurulabilir. Bir diğer bulgu ise 51-63 yaş grubundaki katılımcıların en fazla iyimser ve kendine güvenli yaklaşım tarzını, en az ise boyun eğici, çaresiz ve sosyal desteğe başvurma tarzlarını kullandıklarını işaret etmektedir. Bu durumun nedenleri arasında; bu yaş grubundaki katılımcıların büyük oranda benlik gelişimlerini tamamlamaları, varsa çocuklarının yetişkinlik çağına gelerek kendi yaşam sorumluluklarını almaları, dolayısıyla hayata ilişkin beklenti ve hareketlilikte belirgin bir azalma söz konusu olması gibi gerekçeler sıralanabilir.

Stresle başa çıkma tarzları eğitim durumu açısından ele alındığında ise katılımcıların sosyal desteğe başvurma, kendine güvenli, iyimser ve çaresiz yaklaşım puanlarının istatistiki açıdan anlamlı bir fark yaratmadığı buna karşılık boyun eğici yaklaşım puanlarında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılaşma bulunduğu dikkatleri çekmektedir. Söz konusu farkın sebebi, ön lisans mezunlarının boyun eğici yaklaşım puanlarının diğer mezuniyet düzeylerine mensup olanların puanlarından yüksek olmasıyla bağlantılıdır. Bu araştırmada yaş değişkeni bağlamında, istatistiki açıdan anlamlı düzeyde bulunmasa da boyun eğici yaklaşımın en çok 21-30 yaş grubunda görüldüğü bir önceki paragrafta ortaya koyulmuştu. Bu yaş grubunda yer alanların büyük çoğunluğunun ön lisans mezunu olması sebebiyle yaş ve eğitim durumu değişkenine göre ortaya çıkan sonuçların birbirini destekler nitelikte olduğu düşünülmektedir.

Araştırma bulguları, katılımcıların gelir seviyesiyle stresle başa çıkma tarzları arasından iyimser, boyun eğici, kendine güvenli ve sosyal desteğe başvurma yaklaşımların kullanımı bakımından anlamlı bir fark-

hlaşmanın söz konusu olmadığını işaret etmektedir. Ancak çaresiz yaklaşımı kullanan katılımcıların puanları gelir durumuna göre istatistiksel açıdan anlamlı bir fark bulunduğunu göstermektedir. Söz konusu farklılık, gelir düzeyi orta altı düzeyde olan katılımcıların çaresiz yaklaşım puanlarının gelire sahip olmayan, orta gelirli ve orta üstü gelirli olan katılımcılardan düşük olmasıyla bağlantılıdır. Araştırmanın ortaya koyduğu bu sonuçlar Şentepe (2009) ve Kaya'nın (2014) araştırmalarında elde ettiği sonuçlarla uyumlu bulunmuştur.

H-2: “Boşanma sürecindeki bireylerin stresle başa çıkma tarzlarıyla meslek grupları arasında anlamlı ilişki yoktur”.

Araştırma bulgularından katılımcıların meslekleriyle stresle başa çıkma tarzları arasında istatistiksel bakımdan anlamlı fark bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda mesleğin, boşanma aşamasındaki bireylerin stresle başa çıkma tarzı puanlarını istatistiki açıdan anlamlı düzeyde etkileyen bir değişken olmadığı ifade edilebilir. Benzer bir sonuç Kaya'nın (2014) çalışmasında da karşımıza çıkmaktadır.

H-3: “Boşanma sürecindeki bireylerin dinî başa çıkma tarzlarıyla cinsiyet, yaş, eğitim durumu, gelir durumu değişkenleri arasında anlamlı ilişki vardır”.

Araştırma bulgularına göre katılımcıların olumlu ve olumsuz dinî başa çıkma tutumları cinsiyet bakımından anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır. Kavas (2013), Çevik Demir (2013) ve Şentepe'nin (2009) araştırmalarından elde ettikleri bulgular bu sonuçla uyuşurken; Topuz (2003) ve Altınbaş'ın (2014) araştırmalarından elde ettikleri bulgularla uyuşmaktadır. Araştırmamızda cinsiyet değişkenine göre stresle başa çıkma ve dinî başa çıkma tutumları arasındaki ilişkiye bakıldığında ise katılımcıların, stresle başa çıkma tarzları arasından kendine güvenli, boyun eğici ve iyimser yaklaşım tarzlarındaki güçlenmeyle birlikte, olumlu dinî başa çıkma tutumlarını daha çok tercih ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte cinsiyet değişkenine göre, stresle başa çıkma tarzları arasından çaresiz yaklaşım tarzının, olumsuz dinî başa çıkma tarzını ters yönde etkilediği anlaşılmaktadır.

Araştırma bulgularına göre olumlu dinî başa çıkma tarzı puanı en yüksek 21-30 yaş grubundaki katılımcılara aittir. Olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanı ise en yüksek 51-63 yaş grubundaki katılımcılar arasındadır. Bununla birlikte katılımcıların yaş gruplarıyla dinî başa çıkma tarzları puanları arasında istatistiki açıdan anlamlı farklılık bulunmamıştır. Bu yönüyle araştırmada ortaya çıkan sonuç Turan (2009) ve Kaya'nın (2014) araştırmalarında ortaya çıkan sonuçlarla benzerdir. Kavas'ın

(2013) çalışmasında, 41-61 yaş grubundaki bireylerin 22-40 yaş grubundaki bireylere nazaran dinî tutum ortalamalarının istatistiki bakımından anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu bulunmuştur. Topuz (2003) ise olumlu dinî başa çıkma tutumunun yaş değişkenine göre anlamlı düzeyde farklılaşmadığını, olumsuz dinî başa çıkma tutumunun ise 35-40, 41-45 ve 46-50 yaş gruplarında yer alan katılımcılar tarafından istatistiki açıdan anlamlı düzeyde fazla kullanıldığını tespit etmiştir. Aynı çalışmada aldatici dindarlığın daha çok 51-63 yaş grubunda yer alan katılımcılarda karşımıza çıktığı sonucuna ulaşılmıştır. Topuz'un elde ettiği bu sonuç, bizim araştırmamızda ortaya çıkan olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanlarının en yüksek 51-63 yaş grubundaki katılımcılara ait olmasını açıklamada başvurulabilecek etkenlerden birisi olarak değerlendirilmektedir.

Araştırmada ortaya çıkan bulgular, boşanma aşamasındaki bireylerde yaş değişkeninin, stresle başa çıkma tarzları arasında boyun eğici, kendine güvenli ve iyimser yaklaşımdaki artışla birlikte, olumlu dinî başa çıkma tarzlarının daha fazla kullanıldığını göstermektedir. Buna mukabil yaş değişkenine göre, stresle başa çıkma tarzları arasında çaresiz yaklaşım, olumsuz dinî başa çıkma tarzını ters yönde etkilemektedir. Çaresiz yaklaşım tarzındaki artışın, olumsuz dinî başa çıkma tarzının daha az kullanılmasına yol açtığı düşünülmektedir.

Araştırma bulguları katılımcıların eğitim durumlarıyla dinî başa çıkma tarzları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki bulunmadığını göstermektedir. Bu sonuç benzer değişkenleri inceleyen bazı araştırmalarda (Topuz, 2003; Şentepe, 2009; Kavas, 2013; Kaya, 2014) ortaya çıkan sonuçla uyusmaktadır. Bununla birlikte araştırmada olumlu dinî başa çıkma tarzlarının en çok lise ve ön lisans mezunu katılımcılar tarafından, olumsuz dinî başa çıkma tarzlarının ise en çok herhangi bir okuldan mezun olmamış ama okur-yazarlığı olan katılımcılar tarafından kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Eğitim durumuna göre olumlu dinî başa çıkma tarzlarını kullanan katılımcılara ilişkin sonuçlar Topuz'un (2003), olumsuz dinî başa çıkma tarzlarını kullanan katılımcılara ilişkin sonuçlar ise Şentepe (2009), Kavas (2013) ve Kaya'nın (2014) araştırmalarından elde edilen sonuçlarla uyumlu görünmektedir.

Araştırma katılımcıların eğitim durumuna göre olumlu dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla boyun eğici ve kendine güvenli yaklaşım puanları arasında doğru orantılı ve anlamlı bir ilişki bulunduğunu; katılımcıların eğitim durumuna göre olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla çaresiz yaklaşım puanları arasındaysa ters yönde anlamlı bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, boşanma sürecindeki bireylerde eğitim

durumu, stresle başa çıkma tarzları arasından boyun eğici ve kendine güvenli tarzlarındaki artışla birlikte, olumlu dinî başa çıkma tarzlarının daha çok kullanılmasını gündeme getirdiği ifade edilebilir.

Araştırma bulguları, katılımcıların gelir durumuyla dinî başa çıkma tarzları arasındaki ilişkide istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılıktan bahsetmenin mümkün olmadığını göstermektedir. Bu sonuç dinî başa çıkma konusunda yapılan bazı çalışmaların (Topuz, 2003; Şentepe 2009; Çevik Demir, 2013; Kavas, 2013; Altınbaş, 2014; Kaya (2014) sonuçlarıyla uyumludur. Buna karşılık, katılımcılar arasında olumlu dinî başa çıkma tarzlarına en çok başvuranların gelire sahip olmayan katılımcılar olduğu, olumsuz dinî başa çıkma tarzlarına en çok başvuranların ise üst düzeyde gelire sahip katılımcılar olduğu anlaşılmaktadır. Bu sonuçlar Topuz'un (2003) araştırmasında ortaya çıkan bulgularla uyumlu, Şentepe'nin (2009) araştırmasında ortaya çıkan bulgularla ise uyumsuz görünmektedir.

Araştırma gelir durumu değişkeni bakımından, katılımcıların olumlu dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla boyun eğici ve kendine güvenli yaklaşım puanları arasında doğru orantılı ve anlamlı bir ilişki bulunduğu; olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla çaresiz yaklaşım puanları arasındaysa ise ters yönde anlamlı bir ilişki bulunduğunu işaret etmektedir. Bu bağlamda boşanma safhasındaki bireylerde gelir durumu, stresle başa çıkma tarzları arasından boyun eğici ve kendine güvenli yaklaşım tarzlarındaki artışla beraber, olumlu dinî başa çıkma tarzlarını daha fazla kullanılmasını gündeme getirmektedir. Bununla birlikte gelir durumu, stresle başa çıkma tarzları arasından çaresiz yaklaşım tarzı, olumsuz dinî başa çıkma tarzlarını ters yönde etkilemektedir. Çaresiz yaklaşım tarzındaki artışın, olumsuz dinî başa çıkma tarzının daha az kullanılmasını gündeme getirdiği düşünülmektedir.

H-4: "Boşanma sürecindeki bireylerin dinî başa çıkma tarzlarıyla meslek grupları arasında anlamlı ilişki yoktur".

Araştırma bulgularından katılımcıların meslekleriyle olumlu ve olumsuz dinî başa çıkma tarzları arasında farklılık bulunduğu ancak bunun istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık yaratmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre olumlu dinî başa çıkma tarzlarının mesleğini ev hanımı olarak belirten katılımcılar arasında, olumsuz dinî başa çıkma tarzlarının ise mesleğini işçi olarak tanımlayan katılımcılar arasında en çok kullanıldığını ifade etmek mümkündür. Bu sonuç Topuz'un (2003) araştırmasında ortaya çıkan bulgularla uyumlu görünmektedir.

Araştırma, icra edilen mesleğe göre olumlu dinî başa çıkma tarzlarıyla boyun eğici ve kendine güvenli yaklaşım puanları arasında doğru orantılı ve anlamlı bir ilişki bulunduğunu, olumsuz dinî başa çıkma tarzı puanlarıyla çaresiz yaklaşım puanları arasındaysa ters yönde anlamlı bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Söz konusu bulgular, boşanma aşamasındaki bireyler arasında meslek durumunun, stresle başa çıkma tarzları arasından boyun eğici ve kendine güvenli yaklaşım tarzlarındaki artışla birlikte, olumlu dinî başa çıkma tarzlarının daha fazla kullanılmasını gündeme getirmektedir. Bununla birlikte meslek durumunun, stresle başa çıkma tarzları arasından çaresiz yaklaşım tarzı, olumsuz dinî başa çıkma tarzını ters yönde etkilemektedir. Çaresiz yaklaşım tarzındaki artışın, dinî başa çıkma tarzının daha az kullanılmasına sebep olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak, hukuken boşanma aşamasında bulunan bireylerin içinde buldukları psikososyal açıdan yıpratıcı süreçle başa çıkma tarzlarını dinî başa çıkma odaklı inceleyen bu çalışmada ortaya çıkan bulgulara göre boşanma aşamasındaki bireylerde; cinsiyet, yaş, eğitim durumu, gelir durumu değişkenlerinin bireylerin stresle başa çıkma ve dinî başa çıkma tarzlarını etkileyen faktörler olduğu düşünülmektedir.

Boşanma sürecinin bireyler üzerinde yarattığı stresi azaltmak için, mahkemeye başvurmadan önce boşanmayı düşünen eşlere danışmanlık hizmeti verilmesinin ve boşanmanın eşler ve çocuklar üzerindeki olumsuz etkileri hakkında tarafları bilgilendirmenin önemli düzeyde fayda sağlayacağı ifade edilebilir. Ayrıca boşanma konusu üzerine çalışan meslekî profesyonellerin, boşanma sürecindeki bireylerin baş etme kapasitelerini geliştirme odaklı gerçekleştirdikleri meslekî çalışmalarda, multidisipliner bir yaklaşım benimsemesinin pozitif sonuçlar doğuracağı düşünülmektedir.

K a y n a k l a r

Altıntaş, S. (2014). *Depresyon ile dinsel başa çıkma arasında ilişki üzerine bir çalışma* (Yayımlanmamış doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Atar, F. (2007). Nikâh. *İslam Ansiklopedisi* (Vol. 33, pp. 112-117). TDV Yayınları.

Atkinson, R. L., & Atkinson, R. C. (1999). *Psikolojiye giriş* (Y. Alogan, Çev.). Arkadaş Yayınevi.

Ayan, S. (2004). *Evlilik birliğinin korunması*. Türkiye Barolar Birliği Yayınları.

Ayten, A. (2012). *Tanrı'ya sığınmak*. İz Yayıncılık.

Ayten, A., & Sağır, Z. (2014). Dindarlık, dinî başa çıkma ve depresyon ilişkisi: Suriyeli sığınmacılar üzerine bir araştırma. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47, 5-18.

Bakırcıoğlu, R. (2012). *Ansiklopedik eğitim ve psikoloji sözlüğü*. Anı Yayınları.

Certel, H. (1998). İslami ibadetlerin psikososyal işlevleri. *Ekev Akademi Dergisi*, 1(3), 149-156.

Çağlayan, H. (2016). Ahlâkî davranış açısından inanç ve görev ahlakı. *e-Şarkıyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 93-107.

Çevik Demir, Ş. (2013). *Ergenlerde benlik saygısı ve dini başa çıkma* (Yayımlanmamış doktora tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ekşi, H. (2001). *Başaçıkma, dini başaçıkma ve ruh sağlığı arasındaki ilişki üzerine bir araştırma: Eğitim, ilahiyat ve mühendislik fakültesi öğrencilerinin karşılaştırılması* (Yayımlanmamış doktora tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ezra Park, R. (2017). *Sosyoloji ve sosyal bilimler sosyoloji bilimine giriş I* (D. B. Aksel, Çev.). Pinhan Yayınları.

Emiroğlu, K., & Aydın, S. (2003). *Antropoloji sözlüğü*. Bilim ve Sanat Yayınları.

Folkman, S., & Lazarus, R. S. (1986). Stress processes and depressive symptomatology. *Journal of Abnormal Psychology*, 95(2), 107-113.

Giddens, A. (2012). *Sosyoloji* (C. Güzel, Çev.). Kırmızı Yayıncılık.

Gözübüyük, A. Ş. (2001). *Hukuka giriş ve hukukun temel kavramları*. Turhan Kitabevi.

Hawkins, D. N. (2005). Unhappily ever after: Effects of long-term, low-quality marriages on well-being. *Social Forces*, 84(1), 445-465.

Hökelekli, H. (2012). *Din psikolojisine giriş*. Dem Yayınları.

Hökelekli, H. (2013). *Psikolojiye giriş*. Emin Yayınları.

Kavas, E. (2013). *Dini tutum-stresle başa çıkma ilişkisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaya, F. (2014). *Zihinsel engelli çocuklara sahip ailelerde problem çözme ve dini başa çıkma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Koç, M. (2009). Dinsel pratiklerin sıklık düzeyleri ile dinî başa çıkma arasındaki ilişki: Ergenler üzerine ampirik bir araştırma. *Bilimname*, 1, 140-182.

Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. Springer.

Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü*. (O. Akınhay & D. Kömürçü, Çev.). Bilim ve Sanat Yayınları.

Pargament, K. I. (1997). *The psychology of religion and coping*. Guilford Press.

Pargament, K. I., Ensing, D. S., Falgout, K., Olsen, H., Reilly, B., Van Haitsma, K., & Warren, R. (1990). God help me (I): Religious coping efforts as predictors of the outcomes to significant negative life events. *American Journal of Community Psychology*, 18(6), 793-824.

Peker, H. (2011). *Din psikolojisi*. Çamlıca Yayınları.

Rycroft, C. (1989). *Psikanaliz sözlüğü* (M. Sağman Kayatekin, Çev.). Ara Yayıncılık.

Şahin, N. H., & Durak, A. (1995). Stresle başa çıkma tarzları: Üniversite öğrencileri için uyarlanması. *Türk Psikoloji Dergisi*, 10(34), 56-73.

Şentepe, A. (2009). *Yaşlılık döneminde temel problemler ve dini başa çıkma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Şentürk, H. (2010). *İslami hayatın psikolojik temelleri*. İz Yayıncılık.

Tarhan, N. (2005). *Kadın psikolojisi*. Nesil.

Timuçin, A. (2004). *Felsefe sözlüğü*. Bulut Yayınevi.

Topuz, İ. (2003). *Dini gelişim seviyeleri ile dini başa çıkma tutumları arasındaki ilişki üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış doktora tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Turan, A. (2009). *Özel eğitim gerektiren çocukların problemleri, din ve aile tutum davranışları (otistik çocuklar örneği)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Turner, B. S. (2014). *Klasik sosyoloji* (İ. Çetin, Çev.). İletişim Yayınları.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2023). Evlenme ve boşanma istatistikleri 2022. *Haber Bülteni*, 49347.

Türküm, A. S. (2002). Stresle başa çıkma ölçeğinin geliştirilmesi: Geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 2(18), 25-34.



Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 9 • Haziran 2024 • 41-62
Issue: 9 • June 2024 • 41-62



Bilişsel Psikoloji Perspektifinden Din ve Maneviyat

Religion and Spirituality
from the Perspective of Cognitive Psychology



Büşra Şekerli

Doktora Öğrencisi
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Psikoloji Bölümü
E-posta: busrasifakerli@gmail.com
Orcid: 0009-0001-7831-9981
İstanbul / Türkiye

PhD Student
İstanbul Sabahattin Zaim University
Department of Psychology
E-mail: busrasifasekerli@gmail.com
Orcid: 0009-0001-7831-9981
İstanbul / Türkiye

<https://doi.org/1059379/tdpd.1382015>

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received 27 Ekim 2023 • 27 October 2023
Kabul Tarihi • Accepted 09 Aralık 2023 • 09 December 2023

Ö z e t

Din ve maneviyat kavramları geçmişten günümüze bilim dünyasında tartışılmaya devam etmektedir. Tarih boyunca din ve bilim ilişkisi çeşitli biçimlerde ele alınmıştır. Yinger'in (1957) din ve bilimin dört şekilde ilişkili olabileceğini ifade etmiştir. Buna göre (i) birbirleriyle uyum içerisinde olabilirler; (ii) aslında din ve bilim birbiriyle aynı anlama gelebilir; (iii) birbirlerinden tamamen ayrı oldukları için aralarında temel bir çatışma söz konusu olmaz; (iv) bilim gerçeğin tek ölçüsü şeklinde kabul edilir ve dinin bilimle çelişen hükümleri bilim adına geçersiz kabul edilerek reddedilebilir. Din kavramının bilim dünyasında nasıl ele alınması gerektiği ile ilgili çeşitli görüşler olmasına rağmen felsefe, sosyoloji, psikoloji, antropoloji gibi birçok disiplin din konusunda açıklamalar yapmıştır. Uygulamalı bilimlerden biri olan biliş-sel psikoloji de din üzerine araştırmalar yapan bilim alanlarından biridir. Bilişsel psikoloji, din üzerine çalışmalar yaparken dinle ilgili davranışların sadece gözlenen durumla sınırlandırılmaya-cağını, zihinsel temsiller ve inançlar gibi zihinsel süreçlere de odaklanılması gerektiğini ifade etmektedir. Bu makalenin amacı, bilişsel psikolojinin din ve maneviyat konularına ilişkin açıklamalarını ve bu alandaki önde gelen çalışmaları derlemek ve bireyin din ve maneviyatla ilgili gelişimini bilişsel psikoloji perspektifinden incelemektir. Bu makalede, genel olarak bilişsel psikolojinin tarihçesi, bilişsel psikoloji ve din ilişkisi, dinsel biliş, dini gelişim kuramları ve bilişsel psikoloji, Piaget'nin bilişsel gelişim kuramı ve din, üst biliş, din ve maneviyat ilişkisi son olarak da bilişsel psikoloji ve din arasındaki ilişkileri açıklamaya yönelik bazı araştırmalar betimlenmiştir. Bireyin dini gelişimini ve maneviyatla ilişkisini açıklamada en sık ve yaygın kullanılan bilişsel psikoloji kuramı, Piaget'nin bilişsel gelişim kuramıdır. Elkind ve Goldman gibi alandaki önde gelen kuramcılar ise Piaget'nin kuramından yararlanmışlar ve açıklamalarını zihinsel gelişim evrelerine benzer şekilde evre temelli oluşturmuşlardır. Üst biliş, din ve maneviyat arasındaki ilişkileri saptamak için yapılan çalışmalara bakıldığında ise Flavell, Wells, Brown, Schraw ve Moshman gibi kuramcılarının ön plana çıktığı görülmüştür. Sonuç olarak konuya ilişkin yapılan çalışmalara bakıldığında, genel olarak üst biliş ile din ve maneviyat arasında pozitif yönlü ilişkilerin olduğu söylenebilir.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Bilişsel psikoloji • Dinsel gelişim

Üst biliş • Din • Maneviyat

A b s t r a c t

The concepts of religion and spirituality have continued to be discussed in the scientific world from past to present. Throughout history, the relationship between religion and science has been addressed in various ways. Yinger (1957) stated that religion and science could be related in four ways. According to this, (i) they can be in harmony with each other; (ii) religion and science can actually mean the same thing; (iii) since they are completely separate from each other, there is no fundamental conflict between them; (iv) science is accepted as the only measure of truth, and decrees of religion that conflict with science are considered invalid and rejected in the name of science. Although there are various opinions on how the concept of religion should be addressed in the scientific world, many disciplines such as philosophy, sociology, psychology, and anthropology have made explanations on the subject of religion. One of the applied sciences, cognitive psychology, is also one of the scientific fields that conduct research on religion. Cognitive psychology, while studying religion, states that behaviours related to religion cannot be limited to only observed situations, but mental processes such as mental representations and beliefs should also be focused on. The aim of this article is to compile explanations of cognitive psychology regarding religion and spirituality and the leading studies in this field and to examine the development of the individual concerning religion and spirituality from the perspective of cognitive psychology. This article generally describes the history of cognitive psychology, the relationship between cognitive psychology and religion, religious cognition, religious development theories and cognitive psychology, Piaget's cognitive development theory and religion, metacognition, the relationship between religion and spirituality, and some studies aiming to explain the relationships between cognitive psychology and religion. The most commonly and widely used cognitive psychology theory in explaining the religious development of the individual and their relationship with spirituality is Piaget's cognitive development theory. Leading theorists in the field, such as Elkind and Goldman, have utilized Piaget's theory and have based their explanations on stages similar to cognitive development stages. When looking at studies conducted to determine the relationships between metacognition, religion, and spirituality, theorists such as Flavell, Wells, Brown, Schraw, and Moshman come to the forefront. In conclusion, looking at the studies related to the subject, it can generally be said that there are positive relationships between metacognition and religion and spirituality.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Cognitive psychology
Religious development • Metacognition • Religion • Spirituality

Giriş

Din, maneviyat ve Tanrı gibi kavramlar geçmişten günümüze bilim dünyasında tartışılmaya devam edilen olgulardır. Bilim ve din kavramlarının birbirine zıt ve ilişkisiz olduğu, dinin bilimsel araştırmaların konusu olamayacağı şeklinde görüşler olmakla birlikte (Wilkins ve Griffiths, 2012), felsefe, sosyoloji, psikoloji, antropoloji gibi birçok disiplin din konusunda açıklamalar yapmıştır (Philips, 1976). Din, dindarlık ya da dine ilişkin tutumlar gibi değişkenler başta psikoloji olmak üzere uygulamalı bilimlerin konusu olmuştur. Uygulamalı bilimlerden biri olan bilişsel psikoloji de din üzerine araştırmalar yapan bilim alanlarından biridir. Bilişsel psikoloji, din üzerine araştırmalar yaparken dinle ilgili davranışların sadece gözlenen durumla sınırlandırılmayacağını, zihinsel temsiller, inançlar gibi zihinsel süreçlere de odaklanılması gerektiğini ifade etmektedir (Watts, 2013; Wuthnow, 2007). Mevcut derlemede, din ve maneviyat kavramları bilişsel psikoloji perspektifinden ele alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda bilişsel psikolojinin din kavramına genel bakış açısı ifade edildikten sonra yapılan çalışmalar özetlenmiş, böylece bilişsel psikolojinin din ve maneviyat konularını nasıl değerlendirdiği ile ilgili literatüre katkı sağlanması amaçlanmıştır. Bu çalışma bilimsel bir yaklaşım olan bilişsel psikolojinin din kavramı ile ilgili açıklamalarını ve bu konuda yapılmış diğer çalışmalarını ele alarak, dinin bilimsel araştırmaların konusu olup olamayacağına dair tartışmalara katkı sağlaması açısından önemlidir.

Bilişsel psikolojinin din ve maneviyata ilişkin açıklamalarını daha iyi anlamak amacıyla öncelikle bu yaklaşımın tarihçesine kısaca değinmenin yararlı olacağı düşünülmektedir.

a. Bilişsel Psikolojinin Tarihsel Gelişimi

Bilişsel psikoloji duyum, algı, dikkat, bilinç, öğrenme, bellek, düşünme, hatırlama, zihinde canlandırma gibi psikolojik süreçleri inceler. Bilişsel psikoloji Neisser (1967) tarafından duyular aracılığıyla edinilen verilerin dönüştürüldüğü, yeniden şekillendirildiği, depolandığı ve işlevsel hale getirildiği süreç olarak ifade edilmektedir. Goldstein (2008) bilişsel psikolojinin tarihsel gelişimini şöyle ifade eder: Bilişsel psikoloji terimi ilk olarak 1967 yılında kullanılsa da ilk bilişsel psikoloji deneyi 1868 yılında Hollandalı fizyolog Franciscus Donders tarafından gerçekleştirilmiştir. 1879 yılında ise Wilhelm Wundt analitik iç gözlem metodunu geliştirmiş ve ilk bilişsel psikoloji laboratuvarını kurmuştur. 1890 yılında ise William James “Psikolojinin İlkeleri” adlı ders kitabında, zihin üzerine yaptığı gözlemlerine dayandırdığı ilk psikoloji dersini vermiştir. 1950’li yıllara kadar davranışçı ekolün baskın olduğu psikoloji

alanı bilişsel psikoloji gibi farklı söylemlere sahip disiplinlerin gelişimini engelleyici bir etki yaratmıştır. Davranışçı ekolün zihin ile uğraşmayı gereksiz bir çaba olarak gördüğü ve asıl çalışılması gerekenin uyarıcı ve tepki bağlamı olduğunu ileri sürdüğü anlayış 1950'lerden sonra popülaritesini yitirmeye başlamıştır (Goldstein, 2008: 36). 1950'li yıllar bireylerdeki zihinsel süreçlerin deney ve gözlem aracılığıyla analiz edilmeye başlandığı önemli tarihlerdir. Goldstein (2008) çocukluktan itibaren zihinde bilgi işleme mekanizmaları ve yaşadığımız dünyayı anlamlandırmada algı ve duyumlarımızın işlevi, önceki deneyimlerimizin bu süreci nasıl etkilediği hakkında çalışmalar yapmıştır. Göremediklerimizi ya da duyamadıklarımızı önceki deneyimlerimiz aracılığıyla zihinsel olarak imgelere dönüştürdüğümüzü ifade etmiştir (Goldstein, 2008: 34). Bu açıdan bakıldığında bilişsel psikolojinin varsayımlarından birinin din ve dinle ilgili diğer kavramlara ilişkin var olan bilgilerimizin imgelemeler yoluyla edinilmesi olduğu düşünülebilir.

b. Bilişsel Psikoloji ve Din/Maneviyat İlişkisi

Psikolojide bilişsel yaklaşımın yaygınlaşması ve güçlenmesi sosyal biliş, sosyal algı, bilişsel davranışçı terapiler, kişilik kuramları vb. alanlarda yapılan çalışmalara yansdığı gibi bireyin dinî ve manevi yönünü konu edinen din psikolojisi çalışmalarını da etkilemiştir. Alan yazını incelendiğinde dinî biliş, dinî algı şemaları, dinî bilişte bellek, karar vermede dinî bilgi şemalarının rolü, dinî bilişte bilişsel uyumsuzluk gibi konulara yoğunlaşılması bu etkinin bir yansıması olarak kabul edilebilir (Aksöz, 2015; Çetin, 2011; Çetin, 2017; Kuşat, 2012; Şahin, 2007). Bireyin soyut dünyaya ilişkin sorularına din ile cevap araması, din ile biliş arasındaki ilişkide belirleyici bir rol oynamaktadır (Kayıklık, 2011). Bireyler sahip oldukları bilişsel beceriler aracılığıyla iman ve inkâr gibi soyut durumlara ilişkin sorgulamalarını bilişsel değerlendirme süreçlerine tabi tutarlar (Mehmedoğlu, 2013). Bireylerin dinî yaşamlarında işlev gören bilişsel değerlendirme süreçleri, bireylerin yaşamın diğer alanlarında kullandığı bilişsel süreçler ile benzerlik göstermektedir (Boyer, 2001).

Bilinçte gerçekleşen başlıca bilişsel işlevler günlük hayattaki algılama, tanımlama, anlamlandırma, uyum, öğrenme, kontrol, zihinsel ve fiziksel faaliyetleri gerçekleştirme, karar verme, yürütme, kendini izleme, seçim ve tercihte bulunma gibi süreçleri kapsamaktadır. Bu bilişsel süreçler bireyin din, maneviyat, Tanrı konularındaki yaşantılarında da geçerli olmakla birlikte, algılama, anlamlandırma, karar verme gibi işlevlerin bu süreçte özellikle ön plana çıktığı söylenebilir. Örneğin; uyarınları tanıma, yorumlama ve anlamlı bir bütün haline getirme gibi görevleri yerine getiren algı, bilişsel öğelerden biri olup

bireyin din ve maneviyat konularında etkin rol oynamaktadır. Ayrıca, kişinin dine yönelik algılarını kişinin bilişsel tarzı, bilgi kaynakları, bilişsel yetileri, kısa ve uzun süreli bellek performansı etkilemektedir. Dinî yaşama ilişkin algılamalarla yaşamın diğer alanlarındaki algılamaların birbirine benzemesi gibi, günlük hayatta yaşanan algı farklılıklarına neden olan etmenler de dini bilgilerin yorumunda ve anlamlandırılmasında farklılıklara neden olabilmektedir (Çetin, 2017).

Zihinsel bir süreç olan algılamada, duyular yoluyla elde edilen bilgiler birtakım bilişsel faaliyetlerle eşleştirildikten sonra çevreyi anlama ve yorumlama söz konusudur (Akaroğlu ve Dereli, 2012). Bireylerin algılama ve diğer bilişsel süreçleri bilişsel gelişim dönemlerine göre çeşitli özellikler göstermektedir. Dolayısıyla bilişsel gelişim dönemlerinde din ile ilgili kavramlarda meydana gelen değişiklikleri anlamak gerekmektedir. Dinî gelişimi anlamak için geçmişten günümüze birçok kuram ortaya atılmış, bireylerin dinî duygu, düşünce ve yaşantılarının erken çocukluk döneminden itibaren hangi gelişim aşamalarından geçtiği ve bu sürece etki eden etmenler araştırmalara konu olmuştur. Dinî gelişime ilişkin açıklamalar getiren başlıca kuramlar ise genetik kuram, psikanalitik kuramlar, bağlanma kuramı, Jung ve bireyleşme kuramı, ömür boyu gelişim kuramları, bütünsel yaklaşımlar ve evre kuramları şeklinde sıralanabilir (Abanoz, 2008).

Piaget'nin kuramı dinî gelişim kuramlarının birçoğuna temel oluşturmuştur. Bundan dolayı Piaget'nin bilişsel gelişim kuramının ve Tanrı ve din gibi kavramlara yönelik yaptığı açıklamaların, bilişsel psikolojinin din-maneviyat konularına ilişkin bakış açısını anlamada önemli olduğu düşünülmektedir.

c. Bilişsel Gelişim Kuramı ve Din

Çocukların bilişsel gelişimi konusunda en kapsamlı çalışmaları yapan kuramcılardan biri Piaget'dir. Piaget'e göre çocuklar birbirini izleyen dört bilişsel gelişim evresinden (duyusal-motor dönem, işlem öncesi dönem, somut işlemler dönemi ve soyut işlemler dönemi) geçerler ve her bir dönem kendine özgüdür. Bu evrelerde ilerledikçe çocukların anlama, kavrama, yorum yapma gibi bilişsel faaliyetlerinde gelişmeler ortaya çıkar ve çocukların kavrama ve problem çözme yeteneklerinde ilerlemeler gözlenir (Erden, 2005).

Piaget'in dinî gelişimle ilgili fikirleri ahlaki gelişim kuramı ve diğer araştırma bulguları gibi dolaylı bulgular üzerinden şekillenmiştir. Piaget'e (2005) göre dinî eğitim çocukların yaşadıkları olayları ve etkileşim kurdukları diğer varlıkları anlamlandırmasında önemlidir. Dinî eğitim çocuklarda animizm ve yapaycılık eğilimlerini şekillendirir. Çocukların

yaşamlarındaki varlık ve olayları anlamlandırırken Tanrı'ya atıfta bulunmaları, Piaget tarafından gelişim dönemleri bağlamında yorumlanmıştır (Yıldız, 2007).

Piaget (2005) çocuklarda animizm ve yapaycılık kavramlarının dinî gelişimde etkili olduğunu, başlangıçta bu kavramların iç içe geçmiş olduğunu ve zamanla animizmin yapaycılığa doğru gerilediğini saptamıştır. Buna göre çocuklar yaşamlarında karşılaştıkları olay ve durumların doğaüstü güçlere sahip insanların ürünü olduğunu düşünme eğilimindedir. Güneşi Tanrı'nın gökyüzünde yaktığı ateş olarak, rüzgârı Tanrı'nın üflemesi olarak görmeleri bu düşünce biçiminin sonucudur (Kuşat, 2012). Çocuklar yaşları ilerledikçe Tanrı tarafından yaratılan ve insan tarafından üretilen şeylerin farkını anlayabilecek olgunluğa erişmektedir (Yıldız, 2013). Yapılan araştırmalarda da çocukların yaşadıkları olaylarda Tanrı'ya atıfta bulunmalarının ve Tanrı'yı sembollerle ifade etmelerinin yaşları ile ilişkili olduğu bulunmuştur (Ladd, Mc Intosh ve Spilka, 1998; Tamminen, 1994).

Kuşat (2012) çalışmasında Piaget'nin ortaya koyduğu, tamamen doğuştan gelen bir kurala göre gerçekleşen bilişsel yapının, doğaüstü bir gücün varlığını kabul edebilme yeteneğine temel oluşturduğunu ifade etmiştir. Buna göre Piaget'nin gerçekte bir Tanrı düşüncesinin ya da doğuştan bir kutsallık düşüncesinin olup olmadığı açık bir şekilde anlaşılacak şekilde, Tanrı ve dinî düşünce kavramları insanın bilişsel ihtiyaçlarının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak Piaget'e göre, çocuğun ilk Tanrı tasavvurunun antropomorfik olduğu söylenebilir; yani somuta indirgenen fiziksel özellikleri ve aleni davranışları olan (Tanrı'yı kral ya da yaşlı bir adam vb. gibi) doğaüstü güçlere sahip bir insan figürüdür. Tanrı kavramı işlem öncesi dönemde çocuğun duyuşsal tecrübeleri aracılığıyla somut bir niteliğe bürünür. Çocuk yedi yaşlarına geldiğinde somut ile soyut dönem arasında geçişli bir kavrama bürünür. 11 yaşına geldiğinde ise, Tanrı kavramı soyut olarak kavramlaştırılmaya başlanır (Yıldız, 2007).

Bilişsel psikolojinin din ve maneviyat kavramlarına ilişkin açıklamalarda bulunan ve Piaget'in kuramını dinî gelişime uyarlayan Elkind'in (1970) ve Goldman'ın (1963) çalışmaları ve yaklaşımları önem arz etmektedir. Evre kuramları başlığı altında sınıflandırılan bu çalışmalar, bilişsel gelişim kuramından yararlanarak tüm çocukların herhangi bir sınırlama olmaksızın aynı dinî gelişim evrelerinden geçtiklerini ileri sürmektedir. Elkind'e (1970) göre bütün çocuklarda ortak olan korunum, temsil, ilişki ve anlama yetilerinin Tanrı inancı, kutsal metinler, ibadet ve kelami konuları anlamada yapılandırılmış çözümler sunmaktadır.

Elkind (1978) çalışmalarını Piaget'in zihinsel gelişim kuramından faydalanarak gerçekleştirmiştir. Çocuk ya da yetişkin bütün bireyler yaşamları boyunca dinî yorumlamalara ya da anlayışlara temel teşkil eden ve bütün bireylerde var olan 4 dinî gelişim evresinden geçmektedir. Her dinî gelişim evresinde bireyler farklı sonuçları olan farklı arayışlar içerisindedirler. Elkind'in (1978) tanımladığı bu gelişim dönemleri kısaca şu şekilde açıklanmaktadır:

(i) *Korunma arayışı (0-2 yaş)*: Nesne sürekliliğinin kazanımıyla birlikte, süreklilik arayışı bireyin bütün yaşamı boyunca var olacak bir ihtiyacı ortaya çıkaracaktır. Bebeklikten çocukluk döneminin sonuna kadar gelişen nesnenin sürekliliği yetisi, birey için yaşam boyu süren bir süreklilik anlayışına dönüşebilir. Sürekliliğin kazanımı ile ölüm ve sonrası arasındaki ilişki anlamlı bir ilişkiye dönüşebilir (Karaca, 2007).

(ii) *Temsil arayışı (3-6 yaş)*: Piaget'in zihinsel gelişim kuramında işlem öncesi döneme denk gelen bu evrede çocuklar Tanrıyı temsil edebileceğini düşündüğü şeylere odaklanmaktadır. Dinler, Tanrı gibi soyut kavramları algılayamayan çocuklara bazı temsiller sunarlar, böylelikle soyut olarak algılayamayacaklarını somuta indirgemiş olurlar (Karaca, 2007).

(iii) *İlişki arayışı (7-12 yaş)*: Tanrı olgusunu kabul eden çocuklar, Tanrı olgusuyla nasıl bir ilişki kurabileceklerine odaklanırlar. Bu noktada dinler Tanrı ile nasıl ilişki kurulabileceğine ilişkin yöntemler sunarlar (Karaca, 2007).

(iv) *İdrak arayışı (12- + yaş)*: Bireyler idrak arayışı evresinde hayatı anlamlandırma ve açıklama ihtiyacındadırlar. Dinler, bireylere bu anlamlandırma ve açıklama ihtiyacının giderilmesinde yardımcı olurlar. Bu dönemde gençlerin dinî mekânlara rağbet göstermemeleri, içinde buldukları sorgulama ve bu sorgulamayla birlikte bir din algısı geliştirme çabalarından kaynaklanmaktadır (Karaca, 2007).

Dinî gelişim konusunda Piaget'in zihinsel gelişiminden yararlanan bir diğer kuramcı da, görüşlerini "Dinî Düşüncenin Gelişimi Kuramı" adı altında toplayan Goldman'dır. Ona göre dinî gelişimle zihinsel gelişim birbirine çok benzemektedir (Goldman, 1963; Karaca, 2007). Goldman ayrıca dinî düşüncenin dinî olmayan düşünceden yöntem ve biçim olarak farklı olmadığını, dinî düşüncenin farklı bir gelişim alanı değil, düşünme eyleminin dine yönelmesi olduğunu iddia etmiştir (Yıldız, 2016). Goldman, Piaget'nin terminolojisini kullanarak kuramını 5 evreden oluşacak şekilde geliştirmiştir. Bu evreler ise aşağıda açıklanmıştır:

(i) *Sezgisel dinî düşünce evresi (0-7 yaş)*: Bu evre herhangi bir dinin

içeriği ile sınırlı değildir. Bu evrede, dinî içerik ne olursa olsun, gelişim dönemlerine göre farklılaşarak ilerleyen bir zihinsel yapı söz konusudur. Antropomorfik düşünce şekli bu dönemin dinî gelişim açısından önemli bir özelliğidir. Antropomorfik düşünce şekline göre çocuk birçok kavramı soyuttan somuta indirgemeye çalışır, çeşitli somut anlamlar yükler. Somut anlam yüklemeye çocuklar sahip oldukları sınırlı zihinsel şemalarını şekillendirmekte kullandıkları şeylerin özelliklerine göre düşünür. Dolayısıyla, çocuklar soyut olanı anlamlandırmada benzetmeler ve ortak noktaları kullanmaya yönelirler. Çocuklar antropomorfik düşünce şekline göre Tanrı'yı bazen gökyüzü ve cennet gibi soyut ortamlarda bazen de dünya gibi somut olarak algılanan ortamlarda yaşayan yüce ve güçlü bir varlık olarak anlamlandırır. Doğal birçok olay da aslında bu ilahi müdahale ile gerçekleşir. Tanrı'nın müdahalesi bu dönem çocuğu için iki kutuplu iyi-kötü, sevilen-sevilmeyen şeklinde anlamlandırılmaktadır. Yani, çocuklara göre Tanrı net bir şekilde iyinin yanında, kötünün karşısındadır. Özetle Goldman bu evrede çocukların henüz tersine çevirme, sınıflandırma gibi bilişsel yeteneklerinin gelişmemiş olması nedeniyle, karşılaştıkları durumları kendi deneyimleri ile ilişkilendirerek anlamlandırmaya çalıştıklarını ifade etmiştir.

(ii) *Birinci geçiş aşaması*: Sezgisel dinî düşünce ile somut dinî düşünce arasındaki bu aşamada çocuklar, sezgisel düşünmeden mantıklı düşünmeye doğru ilerleme gösterirler. Dinî bir olguyu anlamlandırmaya çalışırken bir önceki döneme göre kısmi bir ilerleme söz konusu olsa da deneyim eksikliğinden kaynaklanan problemler devam etmektedir.

(iii) *Somut dinî düşünce (7-14 yaş)*: Düşüncelerin içeriği somut kavramlarla sınırlı olduğundan bu aşamada, dinî olgular ve metaforlar tam olarak anlaşılabilir değildir. Literatürde bir düşünce biçiminin baskın olduğu bu dönemde, tümevarım ve tümdengelim yöntemleri kısmen kullanılabilir. Ben-merkezci ve antropomorfik düşünce biçimlerinin oldukça azaldığı görülür. Bu aşamada dinî olgular ve kutsal sembolik ifadeler literal olarak yorumlanır.

(iv) *İkinci geçiş aşaması*: Çocukların somut dinî düşünceden soyut dinî düşünceye geçişleri yavaş bir şekilde gerçekleşmektedir. Bu geçiş aşamasında hala bazı deneyim eksiklikleri söz konusu olsa da daha çok soyut düşünce şeklinin ipuçları görülmektedir.

(v) *Soyut dinî düşünce (14 - + yaş)*: Soyut düşünce yeteneği kazanan çocuklar mantıklı ve tutarlı bir şekilde hipotezlerini kurgulama, düzenleme, değiştirme ve reddetme konusunda ilerleme göstermektedir. Ergenlik ve yetişkinlik dönemindeki soyut düşünce biçimlerinde deneyimlerden kaynaklanan farklılıklar söz konusudur (Yıldız, 2016).

Dinî gelişimi açıklamayı hedefleyen bir diğer araştırmacı Slater (2001) Tanrı imajı gelişiminin dört evreden geçtiğini iddia eder. Bebeklik döneminde bebeğin ebeveyni veya bakıcıları ile ilişkileri çerçevesinde Tanrı imajının temelleri atılır. Bu dönem Piaget'nin zihinsel gelişim kuramında duyu-motor dönemine denk gelir. Bebeklerin ilk algısında ebeveyn her şeye gücü yeten varlık olarak algılanırken, sonraki yıllarda Tanrı her şeye gücü yeten varlık olarak algılanır. İlk çocukluk döneminde çocukta tipik antropomorfik bir Tanrı imajı vardır. Her şeyi yaratan ve canlandıran Tanrı duygusu kendini göstermeye başlar. Ebeveynler çocukların Tanrı olgusuna ilişkin ne, kim, niçin ve nerede gibi sorularına verdikleri tipik cevaplarla Tanrı tasavvurunun oluşumuna etki eder. Ergenlik döneminde Tanrı ile olan ilişkiler daha soyut ve ebeveynlerin yönlendirmelerinden daha çok kişisel deneyimler üzerinden şekillenir. Tanrı tüm insanların üzerinde iyilik kaynağı bir varlık olarak görülür. Ergenlik dönemindeki bireyler, Tanrıyı görülemeyen, maddi olmayan ve bir önceki döneme göre daha soyut bir varlık olarak anlamlandırır.

d. Bilişsel Psikolojide Üst Biliş Kavramı ve Din İlişkisi

Biliş kavramı duyu ve algı yoluyla bilginin edinilmesi, saklanması, geri getirilmesi ve işlenmesiyle ilgili tüm faaliyet ve süreçleri ifade etmektedir (Bayne ve ark., 2019). Üst biliş ise kişinin kendi düşünme süreçlerinin farkında oluşu ve bu süreci kontrol edebilmesi olarak tanımlanmaktadır (Brown, 1978; Flavell, 1979). Üst biliş kavramını ilk defa tanıtan Flavell, üst bilişi kısaca “düşünme üzerine düşünme” olarak ifade etmektedir (Flavell, 1979). Üst biliş kavramına ilişkin çeşitli kuramlar ortaya atılmıştır. Bunlardan en önemlileri Flavell'in, Brown'un, Jacobs ve Paris'in ve Wells'in üst biliş modelidir.

Flavell'in üst biliş modeline göre, üst bilişsel bilgi, yapısal olarak üst bilişsel deneyimler, amaçlar (görevler) ve faaliyetlerin etkileşimi sonucu oluşur. Üst bilişsel bilgi; bilişsel işlemlerimizin nasıl gerçekleştiğine dair sahip olduğumuz bilgidir ve kişi, görevler ve strateji alt başlıklarında ele alınır. Kişi değişkeni, kişinin kendisinin ve diğer kişilerin bilişsel süreçleri ile ilgili bildikleridir (Şahin, 2007). Kişinin, bir görevin kendisi, gerekleri ve görevin zorluğuyla ilgili sahip olduğu bilgi görev değişkenidir. Strateji değişkeni ise, kişinin değişik amaçları başarmak için kullanabileceği, bilişsel ve üst bilişsel stratejilerin farklı tipleri ile ilgili bilgisini ele almaktadır. Strateji değişkeni; planlama, karar verme, düşünme gibi bilişsel ya da üst bilişsel stratejilerden hangilerinin hedefe ulaşmada etkili olacağını ve stratejilerin nerede, ne zaman kullanılacağını bilinmesini içerir. Flavell'e göre bilişsel stratejiler, bilişsel süreci oluşturmayı isterken; üst bilişsel stratejiler, onu izlemeyi istemektedir. Üst bilişsel strateji, amaca yönelik süreci değerlendirmek

için kullanılır (Flavell, 1979). Flavell'in modelindeki diğer bir değişken üst bilişsel deneyim, bilişsel etkinliklerin izlemesi ile düzenlemesini sağlayan yönetsel becerileri anlatmaktadır (Karakelle ve Saraç, 2010). Üst bilişsel deneyimler, bir kişinin bilişsel sürecini ve kendi düşünme bilincini aktif bir şekilde izlemesi gibi kontrol ve düzenleme süreçleri olarak ele alınmaktadır (Özkaya, 2013). Üst biliş deneyimleri, yeni hedeflerin oluşturulması veya eski hedeflerin düzenlenmesi konusunda bireye yol gösterirler.

Brown'ın üst biliş modeline göre, bilişin yönetimi “amaçlı” ve “duygu içermeyen” bir yapıdadır. Biliş yönetimi, bilişin bilgisi ve düzenlenmesinden oluşur. Birey bilişsel yetenek ve eylemleri hakkında bilinçli biçimde düşünür, bu süreçleri izler ve kontrol eder. Ayrıca, bu süreçler birbirleriyle etkileşim halindedir (Brown ve ark., 1983). Bireyin bilişsel süreçlerine ilişkin sahip olduğu bilgiler sabit, açıklanabilir, yaş ilerledikçe gelişip değişen ve neyin öğrenilmesi gerektiği konusunda bilgi veren niteliklere sahiptir. Öğrenmenin organize edilmesinde kullanılan planlama, izleme ve kontrol etme gibi faaliyetler bilişin düzenlenmesi anlamına gelmekte ve bu faaliyetler bireye özgüdür (Brown, 1987).

Jacobs ve Paris'e (1987) göre üst biliş, öz değerlendirme ve öz yönetim unsurlarından oluşur. Kişinin yetenekleri ve bilgisi hakkındaki kişisel düşünceleri öz değerlendirme kapsamına girerken, öz yönetim eylem halindeki bilişin yönetimidir. Ayrıca bu iki unsur etkileşim içindedir. Wells'e (2009) göre üst biliş, “üst bilişsel bilgi ve inançlar”, “üst bilişsel yaşantılar” ve “üst bilişsel stratejiler” olmak üzere üç farklı bölüme ayrılmıştır. Üst bilişsel bilgi, insanların kendi düşünceleri hakkındaki inanç ve kuramlarıdır; kişinin konsantrasyon gücü veya bellek süreçlerinin yeterliliği konusundaki inançlarını ifade eder. Üst bilişsel inançlar ise, kişinin düşünceye göstereceği tepkileri ve düşüncenin nasıl yönetileceğine ilişkin inançları kapsamaktadır (Wells, 2009).

Üst biliş hakkındaki kuramlar incelendiğinde üst bilişin kişinin kendi düşünce, inanç ve davranışlarına yönelik üst düzey bir farkındalığa ve bu süreçleri planlı bir şekilde yürütme becerisine vurgu yapıldığı görülmektedir. Üst biliş gelişimsel bir ögedir ve aynısı olmasa da Piaget'nin zihinsel gelişim evrelerine benzer bir yol izlemektedir (Flavell, 1992). Bruning ve arkadaşlarına (2004) göre de üst bilişin gelişimi çocuklukta başlayan ve yaşam boyu devam eden bir süreçtir.

Literatür incelendiğinde üst biliş kavramının obsesif kompulsif bozukluklar, mesleki gelişim, ahlak, öğrenme yöntemleri, yoksulluk gibi çok geniş bir değişken yelpazesinde çalışıldığı görülmektedir (Çağlar, 2014; Gögebakan, Yıldız ve Kıyıcı, 2016; Köseoğlu, 2013). Üst biliş

kavramının din ve maneviyat değişkenleriyle ilişkisinin geçmişten bugüne ilgi çekmekte olan konu alanlarından olduğu görülmektedir. Bu alanda yapılan başlıca araştırmalar şu şekildedir:

4-8 yaş arasındaki çocuklarla yürütülen bir araştırmada dinî kutlamalar gibi aile ritüellerinin çocukların akademik yeterlik ve akademik başarılarıyla olumlu bir ilişki gösterdiği belirlenmiştir (Fiese, 2001). Bu bulgu üst biliş ve din arasındaki pozitif yönlü ilişkiye dair bir fikir vermektedir. Mutlu (2016) tarafından yapılan çalışmada öğrenme deneyimlerinin yönetimde üst bilişsel düzenlemenin etkileri araştırılmıştır. Buna göre, dinî ve manevi değerler neye inanılacağı, nasıl inanılacağı konusunda bireye yardımcı olur. Yaşam derinliğindeki öğrenme deneyimleri olarak adlandırılan bu deneyimler, çocukluk ve ergenlik döneminde genellikle bu dönemlerin öncesinde bir planlama yapılmadan yaşanır. Çocukluk ve ergenlik dönemindeki deneyimler için üst bilişsel bir düzenleme söz konusu değilken, yetişkinlik ya da orta yaşlılık döneminde bireyler kendilerini gözlemleyerek deneyimlerinde üst bilişsel bir düzenleme yapabilirler.

Öte yandan Sönmez, Sarıçam ve Çelik (2018) ahlaki üst biliş, makyavelist kişilik (kişilerin çıkarları için başkalarını kullanma ve onları kendi istekleri doğrultusunda yönlendirme becerisi) ve maneviyat arasındaki ilişkileri incelemiştir. Çalışmada, ahlaki üst biliş ile makyavelist kişilik arasında negatif yönlü, ahlaki üst biliş ile maneviyat arasında pozitif yönlü ilişkiler bulunmuştur. Yani bireylerin ahlaki üst biliş puanları yükseldikçe makyavelist kişilik puanlarının düştüğü ve makyavelist kişilik puanları yüksek olan bireylerin maneviyat puanlarının daha düşük olduğu belirlenmiştir. Benzer şekilde Çelik ve Sarıçam (2018) ahlaki üst biliş ölçeği geliştirme çalışmaları kapsamında, ahlaki üst biliş ölçeği ile maneviyat ölçeği arasında pozitif bir ilişki saptamıştır.

Singh ve Bali (2014) üst biliş ve maneviyatın birbirinden farklı kavramlar olsa da ortak yönlerinin olduğunu belirtmişlerdir. Her iki kavram da bilinç, izleme, değerlendirme ve öz düzenlemeye dikkat çeker. Ayrıca bu iki kavram farkındalık, öz sorgulama ve yaratıcı zihinler aracılığıyla bireyin kendi duygu ve düşüncelerini berrak bir şekilde yansıtan zihne vurgu yapar. Üst biliş ve maneviyat birlikte bireye zihinsel süreçlerine ilişkin açık ve net bir içerik sunar. Birey kendi manevi doğasıyla uyumlu davrandığında ve potansiyelini fark ettiğinde, doğal akış içerisinde bireysel dürtü, bireysel olarak iyilik, insancılık ve var olan potansiyeli deneyimleme ve gerçekleştirme kapasitesi olacaktır. Erdemli insanoğlu olarak potansiyelimizi gerçekleştirmek için bilincimizi büyütmeyi, genişletmeyi ve yaşam tecrübelerimizden ders almayı seçmeliyiz. İnsanoğlunun kendi manevi durumuna ilişkin anlaşılammış

yönleri yaşamda birtakım başarısızlıklara yol açabilir. Bu nedenle birey, manevi doğasıyla uyum içinde öz farkındalığını gizil yetenekleriyle birlikte geliştirerek huzur ve mutluluğu yaşayabilir.

e. Bilişsel Psikoloji ve Din/Maneviyat Araştırmaları

Bilişsel psikoloji ve din konusunda yapılan araştırmalar incelendiğinde daha çok karar alma, problem çözme, başa çıkma, bilişsel muhakeme ve bellek gibi kavramlarla din ilişkisinin araştırıldığı görülmüştür.

McCauley & Lawson (2002) özellikle yazı öncesi kültürlerde, dinî uygulamanın devam eden aktarımı için belleğin temel olduğunu belirtmişlerdir. Cartwright (1995) tarafından yapılan çalışmada eve kapalı yaşlıları ziyaret eden gönüllü papazlardan elde edilen verilerden, belirli dinî uygulamaların son derece kökleşmiş olduğu ve ağır bellek bozukluğu yaşayan bireylerde bile bu uygulamalara erişme becerisinin devam ettiği belirlenmiştir.

Din ve karar alma üzerine yapılan araştırmaların çoğunluğu doğum kontrolü, cinsellikten kaçınma ve belirgin dinî tercihleri gerektiren seçimlerle ilgilidir (Chaves ve Montgomery, 1996; Iyer, 2002; Paul ve ark., 2000). Din temelli problem çözme yöntemlerine ilişkin araştırmalar, genellikle başa çıkma stratejileri üzerine odaklanmaktadır. Maltby ve Day (2003) olumlu dinî başa çıkma yöntemi kullanan bireylerin strese karşı olumlu bir bakış açısı benimsediklerini, stresli olayları kişisel gelişim ve büyümeye olanak sağlayacak şekilde yorumladıklarını saptamışlardır. Çalı (2022) yalnızlık, umutsuzluk ve dinî başa çıkma tarzları arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmasında, bireylerin umutsuzluk ve yalnızlık düzeyleri ile pozitif dinî başa çıkma tarzları arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki olduğunu göstermiştir.

Dinî bağlam ve inançların bilişsel muhakemeyi şekillendirmedeki rolünü inceleyen Cohen ve Rozin (2001), Yahudi ve Hristiyanların, günah içeren eylemlerin yanlışlığı konusunda hemfikir olma eğiliminde olsalar da bu eylemlerin arka planındaki ahlaki düşünce yanlışlıklarının neler olduğu konusunda farklı düşündükleri sonucuna ulaşmışlardır. Aksine, Cobb, Ong ve Tate (2001) günahı yargulamada dinî farklılıklar bulamamışlar ve aslında dinî muhakemenin dinî olmayan ahlaki muhakemeye benzediği sonucuna ulaşmışlardır.

Exline'nin (2002) yaptığı başka bir çalışmada dinin, sezgi karşısı fikir üretebildiği gibi, pek çok bilişsel uyumsuzluğa neden olabilecek bilgiler üretilmesine de neden olabildiği belirlenmiştir. Deconchy ve ark. (1997) dine dayalı açıklamaların, yaşanan soruna yönelik öğrenilmiş çaresizlikten bireyi koruyormuş gibi görünse de zamanla bireylerin

yaptıkları bu açıklamaları doğrulama şeklinde davranabildiklerini saptamışlardır. Bireyin belli bir gruba ve bu grubun referans değerlerine bağlı olma düzeyi, grubun norm ya da referans değerlerinin bireyi etkileme derecesini belirlemede önemlidir. Güçlü bir dinî kimliğe sahip bireyler, dinî grubun davranışsal ve bilişsel normlarına daha çok bağlanırlar (Wimberly, 1989). Dufour (2000) bireylerin kendi yetiştikleri inanç gruplarının davranışsal ve bilişsel normlarıyla birlikte farklı grupların bilişsel ve davranışsal normlarını da değerlendirerek kimliklerini inşa ettiklerini ileri sürmüştür. Dinî bir kimlik kendini algılama üzerinde güçlü etkilere sahip olabilir. Örneğin; Afrika kökenli Amerikalılar için din, öz saygının korunmasına hizmet ediyor gibi görünmektedir (Ellison, 1993); ancak bu durum kiliseleri tarafından reddedilen eşcinsel ve lezbiyen Hristiyanlar için tersi bir sonuç da doğurabilir (Mahaffy, 1996).

Çocuklarla yapılan bir çalışmada, Piaget'in geliştirdiği bilişsel gelişim kuramı ile dinî gelişim arasında yapılan karşılaştırmalardan elde edilen sonuçları göz önüne alarak, çocuk ve ergenlerin bilişsel gelişim aşamaları ile dinî gelişim özellikleri arasında yüksek bir korelasyonun olduğu belirlenmiştir (Ellias, 2004). Türkiye'de Yavuz (1983) tarafından Tanrı tasavvuru üzerine yapılan bir çalışmada, Piaget'nin bilişsel gelişim kuramı temelinde, çocukların dinî duygu ve düşünceleri incelenmiştir. Sonuçta, çocukların dinî inancının, niteliksel olarak "uyanma" ve "gelişme" dönemlerinden geçtiği gösterilmiştir. İlerleyen yaşlarda, çocukların dinî inançlarında daha kararlı ve bilinçli oldukları; bu inançlarını mantıkla açıklama düzeylerinde artış gösterdikleri bulunmuştur. Ayrıca, çocukların Tanrı'yı yaratıcı, bağışlayıcı, merhamet edici, eksiksiz ve kusursuz gibi temel sıfatlarla ilişkiler kurarak hayal ettikleri; bu hayalde aile, eğitim-öğretim süreçleri gibi çevresel faktörlerin önemli bir etkiye sahip olduğu saptanmıştır. Beş ve altı yaşlarındaki 44 anaokulu öğrencisi ve bu çocukların annelerinden oluşan 88 kişilik bir örnekleme yapılan başka bir çalışmada, çocuklarda din duygusunun nasıl geliştiği incelenmiş ve çocuklardaki Tanrı tasavvurunun insani sıfatlar ve fiziksel özellikler (antropomorfik) taşıdığı saptanmıştır (Konuk, 1994). Benzer bir sonuç Wenger (2001) tarafından yapılan araştırmada da elde edilmiştir. Bu araştırmaya göre, çocuklar Tanrı'yı kavramsallaştırmada somuttan soyuta ilerleyen gelişimsel bir ardışıklık göstermektedir.

S o n u ç

İnsan hayatının önemli bir alanını oluşturan din ve maneviyat üzerine birçok çalışma yapılmıştır (Atik, 2015; Boyer, 2001; Boyer ve Ramble, 2001). Bazı görüşler dinin bilimin bir çalışma alanı

olamayacağını iddia ederken, bazıları tam tersini savunmuştur. Din ve maneviyat konuları sosyal bilimlerin en çok üzerinde durduğu konulardan olmuştur (Philips, 1976; Wilkins ve Griffiths, 2012). Özellikle bilişsel psikoloji, din ve maneviyat ilişkisi ile ilgili çeşitli açıklamalar getirmiştir. Bunu yaparken de zihinsel temsiller ve süreçler başta olmak üzere, diğer tüm zihinsel mekanizmaların araştırılması gerektiğini vurgulamıştır (Kuşat, 2012; Moehle, 1983). Bilişsel yapıların dinî fikirlerin aktarımını nasıl teşvik ettiği ya da sınırlandırdığı, insanların neden Tanrılara inandığı, dinî ritüellerin neden mevcut biçimlerde yapıldığı, ölümden sonraki yaşam inançlarının neden yaygın olduğu gibi sorulara dinin bilişsel perspektifinden cevaplar aranmıştır (Barrett, 2007).

Dinî düşünce ya da maneviyata ilişkin düşüncelerin nasıl geliştiği konusunda da bilişsel psikoloji çeşitli açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıklamaların temelinde Piaget'nin zihinsel gelişim kuramı önemli bir yer tutmaktadır. Piaget'nin zihinsel gelişimini açıklamak için kullandığı evreler dinî gelişim kuramcılarının temel aldığı diğer bir ortak noktadır (Elkind, 1978; Goldman, 1963). Bireylerin yaşamlarının diğer alanlarında kullandıkları bilişsel süreçler, dinî yaşamdakilerle benzerlikler gösterdiğinden; üstbilis, din ve maneviyat bağlamında düşünüldüğünde, öncü kuramcıların Piaget'in zihinsel gelişim kuramından faydalanmasının haklılığı ortaya çıkmıştır. Çünkü bu kuramcılara göre, bütün çocuklarda ortak olan korunum, temsil, ilişki ve anlama yetilerinin Tanrı inancı, din, maneviyat, kutsal metinler ve ibadet konularını anlamada yapılandırılmış çözümler sunduğu ve bilişsel birtakım ihtiyaçların karşılanmasına yardımcı olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilişsel ihtiyaçların karşılanmasında üstbilişsel süreçler önemli bir yere sahiptir. Çünkü üstbilişsel süreçlerin niteliği, zihinsel ihtiyaçların “başarılı” ya da “başarısız” şekilde karşılanmasına etki etmektedir. Örneğin; üst bilis, din ve maneviyat kavramları ekseninde düşünüldüğünde, dinî ritüellerin çocukların akademik yeterlik ve akademik başarılarıyla olumlu bir ilişki gösterdiği belirlenmiştir (Fiese, 1992). Bu bulgu, üst bilis ve din arasındaki pozitif yönlü ilişkiye dair bir fikir vermektedir. Çocukluktan yetişkinliğe geçişte üst bilişsel süreçlerin, dinî ya da manevi yaşantı ve düşüncelerin düzenlenmesine yardımcı olduğu belirlenmiştir (Çelik ve Sarıçam, 2018). Üst bilişsel süreçlerin çıkarıcı, dünyevileşmiş, menfaatçi kişilik özellikleriyle ters orantılı olması da din ve maneviyatla üst bilis arasındaki ilişkiye dair ipucu vermektedir (Sönmez, Sarıçam ve Çeçen, 2018).

Öte yandan din ve maneviyata ilişkin bilişsel yaklaşımın birtakım sınırlılıkları vardır. Örneğin; Piaget ve onun kuramını destekleyen bazı araştırmacıların dini sadece bir bilis durumundan ibaret görüp bu bakış açısı ile incelemesi, bilişsel yaklaşımların bir eksiği olarak önümüze

çıkılmaktadır. Çünkü din, sadece düşünceden ya da bilişsel süreçlerden ibaret değildir. Duygular, hayaller, ruh gibi süreçlerin dinî gelişim sürecini açıklamada kullanılması, eklektik bir yaklaşımla ele alınması daha genel geçer açıklamalara erişmeyi sağlayabilir.

Üst biliş, din ve maneviyat bağlamında yapılması düşünülen çalışmalar, farklı eğitim kademelerinden örneklemeler üzerinde yapılabilir. Böylelikle bu üç değişken arasındaki ilişkinin genellenebilirliği artabilir. Ayrıca üst bilişin güçlendirilmesi amacıyla, çeşitli eğitim programları planlanabilir (Heshmati ve Maanifar, 2018). Çünkü üst bilişin güçlendirilmesi, bireyin farklı yaşam alanlarındaki farklı deneyimlerinde işlevsel duygulanım ve düşünme tarzına katkıda bulunabilir (Fiese, 1992). Üst biliş güçlendirmeye yönelik planlamalar yaş gruplarına göre yapılabilir. Örneğin, eğitim kurumları müfredatları, özellikle ergenlik dönemi boyunca yoğun sıkıntılı ve stresli günler geçiren ergen bireylere özel planlanabilir (Singh ve Bali, 2014). Üst bilişin din, maneviyat ve Tanrı gibi kavramlarla ilişkisinde durumsal etmenler ile kalıtsal etmenlerin aracı etkilerinin değerlendirildiği araştırma sayısı artırılabilir. Böylelikle çevresel etmenlerin ve doğuştan gelen özelliklerin söz konusu değişkenlerle ilişkisi daha ayrıntılı olarak açıklanmış olur.

Bu çalışmanın sınırlılığı, din ve maneviyat kavramlarının yalnızca bilişsel psikoloji bağlamında ele alınmış olmasıdır. Dinin bilimsel araştırmaların konusu olup olamayacağı şeklindeki tartışmalara katkı sağlamak amacıyla din ve maneviyat kavramlarının ele alındığı farklı bilimsel yaklaşımlara yer verilmesi gerekmektedir.

Kaynaklar

Abanoz, S. (2008). *6-12 yaş arası çocukların dini ve ahlaki gelişimlerinde anne ve babaların rolü (İzmir ve Sakarya Örneği)* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akaroğlu, E. G., & Dereli, E. (2012). Okul öncesi çocukların görsel algı eğitimlerine yönelik geliştirilmiş eğitici oyuncakların çocukların görsel algılarına etkisi. *Journal of World of Turks*, 4(1), 201-222.

Aksöz, T. (2015). İncanın oluşumuna dair bilişsel bir yaklaşım. *International Journal of Social Science*, 33(1), 475-490.

Atık, A. (2015). Dini gelişim kuramlarına din eğitimi bağlamında genel bir bakış. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 728-743.

Barrett, J. L. (2007). Cognitive science of religion: What is it and why is it? *Religion Compass*, 1(6), 768-786.

Bayne, T., Brainard, D., Byrne, R. W., Chittka, L., Clayton, N., Heyes, C., & Webb, B. (2019). What is cognition? *Current Biology*, 29(13), 608-615.

Boyer, P. (2001). *And man creates God: Religion explained*. Basic Books.

Boyer, P. (2003). Religious thought and behaviour as by-products of brain function. *Trends in Cognitive Sciences*, 7(3), 119-124.

Boyer, P., & Ramble, C. (2001). Cognitive templates for religious concepts: Cross-cultural evidence for recall of counter-intuitive representations. *Cognitive Science*, 25(4), 535-564.

Brown, A. L. (1978). Knowing when, where, and how to remember: A problem of metacognition. In R. Glasser (Ed.), *Advances in instructional psychology* (pp. 77-165). Lawrence Erlbaum.

Brown, A. L. (1987). Metacognition, executive control, self-regulation, and other more mysterious mechanisms. In F. E. Weinert & R. H. Kluwe (Eds.), *Metacognition, motivation, and understanding* (pp. 65-116). Lawrence Erlbaum Associates.

Brown, A. L., Bransford, J. D., Ferrara, R. A., & Campione, J. C. (1983). Learning, remembering, and understanding. In J. H. Flavell & E. M. Markman (Eds.), *Handbook of child psychology: Cognitive development* (4th ed., pp. 78-166). Wiley.

Bruning, R. H., Schraw, G. J., Norby, M. M., & Ronning, R. R. (2004). *Cognitive psychology and instruction* (4th ed.). Pearson Prentice Hall.

Cartwright-Peak, A. (1995). *Autobiography as a resource for college chaplaincy: Personal and theological reflection within a multicultural context* (Yayınlanmamış doktora tezi). School of Theology, Claremont.

Chaves, M., & Montgomery, J. D. (1996). Rationality and the framing of religious choices. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 35(2), 128-144.

Cobb, N. J., Ong, A. D., & Tate, J. (2001). Reason-based evaluations of wrongdoing in religious and moral narratives. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 11(4), 259-276.

Cohen, A. B., & Rozin, P. (2001). Religion and the morality of mentality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81(4), 697-710.

Çağlar, N. (2014). *Sanrılı bozukluk ve obsesif kompulsif bozukluk hastalarında üstbilgi işlevlerinin değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış uzmanlık tezi). Fırat Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Çalı, A. (2022). *Boşanmış, dul ve evlenmemiş bireylerde yalnızlık, umutsuzluk ve dini başa çıkma ilişkisi: Kütahya örneği* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çetin, Ö. (2011). İmgelem yetisi ve bazı dinî olgularla ilişkisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(1), 157-190.

Deconchy, J. P., Hurteau, C., Quelen, F., & Ragot, I. (1997). The psychology of religion and cognitive models (The 'learned helplessness' case). *The International Journal for the Psychology of Religion*, 7(4), 263-268.

Elkind, D. (1970). The origins of religion in the child. *Review of Religious Research*, 12(1), 35-42.

Elkind, D. (1978). *The child's reality: Three developmental themes*. Lawrence Erlbaum.

Ellias, J. L. (2004). Ronald Goldman: Dini gelişim psikoloğu (A. R. Aydın, Çev.). In A. R. Aydın (Ed.), *Din ve birey: Din psikolojisinde yeni arayışlar* (ss. 23-45). İnsan Yayınları.

Ellison, C. G. (1993). Religious involvement and self-perception among black Americans. *Social Forces*, 71(4), 1027-1055.

Emmons, R. (2008). Maneviyat bir zekâ mıdır? Güdülenme, biliş ve nihaî ilgi psikolojisi (A. U. Mehmedoğlu & F. Şengül, Çev.). *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35, 133-158.

Erden, M. (2005). *Gelişim ve öğrenme*. Arkadaş Yayıncılık.

Exline, J. J. (2002). Authors' responses: The picture is getting clearer, but is the scope too limited? Three overlooked questions in the psychology of religion. *Psychological Inquiry*, 13(3), 245-247.

Fiese, B. (2001). Family matters: A systems view of family effects on children's cognitive health. In R. J. Steinberg & E. L. Grigorenko (Eds.), *Environmental effects on cognitive abilities* (pp. 123-150). Lawrence Erlbaum Associates.

Fiese, B. H. (1992). Dimensions of family rituals across two generations: Relation to adolescent identity. *Family Process*, 31(2), 151-162.

Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive developmental inquiry. *American Psychologist*, 34(10), 906-911.

Flavell, J. H. (1992). Cognitive development: Past, present, and future. *Developmental Psychology*, 28(6), 998-1005.

Goldman, R. (1963). The development of religious thinking. *Learning for Living*, 2(5), 6-9.

Goldstein, E. B. (2008). *Cognitive psychology* (O. Gündüz, Çev.). Kaknüs Yayınları.

Gögebakan Yıldız, D., & Kıyıcı, G. (2016). Ters yüz edilmiş sınıf modelinin öğretmen adaylarının bilişlerine, üstbiliş farkındalıklarına ve epistemolojik inançlarına etkisi. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(3), 23-40.

Heshmati, R., & Maanifar, S. (2018). Metacognition, mindfulness, and spiritual well-being in gifted high school students. *Health, Spirituality and Medical Ethics*, 5(3), 22-28.

Iyer, S. (2002). Religion and the decision to use contraception in India. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41(4), 711-722.

Jacobs, J. E., & Paris, S. G. (1987). Children's metacognition about reading: Issues in definition, measurement, and instruction. *Educational Psychologist*, 22(3-4), 255-278.

Karaca, F. (2007). *Dini gelişim teorileri*. Dem Yayınları.

Karakelle, S., & Saraç, S. (2010). Üst biliş hakkında bir gözden geçirme: Üstbiliş çalışmaları mı yoksa üst bilişsel yaklaşım mı? *Türk Psikoloji Yazıları*, 13(26), 45-60.

Kayıklık, H. (2011). *Din psikolojisi: Bireysel dindarlık üzerine*. Karahan Yayınevi.

Konuk, Y. (1994). *Okul öncesi çocuklarda (5-6 yaş) dini duygunun gelişimi ve eğitimi*. TDV Yayınları.

Köseoğlu, F. (2013). *Major depresif bozukluk ve panik bozukluk hastalarında üstbiliş işlevlerinin değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış uzmanlık tezi). Fırat Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Kuşat, A. (2012). Bilişsel gelişim açısından din fitrat ilişkisi. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 35-53.

Ladd, K. L., McIntosh, D. N., & Spilka, B. (1998). Children's God concept: Influences of denomination, age, and gender. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 8, 49-56.

Mahaffy, K. A. (1996). Cognitive dissonance and its resolution: A study of lesbian Christians. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 35(4), 392-402.

Maltby, J., & Day, L. (2003). Religious orientation, religious coping and appraisals of stress: Assessing primary appraisal factors in the relationship between religiosity and psychological well-being. *Personality and Individual Differences*, 34(7), 1209-1224.

McCauley, R. N., & Lawson, E. T. (2002). *Bringing ritual to mind: Psychological foundations of cultural forms*. Cambridge University Press.

Mehmedoğlu, A. U. (2013). *İnanç psikolojisine giriş*. Çamlıca Yayınları.

Miller, W. R., & C'de Baca, J. (2001). *Quantum change: When epiphanies and sudden insights transform ordinary lives*. Guilford Press.

Moehle, D. (1983). Cognitive dimensions of religious experiences. *Journal of Experimental Social Psychology*, 19(2), 122-145.

Mutlu, M. E. (2016). Öğrenme deneyimlerinin yönetiminde üst bilişsel düzenleme. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 265-288.

Neisser, U. (1967). *Cognitive psychology*. Appleton-Century-Crofts.

Nelson, K. (2003). Self and social functions: Individual autobiographical memory and collective narrative. *Journal of Memory*, 11(2), 125-136.

Oruç, C. (2013). Erken çocukluk dönemi dini gelişim teorileri bağlamında din eğitimi. *Literature and History of Turkish or Turkic*, 8, 971-987.

Özkaya, A. (2013). *Üst bilişsel ve internet tabanlı üst bilişsel öğretim yöntemlerinin öğrencilerin hücre bölünmesi, kalıtım konusundaki başarılarına, tutumlarına ve üst bilişsel düşünme düzeylerine etkisi* (Yayınlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Paul, C., Fitzjohn, J., Eberhart-Phillips, J., Herbison, P., & Dickson, N. (2000). Sexual abstinence at age 21 in New Zealand: The importance of religion. *Social Science and Medicine*, 51(1), 1-10.

Phillips, D. Z. (1976). *Religion without explanation*. Basil Blackwell.

Piaget, J. (2005). *The psychology of intelligence*. Routledge.

Reich, K. H. (2002). *Developing the horizons of the mind: Relational and contextual reasoning and the resolution of cognitive conflict*. Cambridge University Press.

Resnick Dufour, L. (2000). Sifting through tradition: The creation of Jewish feminist identities. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 39(1), 90-106.

Ruchgy, W. J. (2004). *The relationship of mental representations of god to levels of faith development* (Yayınlanmamış doktora tezi). University of Detroit Mercy.

Shafranske, E. P. (1997). Spirituality and psychoanalysis. *Journal of Psychology and Christianity*, 17(1), 20-22.

Singh, M., & Bali, A. (2014). Metacognition and spiritualism: Development of reflective mind and a way to live peaceful life. *Researchers Organization Bilaspur (CG)*, 82.

Sinnott, J. (2000). Cognitive aspects of unitative states: Spiritual self-realization, intimacy, and knowing the unknowable. In M. E. Miller & A. N. West (Eds.), *Spirituality, ethics, and relationship in adulthood: Clinical and theoretical explorations* (pp. 177-198). Psychosocial Press.

Slater, W., Hall, T. W., & Edwards, K. J. (2001). Measuring religion and spirituality: Where are we and where are we going?. *Journal of Psychology and Theology*, 29(1), 4-21.

Sönmez, S., Sarıçam, H., & Çelik, İ. (2018). Ahlâkî üstbiliş, makavelist kişilik ve maneviyat arasındaki ilişki. *Uluslararası Bilim ve Eğitim Kongresi, 23-25 Mart, Afyonkarahisar, Türkiye*.

Strizenec, M. (2002). Religiosity and cognitive processes. *Dialogue and Universalism*, 8(10), 129-140.

Strizenec, M. (2010). Dindarlık ve bilişsel süreçler (A. Sezen, Çev.). *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10(3), 273-286.

Şahin, A. (2007). Din psikolojisinde bilişsel yaklaşım: McIn-tosh'un bilişsel bir şema olarak din teorisi örneği. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, 35-50.

Tamminen, K. (1994). Religious experiences in childhood and adolescence: A viewpoint of religious development between the ages of 7 and 20. *International Journal for the Psychology of Religion*, 4, 61-85.

Watts, F. (2013). Embodied cognition and religion. *Zygon*, 48(3), 745-758.

Watts, F., & Williams, M. (1988). *The psychology of religious knowing*. Cambridge University Press.

Wells, A. (2009). *Metacognitive therapy for anxiety and depression*. Guilford Press.

Wenger, J. L. (2001). Children's theories of god: Explanations for difficult-to-explain phenomena. *The Journal of Genetic Psychology*, 162(1), 41-55.

Wilkins, J. S., & Griffiths, P. E. (2012). Evolutionary debunking arguments in three domains. *A new science of religion*, 23, 133.

Wimberley, D. W. (1989). Religion and role-identity: A structural symbolic interactionist conceptualization of religiosity. *The Sociological Quarterly*, 30(1), 125-142.

Wuthnow, R. (2007). Cognition and religion. *Sociology of Religion*, 68(4), 341-360.

Yavuz, K. (1983). *Çocukta dini duygu ve düşüncenin gelişmesi*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Yıldız, M. (2007). *Çocuklarda Tanrı tasavvurunun gelişimi*. İlahiyat Vakfı Yayınları.

Yıldız, M. (2013). Çocukların Tanrı imgesinin farklı değişkenler açısından incelenmesi. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 7(13), 45-63.

Yinger, J. M. (1957). *Religion, society and the individual: An introduction to the sociology of religion*. Macmillan Press.



Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 9 • Haziran 2024 • 63-98
Issue: 9 • June 2024 • 63-98



Depremın Lise Öğrencilerinin Dinsel İnanç-Tutum-Davranış Örüntüleri Üzerindeki Etkileri: 2023 Diyarbakır Depremi Üzerine Nitel Bir Araştırma

Effects of the Earthquake on High School Students' Patterns of Religious Beliefs-Attitudes-Behaviors: A Qualitative Study on the 2023 Diyarbakır Earthquake



Rahime Şule Önen

Doktora Öğrencisi
Atatürk Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: s.haberonen63@gmail.com
Orcid: 0000-0001-5697-4259
Diyarbakır / Türkiye

Muhammed Kızılgeçit

Prof. Dr.
Atatürk Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
E-posta: mkizilgecit@atauni.edu.tr
Orcid: 0000-0002-8914-5681
Erzurum / Türkiye

PhD Student
Atatürk University
Institute of Social Sciences
E-mail: s.haberonen63@gmail.com
Orcid: 0000-0002-5697-4259
Diyarbakır / Türkiye

Professor
Atatürk University
Faculty of Theology
E-mail: mkizilgecit@atauni.edu.tr
Orcid: 0000-0001-8914-5681
Erzurum / Türkiye

<https://doi.org/10.59379/tdpd.1466670>

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received 08 Nisan 2024 • 08 April 2024
Kabul Tarihi • Accepted 02 Haziran 2024 • 02 June 2024

Ö z e t

Depremler, Türkiye'nin acı gerçeklerinden olup genellikle tekrarlanan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. En son 6 Şubat 2023 tarihinde asrın felaketi olarak adlandırılan ve 9 saat arayla meydana gelen merkez üssü sırasıyla Kahramanmaraş'ın Pazarcık ilçesi olan 7,7 ve Elbistan ilçesi olan 7,6 büyüklüğünde iki büyük deprem meydana gelmiş ve 11 ilimiz bu depremden ciddi şekilde etkilenmiştir. Yaşanan bu büyük depremin yıkıcılığı da büyük olmuştur. Deprem özellikle çocuklar ve ergen yaştaki gençleri daha fazla etkilemiştir. Bu süreçte özellikle çocuklar ve ergenlik çağındaki bireyler depremin fiziki yaralarının yanı sıra psikolojik ve inanç boyutuyla da çeşitli sorunlarla karşılaşmışlardır. Çalışmamızda, 6 Şubat 2023 tarihinde meydana gelen şiddeti ve etki alanı oldukça büyük olan depremin ergenlik çağındaki lise öğrencilerinin dinî inanç ve davranışları üzerindeki etkileri araştırma konusu yapılmıştır. Araştırmanın amacı, üzerinden sekiz ay geçen 6 Şubat depreminin etkilerinin devam ettiği bu süreçte lise öğrencilerinin depreme yönelik dinî yaklaşımlarını anlamaya çalışmak ve depremin dinî bakış açısı ve dinî yaşayışlarında herhangi bir değişikliğe yol açıp açmadığını tespit etmektir. Çalışma nitel araştırma desenlerinden durum çalışması ile yapılmış olup veri toplama aracı olarak görüşme tercih edilmiştir. Durum çalışması araştırması gerçek yaşamın, güncel bağlam ya da ortamın içindeki bir durumun araştırılmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda 15-18 yaş aralığında depremi yaşayan lise öğrencileriyle (n=15) mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda, bu yaş gurubundaki gençlerin 2023 Diyarbakır depremi sonrası çeşitli olumsuz duygularla başa çıkmak durumunda kalarak duygusal travmalar yaşadıkları ve bu duygusal travmaların kişiden kişiye farklılık gösterse de bir süre devam ettiği görülmüştür. Gençler depremi duygusal, teolojik ve jeolojik bakış açısıyla farklı şekillerde anlamlandırmışlardır. Depremin bu yaş grubu bireylerde çoğunlukla olumlu davranış değişikliğine yol açtığı ve başa çıkma metodu olarak ise duygu odaklı başa çıkma yöntemini tercih ettikleri görülmüştür. Yaşanan felaket gençlerde inanç açısından olumlu bir değişikliğe yol açarak dinî inançlarını sorgulama, dinî konulardaki eksiklerini giderme konusunda iç muhasebe yapmalarına neden olmuştur. Aynı şekilde dinî davranış açısından da kalıcı ve olumlu bir değişimine neden olmuştur. Ancak az da olsa hayata dair ümit kırıklıklarına neden olarak ergenleri dinî davranışlardan uzaklaştırabildiği de görülmüştür.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Deprem • Ergenlik • Dinsel inanç
Dinsel tutum • Dinsel davranış

A b s t r a c t

Earthquakes are a harsh reality for Turkey and generally appear as a recurring phenomenon. Most recently, on February 6, 2023, two major earthquakes, referred to as the disaster of the century, occurred 9 hours apart with epicenters in Kahramanmaraş's Pazarcık district (7.7 magnitude) and Elbistan district (7.6 magnitude), severely affecting 11 of our provinces. The destructiveness of this significant earthquake was immense. The earthquake particularly affected children and adolescents more severely. In this process, especially children and adolescents faced various problems not only with the physical wounds of the earthquake but also with its psychological and belief dimensions. Our study focuses on the effects of the severe and widespread earthquake that occurred on February 6, 2023, on the religious beliefs and behaviors of high school students in their adolescence. The purpose of the research is to understand the religious approaches of high school students towards the earthquake during this period when the effects of the February 6 earthquake, which occurred eight months ago, are still ongoing and to determine whether the earthquake has caused any changes in their religious perspectives and practices. The study was conducted using the case study design, a qualitative research method, and interviews were chosen as the data collection tool. Case study research requires investigating a situation within its real-life, current context, or environment. In this context, interviews were conducted with high school students aged 15-18 (n=15) who experienced the earthquake. As a result of the study, it was observed that young people in this age group had to cope with various negative emotions after the 2023 earthquake, experiencing emotional traumas that varied from person to person but persisted for some time. The youth interpreted the earthquake in different ways from emotional, theological, and geological perspectives. It was found that the earthquake generally led to positive behavioral changes in this age group and that they preferred emotion-focused coping methods. The disaster led to a positive change in their beliefs, causing the youth to question their religious beliefs and conduct self-reflection to address their deficiencies in religious matters. Similarly, it resulted in a permanent and positive change in their religious behaviors. However, it was also observed that, although minimal, the disaster caused some adolescents to lose hope in life and move away from religious practices.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Earthquake • Adolescence
Religious belief • Religious attitude • Religious behaviour

Giriş

Doğal afetler içinde en etkili olanı, çok kısa sürede milyonlarca kişinin yaşadığı coğrafyayı etkileyerek çok sayıda kayıplara, yaralanmalara, sakatlanmalara ve yıkımlara yol açan depremdir. “Deprem bilim dünyasında yer içinde fay olarak adlandırılan kırıklar üzerinde biriken biçim değiştirme enerjisinin aniden boşalması sonucunda meydana gelen yer değiştirme hareketinin neden olduğu karmaşık elastik dalga hareketleri olarak tanımlanmıştır. Artçılar da dikkate alındığında, depremin toplumda oluşturduğu korkuyla yaşattığı psikolojik travmalar çok uzun süreli olabilir” (Işık vd., 2012: 87).

Depremler her ne kadar jeolojik olaylar olsa da birey ve toplum üzerinde ortaya çıkardığı etkileri itibariyle psikoloji ve sosyoloji gibi sosyal bilimlerin ilgi alanına da girmektedir. Herhangi bir yerde meydana gelen bir deprem o bölgenin sadece jeolojik yapısını etkilemekle kalmamakta; sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamlar üzerinde de birtakım değişim ve dönüşümlere yol açmaktadır. Bazen bireyler üzerinde büyük acı ve travmalara yol açabilmektedir. Özellikle deprem sonucu bir yakını kaybedenler uzun bir süre normal yaşamlarına dönememektedirler (Duman, 2016: 130)

Doğal afetler sonrası yaşanan kayıp, ölüm ve yıkımlar strese bağlı olarak bazı sorunlara neden olabilmektedir. Özellikle afetin ilk birkaç günü duygusal olarak geçici bir şok yaşanabilir. Korku, öfke, suçluluk, utanç, çaresizlik ve umutsuzluk duyguları hissedilebilir ya da şokun etkisi ile hiçbir şey hissetmeden donup kalınabilir. Kişi hangi zamanda olduğunu, saatini, nerede olduğunu bilemeyebilir. Sosyal olarak iş hayatında, okulda, arkadaşlık ve aile içi iletişimde bazı sorunlar yaşayabilir. Doğal afete maruz kalan bireylerden bazıları bu sorunlardan büyük ölçüde kurtulup eskisine göre daha da güçlenebilirken bazıları ise travma sonrası stres bozukluğu, kaygı bozuklukları ve depresyon gibi birtakım psikolojik sorunlar yaşayabilirler. Bireyin kendini boşlukta, duygusuz, tepkisiz hissetmesi, ani öfke patlamaları, aşırı huzursuzluk, kendini bir rüyadaymış, bedeninin dışındaymış veya gerçek değilmiş gibi hissetmesi, kendini değersiz hissetmesi, umutsuzluk ve yaşama isteğinin azalması gibi durumlar, yaşanabilecek sorunlar arasındadır (Kula, 2002: 237-239).

Doğal afetlerin sosyal etkileri, afetlerden hemen sonra kendilerini gösterebilecekleri gibi uzun yıllar sonra da ortaya çıkabilir. Doğal afetlerin etkileri şu şekilde kategorize edilmiştir: (a) yaralanma, sakatlanma, hayatını kaybetme gibi fiziksel etkiler; (b) konutlar, altyapı ve tarım sistemlerinin zarar görmesiyle bireylerin yaşamını olumsuz etkileyen fiziksel etkiler; (c) hasarlara bağlı oluşan mali ve ekonomik

etkiler; (d) hayatta kalanların afet sonrası yaşadığı fiziksel, ruhsal, sosyal travmalar, kayıplar, parçalanmış aileler, elden kaçan eğitim fırsatları gibi sosyolojik etkiler (Yavuz & Dikmen, 2015: 305-306).

Depremın psikolojik etkileri bireyin depremden etkilenme derecesine, yaşına, toplumsal rolüne göre farklılık arz edebilmektedir. Çocuklar ve gençler afetlerden etkilenen kişiler içerisinde en hassas ve savunmasız olanlardır.

Deprem kuşağı olan ülkemizde her yıl büyüklü küçüklü birçok deprem yaşanmaktadır. En son 6 Şubat 2023 tarihinde asrın felaketi olarak adlandırılan ve 9 saat arayla meydana gelen, merkez üssü sırasıyla Kahramanmaraş'ın Pazarcık ilçesi olan 7,7 ve Elbistan ilçesi olan 7,6 büyüklüğünde iki büyük deprem meydana gelmiş ve 11 ilimiz bu depremden ciddi şekilde etkilenmiştir. Depremın oluşturduğu yaralar büyük bir seferberlik haliyle sarılmaya çalışılsa da depremin şiddetinin ve etkisinin büyüklüğü yardım faaliyetlerini yetersiz bırakmıştır. Bu süreçte özellikle çocuklar ve ergenlik çağındaki bireyler depremin fiziki yaralarının yanı sıra psikolojik ve inanç boyutuyla da çeşitli sorunlarla karşılaşmışlardır.

a. Kuramsal Çerçeve

a.a. Ergenlik

Latince “adolescere” yükleminden türeyen ergenlik kelimesi “yetişkinliğe doğru yürüyen”, büyüyen, yetişkinliğe ulaşan anlamında kullanıldığından, yapısı gereği bir durumu değil, bir süreci belirtmektedir ve günümüzde bireyde gözlenebilen hızlı ve sürekli değişme olarak da tanımlanabilmektedir” (Gürsu, 2011: 9). Ergenlik insan hayatının 7-8 yıllık bir safhasını kapsayan dönemdir. Gençlikle aynı anlamda da kullanılan ergenliğin yaş sınırı konusunda kesin görüş yoktur. Kabul edilen genel görüş 12-13 ile 20-21 yaşları arasında kapsadığıdır. Bu dönemin fiziki belirtisi “buluş”dur. Ergenlik döneminin gelişim özellikleri hem nitelik hem de nicelik açısından çok yoğundur. Bu açıdan bu dönemi bazı psikologlar “yeniden doğuş” olarak nitelendirmişlerdir (Hökelekli, 1998: 266).

Ergenlik dönemi, birtakım fiziki değişimlerle birlikte ruhsal, bilişsel ve sosyal olarak da bireyin gelişim gösterdiği, bir dünya görüşü edinme, hayatın anlamını sorgulama ve cevaplar bulma yöneliminde olduğu bir dönemdir. Birey bu dönemde yaşlıları arasında yer edinme, meslek seçimi ve ekonomik bağımsızlığını elde etme, evlilik ve aile kurma hazırlıkları yapma gibi gelişim ödevlerini yerine getirmek durumundadır. Erikson bu dönemi “kimlik kazanmaya karşı rol karmaşası” olarak adlandırarak bu dönemde bireyin çocuk kimliğinden

yetişkin kimliğine geçtiğini ve bununla birlikte birçok sorumluluk ve “kimlik krizi” gibi bazı problemlerle yüz yüze kaldığını ifade etmiştir (Karacoşkun vd., 2021: 102).

Bu sürecin bireylerde ne zaman başlayıp ne zaman sona ereceği, bireyin yaşayacağı uyum problemleri ve bunlarla nasıl başa çıkacağı gibi hususlar kalıtım, çevre, kültürel değerler, iklim, beslenme tarzı ve aile tutumları gibi değişkenlere göre farklılık arz etmektedir (Sayar & Dinç, 2020: 123).

Tüm bunlara bakıldığında ergenlik döneminin, gerek fiziki gerek bilişsel olarak bireyin hızlı bir gelişim ve dönüşüm yaşadığı, bu değişim ve dönüşüme uyum sağlamaya çalışırken olumlu ve olumsuz duyguların yoğun olarak yaşandığı bir dönem olduğu görülmektedir. Hayatın normal akışında dahi birey ergenlik dönemini sancılı bir şekilde atlarmaya çalışırken hayatın normal akışını bozan doğal afetler gibi durumlar bu dönem yaşanan çalkantıları bir kat daha zorlaştırmaktadır.

a.b. Dinsel İnanç

İnanç genel olarak, bir şeyin ya da kimsenin varlığına, bir iddianın doğruluğuna inanma, biri için güven besleme durumudur. Dinî çerçeve içinde, evreni yaratan ve yasalarını koyan bir Tanrı'nın varoluşunu ve vahyi tartışılmaz kabul etme tavrı” şeklinde tanımlanmıştır (Cevizci, 1999: 463).

Kavram olarak inanç, şüpheden kesinliğe doğru bütün ihtimalleri içeren, kanaat, bilgi ve iman kavramlarını da içine alan kapsamlı bir anlama sahiptir. İnanmak insan için bir ihtiyaçtır. İnsan, hayatında yaptığı birçok şeyi farkında olmasa da aslında inancının bir sonucu olarak yapmaktadır. İnanç psikolojik manası ve mahiyeti aslında onun insan şahsiyetinin temel unsurlarından biri olduğunu göstermektedir. İnanç değişmezlik ve devamlılık özelliğine sahiptir. Bu açıdan insan hayatına bir istikrar sağlar. İnanç bir karar ve kararlılık iken inançsızlık ve şüphe kararsızlıktır. Kararsızlık ise duygusal açıdan bir çatışma ve huzursuzluk sebebidir. Dinî inanç ise kişinin, inandığı dinin gerektirdiği gibi davranmasına ve bu şekilde bir şahsiyet geliştirmesine katkı sağlar. Dinî inanç ilkeleri birbirinden ayrılmayan, biri diğerine bağlı bir organizasyonlar bütünüdür. Bu açıdan inanç esaslarından birine inanmak tümüne inanmayı gerektirir ve insan hayatına bir bütünlük ve tutarlılık sağlar. Bu sebeple sağlıklı bir şahsiyet gelişimi için sağlıklı bir inanç sistemine sahip olmak gerekmektedir (Şentürk, 2010: 113-115).

İnanç, din psikologlarının belirlemiş oldukları çok boyutlu dindarlık sınıflamaları içerisinde yaygın kabul gören Glock ve Stark'ın belirlediği beş boyuttan ilkidir. İnanç, içeriği ve kapsamı farklı da olsa

birçok dinin özünü oluşturan merkezî konuma sahip bir unsurdur. Tabiatüstü yüce varlık inancı tüm ilahi dinlerin ortak özelliğidir. İlahi dinlerde kişide inancın varlığı ve yokluğu ile birlikte inancın derecesi de önem arz etmektedir (Hökelekli, 2017: 52). İnancın derecesi kişinin yaşadığı çevreye ve bireysel farklılıklara göre değişim gösterebilmektedir.

İslam dinine göre “tasdik etmek, güvenmek, boyun eğmek” anlamındaki iman kavramı “itmi’nan” yani “güvenip dayanmak ve kalben huzur ve tatmin içerisinde olmak” demektir. Bu iki kavram birbirinin yerine kullanılmakla birlikte inanç kelimesinin anlamının daha kapsamlı olduğu ifade edilmiştir. İnanç bilgi, kanaat ve imanı içine alacak şekilde daha genel bir anlam ifade ederken iman daha hususi anlamda kullanılmaktadır (Hökelekli, 1998: 156).

Dinî yönelimleri, kökenleri ve boyutları tanımlamada etkili olan Glock ve Stark, dindarlığın boyutlarını inanç, bilgi, ibadet, tecrübe ve etki şeklinde belirlemiş ve inancın mutlak bilgiden kaynaklanmadığını, tüm dinî bilgilerin inanca eşlik etmediğini de ifade etmişlerdir (Holdcroft, 2006: 89-90).

İnanç dinden dine farklılık gösterebildiği gibi aynı din içerisinde de farklılık gösterebilir. Bu açıdan bakıldığında aslında inanç bir tür bağlanmadır. Dindar insan da ilahi bir varlığa bağlanan ve kendini ilahi varlıkla ilişkiye sokan belli inançlara sahip kimsedir. İnanç dinî hayatın özünü oluşturduğundan dolayı bu boyut inanç ve inançsızlıkla ilgilidir. İnancın en önemli yönü dinî hayatın merkezini oluşturmasıdır. Ayrıca inanç dindarlığın diğer boyutlarını tahmin etmede belirleyici bir unsurdur. Temelini Allah inancı oluşturan İslam inancının başlangıç noktası ise “kabul ve tasdik”tir. Bunu “itaat ve uyum” takip eder. Yani inanılan dinin esaslarına, Allah’ın emirlerine uyulur ve gerekleri yerine getirilir. Zira dinî inanç sadece inanmayı, dinî bir hükmü kabul etmeyi değil, inandığı varlığın emirlerine göre davranmayı da gerektirdiği ifade edilmektedir (Kızılgeçit, 2021: 133-134).

Dinî inanç gelişimi üzerine çalışmalar yapan Fowler inancı, dini kapsamakla birlikte onunla sınırlı olmayan dinamik ve evrensel bir insanlık deneyimi olarak kabul eder. Ona göre dinî bir inancı olmasa da herhangi bir kimse inanç sahibi olabilir. Dinî inancı ise dinî bir gelenek vasıtasıyla Tanrı ile kişisel bir ilişki kurma şeklinde ifade eder (Fowler, 2000: 89-90). Fowler’ın inançla ilgili “evrensel insanlık deneyimi” ifadesinden inancın doğuştan getirilen insan fitratında mevcut bir deneyim olduğu anlaşılmaktadır. Zira inanmak insan varlığının temel özelliklerinden biridir. Kendinden üstün bir varlığa inanma ve bağlanma ihtiyacı içinde yaratılan insanın inancı doğup büyüdüğü çevre ve kültüre göre farklı şekiller alabilmektedir. Hz. Muhammed’e ait bir hadis-i şerifte

bu gerçek şöyle ifade edilmiştir: “Her doğan çocuk fıtrat üzere doğar. Sonra anne babası onu Hristiyan, Yahudi veya Mecusi yapar” (el-Buhârî, 2002: “Cenaiz”, 92).

Netice itibarıyla dinî yaşantının özü olan inanç, bilhassa Allah inancı ve buna bağlı tutum ve davranışlar, dinî şüphe, inancı olumlu veya olumsuz etkileyen hususların psikolojik açıdan değerlendirilmesi din psikolojisinin öncelikli konularındandır.

a.c. Dinsel Tutum

Davranış terimi psikolojide “organizmanın uyarılar karşısındaki tepkilerinin tümü” şeklinde tanımlanmıştır. Bu açıdan davranış hem içte yaşanan psişik durumlar hem de bunların dışa yansımalarıdır. Bundan dolayı psikoloji bilimi, görünür davranışların gerisindeki psikolojik süreçlerin davranışlar üzerindeki etkilerini de tespit etmeye çalışmaktadır. Bunu yaparken insan davranışıyla yakından ilişkili olan tutum kavramı üzerinde de durur. Tutum bireyin bir konu, şahıs veya olay hakkında tepki vermeye yönelik eğilimi olarak ifade edilmiştir. Tutumlar doğrudan gözlenemeyen ve bireyin davranışlarıyla ilişkili tepkilerdir (Karacoşkun vd., 2021: 139-140)

a.d. Dinsel Davranış

Dinî davranış, dinî inanç ve düşüncelerin dışa yansıyan belirtileri, fiil ve ibadetler şeklinde tanımlanabilir. Dinî literatürde bu kavram “amel” olarak karşılık bulmaktadır ki amel bir niyet ve bilinç sonucu ortaya çıkmaktadır. “Dinen yapılması emir ve tavsiye edilen iyi davranışları yapma ve dinen yasaklanan kötü davranışları terk etme” dinî davranış çerçevesinde değerlendirilmiş ve dinî davranışlar “ibadetler” ve “ahlaki davranışlar” şeklinde kategorize edilmiştir. Şüphesiz her dinî davranışın gerisinde Allah’a iman faktörü bulunduğu kabul edilirse ahlaki davranışlar da bir anlamda ibadet olarak değerlendirilebilir. Zira bireyin dinin amacına ters düşmeyen ve kendisini Allah’a yaklaştıracak ahlaki nitelikli diğer davranışları da ibadet olarak kabul görmektedir (Karacoşkun vd., 2021: 140-141).

Glock ve Stark’a göre dindarlığın; İnanç, dinsel uygulama, tecrübe, bilgi ve etki olmak üzere beş boyutu vardır. Dinî davranış bu boyutlarından biri olarak ifade edilen dinsel uygulama boyutudur. Dindarlığın bu boyutu ibadet ve bağlılıkları içerir (Kayıklık, 2006: 493). Dindarlıktaki ibadet boyutu birçok dindarlık tiplerinde yerini korumaktadır. Bu açıdan ibadet dindarlık göstergeleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Yapıcı, dinin ibadet boyutunu dikkate alarak iki tür dindarlıktan söz etmiştir. Birincisi dinin taleplerinin yerine getirildiği *dinin yaşandığı dindarlık* diğeri dinin taleplerinin pek fazla dikkate

alınmadığı *inancın davranışa dönüşmediği* dindarlıktır. Bu iki tip farklı dindarlığın varlığında kişinin Tanrı tasavvurları, dini algılama biçimleri, dine hayatında nasıl yer verdiği gibi faktörler etkilidir (Yapıcı, 2021: 33).

İslam dininde, Bakara Suresinin 117. ayetinden yola çıkarak, dindarlık inanç, ibadet ve ahlak şeklinde üç boyutta ifade edilmiştir. Ancak Peker, Kur’ân’ın geneline bakarak bu boyutlara düşünce, duygu ve bilgi boyutlarını da eklemiş ve Kur’ân’da bu altı boyutu inanç ve salih amel olarak özetlendiğini ifade etmiştir. Kur’ân’a göre amel bilinçli olarak yapılan bütün duygu, düşünce ve eylemlerdir. Yani, kişinin inancıyla uyumlu, fitratına uygun davranışları diğer insanlarla ilişkilerinde İslam ahlâkının değerleri doğrultusundaki hareketleri, Allah’ın emir yasaklarına uygun uygulamaları bütünüyle güzel eylemlerdir (Peker, 2012: 43-48).

Bir ruhbilim ve davranış bilimi olan psikoloji insanın dinî duygu ve davranışlarını da incelemektedir. Dinî davranış olarak ifade edebileceğimiz ibadeti Şentürk, psikolojik olarak “kişinin Allah’a karşı saygı, sevgi, şükür ve acizliğini ifade etme biçimi” şeklinde tanımlayarak ibadetin temelinde bir Allah inancı olması gerektiğine işaret etmiştir (Şentürk, 2010: 127-128).

İbadet, kişinin dinî inanç, duygu ve düşüncesine bağlı olarak ortaya çıkan ve kulluğun ifadesi için ihtiyaç duyulan dinî davranışlar şeklinde tanımlanmıştır. İbadet insanın psikolojik özelliklerinin bir gereği olan, karşılanması gerekli bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyacın giderilmemesi kişide bir boşluk hissi, eksiklik duygusu ve huzursuzluğa yol açabilir (Şentürk, 2010: 128-131).

a.e. Ergenlik Döneminde Dinsel İnanç-Tutum-Davranış Örüntüsü

Yukarıda ergenliği tanımlarken ergenliğin fiziki belirtisinin “buluş” olduğuna işaret etmiştik. Buluşa ermek beden ve zihnen gerekli olgunluğa ermek demektir. Somut düşünme döneminden soyut düşünme dönemine bir geçiştir. Birey bu dönemde belirli bir hayat görüşü kazanma çabası içerisindedir. Bu süreçte psikolojik ve sosyal hayatın bir parçası olan din gerçeği de devreye girmektedir. Buluşa ermiş olan birey dinin emir ve yasaklarından sorumlu hale gelmekte ve bu durum ergenlik döneminin önemini daha da arttırmaktadır.

Fiziksel ve ruhsal olarak çalkantılar yaşayan ergenin dinî inanç ve davranışlarında da bir takım değişimler meydana gelmesi doğal bir durum olarak kabul edilebilir. Zira ergenlik birçok açıdan geçici bir “bunalım” çağıdır. Bu dönem özellikle de 14-17 yaş aralığı bireyin inançla ilgili sorgulama, şüphe ve çatışmaların ön plana çıktığı zihinsel

dağılma evresidir. Birey geleneksel dinî kalıplardan sıyrılıp şahsi bir din anlayışı geliştirme süreci yaşamaktadır. Bu dönemde yaşanan dinî çalkantılar onun bedenî ve ruhi gelişimiyle doğrudan ilgilidir. Birey zihinsel olarak “bağımsızlık ve güçlülük” duygusunun uyanmasıyla ve “kendini ifade etme” güdüsü ile bir taraftan anne babaya saygının gerekliliğini vurgulayan dinî inancı ile diğer taraftan bağımsız olma isteği arasında çatışma yaşamaktadır (Hökelekli, 1998: 270). Dinî konularda gittikçe artan ilgi ile birlikte daha önceleri sorgulamadan kabul ettiği şeylere karşı şüphe duymaya başlar.

Türkiye’de yapılan bazı araştırmalara göre gençler daha çok Allah’ın varlığı, evrenin ve insanın yaratılışı, kaza-kader, günah-sevap, ahiret, cennet-cehennem ve kadın-erkek eşitsizliği konularında dinî şüpheler yaşamaktadır (Yapıcı, 2020: 9). Ergenlik döneminde yaşanan dini şüphe olumsuz bir durum olarak görülmemelidir. Zira aslında bireyin olgun bir dinî anlayışa ulaşması belki de bu şüphelerin neticesinde gerçekleşecektir.

Yapıcı, inanç gelişim sürecinde bireyin ergenlik döneminde yaşadığı zihinsel çalkantılarla aslında inanç biçimini şekillendirdiğini şöyle ifade eder: “Ergenin dinî bir kriz yaşayıp sorgulayarak dinî inançlarını içselleştirmesi sağlıklı ve başarılı bir dinî kimliğe sahip olduğunu gösterir. Ancak herhangi bir arayış ve bunalım yaşamadan, sadece ailesinin ve çevresinin etkisiyle inanç ve değerleri benimsemesi durumunda ipotekli/bağımlı bir dinî kimliğe sahip olur. Dinî inançlarında ciddi bir arayışa/sorgulamaya girdiği halde, farklı sebeplerle aile ve çevresinin inançlarını benimsemişse ergenin dinî kimliğine gölgeli kimliktir.

Arayış ve sorgulama yaşadığı halde neye inanacağı/inanmayacağı; hangi inancı benimseyeceğine/benimsemeyeceğine karar veremediği durumlarda moratoryum ilan ederek dinî kimlik gelişimini askıya alabilir. Hatta bu tür durumlarda kişinin dinî kimliğine karar vermesi ilk yetişkinlik dönemine kadar uzayabilir. Ergen, açık ya da örtük arayış ve sorgulama yaşadığı halde, dinî konularda neye inanacağına karar verememişse, kararını gelecek zamanlara bırakmış demektir. Böyle bir süreci yaşayanın kimliği gecikmiş/ertelenmiş bir karakter arz eder. İnanç ve değerler açısından herhangi bir kriz ve bunalım yaşamayan, herhangi bir inanç ve değer sistemi benimsemeyen, daha açık bir ifadeyle din ve değerler konusunda anlak ve durumluk bir tavır takınan ergenler, dinî açıdan dağınık bir kimlik içindedir.” (Yapıcı, 2020: 10).

Konuyla ilgili yapılan araştırmaların analiz edildiği bir çalışmada bireyin dine en çok ilgi duyduğu dönemin 10 ile 20 yaş arası dönem olduğu görülmektedir (Argyle & Hallahmi, 1992: 322). Bu dinî yönelişte

bireyin zihinsel gelişimiyle birlikte bütün ruhi yapısının işleyişi etkilidir. Duygusal olarak yaşadığı iniş çıkışlar, çocukken tecrübe ettiği fakat dışa yansıtmadığı dinî duygular şuur alanına çıkararak ona yeni bir dinî bakış açısı sağlar. Geleneksel dinî kabulleri tekrar gözden geçirerek içindeki tereddütlerin de etkisiyle onu dine meylettirir ve neticede onu yetişkinlik dinine ulaştıracak önemli mesafeyi kat etmiş olur. (Bahadır, 1994: 32)

Ergenlik dönemin bir diğer özelliği bireyin eleştirel düşünmeye başlamasıdır. Bu döneme kadar herhangi bir eleştiriye tabi tutmadan benimsenen dinî inanç ve uygulamalar artık eleştirel bir bakışla gözden geçirilmektedir. Birey bu dönemde dinî inanç ve uygulamaların anlamını, mahiyetini anlamaya çalışmakta, insan hayatına katkılarını sorgulamakta ve bunları hayatla bağdaştırmaya çalışmaktadır. Bu süreçte birey daha önceden öğrendiği bilimsel teorilerle dini bağdaştırmakta zorluk yaşayabilir. Bu durumda dinî şüphe ve kararsızlık sürecinin ortaya çıkmasına yol açar (Hökelekli, 1998: 271).

Şentürk'e göre eğer birey ergenlik öncesinde dinî bilgilerini gereği gibi almışsa bu dönemde kişiliğinde bir oturma ve olgunlaşma olacak ve dinî uygulamalarını yerine getirmekte zorlanmayacaktır (2010: 95). Bu dönemde bireyin ibadetleri daha içtendir. Yaşadığı içsel huzursuzlukları ancak Allah'ın yardımıyla aşabileceği düşüncesindedir. İhmal ettiği dinî görevlerine yeniden dönmeye çalışır. Duygu ve dürtülerini dinin yardımıyla kontrol altına alabildiği için artık dine yönelik şüphelerinde de azalma olacaktır (Bilgin, 1998: 111).

Ergenlik döneminde ibadetler genellikle çocukluk dönemindeki taklitçi unsurlardan arınarak zengin bir muhteva kazanmıştır. Bunda ergenin din ve ibadet algısı ve onlara atfettiği önem etkili bir unsurdur. Bu dönemde yerine getirilen ibadetler daha derin ve bireyin ruhsal ihtiyaçlarını giderici niteliktedir. Bu dönemde görülen dinî davranışların altında yatan nedenlerden biri inanca ve değer yargılarına uymayan davranışları yapmaktan kaynaklanan suçluluk duygusudur. Aynı şekilde aşırı suçluluk duygusu bu suçluluğa yol açan dinden uzaklaşmalarına da yol açabilmektedir (Karaca, 2016: 165).

Ergenlerin dinî davranışlarında kültürel unsurlar ve aile de önemli bir faktördür. Örneğin gençlerin namaz ibadetinden ziyade oruç ibadetine önem vermeleri bu ibadetin aynı zamanda sosyal yönü olan bir ibadet olduğundan kaynaklanmaktadır. Yine aile içi iletişimin iyi olmadığı ailelerde ergenler dinî davranışlarında da çalkantılar yaşayabilmektedir (Karaca, 2016: 166).

İnsan hayatı tekdüze bir biçimde değil çeşitli iniş çıkışlarla devam etmektedir. Bu iniş çıkışlar insanı, hayata ve hayatın anlamına dair bazen

olumlu bazen olumsuz etkileyebilmektedir. Yeryüzüne imtihan için gönderilen insanoğlu bu iniş çıkışları imtihanın bir neticesi olarak tecrübe eder. Hayatın bütün alanlarında etkili bir olgu olduğu kabul edilen dinin, bireyin hayatta tecrübe ettiği olaylarla arasındaki ilişkisinin araştırılması gerekmektedir. Zira din, insanın hayatta karşılaştığı her olay ve duruma hazır ve bütün cevaplar sunan ve ona nasıl yaşaması gerektiği konusunda yol gösteren bir zihni muhtevalar sistemidir (Hökelekli, 1998: 116). Ayrıca bireylerin yaşadıkları sorunlarla baş etme sürecinde dinin belirleyiciliği Freud, Jung, Fromm ve Frankl gibi psikologların da üzerinde durdukları bir konudur (Ayten vd., 2012: 3).

Geçmişten bugüne insan hayatının ortak acı tecrübelerinden olan depresyon başta olmak üzere doğal afetler insan hayatındaki bu iniş çıkışlardan biridir. Doğal afetler psikolojik ve ruhsal sıkıntıların en çok baş gösterdiği süreçlerdir. Afetler, kayıplar ve bunların yol açtığı hüznün ve psikolojik çöküntüler insan hayatında birtakım izler bırakır. Ansızın gelen bu afetlerle karşılaşan insanlar herhangi bir şekilde bunlara katlanmaktadır. Hayatın normal akışını bozan bu tür felaketler insanın kendi hayatını kontrol etme, yönlendirme ve organize etme yeteneğini azalttığı için bir takım ruhsal sıkıntılara neden olabilir (Köse & Küçükcan, 2006: 14).

b. Yöntem

Çalışma nitel araştırma yöntemiyle yapılmış olup veri toplama aracı olarak görüşme tercih edilmiştir. Nitel araştırma gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanabilir. Nitel araştırmanın amacı insan davranışını, içinde bulunduğu ortam içinde ve çok yönlü olarak anlamaya çalışmaktır (Yıldırım & Şimşek, 2021) Nitel araştırma varsayımlarla ve bireyler veya grupların bir sosyal ya da insan sorununa atfettikleri anlamlara değinen ve araştırma problemlerinin incelenmesini içeren yorumlayıcı/kuramsal çerçevelerin kullanımı ile başlar (Creswell, 2013: 44). Bu çerçevede lise öğrencilerinin yaşadıkları doğal afeti dinî açıdan nasıl değerlendirdiklerini ve bu afetin dinî inanç ve yaşantılarında bir değişim meydana getirip getirmediğini anlamak için nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir.

Bir çalışmanın belirlenen hedefe ulaşabilmesi için doğru yöntemin ve doğru araştırma deseninin seçilmesi önemlidir. Durum çalışması araştırması gerçek yaşamın, güncel bağlam ya da ortamın içindeki bir durumun araştırılmasını gerektirmektedir. Durum çalışması araştırmanın hem ürünü hem de nesnesi olabilecek nitel araştırma

içerisindeki bir desen türüdür. (Creswell, 2013: 96-97). Nitel durum çalışmasının en temel özelliği bir ya da birkaç durumun derinlemesine araştırılmasıdır. Yani bir duruma ilişkin etkenler bütüncül bir yaklaşımla araştırılır ve ilgili durumu nasıl etkiledikleri, ilgili durumdan nasıl etkilendikleri üzerine odaklanılır (Yıldırım & Şimşek, 2021: 70). Bu bağlamda lise öğrencilerinin depreme yönelik dinî yaklaşımlarını ve depremin dinî bakış açısı ve dinî yaşayışlarında herhangi bir değişikliğe yol açıp açmadığını tespit etmeyi amaçlayan bu çalışmada, çalışmaya en uygun desen olarak durum çalışması tercih edilmiştir.

b.a. Problem ve Amaç

Ülkemizde 6 Şubat 2023 tarihinde şiddeti ve etki alanı oldukça büyük bir deprem felaketi yaşandı. Deprem sonrasında yaşananları anlama, atfetme, yaşanan acılarla başa çıkma deprem felaketinin ortaya çıkardığı bazı sonuçlardandır. Bu süreçte yaşananlara dinî bir anlam yükleme insanın kendini suçlaması veya sorgulaması, dinden uzaklaşma veya dine yönelimde artma gibi durumlar da söz konusu olabilmektedir. Afet zamanlarında bireylerin dua ve ibadete yönelerek üstün bir güce tapınması, ondan yardım istemesi insanın psikolojik yapısından kaynaklandığı belirtilmektedir. Afet sonrası bireylerde dua ve tapınma duygularının arttığı, ibadet gibi dinî davranışlara daha çok yönelme olduğu yapılan araştırmalarda ortaya konulmuştur (Kızılgeçit vd., 2021: 401).

Tüm bunlardan yola çıkarak bu araştırmanın amacı, üzerinden sekiz ay geçen 6 Şubat depreminin etkilerinin devam ettiği bu süreçte lise öğrencilerinin depreme yönelik dinî yaklaşımlarını anlamaya çalışmak ve depremin dinî bakış açısı ve dinî yaşayışlarında herhangi bir değişikliğe yol açıp açmadığını tespit etmektir. Bu çerçevede çalışmanın ana problemi “lise öğrencilerinin depreme yönelik dinî yaklaşımları nasıldır ve depremin etkisiyle dinî bakış açılarında ve dinî yaşantılarında herhangi bir değişim olmuş mudur?” şeklinde ifade edilebilir.

Bu ana problemin alt problemleri ise şunlardır:

1. Yaşanan deprem felaketi yaş itibariyle zaten yoğun bir sorgulama döneminde olan lise öğrencilerinin bu sorgulamalarını daha da arttırmış mıdır?

2. Deprem lise öğrencilerini manevi konular üzerinde daha çok düşünmeye sevk etmiş midir?

3. Deprem lise öğrencilerinde yardımlaşma, diğerkâmlık, iyilik yapma gibi ahlaki değerlerin olgunlaşmasına vesile olmuş mudur?

4. Lise öğrencileri başlarına gelen bir felaketi değerlendirirken ne gibi dinî argümanlara başvurmuşlardır?

Depremi bizzat yaşayan araştırmacının çevresindekilerin söylem ve davranışlarındaki dinî yönelim ve sorgulamalar bu çalışmanın ortaya çıkmasındaki önemli bir etkidir. Zira depremin yaşandığı ilk birkaç ayda insanların “meğer dünyaya ne çok önem veriyormuşuz, her şey bir anlıkmiş”, “ya depremde ölseydim kılmadığım namazların yerine getirmediğim dinî sorumluluklarımın hesabını nasıl verirdim” gibi ifadelerle dine meylettiklerine şahit olunmuştur. Bununla birlikte özellikle dinî sorgulama sürecini yoğun yaşayan ergenlerin “deprem neden oluyor suçsuz günahsız bir sürü insan ölüyor, Allah istese buna engel olamaz mı?” gibi ifadelerle depremi dinî açıdan sorgulayan ifadelerle karşılaşmıştır. Bu gözlemimizi destekleyen Okumuş’a göre (Okumuş, 2002: 341) insanların çoğunda dua ve ibadet için en güçlü eğilim savaş, deprem, hastalık gibi ölümle yüz yüze bulduklarında kendini göstermektedir.

Yaşanan kaygı verici olaylar karşısında bireylerin dine yönelimlerinin arttığını gösteren bir başka bulgu, terör saldırıları üzerine yapılan bir çalışmadaki “yaşanan kaygıyı hafifletmeye yönelik olarak bireylerin varoluşsal açıdan geliştirdikleri stratejiler arasında dinî ve manevî değerlerden destek alma çabası”nın yer almasıdır (Ceylan & Yapıcı, 2020: 660).

Çalışmanın hedef kitlesini oluşturan lise öğrencileri yaş grubu itibariyle ergenlik döneminin bir bölümü olan 15-18 yaş grubudur. Bu dönem insan hayatında imanla ilgili şüphe, kararsızlık ve çatışmaların en yoğun yaşandığı bir dönemdir. Ergenlerde dinî şüphe ve kararsızlıkların yaşanmasında etkili olan faktörlerden bir tanesi de günlük hayat olayları ve bazı bilimsel teorilerle dinî inanç ve öğretiler arasında bir uzlaşmazlık ve çelişki görülmesidir (Hökelekli, 1998: 270-273).

Çalışma, felaketlerden çeşitli şekillerde etkilenen ergenlerin felaketlere olan dinî bakış açılarını, bu tür durumlarda dine yönelme düzeylerini ve dinin zor zamanlarda kendilerine yaptığı katkıyı tespit etmeyi hedeflemektedir. Bu yönüyle çalışma, afet durumlarında psiko-sosyal desteğe ihtiyacı olan ergenlere bu hizmeti sunarken dinî argümanlardan ne derece istifade edilmesi gerektiğini ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

b.b. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu depremi bizzat yaşamış, fiziki veya psikolojik olarak depremden etkilenmiş 15-18 yaş arası sekizi kız yedisi erkek on beş lise öğrencisi oluşturmaktadır. Öğrencilerin yedisi İmam

Hatip Lisesi öğrencisi, sekizi ise Anadolu Lisesi öğrencisidir. Çalışma grubu, depremi bizzat yaşamış olma ve 15-18 yaş gurubu lise öğrencisi olma ölçütlerini taşıdığı için bu araştırmada amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Zira ölçüt örnekleme yönteminde esas olan, önceden belirlenmiş birtakım ölçütlere uygun olan durumları çalışmaktır (Yıldırım & Şimşek, 2021: 120).

b.c. Veri Toplama Araçları

Çalışmada veri toplama aracı olarak görüşme tercih edilmiştir. “Önceden belirlenmiş ve ciddi bir amaç için yapılan, soru sorma ve yanıtlama tarzına dayalı karşılıklı ve etkileşimli bir etkileşim süreci” şeklinde tanımlanan görüşme bireylerin deneyim, tutum, düşünce gibi gözlenemeyen tepkilerini ölçmede verimli bir yöntem olarak görülmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2021: 127-128). Aynı zamanda anlatı oluşturmayı teşvik eden bir araç olarak değerlendirilen görüşme kesintisiz bir monologdan ziyade araştırmacının görüşülen kişiden daha fazla veri elde etmesini sağlayan bir yöntem olduğu ifade edilmiştir (Cropley, 2022: 142). Lise öğrencilerinin depreme ilgili dinî bakış açıları ve deprem sonrası dinî yönelimlerinin derinlemesine incelendiği bu çalışmada görüşme yöntemi uygun görülmüştür.

Bu çalışmada görüşme türlerinden yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme katılımcının, geniş anlamda araştırmacının ilgisini çeken konulara bağlı kalmasını sağlayan ve görüşme sırasında verilerin yazılı olarak kaydedilmesi konusunda fırsatlar sunan bir yöntemdir (Cropley, 2022: 150-151). Bu yöntemde amaç benzer konulara yönelerek farklı kişilerden aynı tür bilgileri almaktır. Önceden hazırlanan konu ve alanlara sadık kalınarak hem önceden belirlenmiş sorular hem de daha ayrıntılı bilgi edinmek amacıyla ek sorular sorulabilmektedir. Araştırmacıya zaman esnekliği ve karşılaştırılabilir bilgi elde etmeyi sağlamak gibi avantajları olan bir yöntemdir (Yıldırım & Şimşek, 2021: 134). Çalışmamızda lise öğrencilerinin depreme ilişkin dini düşünce ve tutumlarını anlamak için bu yöntem uygun görülmüştür.

b.d. Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışmada elde edilen verilerin analizinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Nitel içerik analizi, araştırmacıların bir metnin içine gömülü anlamları ortaya çıkarmak için kullandıkları bir yöntemdir; bu tür araştırmaların odak noktası genellikle gizli veya altta yatan anlamlardır (Atkinson, 2017: 84). İçerik analizinde amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlar ve ilişkiler elde etmektir. Bu yöntem

toplanan verilerin derinlemesine analiz edilmesini gerektirir ve yeni tema ve boyutların ortaya çıkarılmasını sağlar (Yıldırım & Şimşek, 2021: 243-249). Bu çalışmada, katılımcılardan alınan cevaplar doğrultusunda tema ve kodlara ulaşılarak çeşitli veriler elde edilmiştir.

b.e. Sınırlılıklar

1. Bu araştırma kendileriyle yarı yapılandırılmış görüşme uygulanan lise öğrencileriyle sınırlıdır.

2. Görüşme yapılan bireyler depremi bizzat yaşamış şu veya bu şekilde depremden etkilenmiş lise öğrencilerinden seçilmiştir.

3. Bulgular görüşme yapılan bireylerden alınan cevaplarla sınırlıdır.

b.f. Varsayımlar

Araştırmanın varsayımları deprem esnası ve hemen sonrasında insanların söylem ve tepkilerinden yola çıkılarak şu şekilde ifade edilebilir:

1. Deprem gibi doğal afetler ergenlerin dinî düşünce ve yaşantılarını olumlu veya olumsuz bir şekilde etkilemektedir.

2. Deprem gibi doğal afetler zaten dinî sorgulama sürecinde olan ergenlerde bu sorgulamaları tetiklemekte, kader inancı başta olmak üzere inançla ilgili sorgulamaları artmaktadır.

3. Deprem gibi doğal afetlerle ilgili imanla ilgili sorgulamaları bir şekilde sağlıklı atlatan ergenlerde dinî sorumlulukları yerine getirme ve yardımlaşma, diğerkâmlık, merhamet gibi ahlaki erdemlere yönelimde artış söz konusu olmaktadır.

b.g. Literatür Değerlendirmesi

Literatürde din psikolojisi alanında depremle ilgili çalışmalara baktığımızda daha çok deprem ve dinî başa çıkma konusunun ağırlıklı olarak işlendiği görülmektedir. Yine depremin neden olduğu Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB), anksiyete gibi bazı psikolojik sorunları ele alan çalışmalara rastlanmıştır. Depremin dinî inanç ve dinî davranışlar üzerindeki etkisini ortaya koyan az sayıda çalışmaya rastlanmıştır. Bunların bir kısmından bahsetmek yerinde olacaktır.

Dinin doğal afetler karşısındaki etkisi üzerine yapılan bir araştırma, yerel dinî oluşumların ve kişisel inancın mağdurlara ve topluluklara fiziksel, duygusal ve manevi yardım sağlamada etkili olduğunu göstermiştir. Bahsi geçen çalışmada, doğal afetlerden sağ kurtulanların olayın Tanrı'nın iradesiyle ya da daha büyük bir güçle ilgili

olduğu konusunda derin bir inançla bir miktar teselli ya da en azından teslimiyet bulabildikleri araştırmacılar tarafından gözlemlenmiştir. Çalışmada hayatta kalanların, felaket niteliğinde bir olaya anlam vermek için aşkın âlemin gücüne olan inançlarına yönelmelerinin doğal olduğunu çünkü çoğu topluluk için yerel dinî kültürün, ahlaki anlamlar ve doğaüstü açıklamalar için temel kaynak olduğu ifade edilmektedir (Kroll-Smith & Couch, 1987: 25-26).

Konuyla ilgili yapılan en önemli çalışmalardan biri 17 Ağustos 1999'da gerçekleşen depremden sonra deprem bölgelerinde yüz yüze görüşmeler şeklinde yürütülen Köse ve Küçükcan'a ait "Deprem ve Din" adlı çalışmadır. Çalışmada doğal afetlerin algılanış biçimi ile dinî inançların algı biçimleri üzerine etkileri, dinî inanış, tutum ve davranışların felaketin neden olduğu acı ve kayıplarla başa çıkmadaki rolünü incelenmiştir. Buna göre dinî inanç, ibadet ve ritüeller felaketzedeler için bir güç ve teselli kaynağı olmuştur. Depremden sonra felaketzedelerin dinî bir yöneliş içerisinde olup olmadıklarına dair göreceli bir değişim gözlenmesine rağmen toplumsal bazda önemli sayılabilecek bir sonuca ulaşamamıştır. Bununla birlikte depremi kendini sorgulama sürecinin bir başlangıcı olarak görenlerde olumlu anlamda dinî bir davranış değişikliği gözlemlenmiştir (Köse & Küçükcan, 2006).

Duman (2016), 2011'de Van'da meydana gelen depremde seçilen bir örneklem üzerinden anket ve mülakat tekniğiyle, depreme maruz kalan bireylerin dinî inanç ve kanaatlerinde, ibadet ve dinî yaşantılarında nasıl bir değişimin meydana geldiği, depremin nasıl algılandığı ve yorumlandığı ve depremle mücadelede dinî inancın nasıl kullanıldığı, hangi dinî kavram ve referanslara başvurulduğu gibi konuların araştırıldığı bir çalışma yapmıştır. Çalışma depremzedeler arasında inanç konusunda deprem öncesine göre %10'a varan olumlu bir değişikliğin olduğunu ortaya koymuştur. Aynı şekilde ibadetleri yerine getirme konusunda da deprem öncesine göre %10'a varan bir artış yaşandığı gözlemlenmiştir (Duman, 2016).

Deprem felaketini anlamlandırma ve atfetme biçimlerinin neler olduğunu sorgulamayı ve bunların aradan geçen zamandan sonra değişime uğrayıp uğramadıklarını tespit etmeyi amaçlayan bir çalışmada afetzedelerin deprem felaketini açıklamada dinî, bilimsel, hem dinî hem de bilimsel açıklamaları kullandıkları saptanmıştır. Ancak söz konusu çalışmada 17 Ağustos depreminin üzerinden sekiz yıl gibi hatırı sayılır bir zaman aralığının geçmiş olmasına rağmen felaketzedelerin büyük bir çoğunluğu, depremin meydana gelişindeki güç ve depremin kaynağı konusunu dinî sembol ve kavramlarla açıklamışlardır. Dinî inanç ve

ibadetlerin felaketlere katlanma açısından olumlu katkı sağladığı, toplumsal anlamda dinî eğilimde herhangi bir değişimin olmadığı, yaşanan değişimin zihinsel boyutta kaldığı, ritüeller bakımından kalıcı bir değişim olmadığı araştırmanın ulaştığı diğer sonuçlardır (Gülmez, 2008).

Din sosyolojisi alanında Okumuş'un yaptığı bir çalışmada ise sosyal boyutlarıyla toplumun depremi izah etme ve yorumlamada dine verdiği yer incelenmiştir. Anket ve görüşme tekniğinin bir arada kullanıldığı çalışmada depremi yaşayan insanların depremle din arasında nasıl bir ilişki kurdukları, depremi din bağlamında nasıl algıladıkları, depremi anlamlandırma ve depremle başa çıkmada dine nasıl yer verdikleri incelenmiştir. Araştırma sonucuna göre insanlar deprem gibi doğal afetleri ilahi adalet açısından meşru ve rasyonel karşılamaktadırlar. Araştırmanın bizim çalışmamız açısından önemli bir sonucu da zor ve sıkıntılı durumlarda insanların dine yöneldiklerine dair verilerdir (2002: 372).

17 Ağustos ve 12 Kasım 1999 depremini yaşayan depremzedelerle görüşme şeklinde yapılan bir çalışmada da deprem anında ve deprem sonrasında depremzedelerin hangi dinî başa çıkma tarzlarını kullandıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. 200 kişiyle yapılan görüşmeler neticesinde depremzedelerin deprem anında, karşılaştıkları psikolojik sorunlarla baş etmede dini de başa çıkma metodu olarak kullandıkları gözlemlenmiştir. Başvurulan dinî başa çıkma metotları arasında, dua olumlu dinî başa çıkma davranışı olarak ilk sırada yer almıştır. Bunu sırasıyla Kelime-i Şehadet ya da tekbir ve salavat getirerek manevi destek elde etme, ölüm ve ahireti düşünerek Allah'a kavuşma arzusuyla psikolojik gerginliği ve çaresizliği aşmaya çalışma, Kur'ân okuyarak ve namaz kılarak Allah'tan yardım isteme ve rahatlamaya çalışma takip etmiştir (Kula, 2002).

Covid-19 salgını da bir doğal afet sayıldığından çalışmamızda bu konuyla ilgili yapılan çalışmalardan bahsetmek de yerinde olacaktır. Covid-19 Salgınına Yakalanan Kişilerde Dindarlık ve Dinî Başa Çıkma adlı çalışmasını Kalgı 24 kişiye görüşme tekniği uygulayarak yapmıştır. Çalışmadan elde edilen verilere göre salgının insan üzerinde yarattığı psikolojik sorunlarla başa çıkmak için insanların dine yöneldikleri görülmüştür. Bu yönelimlerin genel anlamda ibadetlerde (dua etmek, namaz kılmak, Kur'ân ve mealini okumak vb.) artma şeklinde olduğu görülmüştür. Ayrıca olağanüstü bir dönem veya kriz dönemi olarak adlandırılan bu salgın dönemine birçok açıdan anlam yüklenmiştir. Bu anlamlandırmanın daha çok dinî kavramlar üzerinden yapıldığı veya dinî bağlam üzerinden temellendirildiği görülmüştür (Kalgı, 2021).

Koronavirüs (Covid-19) salgını sürecinde vefa grubu ve sağlık çalışanlarının salgın korkusu ve dinî yönelimlerini bazı demografik değişkenler düzleminde ele alan ve nicel araştırma yöntemiyle yapılan bir çalışmada, insanların salgın, afet gibi zor zamanlarda dine ve dinî değerlere yöneldikleri ortaya konmuştur (Kızılgöçer vd., 2021)

Üniversite öğrencilerinin katılımıyla Covid-19 salgını ve inanç ilişkisinin incelendiği nicel bir çalışmada katılımcılar Covid-19 sürecinde bireysel olarak dinî hassasiyetlerinin arttığını, Covid-19'dan korunma ve hastalıktan iyileşmede inancın etkili olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca Covid-19'un insanlar için Allah'tan gelen bir bela/ceza ve insanların inançlarının samimiyetini ölçmek için bir araç olduğunu orta düzeyde değerlendirmişlerdir (Bulut & Koç, 2022).

Nitel araştırma metodu ile yapılan ve gençlik çağındaki bireylerin Covid-19 sürecinde hayatın anlamına yönelik yaşadıkları değişiklikleri ve bu stres verici süreçte kullandıkları başa çıkma stratejilerini ortaya koymayı amaçlayan bir çalışmada gençlerin büyük bir çoğunluğunda hayatın anlamına yönelik olumlu değişiklikler meydana geldiği ve bu sürecin etkisini hafifletmek amacıyla olumlu dinî başa çıkma unsurlarına daha çok yöneldikleri tespit edilmiştir. Ayrıca, gençlerin bir kısmında dua, Kur'ân-ı Kerîm okuma, namaz kılama, şükür gibi dinî ritüellere katılımda artış olduğu da tespit edilmiştir (Sami vd., 2020).

Yapılan araştırmalar değerlendirildiğinde dinî inançların, doğal afetlerin algılanış biçimini genel olarak olumlu etkilediği ve dinî inanış, tutum ve davranışların felaketin neden olduğu acı ve kayıplarla başa çıkmada önemli bir oynadığını göstermektedir.

c. Bulgular

Bu bölümde, yapılan araştırmanın bulguları detaylı bir şekilde sunulmuştur. Araştırmanın amaçları doğrultusunda elde edilen veriler analiz edilerek, bulguların ne anlama geldiği tartışılmıştır. Bulgular, katılımcıların demografik özelliklerinden başlayarak, araştırmanın ana konusuna yönelik bulgulara kadar geniş bir yelpazede ele alınmıştır.

c.a. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Bu alt başlık altında, katılımcıların yaş, cinsiyet, sınıf ve depresyon deneyimi gibi temel demografik özellikleri ayrıntılı bir şekilde sunulmuştur (bkz. Tablo-1).

Tablo-1:
Katılımcıların demografik bilgileri

Katılımcı	Cinsiyet	Yaş	Sınıf	Deprem Deneyimi
K1	Kız	16	10	Evet
K2	Kız	15	9	Evet
K3	Kız	15	9	Evet
K4	Kız	18	12	Evet
K5	Kız	17	12	Evet
K6	Kız	17	12	Evet
K7	Erkek	16	10	Evet
K8	Erkek	16	10	Evet
K9	Erkek	16	10	Evet
K10	Erkek	17	11	Evet
K11	Erkek	16	11	Evet
K12	Erkek	17	12	Evet
K13	Erkek	15	9	Evet
K14	Kız	17	12	Evet
K15	Erkek	15	9	Evet

Tablo-1’de görüldüğü üzere katılımcıların tamamı depremi yaşamış olan gençlerdir. Katılımcıların 8’i kız öğrenci, 7’si ise erkek öğrencidir. Katılımcıların 4’ü 9.sınıf, 4’ü 10.sınıf, 2’si 11.sınıf, 5’i 12.sınıf düzeyinde eğitim gören öğrencilerden oluşmaktadır. Katılımcıların yaşları ise 15 ile 18 arasında değişmektedir.

c.b. Deprem Psikolojik Etkileri

Afetler, sosyal ve ekonomik kayıpların yanı sıra bireyler ve toplumlarda, Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB), anksiyete ve depresyonu hızlandırabilecek zihinsel bir istikrarsızlık yaratır. Afetler sonucu sosyoekonomik sıkıntının yanı sıra psikolojik sıkıntılar da yaygın olarak görülmektedir. Ancak afet sonrası yaşanan duygusal acılar sosyal ve ekonomik zararın maliyetiyle karşılaştırılmaz. Felaketin yol açtığı ev, mülk ve diğer değerli varlıkların zarar görmesi mağdurlarda güvensizlik duygusuna neden olmaktadır. Yakın birinin ölümü sevgi, bağlılık ve ait olma duygusundan yoksun bıraktığı için bireyde güvensizlik duygusuna neden olur. Deprem mağdurlarının psikolojik açıdan savunmasız kalmasına neden olan; ailenin yerinden edilmesi, sevilen birinin ölümü, sosyo-ekonomik ve çevresel kayıplar, afete karşı zihinsel hazırlık eksikliği, aile bağlarının bozulması, yetersizlik gibi çeşitli faktörler vardır. Afet sonrasında büyük çocuk ve ergenlerde çeşitli davranışsal, psikolojik ve duygusal sorunlar ve dengesizliklerin gözlemlendiği belirtilmiştir (Makwana, 2019: 3091)

Doğal bir afet olan depremler hayatın normal akışını bozan ve alışılan yaşam biçimini birden bire değiştiren olaylardır. Can ve mal kayıplarıyla birlikte kişinin kendi hayatını kontrol etme yeteneğini kaybetmesine yol açarak belirsizlik ve huzursuzluğa yol açar (Köse &

Küçükcan, 2006: 153) Özellikle deprem anında yaşanan şiddetli sarsıntının etkisiyle ve en güvenli alan olan evin güvensiz hale gelmesiyle bireylerde çeşitli duygusal değişimler görülmektedir. K8: “Her an deprem olacaktı gibi hissediyorum, deprem gece olduğu için özellikle gece korkularım oluştu, sevdiğime veya bana bir zarar gelmesinden ve yalnız kalmaktan korktum.” K4: “Ölümlerle burun buruna geldiğimi hissettim, yakınlarıma bir şey olacak endişesi taşıdım.” K7: “Enkaz altında kalmaktan korktum” şeklindeki ifadelerle depremde yaşadıkları duyguları dile getirmişlerdir. K14: “İçimde kalıcı bir korku oluştu, hep içimde gizli o korku, ortaya çıkmak için ufak bir kıvılcım bekliyor”; K11: “Sevdiğilerimi kaybetme korkusu oluştu” şeklinde duygularını ifade etmişlerdir. Bu ifadeler deprem anında ve sonrasında en çok korku, ölüm, enkaz altında kalma, yalnızlık ve yakınlarından birini kaybetme endişesinin yaşandığını göstermektedir.

Depremin insan psikolojisi üzerinde birtakım etkiler bırakması kaçınılmazdır. Özellikle de ruhsal anlamda çalkantıların yaşandığı ergenlik döneminde böyle bir depremi yaşamış olmak gençleri psikolojik anlamda oldukça sarsmıştır. Katılımcılardan dördünün “Yeniden deprem olacak hissi yaşıyorum” şeklinde duygularını ifade etmesi depremde yaşanan psikolojik etkilerin o anlık olmadığını bir süre daha etkisini devam ettirdiğini göstermektedir.

K3’ün “Depremde zarar görenlerle empati kuruyorum yaşadıkları zorlukları anlamaya çalışıyorum” ifadesi, K9’un “Acıma ve yardımlaşma duyguları yaşadım” ifadesi K7’nin “depremde acı yaşayan ve dışarda yaşamak zorunda kalanlar için üzülürüm.” ifadesi ve K8’in “yakınlarıma ve sevdiğime bir zarar gelecek korkusu yaşadım.” ifadeleri depremin aynı zamanda ergenlik dönemindeki bireylerde sadece kişisel korkular yaşamadıklarını çevrelerinde olan bitene karşı da duyarlı olduklarını göstermektedir.

Çalışmanın verilerinin depremin ardından geçen 8 aylık süre sonrasında toplandığı düşünüldüğünde ve katılımcıların ifadelerine bakıldığında deprem sonrası oluşması muhtemel suçluluk, kendini sorumlu tutma, matem, depresyon (Tarhan, 2000: 2) gibi duyguların gençler tarafından dile getirilmediği görülmektedir. Bu da depremin üzerinden geçen zamanın aslında yaşanan bazı olumsuzlukları unutturduğunu göstermektedir. Zira deprem anında veya depremden sonra yaşanan olumsuz duyguların kalıcı olup olmadığına dair yönelttiğimiz soruya katılımcıların dokuzu bu duyguların kalıcı olmadığını ifade ederken beşi kalıcı olduğunu belirtmiştir.

Bu duyguların ne kadar süre devam ettiğini sorduğumuzda ise “iki-üç hafta”, “iki-üç ay”, “9-10 ay”, “bayat normalleşinceye kadar” “hala devam ediyor” “şehri terk edene kadar” gibi farklı cevaplar aldık. Bu durum depremin yaşattığı duygusal değişimlerin etkisinin kişiden kişiye

değiştiğini ve bireysel farklılıkların bu noktada önemli bir faktör olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu duruma etki eden bir diğer faktörün de depremde bir yakınını veya evini kaybetme, yaralanma, basıncın etkisiyle odada kilitli kalma, hissedilen sarsıntının şiddeti, olay bölgesinden ayrılıp ayrılmama gibi bireylerin olaydan etkilenme düzeyi ile ilgili olduğu kanaatindeyiz.

c.c. Depremi Anlamlandırma Biçimleri

İnsanlar hayatta rahatsız edici, kurulu düzeni bozan ve rutin hayatı değiştiren doğal afetlere maruz kaldıklarında yaşananları anlama, anlamlandırma ve açıklama ihtiyacı hisseder. Yaşananların anlamlı bir yere oturtulması ve zihninde yaşananlarla ilgili oluşan sorulara cevap bulmaya çalışması, psikolojik açıdan rahatlmasına ve geri kalan yaşamı için sağlıklı kararlar vermesine katkı sağlayacaktır (Duman, 2016: 153)

Deprem gibi doğal afetlerin gerçekleşmesini jeolojik, teknik gibi bilimsel ve seküler nedenlerle yorumlamakla birlikte işin hikmet boyutunu da düşünüp dersler çıkarmak gerekmektedir. Zira Allah'ın ilmi dışında bir yaprağın bile kıvılcıdamayacağı, yerin karanlıklarındaki tek bir taneyi dahi bildiği (En'am, 6/59) unutulmamalıdır. Deprem gibi doğal afetler, "Sünnetullah" çerçevesinde değerlendirilmelidir. Çünkü felaketler bazen; yeryüzünde böbürlenerek dolaşan, gurlanan, kendini Allah'tan müstağni sayanların; aczini anlaması, varoluş sebebini kavraması ve yüce kudret sahibine yönelmesi için güzel bir fırsatlar sunmaktadır (Karaman, 2020: 931).

Dinin insan hayatına kattığı anlamlardan biri de çevresinde gerçekleşen olaylara atfettiği manalarla ilişkilidir. Yaşananlara getirilen ilahi açıklamalar inananlar tarafından içselleştirilerek kendi zihinsel dünyalarında yeniden şekillenmektedir. Dinî içerikli atıflardan biri ani yaşanan fiziksel ve sosyal değişikliklerin ilahi bir âlemin müdahalesine ve tabiatüstü unsurlara atfedilerek açıklanmasıdır. Depremlerin Allah'ın insanlara açık bir uyarısı ya da karşılaşılan bir durum karşısında hayır ve şerrin Allah'tan geldiğine inanmak gibi ilahi âleme yönelik ilahi atıflar bu grupta değerlendirilebilir (Yapıcı, 2003: 144-145).

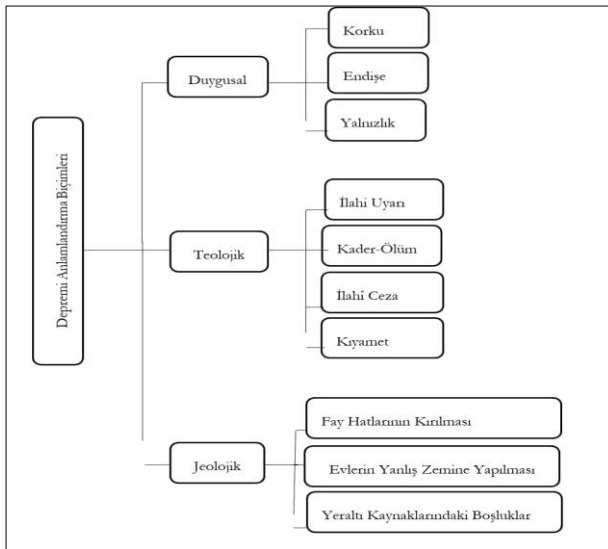
Yaşanan olaylara anlam verme ve çevresinde olup bitenleri çeşitli sebeplere atfederek açıklamaya çalışma insanın temel eğilimlerinden biridir. Psikologlar bunun, insanın içinde yaşadığı çevreyi anlamlı bir yapıya kavuşturarak kontrol edilebilir bir duruma getirme güdüsünden kaynaklandığı ileri sürmektedirler (Yaparel, 1994: 275). İnsanlar yaşadıklarını anlamlandırma sürecinde dinî argümanlara başvurulabildiği gibi seküler sistemlere de başvurulabilmektedir.

Yaşananları anlamlandırma olayın ilk şoku atlatıldıktan sonra başlar. Bu süreçte kendileri de bizzat olayı yaşadıkları için yaşananları daha iyi tahlil etme ve ortaya koymada depremi yaşayanların yaptığı açıklamalar önemli ipuçları sağlamaktadır. Bu bağlamda K2 depremin kendisi için ne ifade ettiği sorusuna, “Deprem insanları kendine getirdi. Dünyanın boş olduğunu hatırlattı” şeklinde; K3, “Bilimsel bir doğa olayı olmasının yanında insanlara bir uyarıdır. Kur’an’da azgınlıkları nedeniyle daha önce belak olan kavimler gibi...”; K4, “Bana ölümü hatırlattı”; K5, “Kıyameti hatırlattı”; K6 ve K9 ise, “Depremden sonra insanların birlik bütünlük içinde olmasının ve yardımlaşma duygularının çok önemli olduğunu anladım”; K14, “Çaresizlik, elim kolum bağlı bir şekilde depremin bitmesini bekledim”; K12, “tedbirsizlik”; K15, “doğa olayı” şeklinde cevaplar vermişlerdir.

Diğer katılımcılar ise aynı soruya “endişe, korku, sarsıntı, yalnız kalma korkusu, çaresizlik, maddi manevi zarar” şeklinde benzer cevaplar vermişlerdir. Bu açıklamalar ışığında gençlerin depremi daha ziyade endişe ve çeşitli korkulara yol açan bir olay şeklinde anlamlandırdıkları bir kısmının ise Allah’tan gelen bir uyarı, kıyamet, dünya hayatının boş olduğu gibi dinî argümanlarla açıkladıkları görülmektedir.

Gençlerin depremi anlamlandırma biçimini tespit etmek amacıyla onlara yönelttiğimiz bir diğer soru, “Sizce depremler neden oluyor” sorusuydu. Katılımcıların tamamı bu soruya jeolojik nedenleri ifade ederek cevap verirken K2, jeolojik nedenlerin yanı sıra “insanları kendine getirme”; K3, K5 ve K6, “Allah’tan bir uyarı ve yapılan kötülükleri cezalandırma”; K8 ise “kader” şeklinde cevap vermiştir.

Şekil-1:
Depremi anlamlandırma biçimi



Sonuç olarak bu çalışmanın yukarıdaki nitel bulgularına göre gençlerin depremi anlamlandırma biçimlerini duygusal, teolojik ve jeolojik olmak üzere üç tema altında sınıflandırmak mümkündür. Bu üç tema da kendi arasında aşağıdaki şemadaki kodlara ayrılmaktadır (bkz. Şekil-1).

c.d. Depremın Davranış Üzerindeki Etkileri

Doğal afetlerin çocuklar ve ergen bireyler üzerindeki psikolojik etkilerini inceleyen çalışmaların çoğu TSSB ve depresyon belirtileri üzerinde yoğunlaşmıştır. Ancak doğal afetlerden sonra her çocuğun aynı psikolojik sorunu yaşayacağını düşünmek yanlış bir inanış olacaktır. Yapılan çalışmalarda TSSB, depresyon, genel anksiyete ve patolojik yas tepkilerinin doğal afetlerden sonra çocuklarda ve ergenlerde en sık görülen psikolojik etkiler olduğu sonucuna varılmıştır. Bu psikolojik etkilere bağlı olarak ergenlerde birtakım davranış değişikliklerinin ortaya çıkması muhtemeldir. Bu dönemde bir taraftan yaşanan bedensel, ruhsal ve sosyal değişimlere uyum sağlamaya çalışılırken diğer yandan doğal afetin ortaya çıkardığı ruhsal durumla baş etme eklenince ergenlerin afetlerden daha olumsuz etkilenmeleri kaçınılmazdır (Karabulut, 2018: 372-373).

K6'nın "Uzun bir süre yeniden deprem olacak korkusuyla ışıklara ve çiçeklere bakma ve telefon bildirimlerini kontrol etme alışkanlığı oluştu." şeklindeki cevabı depremin etkisiyle oluşan olumsuz davranış değişikliğine örnek gösterilebilir. Yine K5'in "O anki korkuyla yaptığım şeyleri komik buluyorum" şeklindeki ifadesi deprem anında kişinin elinde olmadan sonradan komik bulacağı bazı davranışlar sergilediğini göstermektedir. Bunun da aslında depremden sonra yaşanan birinci şok döneminin bir etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Birinci şok döneminde kişi yaşadığı sarsıntının etkisiyle şaşkın, sersemlemiş ve ne olduğunun tam farkında olmadığı bir durumdadır. Yönelimi bozulur, zaman, yer, kişi kavramları şaşar, bellek kaybı oluşur. Bu tepkiler kişinin psikolojik savunma mekanizmalarıdır (Tarhan, 2000: 1)

Depremin davranış üzerindeki olumsuz etkileri genellikle depremden kısa süre sonra görülebilirken bu etkiler eğer psikolojik sorunlara dönüşmüşse kalıcı olabilmektedir. Eğer birey psikolojik olarak bu travmanın üstesinden gelebilmişse olumsuz davranış değişikliğinin kalıcı olmadığını ifade edebiliriz. Zira çalışmamız depremin üzerinden 8 ay gibi hatırı sayılır bir zaman geçtiği dönemde yapıldığı düşünüldüğünde katılımcılardan aldığımız cevapların bu minvalde olduğu görülmektedir. Çalışmamız ergen bireylerde daha çok depremin olumlu davranış değişikliğine yol açtığını göstermektedir.

Depremi ergenlik dönemindeki gençlerin kendini ve insani ilişkilerini sorgulama ve bu konuda bilinç kazanma yönünde bir etkisi olduğu sonucuna varılabilir. Zira K5, “*Kendimi çok aciz ve zavallı hissetmeye başladım.*”; K2, “*Önceden insanlarla düşünmeden konuşurdum depremden sonra buna daha çok dikkat etmeye başladım*”; K3, “*Aileme ve sevdiğilerime daha çok bağlandım, anne-babama karşı daha saygılı oldum.*” ve “*Bazı ünlü isimlerin depremzedelere karşı duyarsız davranışları onlara olan ilgi ve bayranlığını azalttı.*”; K4, ise “*Depremden sonra görüşmediğim kişilerle görüşmeye başladım, dünyada birçok şeyin boş olduğunu basit şeylerin küslüklere neden olmaması gerektiğini düşündüm*” ifadelerini kullanmıştır.

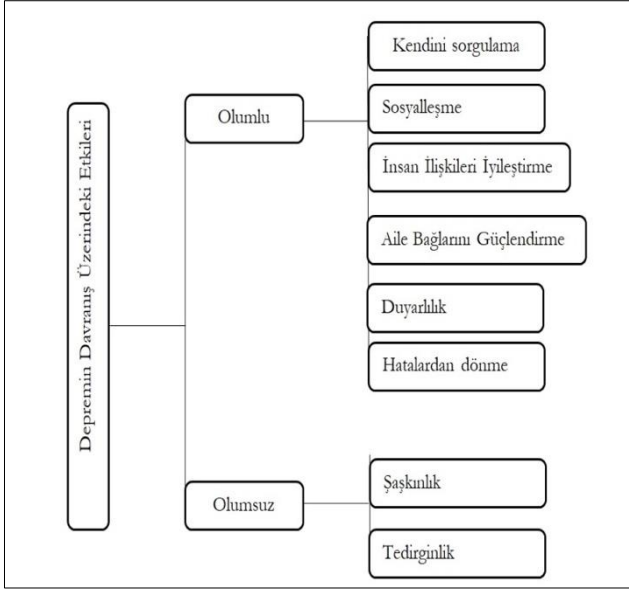
Nitekim çalışma bulgularımızı destekler nitelikte olan Duman’ın depremzedeler üzerinde yaptığı çalışmada da depremden sonra aile ilişkilerinde olumlu anlamda bir değişim yaşandığı gözlemlenmiş ve bu durum depremin doğal bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Bu konuyla ilgili yapılan araştırmalarda da depreme maruz kalan bireylerin birbirlerine karşı daha yardımsever duygusal ve paylaşımcı oldukları ortaya konmuştur. Söz konusu çalışma depremin sadece aile ilişkilerini değil komşu ve akraba ilişkilerini de olumlu yönde değiştirdiğini ortaya koymaktadır (Duman, 2016: 221-223)

“*Deprem anında yaptığımız ilk davranış ne oldu*” sorusuna katılımcıların altısı aile bireyleriyle bir araya gelerek kendilerini korumaya çalıştıklarını ifade etmişlerdir. Katılımcılardan ikisi kardeşi için endişelendiğini ve onun yanına koştuğunu ifade etmiştir. Belki daha önce kavga ettiği kardeşi için endişe duyması, yaşadığı ergenlik döneminin psikolojik etkileriyle karşı çıktığı, isyan ettiği anne-babasına koşması bize depremin aile içi birlik ve bütünlük duygularını harekete geçirdiğini göstermektedir.

K5’in “*Hayata daha olumlu bakmaya başladım. Onca şeye rağmen hayatta kalmam beni mutlu etti.*” ifadesi şiddetli bir sarsıntının ardından kendine ve yakın çevresine bir zarar gelmeyen bireylere, depremin hayata dair olumlu bir bakış açısı kazandırdığı ifade edilebilir. K4’ün “*Depremden önce sosyal medyayı aktif bir şekilde kullanıyordum. Depremden sonra yaşadığım ölüm korkusu beni sosyal medyadan uzaklaştırdı. Çünkü sosyal medyanın bende geçmişte oluşturduğu olumsuz etkileri vardı.*” şeklindeki cevabı deprem gibi doğal afetlerin yaşattığı ölüm korkusunun, bireylerde geçmişte yapılan bazı hataların farkına varıp sorgulama ve terk etmelerine vesile olduğu sonucuna varılabilir.

Sonuç olarak bu çalışmanın bulgularına göre depremin davranış üzerindeki etkilerini olumlu ve olumsuz etkiler olmak üzere iki tema altında sınıflandırmak mümkündür. Bu iki tema da kendi arasında aşağıda verilen şemadaki kodlara ayrılmaktadır (bkz. Şekil-2).

Şekil-2:
Deprem davranış üzerindeki etkileri



c.e. Deprem Travmasıyla Başa Çıkma ve Dinin Rolü

Yaşanan stresli bir durumla başa çıkmada “probleme dayalı başa çıkma” ve “duygu odaklı başa çıkma” şeklinde iki yol vardır. Problem odaklı başa çıkmada birey kendisinde stresli durum oluşturan olay ya da durumu değiştirmeye çalışır. Duygu odaklı başa çıkmada ise birey stres yaratan durumla ya da olayla ilgili duygularını hafifletmek için uğraşarak kendini değiştirmeye çalışır. Aynı zamanda yaşadığı sorunu zihninden atmak için fiziksel egzersizler yapmayı, öfkeyi dışa vurmamayı, dostlarından destek aramayı ihtiva eden bazı davranışlar geliştirir (Kula, 2002: 239-240).

Katılımcılara bu minvalde “Depremden sonra sizi hangi düşünceler ayakta tuttu” şeklindeki soruyu yönelttiğimizde aldığımız cevaplar şöyle oldu: K1, “Arkadaşlarımla iletişim halinde olmak, hayatın normale dönerek yeniden okula gelebilmek ve ailemle bir arada olmak beni rahatlattı.”; K5 “her şeye rağmen hayatta oluşumuzu, evime, aileme ve yakınlarıma bir şey olmaması beni ayakta tuttu.”; K3, “İlerde iyi bir mesleğim olursa depremzedelere yardım edebilme düşüncesi beni ayakta tuttu.”; K6 ve K8 “Herhangi bir kayıp yaşamamış olmak, beni ayakta tuttu.”; K7, “Babamın, cesur olmam gerektiği yönündeki tavsiyeleri ile depremzedelere yardım etmem beni ayakta tuttu.”; K10 ise “İnsanların deprem sonrası yardımlaşma ve dayanışmaları beni ayakta tuttu.”. Üç katılımcı ise depremden psikolojik olarak çok etkilenmediğini belirtti. Bu cevaplara bakıldığında ergenlerin hayatın olumlu yönüne bakarak yaşadıkları zorlu

durum karşısında duygusal olarak kendilerini güçlü tutmaya çalıştıkları görülmektedir.

Aynı şekilde katılımcılara “*Depremi oluşturduğu psikolojik sorunlarla başa çıkmak için neler yaptınız?*” sorusunu yönelttiğimizde dört katılımcı hiçbir şey yapmadığını ve her şeyi zamana bıraktığını ifade ederken K2, “*Fiziki aktivitelere, dinî sohbetlere ve kurslara katıldım.*”; K4, “*İçime kapanarak dua ettim, günlük tuttum ve kendimi mutlu edecek şeylerle meşgul oldum.*”; K6, “*Tanıdığım bir psikologdan destek aldım.*”; K7, “*Annemin psikolojisi kötü olduğu için tüm aile bireyleri onunla ilgilendi ben ise kardeşimle oyun oynayarak vakit geçirdim.*”; K9, “*Arkadaşlarımla ve sosyal medyayla daha fazla vakit geçirerek kendimi oyaladım.*”; K10, “*Aile ve akrabalarından destek aldım.*”; K14, “*durumu içselleştirerek bunun normal bir durum olduğunu, engelleyemeyeceğimizi ancak tedbiri elden bırakmamamız gerektiğini düşündüm.*”; K15, “*telefonla zaman geçirdim*” şeklinde cevaplar vermiştir. Bu açıklamalara bakıldığında ergenlerin yaşadıkları durumla ilgili duygularını hafifletmeye çalışırken farklı işlerle kendilerini meşgul ettikleri ve yakınlarından destek aldıkları dolayısıyla daha ziyade duygu odaklı başa çıkma yoluna başvurdukları görülmektedir.

Stresli durum ya da olaylarla baş etmede başvuru bir başka yol da dinî inançtır. Yapılan araştırmalarda insanların %45’inin stresli zamanlarında birtakım dinî davranışlara başvurarak sorunu aşmaya çalıştıkları tespit edilmiştir. Bu araştırmalar insanların stresli ve problemlili zamanlarında dine müracaat ettiklerini, dinî inanç ve uygulamalara yönelerek problemleri çözmeye çalıştıklarını göstermektedir (Kula, 2002: 240-241).

Newman ve Pargament’e göre (Newman & Pargament, 1990: 391) din bireye, sorun çözme seçeneklerini sunarak karşılaştığı sorunlara çözüm üretme noktasında yardımcı olabilir. Örneğin kutsal kitaplarda yer alan kişilerin karşılaştığı sorunlara yönelik sunulan çözüm önerileri bu noktada yol göstericidir.

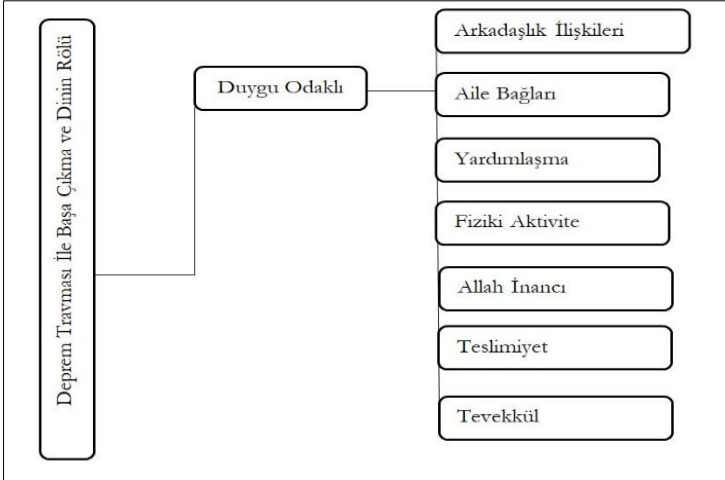
Katılımcılara sorulan “*Depremden sonra sizi hangi düşünceler ayakta tuttu*” sorusuna dinî argümanlarla cevap veren beş öğrenci olmuştur. Örneğin K2, “*Allah’tan geldik O’na döneceğiz, bu yaşadıklarımız bir imtihandır ve her şeye rağmen inançlı olmak düşüncesi beni ayakta tuttu.*”; K3, “*Babamın ‘hepimiz bir gün öleceğiz, Rabbimizin karşısına en iyi şekilde çıkmalıyız’ şeklindeki nasihatleri beni ayakta tuttu.*”; K4, “*Depremde dini düşüncelerim beni ayakta tuttu, depremden önce inancım zayıftı, dini konuları pek önemsemiyordum, depremden sonra hayatta kalmamızın Allah’ın bir lütfu olduğunu düşünerek ayakta kalmaya çalıştım.*”; K6, “*Teslimiyet ve tevekkül gibi dinî duygular beni ayakta tuttu.*”; K9, ise “*İnancım ve ibadetlerim beni ayakta tuttu.*” şeklinde

verdiği cevaplarla deprem gibi stresli durumlarda dinî başa çıkmanın önemli bir yere sahip olduğunu göstermişlerdir.

Elde edilen bu bulgular çalışmanın alt problemi olarak ifade edilen “lise öğrencileri yaşadıkları felaketi değerlendirirken ne gibi dinî argümanlara başvurmuşlardır” cümlesine cevap olacak nitelikte olduğu görülmektedir.

Verilen cevaplardan yola çıkarak gençlerin daha çok duygu odaklı başa çıkma yolunu tercih ettikleri ve travmayla başa çıkmada dini referanslardan belirgin bir şekilde istifade ettikleri şu şekilde tema ve kodlarla belirlenmiştir (bkz. Şekil-3).

Şekil-3:
Deprem travmasıyla başa çıkma ve dinin rolü



c.f. Deprem Dinsel İnanç Üzerindeki Etkileri

Dışsal etkiler ve buhranlar inancı etkileyen unsurlardan biri olarak görülmüştür. Yaşanan buhranlar bazı insanlar üzerinde olumlu etki yaparken bazı insanlar üzerinde olumsuz etki yapmaktadır. Savaş, deprem, kaza, kıtlık gibi olumsuzluklar bir kısım insanların inançlarını daha çok geliştirmeye vesile olurken, bazılarının ise inançlarından daha çok uzaklaşmasına sebep olabilmektedir (Kayıklık, 2005: 141). Lupfer vd.'ye (1992:490-491) göre bireylerin sahip oldukları inançları, yaşadıkları olaylardan etkilenmektedir. Kişilerin değerlerine uygun olarak yaşadıkları olaylar, onların dinî inançlara bağlanma sonucunu doğurur. Denge teorisine göre, olaylara ve tanrıya dönük pozitif duygular, Allah ile olay arasında olumlu bir bağlantı olduğunu gösterir.

Ergenlik döneminin inanç ve değerlerle ilgili şüphe ve sorgulamalar yaşandığı bir dönem olduğu düşünüldüğünde doğal afetler

esnasında tüm bireylerde ortaya çıkabilen dinî şüphe ve sorgulamaların ergen bireylerde daha yoğun yaşanması olağan bir durum olarak görülmektedir. Z kuşağında dinî şüphe kaynakları sosyal, bireysel ve teolojik olarak ortaya konmuş ve bu kaynakların her birinin Z kuşağının çeşitli dinî konularda şüphe duymasına sebep olduğu belirlenmiştir (Kayacan, 2022: 76). Bu sınıflama içerisindeki bireysel kaynaklardan biri de depresyon gibi olumsuz yaşam deneyimleridir. Doğal afetler sonrası ergen bireylerin dinî inanca dair şüphe ve sorgulamalarının artıp artmadığının analiz edilmesi, dinî inançlarında olumlu veya olumsuz herhangi bir değişimin olup olmadığının incelenmesi bu yaş grubuna daha iyi anlamak adına önemli bir adım olacaktır.

Çalışmamızda depresyonun ergenlerin dinî inançlarını olumlu anlamda etkilediğine dair verilerin yoğunluk kazandığı görülmektedir. K2, *“Bizler yeni nesil olarak aslında dini gözümüzde çok büyüttüğümüzü ama aslında öyle olmadığını depresyonun sonradan anladım. Depresyonun imanımı taklidi düzeyden tabkiki düzeyeye çıkardığını düşünüyorum.”*; K4, *“Depresyonun önce deist olduğumu düşünüyordum. Sonra şunu düşündüm; birçok kişi günahıma şabit oldu, önceden yaptığım bazı hatalarımdan dolayı pişmanlık duydum, tövbe ettim, dine yönelimim arttı. Yalnız burada sadece depresyonun değil yaşadığım bir olayın ve bir öğretmenimin her şeye rağmen bana hoşgörülü davranması da etkili oldu.”*; K7, *“Depresyon bana ‘Ne dersiniz, ya O’nun azabı bir gece veya gündüz vakti üstümüze inerse!...’ (Yunus-50) ayetini hatırlattı ve Allah’a zaten inanıyordum inancım daha da arttı.”* ifadelerini kullanmıştır. K3 ise farklı bir bakış açısıyla *“Depresyonda zarar gören insanlara karşı duyarsız olan Müslümanların Müslümanlıklarını sorguladım ve Allah’a sığınma ihtiyacı hissettim.”* ifadelerini kullanmıştır. Yine K1 ve K10 dinî inançlarına daha çok bağlandıklarını ifade ederken K5, K8 ve K12 ise dinî inanç anlamında herhangi bir değişim yaşamadıklarını ifade etmişlerdir.

Bu çalışma sonucunda elde ettiğimiz bulgulara benzer sonuçlar Duman’ın (2016: 227) 2011 Van depresyonunu yaşamış depresyonlularla yaptığı çalışmada da elde edilmiştir. Depresyonun üzerinden üç yıl geçmesine rağmen depresyonluların inanç konusunda önemli oranda olmasa da gözle görülür olumlu bir değişimin yaşandığı tespit edilmiştir.

Çalışmadan elde edilen sonuçlar depresyon gibi olumsuz yaşam deneyimlerinin bireyde bıraktığı psikolojik ve duygusal sarsıntının etkisiyle, ergenlerin inanç açısından genellikle olumlu yönde bir değişim yaşamalarına, dinî inançlarını sorgulamaya, dinî konulardaki eksiklerini giderme konusunda iç muhasebe yapmalarına vesile olduğu sonucuna ulaşılabilir. Aynı zamanda bu sonuçlar çalışmanın alt problemleri olan “Yaşanan felaket zaten yoğun sorgulama döneminde olan lise öğrencilerinin bu sorgulamalarını daha da arttırmış mıdır?” ve “Depresyonun

lise öğrencilerinin manevi konular üzerinde daha çok düşünmeye sevk etmiş midir?” cümlelerini açıklar niteliktedir.

c.g. Deprem Dinsel Davranış Üzerindeki Etkileri

Depremi yaşattığı psikolojik ve duygusal sarsıntının etkisiyle dinî inanç konusunda olumlu bir değişim yaşayan ergen bireylerin dinî ve ahlaki davranış konusunda da olumlu bir değişim yaşadıkları görülmektedir. Katılımcılardan dördü depremden sonra namaza başladıklarını ve halen namaza devam ettiklerini belirtirken bir katılımcı önceden namazlarını düzenli kılmazken depremden sonra düzenli namaz kılmaya başladığını belirtmiştir. Diğer bir katılımcı ise depremden önce namazların sünnetlerini kılmazken depremden sonra namazların sünnetlerini de kılmaya başladığını belirtmiştir. Sadece bir katılımcı depremden sonra ibadetlerin işe yaramaz hale geldiğini düşünüp dinî davranışlardan uzaklaştığını ve depremden sonra namazı bıraktığını belirtmiştir. İki katılımcı ise depremden sonra dinî davranışlarında herhangi bir değişim olmadığını ifade etmiştir.

Duman'ın 2011 Van depremini yaşamış depremzedelerle yaptığı araştırmada da depremden sonra namaza başlayanların katılımcıların oranı %6.2 olarak tespit edilmiştir. Yetişkin yaş grubuyla yapılan bu çalışmada oruç tutma, zekât verme ve kurban kesme gibi ibadetlerde de az da olsa belirgin bir artış olduğu gözlemlenmiştir. Depremden üç yıl sonra yapılan bu çalışma depremin dinî davranışlar üzerindeki etkisinin kalıcı olduğunu göstermektedir (2016: 248).

Depremi ahlaki davranışlar üzerindeki etkisine gelince katılımcılardan üçü ahlaki anlamda herhangi bir değişim yaşamadıklarını ifade ederken; K1, “*Depremden sonra arkadaşlarıma daha iyi davranmaya başladım, dünyanın geçici olduğunu düşünüp sevdiğilerime daha çok zaman ayırmaya başladım.*”; K3, “*Depremden sonra giyim kuşamıma daha çok dikkat etmeye başladım, kısa kollu ve açık kıyafetler giymemeye daha çok dikkat ediyorum. Tesettüre girme isteğim de arttı.*”; K4, “*Depremden sonra sosyal medyayı da bırakmamın etkisiyle karşı cinsle olan iletişimim daha düzeyli bir hale geldi.*”; K10 ise “*Depremden önce zorbalık yapıyordum, şimdi artık yapmıyorum.*”; K12, “*Daha tedbirli hareket etmeye başladım.*”; K14, “*İnsanlara karşı daha iyi olmaya, güler yüzlü olmaya, ibadetlerimi daha düzenli ve ihlaslı yapmaya başladım.*” ifadelerini kullanmıştır.

Bu sonuçlar bize deprem gibi olumsuz hayat koşullarının ergenler üzerinde büyük oranda kalıcı ve olumlu bir dinî davranış değişimine neden olduğunu göstermektedir. Ancak az da olsa bu tür olayların hayata dair ümit kırıklıklarına neden olarak ergenleri dinî davranışlardan uzaklaştırabileceği de bu araştırmanın verilerinden elde edilen bir diğer

sonuçtur. Elde edilen bu bulgular çalışmanın alt problemi olarak ifade edilen “Deprem lise öğrencilerinde ahlaki olgunlaşmaya vesile olmuş mudur?” cümlesini açıklar niteliktedir.

S o n u ç

Tarih boyunca depremler insan hayatında önemli yıkımlar meydana getirmiş ve bu durum insanların yaşamında iniş ve çıkışlara yol açmıştır. Doğal afetler psikolojik ve ruhsal sıkıntıların en çok baş gösterdiği süreçlerdir. Afetler, kayıplar ve bunların yol açtığı hüznün ve psikolojik çöküntüler insan hayatında birtakım izler bırakmış ve ansızın gelen bu afetlerle karşılaşan insanlar herhangi bir şekilde bunlarla baş etmek durumunda kalmıştır.

Ülkemizde 6 Şubat 2023 tarihinde şiddeti ve etki alanı oldukça büyük bir deprem felaketi yaşandı. Deprem sonrasında yaşananları anlama, atfetme, yaşanan acılarla başa çıkma deprem felaketinin ortaya çıkardığı bazı sonuçlardandır. Bu süreçte yaşananlara dinî bir anlam yükleme insanın kendini suçlaması veya sorgulaması, dinden uzaklaşma veya dine yönelimde artma gibi durumlar da söz konusu olabilmektedir. Afet zamanlarında bireylerin dua ve ibadete yönelerek üstün bir güce tapınması, ondan yardım istemesi insanın psikolojik yapısından kaynaklandığı belirtilmektedir. Afet sonrası bireylerde dua ve tapınma duygularının arttığı, ibadet gibi dinî davranışlara daha çok yönelme olduğu yapılan araştırmalarda ortaya konulmuştur.

Tüm bunlardan yola çıkarak bu araştırmada üzerinden sekiz ay geçen 6 Şubat depreminin etkilerinin devam ettiği bu süreçte lise öğrencilerinin depreme yönelik duyguları, dinî yaklaşımları anlamaya çalışılmış ve depremin davranış, dinî bakış açısı ve dinî yaşayışlarında herhangi bir değişikliğe yol açıp açmadığı tespit edilmiştir.

Elde edilen bulgular deprem gibi doğal afetlerin ergen bireyler üzerindeki psikolojik etkilerinin hatırı sayılır düzeyde olduğunu ve bu psikolojik etkilere bağlı olarak görülen iç muhasebeler, sorgulamalar ve davranış değişikliklerinin de önemli düzeyde olduğunu göstermektedir.

“Lise öğrencilerinin depreme yönelik dinî yaklaşımları nasıldır ve depremin etkisiyle dinî bakış açılarında ve dini yaşantılarında herhangi bir değişim olmuş mudur?” şeklinde ifade edilen çalışmanın problem cümlesine binaen 15 lise öğrencisi ile yapılan çalışmadan elde edilen bulgular şu şekilde sıralanabilir:

(i) Yaşanan depremde lise öğrencileri ölüm, yalnızlık, yakınlarını kaybetme ve enkaz altında kalma korkusu, yeniden deprem olma endişesi, üzüntü ve acıma gibi duygularla başa çıkma durumunda kalarak

duygusal travmalar yaşamış ve bu duygusal travmalar kişiden kişiye farklılık gösterse de bir süre devam etmiştir.

(ii) Gençlerin depremi anlamlandırma biçimleri duygusal (korku, endişe, yalnızlık), teolojik (ilahi uyarı, kader-ölüm, ilahi ceza, kıyamet) ve seküler (fay hatlarının kırılması, evlerin yanlış zemine yapılması ve yer altı kaynaklarındaki boşluklar) olmak üzere üç tema altında sınıflandırılmıştır.

(iii) Deprem ergen bireylerde birtakım olumsuz davranış değişikliklerine neden olmakla birlikte daha çok olumlu davranış değişikliğine yol açmıştır

(iv) Deprem travmasıyla başa çıkmada lise öğrencileri duygusal olarak kendilerini güçlü tutmaya çalışarak daha ziyade duygu odaklı başa çıkma yoluna başvurmuşlardır.

(v) Deprem gibi olumsuz yaşam deneyimlerinin bireyde bıraktığı psikolojik ve duygusal sarsıntının etkisiyle, ergenler inanç açısından genellikle olumlu yönde bir değişim yaşamışlar ve dinî inançlarını sorgulama, dinî konulardaki eksiklerini giderme konusunda iç muhasebe yapmışlardır.

(vi) Deprem ergenler üzerinde büyük oranda kalıcı ve olumlu bir dinî davranış değişimine neden olmuştur. Ancak az da olsa hayata dair ümit kırıklıklarına neden olarak ergenleri dinî davranışlardan uzaklaştırabildiği de görülmüştür.

Bu çalışmadan elde edilen bulgular sonucunda benzer konularda çalışmalar yapacak araştırmacılar için şu önerilerde bulunulabilir:

(i) Deprem gibi doğal afetler her ne kadar istenmeyen sonuçlara neden olsa da insanların kendilerini ve hayatı bir kez daha sorgulamalarına vesile olmaktadır. Bu açıdan yapılan araştırmalarda felaketlerin bu yönü daha detaylı bir şekilde irdelenebilir.

(ii) Çalışmada gençlerin deprem gibi doğal afetlerden psikolojik açıdan olumsuz etkilendikleri ve bu etkilenmenin az da olsa dinî sorgulamalara yol açtığı görülmektedir. Bu anlamda depremi yaşayan gençlere psiko-sosyal desteğin yanı sıra manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti sunularak bu olumsuz etki en aza indirgenebilir.

(iii) Depremin vesile olduğu olumlu ahlaki değişimlerin kalıcılığı, değerler eğitimi çalışmaları ile sağlanabilir.

Kaynaklar

Argyle, M., & Hallahmi, B. B. (1992). Yaş ve din. (A. Kurt, Çev.). *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 319-331.

Atkinson, J. (2017). *Journey into social activism: Qualitative approaches*. New York: Fordham University Press.

Ayten, A. vd. (2012). Dini başa çıkma, şükür ve hayat memnuniyeti ilişkisi: Hastalar, hasta yakınları ve hastane çalışanları üzerine bir araştırma. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12(2), 45-79.

Bahadır, A. (1994). *Ergenlik döneminde dini şüphe ve tereddütler* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi.

Bilgin, B. (1998). *Eğitim bilimi ve din eğitimi*. Ankara: Gün Yayınları.

Buhârî, E. A. M. b. İ. (2002). *el-Câmiu's-Sahîb*. Beyrût: Daru İbn Kesir.

Bulut, İ., & Koç, A. (2022). Covid-19 salgını inanç ilişkisi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 22(1), 281-312.

Cevizci, A. (1999). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.

Ceylan, İ., & Yapıcı, A. (2020). Dehşet yönetimi kuramı ve dinî dünya görüşü bağlamında ölüm korkusuyla başa çıkma: Ankara terör saldırıları üzerine nitel bir araştırma. *Turkish Studies - Religion*, 15(4), 643-666.

Creswell, J. W. (2013). *Nitel araştırma yöntemleri* (M. Bütün & S. B. Demir, Ed.). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Cropley, A. (2022). *Qualitative research methods: A practice-oriented introduction*. Hamburg: Editura Intaglio.

Duman, Z. (2016). *Sosyolojik açıdan deprem ve din*. İstanbul: Rağbet Yayınları.

Fowler, J. W. (2000). İman bilincinin evreleri. (A. U. Mehmedoğlu, Çev.). *M.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19, 85-104.

Gülmez, Ü. (2008). *Deprem tecrübesi yaşayan bireylerde dinsel anlamlandırma biçimleri ve tutumlar* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gürsu, O. (2011). *Ergenlik döneminde psikolojik sağlık ve dindarlık ilişkisi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Holdcroft, B. (2006). What is religiosity? *Catholic Education: A Journal of Inquiry and Practice*, 10(1), 89-103.

Hökekleli, H. (1998). *Din psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Işık, Ö. vd. (2012). Afet yönetimi ve afet odaklı sağlık hizmetleri. *Okmeydanı Tıp Dergisi*, 28(2), 82-123.

Kalgi, M. E. (2021). Covid-19 salgınına yakalanan kişilerde dindarlık ve dinî başa çıkma. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 21(1), 131-150.

Karabulut, D. (2018). *Doğal afetlerin çocuklar ve gençler üzerindeki etkileri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karaca, F. (2016). *Dini gelişim psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık.

Karacoşkun, M. D. vd. (2021). *Din psikolojisi* (M. D. Karacoşkun, Ed.). Ankara: Grafiker Yayınları.

Karaman, F. (2020). Tevekkül, kader bağlamında deprem ve sorumluluk bilinci. *Diyanet İlmî Dergi*, 56, 903-936.

Kayacan, Ş. (2022). *Z kuşağında dini şüphe* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Kayıklık, H. (2005). Psikolojik açıdan inanç, iman ve şüphe. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 133-155.

Kayıklık, H. (2006). Bireysel dindarlığın boyutları. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 19(3), 491-499.

Kızılgöçit, M. (2021). *Yalnızlık, umutsuzluk ve dindarlık*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Kızılgöçit, M. vd. (2021). Koronavirüs (Covid-19) korkusu ve dini yönelim. [Çinde] Birey, toplum ve din. (ss. 391-435). İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Köse, A., & Küçükcan, T. (2006). *Deprem ve din*. İstanbul: Emre Yayınları.

Kroll-Smith, J. S., & Couch, R. S. (1987). A chronic technical disaster and the irrelevance of religious meaning: The case of Centralia, Pennsylvania. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 26(1), 25-37.

Kula, N. (2002). Deprem ve dini başa çıkma. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 234-255.

Lupfer, M. B. vd. (1992). The use of secular and religious attributions to explain everyday behavior. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 31(4).

Makwana, N. (2019). Disaster and its impact on mental health: A narrative review. *Journal of Family Medicine and Primary Care*, 8(10), 3090-3095.

Newman, J. S., & Pargament, K. I. (1990). The role of religion in the problem-solving process. *Review of Religious Research*, 31(4), 390-404.

Okumuş, E. (2002). Tabii afetler, din ve toplum. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 15(3).

Peker, H. (2012). Kur'an'a göre dindarlığın boyutları. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(2), 41-49.

Sami, S. vd. (2020). COVID-19 sürecinde gençlerde hayatın anlamına yönelik değişim ve dönüşümler. *Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Akademisi Dergisi*, 12, 217-256.

Sayar, K., & Dinç, M. (2020). *Psikolojiye giriş*. İstanbul: Dem Yayınları.

Şentürk, H. (2010). *Din psikolojisine giriş*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Tarhan, N. (2000). Deprem psikolojisi. *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi*, 22, 23, 24, 107-112.

Yaparel, R. (1994). Depresyon ve dini inançlar ile tabiatüstü nedensel yüklemeler arasındaki ilişkiler. *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 275-299.

Yapıcı, A. (2003). Fiziksel ve sosyal hadiselerle sebep atfetmede dinin rolü. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(1), 127-165.

Yapıcı, A. (2020). Şüphe ve inanç kıskacında gençlerin din ve dindarlık algıları. *İlahiyat Akademisi*, 12, 1-44.

Yapıcı, A. (2021). *Ruh sağlığı ve din*. Adana: Karahan Yayınları.

Yavuz, A., & Dikmen, S. (2015). Doğal afetlerin zararlarının finansmanında kullanılan afet öncesi finansal araçlar. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 3(2), 303-322.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

* Bu makale, birinci yazarın *Lise Öğrencilerinin Dinî İnanç, Tutum ve Davranışlarında Deprem Etkileri: 6 Şubat Depremi - Diyarbakır Örneği* (2023) başlıklı doktora seminerinden üretilmiştir.



Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 9 • Haziran 2024 • 99-136
Issue: 9 • June 2024 • 99-136



**Türk Din Psikolojisi ve Pedagojisi Çalışmalarında
“Değerler Psikolojisi ve Pedagojisi” Literatürü
(1975-2023) Üzerine Bir Araştırma**

A Study on the Literature of “Values Psychology and
Pedagogy” in Turkish Psychology and
Pedagogy of Religion Studies (1975-2023)



Hanife Teker

Yüksek Lisans Öğrencisi
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: hanifetkr.tr@gmail.com
Orcid: 0000-0001-9323-7303
Eskişehir / Türkiye

MA Student
Eskişehir Osmangazi University
Institute of Social Sciences
E-mail: hanifetkr.tr @gmail.com
Orcid:0000-0001-9323-7303
Eskişehir / Türkiye

<https://doi.org/10.59379/tdpd.1404>

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received 13 Aralık 2023 • 13 December 2023
Kabul Tarihi • Accepted 25 Şubat 2024 • 25 February 2024

Ö z e t

Bu makalenin amacı, Türk din psikolojisi ve pedagojisi çalışmalarında değerler psikolojisi ve pedagojisi üzerine bir literatür (1975-2023) taraması yapmak ve yapılan bu çalışmaların genel durumu hakkında literal bilgi vermektir. Makalede, metodolojik yöntem olarak kullanılan literatür taraması, daha önce yayımlanan bilgileri inceleyen, özetleyen, sınıflayan ve yorum yapan bir tekniktir. Literatür taramasına dayalı araştırmalar, herhangi bir alanda geçmişte yapılan çalışmalar hakkında bilgi sağlamaları açısından oldukça değerlidir. Dolayısıyla bu makale, Türk din psikolojisi ve din pedagojisi çalışmalarında değerler psikolojisi ve pedagojisi üzerine gelecekte yapılacak araştırmalar için önemlidir. Bu makale, aynı zamanda ileride yapılacak olan çalışmaların kaynak tarama ihtiyacını gidermeyi de hedeflemektedir. Bu doğrultuda makalede, 1975-2023 yılları arasında 'değerler psikolojisi ve pedagojisi' konusunda alana kazandırılmış 'kitap, tez, makale, bildiri, çeviri ve ansiklopedi maddesi' türündeki Türkçe yazılan araştırmalar, akademik ürün çeşitliliğine göre gruplanarak bir araya toplanmıştır. Türkiye'de sözü edilen bu alanda yapılan araştırmalara ulaşmak için Ulusal Tez Merkezi, Dergi Park Akademik, İslam Araştırmaları Merkezi, Google Akademik, Milli Kütüphane ve İslam Ansiklopedisi (n=6) internet veri tabanlarından yararlanılmıştır. Yapılan bu incelemeler sonucunda toplamda 372 adet akademik ürün tespit edilmiştir. Elde edilen bu verilerin akademik ürün türlerine göre nicel dağılımlarına bakıldığında ise taranan kaynakların % 33'ünü kitapların (n=122), % 36'sini tezlerin (n=135), % 23'sini makalelerin (n=85), % 5'ini bildirimlerin (n=20), % 2'sini çevirilerin (n=8) ve % 1'ini de (n=2) ansiklopedi maddelerinin oluşturduğu görülmüştür. Değerler psikolojisi ve pedagojisi üzerine (1975-2023) yapılan literatür taraması sonucunda genel bir değerlendirme yapıldığında; din psikolojisi alanında yeterli düzeyde çalışma yapılmadığı gözlemlenmiştir. Ayrıca din psikolojisi alanında çalışan araştırmacılar için de konuya ilişkin şu önerilerde bulunulabilir: (i) Değerler psikolojisi ve pedagojisi üzerine disiplinler arası çalışmalar artırılabilir; (ii) değerler psikolojisine yönelik makale ve bildiri çalışmaları özendirilebilir; (iii) Türk din pedagoji alanındaki çalışmaların psikolojik nedenleri ve sonuca etkileri gibi yaklaşımlarla güncel çalışmalar sürdürülebilir; (iv) diğer disiplinlerin bu konudaki çalışmalarına ek olarak din psikolojisinde gelişim dönemlerine göre dinsel değerlerin gelişimi üzerine çalışmalar yapılabilir.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Din pedagojisi • Değerler psikolojisi
Değerler pedagojisi • Literatür

A b s t r a c t

The aim of this article is to conduct a literature review (1975-2023) on values psychology and pedagogy in Turkish psychology and pedagogy of religion studies and to provide a literal overview of the general state of these studies. The literature review method used in the article is a technique that examines, summarizes, classifies, and interprets previously published information. Research based on literature reviews is highly valuable as it provides information about past studies in any field. Therefore, this article is important for future research on values psychology and pedagogy in Turkish psychology and pedagogy of religion studies. This article also aims to meet the literature review needs of future studies. In this context, research written in Turkish on the topic of 'values psychology and pedagogy' between 1975-2023, including 'books, theses, articles, papers, translations, and encyclopedia entries,' has been compiled and grouped according to the diversity of academic products. To access the research conducted in this field in Turkey, the following internet databases were used: National Thesis Center, Dergi Park Academic, Islamic Research Center, Google Scholar, National Library, and Islamic Encyclopedia (n=6). As a result of these examinations, a total of 372 academic products were identified. When the quantitative distributions of these data by academic product types are examined, it is seen that 33% of the sources are books (n=122), 36% are theses (n=135), 23% are articles (n=85), 5% are papers (n=20), 2% are translations (n=8), and 1% are encyclopedia entries (n=2). When a general evaluation is made based on the literature review on values psychology and pedagogy (1975-2023), it is observed that there is not enough research in the field of psychology of religion. Additionally, the following recommendations can be made for researchers working in the field of psychology of religion: (i) Interdisciplinary studies on values psychology and pedagogy can be increased; (ii) article and paper studies on values psychology can be encouraged; (iii) current studies on the psychological reasons and outcomes of studies in the field of Turkish pedagogy of religion can be continued; (iv) in addition to studies in other disciplines, research on the development of religious values according to developmental periods in psychology of religion can be conducted.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Pedagogy of religion
Psychology of values • Pedagogy of values • Literature

Giriş

Bireyin davranışlarını yönlendiren ve farklı durumlar karşısında gösterdiği tutumlarda rol oynayan güçlü etkenlerden biri de benimsediği değerlerdir. Birey ile toplum arasındaki ilişkileri doğru bir şekilde yönetebilmek; bireyin benimsediği ve öğrenmesi gereken değerleri bilmekle, bu alanda çalışmalar yürütmekle mümkündür. İnsan için bu kadar önemli olan değerler konusunda eğitim, psikoloji, sosyoloji ve felsefe gibi farklı disiplinlerin birçok çalışma yürüttüğü görülmektedir (Kurt & Koyuncu, 2023: 65).

Değer kazanımı noktasında diğer disiplinlerin yanında ilahiyat fakültelerinin farklı bir sorumluluğu olduğu söylenebilir. İlahiyat fakültesi öğrencilerinin İslam'ın sağlıklı bir şekilde topluma aktarılması amacını esas alarak dinî bir hassasiyet taşımaları, dinî ve din merkezli kültürel değerleri incelemeleri ilahiyat fakültelerinin doğal bir çıktısıdır. Bu bağlamda yükseköğretim çalışmaları içerisinde de ilahiyat fakültelerinin kapsamlı çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyacı karşılamaya yönelik olarak değerler hakkında bilimsel araştırmalar yaparak bazı yöntemler geliştiren ve alan araştırmaları üzerinden bu yöntemlerin güçlü veya eksik yanlarını tespit ederek ortaya koyan bölüm, din pedagojisi bilim dalıdır (Kurt & Koyuncu, 2023: 67). Araştırmada din pedagojisi bilim dalındaki değerler eğitimi üzerine yapılan çalışmaların bir kısmı ele alınmıştır.

Bireyin hayatı anlaması ve davranışlarını şekillendirmesi sürecinde değerleri ve inançları ona rehberlik etmektedir. Bu bağlamda dinî değer sistemleri güçlü bir belirleyici olabildiği için birey, hayatı içselleştirdiği bu değerlere bağlı olarak geliştirdiği bakış açısıyla yaşamayı tercih edebilir. Bireylerin uyması gereken değerler sisteminde farklı dinlere göre birtakım farklılıklar olmakla birlikte her dinin, inananlarına birtakım ahlaki ilkelerle yaşam felsefelerine katkı sağladığı söylenebilir (Koç, 2018).

Akademik anlamda değerler pedagojisi ve psikolojisi üzerine çalışılmasının yanında bu alanın bir de uygulama düzeyi bulunmaktadır. Değerlerin toplumda yaygınlaşması, çocuklara, gençlere hatta yetişkinlere kazandırılması için birtakım kamu kuruluşlarının yanında sivil toplum kuruluşları da değerler eğitimi üzerine çalışmalar yapmaktadır. Bu kurumlarda genellikle sevgi, saygı, dürüstlük, sorumluluklarını yerine getirme, toplum kuralları ve kültürü gibi değerler üzerine çalışmalar yürütüldüğü görülmektedir. Bu bağlamda Gençlik ve Spor Bakanlığının, belediyelerin ve Diyanet İşleri Başkanlığının gençlik

merkezlerinde yaptıkları çalışmalar örnek verilebilir (Gül, 2023: 546). Değer öğretiminin uygulama alanı olması dolayısıyla bu kurumlarda yapılan çalışmaların akademik bir bakış açısıyla incelenmesi de değerler psikolojisi ve pedagojisi kapsamına dahil edilebilmektedir.

Değerler eğitimi alanındaki çalışmalara bakıldığında birbirinden farklı yaklaşımların benimsenip kullanıldığı görülmektedir. Değerlerin doğrudan öğretimi, değerler analizi, değerleri belirginleştirme, ahlaki muhakeme yaklaşımı gibi farklı yaklaşımların benimsenmesi (Yıldırım, 2022); değer öğretiminin yöntemini, sürecini, etkilerini de değiştirerek araştırmacıların çalışma alanının kapsamını genişletmektedir.

a. Yöntem

Araştırmanın amacı doğrultusunda, incelenecek kaynaklara ulaşabilmek için literatür taraması yapılmıştır. Bu kapsamda kaynaklara ulaşabilmek için aşağıdaki sistematik adımlar izlenmiştir:

Bu bağlamda tezler için; Ulusal Tez Merkezi web sitesinde “değerler, değer eğitimi, ahlak eğitimi” anahtar kelime gruplarıyla tarama yapılmıştır. Makaleler ve bildiriler için Türkiye Diyanet Vakfı-İslâm Araştırmaları Merkezi, Dergi Park Akademik, Sosyal Bilimler Atıf Dizini (SOBİAD), Ulusal Toplu Katalog web sitelerinde “değerler psikolojisi, değerler eğitimi, ahlak eğitimi” kelime grupları ile tarama yapılmıştır. Kitaplar için Google Akademik ve Milli Kütüphane web sitelerinde “değerler eğitimi, değerler psikolojisi, ahlak eğitimi” anahtar kelimeleri kullanılarak tarama yapılmıştır. Ansiklopedi maddeleri için Türkiye Diyanet Vakfı-İslâm Ansiklopedisi web sitesinde “ahlak” kelimesiyle tarama yapılmıştır. İzlenen bu yöntem sonucunda, başlığı ve anahtar kelimelerinde “değerler psikolojisi, değerler eğitimi, ahlak eğitimi, değer yönelimi” kavramlarını içeren 372 adet Türkçe yayına ulaşılmıştır.

Çalışmanın yöntemsel ve kaynaklarıyla ilgili sınırlılıkları aşağıda sunulmuştur.

(i)-Literatür taramasına konu olan “değerler psikolojisi ve pedagojisi” üzerine yapılan araştırmalar, ana akım yaklaşım dikkate alınarak din psikolojisi ve din pedagojisi çalışmalarıyla sınırlandırılmıştır. Başlıkta direkt din psikolojisi ve din eğitimini içermeyen fakat çalışma içeriğinde din psikolojisini ve din eğitiminde değerleri kapsayan disiplinler arası nitelikteki çalışmalara da yer verilmek istenmiş ancak bu alandaki çalışmaların sayısının çokluğu sebebiyle araştırma kapsamına alınmamıştır.

(ii)-Literatür taraması internet tabanlı gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda tezler için Ulusal Tez Merkezi; makaleler ve bildiriler için

Türkiye Diyanet Vakfı-İslâm Araştırmaları Merkezi, Dergi Park Akademik, SOBİAD” ve Ulusal Toplu Katalog; kitaplar için Google Akademik ve Milli Kütüphane ve son olarak ansiklopedi maddeleri için Türkiye Diyanet Vakfı-İslâm Ansiklopedisi'nin veri tabanlarından yararlanılmıştır. Dolayısıyla elde edilen veriler belirtilen kaynaklarla sınırlandırılmıştır.

(iii)-Bu çalışmaya özgü literatür taraması yapılırken “değerler psikolojisi, değerler eğitimi, ahlak eğitimi ve değer yönelimi” anahtar kavramları kullanılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada ulaşılan veriler, bahsedilen anahtar kavramların taranması sonucunda ulaşılan kaynaklarla sınırlıdır.

b. “Değerler Psikolojisi ve Pedagojisi” Literatürü

Türk din psikolojisi ve pedagojisi çalışmalarında “Değerler psikolojisi ve pedagojisi” üzerine literatür taramasını içeren makalenin bu bölümünde akademik ürün türü olarak (a) kitaplar, (b) tezler, (c) makaleler, (d) bildiriler, (e) çeviriler ve (f) ansiklopedi maddelerinden oluşan kaynaklar sıralanmaktadır.

b.a. Kitaplar

Makalede yer verilen kitapların bibliyografik nitelime yazım formatı American Psychological Association (APA) sistemine uygun olarak “yazar soyadı ve adı, basım yılı, kitap adı, basım yeri, yayınevi adı” biçiminde düzenlenmiştir.

1. Akagündüz, S. Y. (2017). *Ablaklı yurttaş: Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze ders kitaplarında ablak eğitimi*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.

2. Akardaş, E. & Dertli, T. (2016). *Hacivat ve Karagöz ile değerler eğitimi*. İstanbul: Edam Yayınları.

3. Akarsu, B. (1982). *Ahlak öğretileri*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

4. Akarsu, S. (2018). *Kur'an-ı Kerim ışığında ablak eğitimi: Fatıha ve Bakara suresi*. İstanbul: Kutlu Yayınevi.

5. Altıntaş, M. E. (2016). *Öğretmenler gözüyle değerler eğitimi*. Konya: Eğitim Kitaplığı.

6. Apuhan, R. Ş. (2003). *Çocuklarda ve gençlerde ablak ve karakter eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları.

7. Aslan, S. & Aybek, B. (2019). *Uygulama örnekleriyle çok kültürlü eğitim ve değerler eğitimi*. Ankara: Anı Yayıncılık.

8. Aydın, M. (2010). *Gençliğin dini ve sosyal değerleri*. Konya: Çizgi Kitabevi.

9. Aydın, M. Z. & Gürler, Ş. A. (2013). *Okulda değerler eğitimi: Yöntemler, etkinlikler, kaynaklar*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
10. Aydın, M. Z. (2006). *Ailede çocuğun ahlak eğitimi*. Ankara: Nobel Yayınları.
11. Aydın, M. Z. (2009). *Ailede ahlak eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
12. Aydın, M. Z. (2021). *Karakter, değer ve ahlak eğitimi*. Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık.
13. Aydın, M. Z. (ed). (2012). *Değer sandığı: Empati*. Ankara: Nobel Yayınları.
14. Aydın, M. Z. (ed). (2012). *Değer sandığı: Sorumluluk*. Ankara: Nobel Yayınları.
15. Çağlayan, A. (2005). *Ahlak pusulası: Ahlak ve değerler eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları.
16. Çamdibi, H. M. (1983). *Şahsiyet terbiyesi ve Gazali*. İstanbul: Han Neşriyat.
17. Çankırılı, A. (2003). *Ailede ve okulda değerler eğitimi*. İstanbul: Zafer Yayınları.
18. Çankırılı, A. (2015). *Hikâyelerle değerler eğitimi*. İstanbul: Uğurböceği Yayınları.
19. Çekiç, H. (2015). *Etkinliklerle değerler eğitimi*. İstanbul: Mum Akademi Yayınları.
20. Çetin, N. (2021). *Değerler eğitimi*. Ankara: İmbik Yayınları.
21. Çileli, M. (1986). *Ahlak psikolojisi ve eğitimi*. Ankara: Verso Yayınları.
22. Çoban, M. (2016). *Okul öncesi (3-6 yaş) din ve ahlak eğitimi*. Konya: Hüner Yayınları.
23. Çorlu, B. (2019). *Masallarla değerler eğitimi: Mevlana'dan masallar*. İstanbul: Yediveren Yayınları.
24. Dam, H. (2014). *İzçilik, din ve değerler eğitimi*. Samsun: Üniversite Yayınları.
25. Demir, M. A. & Fersahoğlu, Y. (2021). *Din eğitim ve öğretiminde duygu eğitimi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
26. Demir, R. (2019). *Yunus Emre'nin eserlerinde din ve değerler eğitimi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
27. Dikmen, S. N. (2014). *Öykülerle değerler eğitimi (10 kitap)*. İstanbul: Uğurböceği Yayınları.
28. Dilmaç, B. & Ulusoy, K. (2012). *Değerler eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
29. Dilmaç, B. (2012). *İnsanca değerler eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
30. Doğan, Ö. (2018). *Değerler eğitimi*. İstanbul: Maviçatı Yayınları.
31. Ekinci, H. (2018). *Değerler eğitimi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.

32. Ekinci, H. (2018). *Okulda ve ailede değerler eğitimi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
33. Ekşi, H. & Katılmış, A. (2016). *Uygulama örnekleriyle değerler eğitimi*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık.
34. Ekşi, H. & Katılmış, A. (ed). (2020). *Karakter ve değerler eğitimi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
35. Erbay, E. (ed). (2016). *Etkinliklerle değerler eğitimi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
36. Erdal, K. (2020). *Örneklerle değerler eğitimi*. Bursa: Sentez Yayıncılık.
37. Ergin, H. K. (2014). *Küçük beylerin ahlak ve din eğitimi*. İstanbul: C Yayınları.
38. Ergin, H. K. (2014). *Küçük hanımların ahlak ve din eğitimi*. İstanbul: C Yayınları.
39. Ersoy, A. F. & Ünüvar, P. (ed). (2019). *Karakter ve değerler eğitimi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
40. Fersahoğlu, Y. (1998). *Din öğretim ve eğitiminde duygu eğitimi*. İstanbul: Marifet Yayınları.
41. Genç, M. F. (2013). *Öğretmenler gözüyle ilköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersinde değerler eğitimi*. Samsun: Etüt Yayınları.
42. Gölpınar, G. (2014). *Değerler eğitimi*. İstanbul: İlkizler Eğitim Yayınları.
43. Gündüz, M. (ed). (2015). *Değerler eğitimi*. Ankara: Maya Akademi.
44. Güneş, A. (2016). *Şiddet: Din eğitimi ve değerler*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
45. Güngör, E. (1993). *Değerler psikolojisi*. Amsterdam: Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı Yayınları.
46. Güngör, E. (1995). *Ahlak psikolojisi ve sosyal ahlak*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
47. Güven, A. Z. (2014). *Değerler eğitimi ve Türkçe derslerinde değerlerin kullanımı*. Konya: Palet Yayınları.
48. Hökelekli, H. (2010). *Çocuk, genç, aile psikolojisi ve din*. İstanbul: Dem Yayınları.
49. Hökelekli, H. (2011). *Ailede, okulda, toplumda değerler psikolojisi ve eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
50. Hökelekli, H. (2013). *Psikoloji, din ve eğitim yönüyle insani değerler*. İstanbul: Dem Yayınları.
51. Hökelekli, H. (2018). *Gençlik, din ve değerler psikolojisi*. İstanbul: Dem Yayınları.

52. Hökelekli, H. (ed). (2017). *Din, değerler ve sağlık*. İstanbul: Dem Yayınları.
53. İnci, N. A. (2016). *Öykülerle güzel ahlak eğitimi*. İstanbul: Çilek Kitaplar.
54. İnci, N. A. (2016). *Öykülerle manevi değerler eğitimi*. İstanbul: Çilek Kitaplar.
55. Kamer, S. T. (ed). (2021). *Toplum ve kültür bağlamında karakter ve değerler eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi.
56. Karadağ, M. (2021). *Değerler eğitimi: ahlak kültürü*. İstanbul: Dil-kitap Yayınları.
57. Karakaş, M. (2011). *Değerler eğitimi: Ortaöğretim*. Antalya: Antalya Valiliği İl Millî Eğitim Müdürlüğü Yayınları.
58. Karakoç V. & Alemdar E. (2022). *Etkinliklerle değerler eğitimi*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
59. Karataş, M. (2020). *Değerler eğitimi açısından Kur'an'da insan onuru*. Ankara: İlahiyat Yayınları.
60. Kaya, U. (2013). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da ahlak eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları.
61. Kayaalp, İ. (2013). *Değerler eğitimi: Ailede iletişim*. İstanbul: Elit Kültür Yayınları.
62. Kaymakcan, R. & Meydan, H. (2014). *Ahlak değerler ve eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları.
63. Kaymakcan, R. & Uyanık, M. (2007). *Teorik ve pratik yönleriyle ahlak*. İstanbul: Dem Yayınları.
64. Kaymakcan, R. (2021). *Gençlerin dine bakışı ve okullarda din değerler öğretimi*. İstanbul: Dem Yayınları.
65. Kaymakcan, R. (2021). *Türkiye'de okul öncesi din ve ahlak eğitimi raporu*. Ankara: Ebsam Yayınları.
66. Kesgin, S. (2018). *Cumhuriyet dönemi ahlak eğitimi*. Ankara: Maarif Mektepleri Yayınevi.
67. Kesgin, S. (2018). *Cumhuriyet dönemi örgün eğitim kurumlarında ahlak eğitimi*. Ankara: Sonçağ Yayınları.
68. Keskinoğlu, M. Ş. (2011). *Mesnevi temelli evrensel değerler eğitimi*. İstanbul: Akademi Yayınları.
69. Kızılar, H. & Canikli, İ. (2015). *Değerler eğitimi*. Karabük: Deneme Yayınları.
70. Köylü, M. (2006). *Küresel ahlak eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları.
71. Köylü, M. (ed). (2016). *Teoriden pratiğe değerler eğitimi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
72. Kural, M. (ed.). (2011). *Gençlik için değerler eğitimi çalıştay*. İstanbul: Gökkuşuğu Derneği Yayınları.
73. Kurnaz, A. (2015). *Değerler eğitimi öğretmen kılavuz kitabı 1*. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

74. Malatya, İ. (2013). *İlkokullarda değerler eğitimi*. İstanbul: Sokak Kitapları Yayıncılık.
75. Malatya, İ. (2013). *Okullarda değerler eğitimi*. İstanbul: Sokak Kitapları Yayıncılık.
76. Mehmedoğlu, Y. & Mehmedoğlu, A. U. (ed.) (2006). *Küreselleşme ahlak ve değerler*. İstanbul: Litera Yayıncılık.
77. Meydan, H. & Aybey, S., & Dikmen, M. (2017). *Zonguldak'ta hayatın anlamı ve aile değerleri üzerine olgusal bir araştırma*. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları.
78. Meydan, H. (2019). *Akademide değerler eğitimi (Tezler ve makaleler/1989-2017)*. İstanbul: Dem Yayınları.
79. Meydan, H. (ed). (2021). *Medyada din ve değerler*. İstanbul: Dem Yayınları.
80. Mimir, Y. (2015). *Değerler eğitimi etkinlikleri*. İstanbul: Yumurcak Yayınları.
81. Musa, B. B. & Bibson, F. Z. (2017). *Değerler eğitimi*. İstanbul: Kavram Çocuk.
82. Musayev, İ. (2016). *Engelli bireylerin din ve değerler eğitimi: Engelli bireylerin din ve değerler eğitiminin önemi*. İstanbul: C Planı Yayınları.
83. Müftüoğlu, M. (2021). *Değerler eğitimi açısından Hz. Yusuf kıssası*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
84. Müftüoğlu, M. (2021). *Nabl 90. ayet bağlamında ahlak eğitimi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
85. Namdar, A. O. (ed). (2020). *İlkokulda drama ile değerler eğitimi uygulamaları*. Ankara: Pegem Akademi.
86. Okçu, D. (2018). *Karakter ve değerler eğitimi*. Ankara: Mütercim Kitap.
87. Osmanoğlu, C. (2016). *Çoğulcu din eğitimi ve din kültürü ve ahlak bilgisi dersi*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık.
88. Ömeroğlu, E. & Sapsağlam, Ö. (2016). *Okul öncesi dönemde karakter ve değerler eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi.
89. Önder, M. (2020). *Aktüel dokunuşlar: aile, kadın, çocuk, değer ve ahlak eğitimi*. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınevi.
90. Öymen, M. R. (1975). *Psikoloji, sosyoloji ve pedagoji açısından ahlak eğitimi ve ahlakın testle ölçülmesi*. İstanbul: Murat Matbaacılık.
91. Öz, S. N. (1959). *Türk çocuğunun ahlak eğitimi için düşünceler*. İstanbul: Çeltüt Basımevi.
92. Özdemir, Z. Ö. (2012). *Okul öncesi dönemde değerler eğitimi: Etkinlik kitabı*. İstanbul: Dem Yayınları.

93. Özer, B. (ed). (2019). *Karakter ve değerler eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi.
94. Özer, M. (2014). *Değerler eğitimi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
95. Özeri, Z. N. (2004). *Okul öncesi din ve ahlak eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları.
96. Özkaya, M. (1951). *Okullarımızda ahlak eğitimi ve disiplin problemi*. İzmir: Cumhuriyet Basımevi.
97. Peker, H. (1998). *Din ve ahlak eğitimi: Psikolojik ve metodik esaslar*. Samsun: Aksi Seda Matbaası.
98. Sağlam, İ. (2016). *Avrupa'da yaşayan Türkler ve değerler eğitimi: Fransa örneği*. Bursa: Emin Yayınları.
99. Sarioğlu, H. (ed.) (2009). *Çağımızın ahlak bunalımı ve çözüm arayışları*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
100. Seydaoğlu, M. A. (2019). *Değerler ve ahlak eğitimi: Kur'an muallimi ve eğitim metodu*. İstanbul: Kırk Kandil Yayınları.
101. Solak, A. (ed). (2015). *Aile eğitimi: değerler, davranışlar, ilişkiler*. Ankara: Hegem Vakfı Yayınları.
102. Tarhan, N. (2019). *Değerler psikolojisi ve insan*. İstanbul: Timaş Yayınları.
103. Taştekin, O. (2021). *Alevi-Bektaşî öğretisinde ahlak eğitimi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
104. Telci, C. (2012). *Değerler eğitimi*. İstanbul: Simge Yayıncılık.
105. Tezcan, M. (2018). *Değerler eğitimi: Sosyolojik yaklaşım*. Ankara: Anı Yayıncılık.
106. Turan, M. (2015). *Değerler eğitimi*. İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları.
107. Turan, R., & Ulusoy, K. (ed). (2014). *Değerler eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi.
108. Ulusoy, K. (2019). *Karakter değerler ve ahlak eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi.
109. Uyar, Ş. (2019). *Hikâyelerle değerler eğitimi*. Malatya: Ritim Yayınları.
110. Uysal, M. (2013). *Hadislerle din eğitimi: çoklu zekâyâ göre faaliyetler*. İstanbul: Uysal Yayınevi.
111. Uysal, M. (2016). *Hikâyelerle değerler eğitimi: Eğitici ve ibretli hikâyeler*. İstanbul: Uysal Yayınevi.
112. Vurgun, A. (2017). *II. Abdülhamid dönemi ilköğretimde ahlak eğitimi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
113. Yaman, E. (2012). *Değerler eğitimi: eğitimde yeni ufuklar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
114. Yıldırım, S. G. & Demirel, M. (2020). *Teorik çerçevesiyle değerler ve değerler eğitimi*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.

115. Yıldız, Ş. (2012). *Evde okulda değerler eğitimi: Öğretmen ve anne baba el kitabı*. İstanbul: Selis Kitaplar.
116. Yılmaz, E. (2015). *Her şey ailede başlar: Uygulamalı aile değerler eğitimi kitabı*. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
117. Yılmaz, M. (2012). *Değerler eğitimi ve okul etkinlikleri*. İstanbul: Dem Yayınları.
118. Yılmaz, S. (2016). *Milenyum çağının unutulmuş gerçeği; şahsiyet ve değerler eğitimi*. Aksaray: Vize Yayıncılık.
119. Yorulmaz, B. (2017). *Ailede değerler eğitimi*. İstanbul: Erkam Yayınları.
120. Yöş, M. & Tunç, K. (2014). *Değerler eğitimi ve pozitif psikoloji*. İstanbul: Doğa Yayınları.
121. Zavalı, Y. S. & Kader, H. (2014). *Değerler eğitimi*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
122. Zengin, M. (2015). *Din, ahlak ve değerler öğretimi için eğitsel oyunlar*. İstanbul: Dem Yayınları.

b.b. Tezler

Makalede yer verilen tezlerin bibliyografik yazım formatı APA sistemine uygun olarak, “yazar soyadı ve adı, yılı, tez adı, tez türü, şehir, tezin yapıldığı üniversite ve enstitü adı” biçiminde alfabetik olarak düzenlenmiştir.

1. Acar, İ. (2020). *Din ve değerler eğitimi açısından İran sineması: Majid Majidi'nin filmleri örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
2. Acat, B. (2019). *Ergenlerde dindarlık, değerler, internet bağımlılığı ve hayat memnuniyeti ilişkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
3. Acuner, H. Y. (2004). *14-18 yaş arası gençlerde ahlaki yargı gelişimi ve ahlak eğitimi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
4. Akcan, S. (2021). *Nurettin Topçu'da din ve ahlak eğitimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
5. Aksakal, S. (2013). *Maverdi'nin edebî'd-dünya ve'd-din adlı eserinde ahlak eğitimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
6. Arıkan, S. A. (2021). *Mustafa Rubi Şirin'in eserlerinin değerler eğitimi açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

7. Arlı, B. (2022). *Milli Eğitim Bakanlığı mevzuatında yer alan kök değerler açısından Harfler Köyü çizgi filminin incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

8. Arslan, F. Ş. (2008). *Sünen-i Ebû Davud'un Edeb bölümünden hareketle Hz. Peygamber'in karakter eğitiminde yer alan ahlaki değerler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

9. Arslan, Y. (2022). *MEB Anadolu Masalları okul öncesi kitap serisinin masal anlatıcılığı ve değerler eğitimi açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

10. Arslan, Z. (2006). *Öğretmenlerde dindarlık, değerler ve iş doyumu üzerine bir araştırma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

11. Aslan, F. (2021). *2010 ve 2018 ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi öğretim programlarında yer alan değerler eğitimi anlayışlarının karşılaştırılması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

12. Asyali, A. (2022). *Erol Güngör eserlerinde Türk kültürü, milliyetçilik ve dini değerler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

13. Aşçı, Y. (2022). *4-6 yaş dönemi çocuklarının değerler eğitiminde dini müzik*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

14. Atalay, Y. (2022). *Nurettin Topçu'nun "ahlak eğitimi" üzerine bir inceleme*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

15. Ateşmen, Y. (2022). *4-6 yaş kuran kurslarında değerler eğitimi ve din öğretiminde yararlanılan materyallerin incelenmesi ve değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

16. Atlı, İ. (2011). *Safiye Erol'un fikri eserlerinde değerler ve din eğitimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

17. Atmaca, G. (2011). *Çocuklara Mahsus Gazete'de değerler eğitimi (1-100. sayılar)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

18. Ayar, H. (2011). *Muallim Naci'nin Mekteb-i Edeb adlı eserinin I. kısmındaki hikâyelerin ahlak eğitimi açısından değerlendirilmesi*.

(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

19. Aydın, N. (2022). *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili adlı tefsirinin değerler eğitimi açısından bir değerlendirmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

20. Balık, E. (2018). *Kur'an'da Hz. Lât kıssasının değerler eğitimi açısından tablîli*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

21. Başoğlu, M. (2021). *Çevrimiçi oyunların dini ve ahlaki değerler ekseninde analizi: League of Legends örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

22. Baycu, M. (2002). *Ahlak eğitimi çerçevesinde utanma (hayâ) duygusu eğitimi: Niğde il merkezindeki lise öğrencileri üzerine bir araştırma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

23. Bazarkulov, S. (2008). *Değer öğretimi ve dinden öğrenme*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

24. Bircan, Z. (2021). *Sinemada değerler eğitiminin imkânı (Majid Majidi örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

25. Biricik, E. (2018). *İlkokullarda ahlak eğitimi tutum ve davranış ilişkisi üzerine öğrenci-öğretmen-veli görüşleri (Ağrı İli örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

26. Boydak, K. (2019). *Öğretmen ve öğrenci görüşlerine göre özel liselerde yürütülen değerler eğitimi uygulamalarının değerlendirilmesi (Kayseri örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

27. Bozkurt, T. (2021). *Din Yolu Dergisi'nde din ve ahlak eğitimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

28. Can, A. (2019). *Yeşilçam dönemindeki hazretli filmlerin din ve değerler eğitimi açısından değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

29. Can, N. (2019). *Başta çıkma davranışına kaynak oluşturan dini inanç ve değerler üzerine bir değerlendirme*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

30. Cebeci, A. (2005). *İlköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde ahlâkî değerlerin eğitimi ve öğretimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

31. Cevherli, K. (2014). *Okul öncesinde değerler eğitimi: Boğaziçi eğitim modeli*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

32. Coşkun, B. (2020). *Din eğitimi açısından Kur'an-ı Kerim'de mesleki ahlak eğitimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

33. Çam, F. (2019). *Din görevlilerinin özel eğitim gerektiren bireylerde değerler eğitimine ilişkin görüşlerinin değerlendirilmesi (Isparta ili örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

34. Çam, M. (2019). *İhyâ u Ulûmi'd-din eserinde bireysel ahlak eğitimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

35. Çelik, A. (2004). *Dini değerler bağlamında kişilik gelişimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

36. Çetin, H. (2019). *Mevlâna'da ahlak eğitimi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

37. Çetinkaya, M. (2020). *Tabakâtü's-Sûfiyye'de Mahmud Es'ad Coşan'ın ele aldığı bazı ahlâkî değerler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

38. Çubuk, M. (2021). *Bizim Külliye Dergisi'nde yayımlanan hikâyelerde ahlaki değerler (1-82. sayılar/1999-2020)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

39. Demir, N. (2019). *Değerler eğitimi açısından Necip Fazıl Kısakürek'e ait 'Çile' adlı eserde kök değerlerin incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

40. Demir, R. (2019). *Türkiye'de çocuk kanallarında yayınlanan çizgi filmlerde dini ve kültürel değerler eğitimi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

41. Demirci, E. (2016). *Ortaöğretim öğrencilerine yönelik Mesnevi temelli değerler eğitimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

42. Demirden, K. (2019). *Kur'an'da Hz. İbrahim kıssasının değerler eğitimi açısından tablîli*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

43. Dönmez, A. (2019). *Hadis kıssalarında değerler eğitimi (Sabıhayn özelinde)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

44. Duran, H. E. (2018). *Değerler eğitimi bağlamında mahremiyet eğitimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi.

45. Efe, Ş. (2022). *Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'na bağlı kurumlardaki korunmaya muhtaç çocuklara yönelik din ve değerler eğitimi faaliyetleri üzerine nitel bir araştırma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

46. Emiroğlu, S. (2019). *Asr-ı Saâdet'te değerler eğitimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

47. Ercan, S. (2021). *Sınıf öğretmenlerinde değerler, dindarlık ve stresle başa çıkma ilişkisi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

48. Erkan, M. (2016). *Sabihî Buhari edeb bölümü hadislerinin ablaki değerler ve karakter eğitimi açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

49. Ersan, A. (2010). *Sabih-i Müslim'deki hadislerin ilköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi programında kazandırılması öngörülen değerler açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

50. Ertunç, R. (2016). *Yunus Emre'nin Risâletü'n-Nushıyye'sindeki ablaki değerler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

51. Ertürk, İ. B. (2019). *Din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde Allah'a iman penceresinden değerler eğitimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

52. Furqon, M. (2021). *Endonezya'da okul öncesi kurumlarda ve ilköğretim okullarında din ve ahlak eğitimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

53. Gökdaş, F. H. (2023). *Ekrem Bektaş'ın çocuk romanlarının değerler eğitimi açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

54. Göksu, M. Z. (2018). *İmam Hatip ortaokulları ile diğer devlet ortaokullarının değerler eğitimi açısından karşılaştırılması (Erzincan ili örneği)*.

(Yayımlanmamış Doktora Tezi). Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

55. Görür, Ü. (2015). *Ortaokul düzeyindeki din, ahlak ve değerler alanındaki seçmeli derslerin öğretmen-öğrenci görüşlerine göre program açısından değerlendirilmesi (Denizli yatılı bölge ortaokulları örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

56. Güler, M. B. (2019). *Abzâb Sûresinde din eğitimi açısından öne çıkan değerler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

57. Gümüş, A. (2013). *Liselerde disiplin cezasına konu olan davranışların değerler perspektifinden incelenmesi: Üsküdar örneği 1980-2010*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

58. Güneş, T. (2021). *Hz. Muhammed'in hayatı ile Hz. Yusuf'un hayatının değerler eğitimi açısından Kur'an bağlamında mukayesesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

59. Güven, M. Ö. Ş. (2021). *Gençler arasında popüler olan dizilerin değerler açısından analizi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

60. Hacıömeroğlu, A. (2022). *Diyanet Aile Dergisi'nin değerler açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Zonguldak: Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

61. Haliloğlu, S. (2020). *Nuri Pakdil'in şiirlerinde dini unsurlar ve değerler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

62. İpşirli, S. (2011). *3-6 yaş çocuğun genel ve din eğitiminde temel değerler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

63. İşgören, K. (2023). *Diyanet 4-6 yaş Kur'an kurslarında değerler eğitiminde uygulanan aile katılım etkinlikleri ve bu konuya ilişkin öğretici görüşleri (Kocaeli ili örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

64. Kaçmaz, M. Y. (2020). *Hababam Sınıfı filmlerinin değerler eğitimi açısından değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

65. Kalaça, H. (2013). *Türk atasözleriyle değerler eğitimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

66. Kalkavan, F. N. (2020). *Yüksek Öğrenim Kredi ve Yurtlar Kurumu'nda görev yapan Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin din ve değerler eğitimi faaliyetlerine dair bir inceleme: İstanbul ili örneği*. (Yayımlanmamış

Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

67. Karaca, A. S. (2020). *Diyanet İşleri Başkanlığı 4-6 yaş Kur'an kursu öğrencilerine uygulanan değerler eğitiminin öğretici görüşleri açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

68. Karaca, S. S. (2019). *Çizgi filmlerde değerler eğitimi, değerler eğitimi açısından Rafadan Tayfa çizgi filminin incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

69. Karadağ, S. (2021). *Elazığ masallarındaki ahlaki değerler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

70. Karakuş, H. (2021). *Gazze'de ahlaki eğitimin tasavvufi eğitim ve değerler eğitimiyle karşılaştırılması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

71. Karapolat, E. (2021). *Celâleddin Devvânî'nin Ahlak-ı Celâlî adlı eserinde ahlak eğitimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

72. Karatana, Z. (2022). *Değer odaklı manevi güçlenme programının akademik başarısı yüksek öğrencilerin evrensel ahlaki değerler ve Tanrı'ya güven düzeyi puanlarına etkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

73. Karataş, M. (2014). *Değerler eğitimi açısından Kur'an'da insan onuru*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

74. Kavun, Y. (2016). *Ergenlerde dindarlık ve insani değerler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

75. Kaya, M. (2016). *Din, ahlak ve değerler alanı seçmeli derslerinin veliler tarafından seçilme nedenleri (Antalya, Burdur ve Isparta örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

76. Kaya, S. (2022). *Yerli televizyon dizilerinin din ve değerler psikolojisi açısından incelenmesi: Gönül Dağ ve Yasak Elma örnekleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

77. Kaya, Ş. (2019). *Kur'an'da Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman kıssalarının değerler eğitimi açısından tablîli*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

78. Kaya, V. (2007). *Cabit Zarifoğlu'nun çocuk kitaplarında temel değerler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

79. Kemer kaya, S. (2021). *Reşat Nuri Güntekin'in eserlerinde dini ve ahlaki değerler ve bunların din eğitimi açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

80. Kesgin, S. (2018). *Cumhuriyet dönemi örgün eğitim kurumlarında ahlak eğitimi*. (Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

81. Kılıç, A. İ. (2009). *Yüz temel eserde dini ve ahlaki değerler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

82. Kılıç, H. (2014). *Kur'an'da Hz. Nuh kıssasının değerler eğitimi açısından yorumu*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

83. Koç, A. (1993). *Necip Fazıl'da değerler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

84. Konal, B. (2022). *Ergenlerde karanlık üçlü kişilik özelliklerinin yordayıcıları: Beş faktör kişilik özellikleri, benlik saygısı ve değerler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Aksaray: Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

85. Korkmaz, S. (2015). *Din psikolojisine değerler yaklaşımı çerçevesinde Erol Güngör'ün katkıları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

86. Köseoğlu, S. (2018). *Kadın yetişkinlerin din eğitiminde değerler eğitimi: Kur'an kursları örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

87. Köstü, A. (2017). *İmam Nevevi'nin Kırk Hadis adlı eserinde değerler eğitimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

88. Kutbay, A. (2022). *İslami estetik romanların değerler eğitimi açısından incelenmesi: Nazan Bekiroğlu örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

89. Latifoğlu, N. (2013). *Çocuklara Mahsus Gazete'de değerler eğitimi (101-200. sayılar)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

90. Levent, S. (2020). *Modern değerler eğitimi ile İslâmî değerler eğitiminin mukayesesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

91. Mamak, M. Ş. (2020). *Ortaöğretim din ahlak ve değerler alanı seçmeli derslerinin öğrenci görüşüyle değerlendirilmesi (Elazığ ili örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
92. Meydan, H. (2012). *İlköğretim okullarında değerler ve karakter eğitimi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
93. Mezarıcı, M. (2020). *Kur'ân'da Hz. İsa kıssasının değerler eğitimi açısından tablili*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
94. Modacıq, S. H. (2017). *Değerler eğitimi bağlamında İslam'da adalet kavramı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
95. Mustafayeva, L. (2022). *Nizâmî Gencevî'nin felsefesinde manevi değerler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
96. Namdar, T. (2023). *Çizgi filmlerde din ve değerler eğitimi: Diyanet TV çizgi film örnekleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
97. Okur, V. S. (2023). *Diyanet İşleri Başkanlığı Hikâye ve Etkinliklerle Değerler Eğitimi Seti-II'nin din eğitimi ve çocuk edebiyatı açısından değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
98. Olcaytuberdi, N. (2019). *Montessori modeli ile din ve değerler eğitimi (İstanbul örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
99. Orhan, K. (2022). *Korunmaya muhtaç çocuklara yönelik uygulanan değerler eğitimi faaliyetlerinin öğretici görüşlerine göre değerlendirilmesi (Kayseri ve Nevşehir örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
100. Özçelik, O. (2021). *Elazığ türkülerindeki ahlaki değerler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
101. Özdemir, H. (2023). *Tek ebeveynli gençlerde değerler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
102. Özdemir, M. (2023). *Seyyid Ali Fındıkî'nin divanında değerler eğitimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Şırnak: Şırnak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

103. Özeri, Z. N. (2001). *Okul öncesi eğitim kurumlarında din ve ahlak eğitimi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

104. Özkan, E. (2023). *Neşet Ertaş türkülerinde algı ve yaşayış bakımından din ve değerler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

105. Öztürk, H. (2003). *Ahlak eğitimi çerçevesinde ailede doğruluk eğitimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

106. Öztürk, H. E. (1991). *Tercüme çocuk klasiklerinde temel değerler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

107. Palgın, A. E. G. (2009). *Cemil Meriç'te etik değerler ve eğitim*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

108. Parlak, E. A. (2011). *Ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi ders müfredatında ahlak ve değerler eğitimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

109. Peçen, F. (2020). *Ortaokul din, ahlak ve değerler alanı seçmeli derslerinin öğrenci görüşüyle değerlendirilmesi (Elazığ ili örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

110. Sarıkaya, B. D. (2022). *Ortaöğretim öğrencilerinde sosyal değerler ve dindarlık ilişkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

111. Sayar, E. (2022). *4-6 yaş Kuran kursu öğretmenlerinin değerler eğitiminde drama yönteminin kullanımına ilişkin görüşleri (İzmir il örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

112. Seçkiner, S. (2023). *Okul öncesi din ve değerler eğitiminde Montessori yaklaşımının uygulanabilirliği ve veli görüşleri (Çorum örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çorum: Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

113. Sevgi, G. (2021). *Akademisyenlerin bakış açısıyla öğretmenlik mesleği tutum ve değerler yeterlik alanının din eğitimi bağlamında incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

114. Sürücü, T. (2022). *Din kültürü ve ahlak bilgisi dersi öğretim programı ve ders kitaplarının kök değerler açısından incelenmesi (4-8. sınıflar)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

115. Şahin, S. (2011). *Nurettin Topçu'nun eğitim anlayışında öne çıkan değerler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

116. Taş, A. (2023). *Okul öncesi çocuk kitaplarının değerler eğitimi açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

117. Terkan, D. (2021). *Ortaokul kütüphanelerinde ve sınıf kitaplıklarında bulunan eserlerin DKAB öğretim programlarında yer alan değerler açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

118. Topal, E. (2023). *Abilik değerleri bağlamında mesleki eğitimde değerler (Erzincan ili örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

119. Topal, Ş. (2023). *Mevlâna'nın eserleri ekseninde değerler eğitimi ile ilgili çalışmaların incelenmesi, tablîli fibrîsti ve örnek metinler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Mevlâna Araştırmaları Enstitüsü.

120. Turgut, M. (2019). *Ortaokullarda din, ahlak ve değerler alanındaki seçmeli derslerin yönetici, öğretmen, öğrenci ve veli görüşleri bağlamında incelenmesi (Antalya ili örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

121. Ünlüer, P. (2013). *Masalların dini ve ahlaki değerler açısından incelenmesi: Billur Köşk masalları örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

122. Üzmez, S. (2022). *Ortaokul din, ahlak ve değerler alanı seçmeli dersleri ile DKAB dersinin kazanım ve içerik açısından karşılaştırmalı incelemesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

123. Yağcı, A. B. (2012). *Değerler eğitimi bağlamında Yusuf ile Züleyha kıssası*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

124. Yakut, K. (2023). *Değerler eğitiminde öğrencilere örnek bir model "Hz. Muhammed"*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

125. Yanar, A. (2022). *İmam Maturidi'nin ahlak eğitimi ile ilgili görüşleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

126. Yenyol, A. (2016). *Ortaöğretimde manevi değerler ve eğitimi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

127. Yıldırım, S. (2002). *Yusuf kıssasının ahlak eğitimi açısından tablii*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

128. Yıldız, M. (2021). *İbn Battûta Seyahatnâmesi'nin değerler eğitimi açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bayburt: Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

129. Yıldız, T. (2022). *Nur suresinde geçen ifk hadisesinin ahlak eğitimi açısından değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

130. Yıldız, Z. (2022). *Çocuklar arasında yaygınlaşan argo-küfür kullanımının azaltulmasında ailenin ve okullarda verilen değerler eğitiminin rolü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bayburt: Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

131. Yılmaz, A. (1995). *Abilikte din ve ahlak eğitimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

132. Yılmaz, S. (2021). *Ahlak eğitimi açısından "iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma" ilkesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

133. Yılmaz, S. (2021). *Şemseddin Sivâsî'nin Mir'at'ül-Ablâk isimli mesnevisindeki ahlâk eğitimi ve günümüz değerler eğitimi açısından değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

134. Yobaş, H. Ç. (2020). *Yapılandırmacı yaklaşım bağlamında değerler eğitimine yönelik yöntem ve tekniklerin uygulanması (7. sınıflar örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

135. Yurdağül, A. (2022). *Cecily O'Neill'in süreçsel drama yaklaşımı ve değerler öğretimine etkisi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

b.c. Makaleler

Araştırmada yer verilen makalelerin bibliyografik yazım formatında APA stili kullanıldığı için burası “yazar soyadı ve adı, yayın yılı, makale adı, dergi adı, cilt ve sayı, sayfa sayısı” biçiminde alfabetik dizilime göre düzenlenmiştir.

1. Akbaş, O. (2008). Değer eğitimi akımlarına genel bir bakış. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6(16), 9-27.

2. Akıncı, A. (2005). Hayata anlam vermede dini değerlerin ve din öğretiminin rolü. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 3(9), 7-24.

3. Akot, B. (2013). Değerler eğitimi açısından insan-ı kâmil düşüncesi ve günümüzde karşılaşılan zorluklar. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 24(1), 56-70.
4. Aktan, O. (2014). 100 temel eserlerde yer alan değerlerle din kültürü ve ahlak bilgisi öğretim programındaki değerlerin uyumu. *Aya Öğretim Dergisi*, 2(1 özel sayı), 64-76.
5. Aktay, Y. (2003). Amerika’da Kudüs’ü kurmak için: Mormonlarda din ve değerler eğitimi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(3), 27-64.
6. Akyüz, İ. (2014). Türkiye’de gençlik, din ve değerler konusunda yapılan ampirik araştırmaların yöntem ve içerik analizi. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(30), 183-202.
7. Alan, Y. (2014). Değerler eğitimi ve Kur’an kıssaları. *Kilis 7 Aralık Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(8), 60-76.
8. Altıntaş, M. E. (2012). Bireycilik ve toplumculuk tartışmaları bağlamında değerler eğitimi yaklaşımları. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 10(24), 31-52.
9. Altıntaş, M. E. (2016). İlköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenlerinin değer öğretiminde yaptıkları iş birlikleri nitel bir araştırma. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(30), 339-352.
10. Altuğ, S., & Kayan, M. F. (2023). Lise öğrencilerinin din kültürü ve ahlak bilgisi dersindeki değerler eğitimine bakışı (Şanlıurfa örneği). *Mecmua*, (16), 54-66.
11. Arıcı, H. Y., & Arıcan, S., & Üker, H. (2022). İlkokulda alınan değerler eğitiminin ortaokul dönemindeki tutum ve davranışlara etkisi üzerine karma bir araştırma. *Şarkiyat*, 14(3), 983-1011.
12. Arıcı, İ., & Maden, K. (2018). İlköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi öğretim programında saygı değeri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(1), 237-256.
13. Arpacı, M. (2013). Din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmeni adaylarının değer ve değerler eğitimine ilişkin görüşleri. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 13(2), 205-228.
14. Arvas, F. B. (2018). Kişisel değerler ve dindarlık ilişkisi üzerine bir inceleme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(5), 40-63.
15. Arvas, F. B. (2019). Aile, değerler ve din: Teorik bir yaklaşım. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 199-233.
16. Aydın, M. (2003). Gençliğin değer algısı: Konya örneği. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(3), 121-144.
17. Bahçekapılı, M. (2011). Din ve ahlak eğitiminin ergenlerin kişilik gelişimine katkısı. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 9(22), 7-42.

18. Baş, G., & Beyhan, Ö. (2012). Türkiye’de değerler eğitimi konusunda yapılmış lisansüstü tezlerin farklı değişkenler açısından değerlendirilmesi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 10(24), 55-74.

19. Bulut, S., & Dilmaç, B. (2018). Üniversite öğrencilerinin sahip olduğu değerler psikolojik iyi oluş ve mutluluk düzeyleri arasındaki yordayıcı ilişkiler. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 9(16), 349-374.

20. Çinemre, S. (2021). Diyanet tv çizgi filmlerinin 4-6 yaş grubu Kur’an kursu öğretim programında yer alan değerler açısından incelenmesi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 19(41), 207-243.

21. Çorbacı, O. K. (2023). Değerler eğitimi perspektifinden dünyalı kimliği. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(20), 387-402.

22. Dam, H. (2020). Değerler eğitiminde izciliğin önemi ve eğitsel değeri üzerine nitel bir araştırma. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 20(2), 727-754.

23. Dam, H., & Karataş, M. (2014). Değerler eğitimi açısından veda hutbesinde insan onuru. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0(2), 0-75.

24. Dilmaç, B., & Ekşi, H. (2012). Öğretmenlerin sahip oldukları değerlerin ve özgeci davranışlarının mesleki benlik saygısı açısından incelenmesi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 10(23), 65-82.

25. Dokur, A. S., & Duran, M. E., & Meydan, H. (2021). Türkiye’de dindarlığın görünümü: Dünya Değerler Araştırması verileri üzerine boylamsal bir analiz. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 21(2), 733-768.

26. Dündar, S., & Ekşi, H., & Yıldız, A. (2008). Aksiyonda değerler ölçeği dilsel eşdeğerlik geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6(15), 89-110.

27. Düzgüner, S. (2015). Değişen dünyada gençlik ve değerler. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 105-126.

28. Ekşi, H. (2003). Temel insani değerlerin kazandırılmasında bir yaklaşım: Karakter eğitimi programları. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(1), 79-96.

29. Emiroğlu, S. (2011). Hayatı Hökeleklili, ailede, okulda, toplumda değerler psikolojisi ve eğitimi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(2), 215-218.

30. Erakkuş, Ö., & Şanver, M. (2016). Montessori okullarında temel eğitimde din ve değerler eğitimiyle ilgili dersler. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 29(2), 431-444.

31. Göksoy, M. Z., & Satıcı, A. (2022). Tüketim ahlakı ve dini değerler: Üniversite öğrencileri örneği. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 54-77.

32. Gözler, A. (2020). Değerler eğitimi kapsamında hazırlanan akademik çalışmaların farklı değişkenlere göre incelenmesi. *Abi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 224-241.

33. Gül, A. (2023). Diyanet gençlik merkezlerinde yürütülen değerler eğitimi çalışmalarının öğretmen, öğrenci, veli ve Diyanet İşleri Başkanlığı personeli görüşleri çerçevesinde incelenmesi. *Mevzu- Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 543-583.

34. Gündüz, M. (2018). Kur'an-ı Kerim fihristinin değer odaklı analizi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 16(35), 159-182.

35. Gürer, B. (2013). Din eğitiminde bir değer olarak "kul hakkı" kavramı: İmam hatip liseleri meslek dersleri ve din kültürü ve ahlâk bilgisi ders kitapları üzerine bir inceleme. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44, 205-246.

36. Hökelekli, H. (2006). Din, değerler ve eğitim. *Eskişen*, (3), 46-56.

37. Hökelekli, H. (2007). Çocuk ve gençlerde şiddet olgusu ve önlenmesine yönelik öneriler. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 5(14), 61-78.

38. İnce, A. (2017). "Değer" ile "sorun" arasında Türkiye'de yaşlılarla ilgili toplumsal değer yargıları (Din bilimleri perspektifinden bir inceleme). *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(36), 83-112.

39. Karataş, M. (2020). Günümüz gençlerinin değerler eğitiminde bazı ahlaki davranışlar açısından Hz. Yusuf kıssası. *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, (14), 319-334.

40. Karslı, N. (2021). Üniversite öğrencilerinde manevi-insani değerler ve dindarlık ilişkisi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (50), 143-174.

41. Kaya, S., & Kımtır, N. (2022). Yerli iki televizyon dizisinin din ve değerler psikolojisi açısından karşılaştırılması olarak incelenmesi: (Gönül Dağı ve Yasak Elma örnekleri). *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 9(4), 387-416.

42. Kaya, U. (2013). Değerler eğitiminde bir meslek teşkilatı: Ahilik. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 11(26), 41-69.

43. Kaymakcan, R. & Meydan, H. (2011). Din kültürü ve ahlak bilgisi programları ve öğretmenlerine göre değerler eğitimi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 9(21), 29-55.

44. Kesgin, S. (2015). Amerika Birleşik Devletlerindeki karakter eğitimi programları üzerine bir değerlendirme (Georgia ve Florida örneği). *Değerler Eğitimi Dergisi*, 13(29), 117-148.

45. Kılıç, A. İ. (2020). Lise öğrencilerinin manevi-insani değerler eğitimi. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 24(2), 807-831.

46. Kısaç, İ. & Turan, Z. (2015). Ortaöğretim öğrencilerinin değer yönelimleri. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 13(29), 495-509.

47. Koca, B. U. (2020). İslam eğitimi perspektifinden değerler eğitiminde özne problemi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(3), 921-930.

48. Koç, M. (2016). Değerler psikolojisi perspektifinden Türk sinemasında din görevlisi imajı: “değer-yoksun dindarlık” tipolojisi bağlamında semantik analizler. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *Din Psikolojisi Özel Sayısı*. 191-249.

49. Koç, M. (2017). Dindarlığın oluşumuna din eğitiminin psiko-pedagojik katkıları: ‘değer-yoksun dindarlık’ tipolojisi bağlamında teorik bir yaklaşım. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 15(33), 87-138.

50. Koç, M. (2018). Psikolojik ve pedago-sosyo-teolojik açıdan güven: Din ve değerler psikolojisi perspektifinden analizler. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(33), 1-38.

51. Korkmaz, S. (2014). Din psikolojisinde değerler ve Erol Güngör’ün değerler hakkındaki görüşleri. *Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (24), 177-199.

52. Korkmaz, Ş., & Yürük, T., & Yapıcı, A., & Kutlu, M. O. (2017). Ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersi “ahlak ve değer” öğrenme alanına ait ünite kazanımlarının Rokeach Değerler Envanteri’ne göre incelenmesi. *Disiplinlerarası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-10.

53. Korukcu, A. (2012). Değişim sürecinde toplumsal değerlerin eğitiminde din eğitimi. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 12(1), 111-126.

54. Köstü, A. (2019). İmam Nevevi’nin “Kırk Hadis” adlı eserinde değerler eğitimi. *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 177-194.

55. Köylü, M. (2006). Değerler eğitimine doğru. *Eskiyeni*, (3), 85-93.

56. Kurt, T., & Koyuncu, M. (2023). Yükseköğretimde akademisyenlerin değer eğitimi algıları: Din eğitimi anabilim dalı özelinde fenomenolojik bir araştırma. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 21(45), 63-100.

57. Kurttekin, F. (2021). Bilişim çağında ‘gençlik, din ve değer’ konularını ele alan makaleler üzerine bir inceleme. *Eskiyeni*, (45), 781-795.

58. Meydan, H. (2013). Din, ahlak ve değerler alanı seçmeli derslerinin öğrenci görüşleri doğrultusunda değerlendirilmesi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0(40), 219-250.

59. Meydan, H. (2014). Okulda değerler eğitiminin yeri ve değerler eğitimi yaklaşımları üzerine bir değerlendirme. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 93-108.

60. Meydan, H., & Hasanov, B., & Dikmen, F. (2015). Nasıl bir çocuk? (Zonguldak ilindeki velilerin çocuklarında görmek istedikleri değerlerin okul türü değişkenine göre analizi). *Değerler Eğitimi Dergisi*, 13(29), 149-190.

61. Milson, A. J., & Ekşi, H. (2003). Öğretmenlerin karakter eğitiminde yetkinlik duygusu konusunda bir ölçme aracına doğru: Karakter Eğitimi Yetkinlik İnancı Skalası (KEYİS) ve Türkçeye uyarlanma çalışması. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(4), 99-130.

62. Namlı, T. (2006). Erol Güngör ve değerler psikolojisi. *Eskişeyni*, (2), 72-80.

63. Niyazibeyoğlu, T. (2022). Lise öğrencilerinde Tanrı algısı, insani değerler ve öz-yeterlik: uygulamalı bir manevi danışmanlık çalışması. *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi*, (6), 131-151.

64. Oruç, C. (2010). Okul öncesi dönem çocuğunda ahlaki değerler eğitimi. *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama*, (2), 37-60.

65. Osmanoğlu, C. (2018). İlk okuma kitaplarında değerler eğitimi: Kültürel miras söylemi etrafında bir analiz. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 18(2), 1070-1101.

66. Önder, M. (2015). Din eğitiminde başarı için dikkate alınması gereken bir unsur olarak insan onuru. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 13(29), 511-534.

67. Önder, M., & Bulut, H. (2013). Temel dini değerler ve değerler eğitimi. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 15-32.

68. Özen, Y. (2018). Değerler psikolojisi bağlamında optimal terapi. *The Journal of Social Science*, 2(4), 183-194.

69. Sancak, S. (2019). Küreselleşme ve değişen değerler bağlamında 2010-2018 ilköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi öğretim programıyla yetiştirilmek istenen model insan tipi. *Dergiabant*, 7(13), 94-115.

70. Sarıkaya, B. D. (2022). Ortaöğretim öğrencilerinde sosyal değerler ve dindarlık ilişkisi. *Journal of Analytic Divinity*, 6(2), 35-52.

71. Sayan, Y. E. (2022). Ahilikte değerler eğitimi ve bir değer olarak nasihat. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (104), 297-316.

72. Şanver, M. (2016). Öğretmen ve okul yöneticilerinin görüşlerine göre uluslararası Bakalorya okullarında değerler eğitimi açısından okul ortamı. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25(2), 81-96.

73. Tanrıverdi, A., & Ulu, M. (2018). Lise öğrencilerinde hayatın anlam ve amacı ile değer yönelimleri arasındaki ilişki. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 18(2), 1198-1234.

74. Turan, İ. (2010). Bazı Batı ve Türk çocuk klasiklerinde dini ve ahlaki değerler. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10(3), 171-194.

75. Ufak, K., & Yorulmaz, B. (2022). Niloya çizgi filminin içerdiği değerler açısından incelenmesi. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 99-112.

76. Uslu, R., & Kocaman, K. (2021). Ramazan Tayfa Çizgi Filminin din ve değerler eğitimi açısından incelenmesi. *Talim*, 5(2), 128-142.

77. Yapıcı, A., & Zengin, Z. S. (2003). İlahiyat fakültesi öğrencilerinin değer tercih sıralamaları üzerine psikolojik bir araştırma: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi örneği. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(4), 173-206.

78. Yaşaroğlu, C., & Tabara, E. (2023). Sınıf öğretmenleri ile din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenlerinin duygu durumları ile değerler eğitimi tutumları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 21(45), 169-192.

79. Yazıbaşı, M. A. (2018). Son dönem Osmanlı ahlak risalelerinde öne çıkan değerler (1908-1918). *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (10), 347-363.

80. Yıldız, M., & Karanfil, İ. (2015). Çocuk ve gençlik ceza infaz kurumlarındaki hükümlülerde din hizmetlerine katılım ve değerler sistemleri ilişkisi üzerine bir inceleme. *Dini Araştırmalar*, 18(46), 66-96.

81. Yılmaz, M. (2014). Değerler eğitiminde etkin bir materyal olarak Kur'an kıssaları ve kullanılışı. *İslami İlimler Dergisi*, 9(1), 137-154.

82. Yorulmaz, B. (2013). Din ve değerler eğitimi açısından Caillou Çizgi Filminin değerlendirilmesi. *Diyanet İlmî Dergi*, 49(3), 127-143.

83. Yürük, T., & Düzenli, A. (2021). Din kültürü ve ahlak bilgisi öğretim programlarının kazanımlarının değerler eğitimi açısından incelenmesi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 21(2), 715-740.

84. Zengin, M., & Çelik, M. E. (2019). Değer Merkezli Okul Kültürü Ölçeğinin geliştirilmesi: Geçerlilik ve güvenirlik çalışması. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 17(37), 317-348.

85. Zengin, M., & İçöz, E. A. (2018). Dini, felsefi, psikolojik boyutlarıyla vicdan ve değerler eğitimindeki yeri. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, 323-345.

b.d. Bildiriler

Araştırmada yer verilen bildirilerin bibliyografik yazım formatı APA sistemine özgü olarak “yazar soyadı ve adı, yayın yılı, bildiri adı,

(içinde) eser (sempozyum/kongre) adı, sayfa sayısı” biçiminde alfabetik dizilime göre düzenlenmiştir.

1. Akın, A. (2016). Çocuklara ahlaki değerleri kazandırmada din eğitiminin rolü. (içinde) *Eğitimde Gelecek Arayışları: Düinden Bugüne Türkiye’de Beceri, Ahlak ve Değerler Uluslararası Sempozyumu*. (16-18 Nisan 2015). (ss. 1249-1262).

2. Aygün, A. (2018). Değerler eğitimi açısından erken dönem Mekkî ayet ve surelerin önemi. (içinde) *II. Uluslararası Güneysu Sempozyumu Ahlaki Sorunlar Gençlik ve Değerler Eğitimi Bildiri Kitabı*. (ss. 178-200).

3. Demir, R. (2018). Yunus Emre divanında değerler eğitimine dair motifler. (içinde) *III. Uluslararası Değerler Eğitimi Kongresi Bildiri Kitabı*. (ss. 181-196).

4. Güneş, A. (2016). Barış karşıtı bir olgu olarak şiddetin değerlerle ilişkisi. (içinde) *II. Uluslararası Dinî Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu – 2*. (ss. 253-267).

5. Güneş, A. (2018). Bir ahlak eğitimi sorunu olarak cinsel istismar. (içinde) *Uluslararası Din Bilimleri Sempozyumu*. (4-5 Mayıs 2018). (ss. 288-293).

6. Güneş, A. (2019). Manevî-insanî değerler eğilimi ile ergen öznel iyi oluş arasındaki ilişkinin incelenmesi. (içinde) *Eğitimde Çağdaş Yönelimler Kongresi*. (ss. 246-258).

7. Gürsu, O. (2016). Değerlerin çözülmesi bağlamında medya, bilişim ve iletişim teknolojilerinin insan psikolojisi üzerindeki etkisi. (içinde) *Eğitimde Gelecek Arayışları: Düinden Bugüne Türkiye’de Beceri, Ahlak ve Değerler Uluslararası Sempozyumu - 2*. (16-18 Nisan 2015). (ss. 811-830).

8. Kaya, U., & Çakır, B., & Şalcı, Z. (2018). Din kültürü ve ahlak bilgisi 4-8. sınıf ders kitaplarının değerler eğitimi açısından incelenmesi. (içinde) *III. Uluslararası Değerler Eğitimi Kongresi Bildiri Kitabı*. (ss. 421-452).

9. Kesgin, S. (2018). Din kültürü ve ahlak bilgisi dersi aracılığıyla bir karakter eğitimi uygulaması: Salih amel/erdemler ağacı. (içinde) *III. Uluslararası Değerler Eğitimi Kongresi Bildiri Kitabı*. (ss. 295-315).

10. Koç, A., & Azizoglou, S. (2018). Yunanistan Batı Trakya azınlık eğitim kurumları ve ilkokullarda okutulan din derslerinde değerler eğitimi. (içinde) *III. Uluslararası Değerler Eğitimi Kongresi Bildiri Kitabı*. (ss. 339-358).

11. Koç, A., & Kaya, U. (2018). Bir değerler eğitimi projesi örneği: Medeniyet yolcuları. (içinde) *III. Uluslararası Değerler Eğitimi Kongresi Bildiri Kitabı*. (ss. 277-294).

12. Köycü, E. (2016). Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Bölümü öğrencilerinde ahlak ve değerler eğitimi algısı. (içinde) *Eğitimde Gelecek Arayışları: Düünden Bugüne Türkiye’de Beceri, Ahlak ve Değerler Uluslararası Sempozyumu-1*. (16-18 Nisan 2015). (ss. 693-714).

13. Meydan, H. (2018). Değer eğitiminde karakter bileşenleri modeli. (içinde) *III. Uluslararası Değerler Eğitimi Kongresi Bildiri Kitabı*. (ss. 269-276).

14. Meydan, H., & Gügen, B. (2019). Mizah ürünlerinin dinî değerlere etkisinin popüler sosyal medya ürünleri üzerinden incelenmesi. (içinde) *VII. Dini Yayınlar Kongresi*. (19-21 Nisan 2019). (ss. 239-254).

15. Meydan, H., & Kaymakcan, R. (2012). Ahlakî karakter ve eğitimi. (içinde) *Değerler ve Eğitimi Sempozyum Bildirileri Kitabı – 2*. (ss. 169-193).

16. Soysaldı, H. M. (2018). Değerler eğitiminde model insan Hz. Muhammed (s.a.v.). (içinde) *III. Uluslararası Değerler Eğitimi Kongresi Bildiri Kitabı*. (ss. 225-235).

17. Tosun, C., & Gündüz, H. (2018). Ortaöğretim çağı öğrencilerinin değer algıları ve değerleri, (içinde) *III. Uluslararası Değerler Eğitimi Kongresi Bildiri Kitabı*. (ss. 493-508).

18. Tosun, C., & Köseoğlu, S. (2018). Kadın yetişkinlerin din eğitiminde değerler eğitimi: Kur’an kursları örneği. (içinde) *III. Uluslararası Değerler Eğitimi Kongresi Bildiri Kitabı*. (ss. 537-548).

19. Turan, İ. (2018). Değişen toplumda değerler krizi ve ahlak eğitiminin rolü. (içinde) *II. Uluslararası Güneysu Sempozyumu Ahlakî Sorunlar Gençlik ve Değerler Eğitimi Bildiri Kitabı*. (ss. 20-40).

20. Yılmaz, H. (2018). Bir değer eğitimcisi olarak Peygamber (sav) ve hoşgörü eğitimi. (içinde) *III. Uluslararası Değerler Eğitimi Kongresi Bildiri Kitabı*. (ss.197-212).

b.e. Çeviriler

Makalede yer verilen çevirilerin bibliyografik yazım formatı APA sistemine uygun olarak “yazar soyadı ve adı, yayın yılı, çevrilen makale adı, çeviren adı ve soyadı, dergi adı, cilt ve sayı, sayfa sayısı” biçiminde alfabetik dizilime göre düzenlenmiştir.

1. Benna, H. (2013). *Tasavvuf ve ahlak eğitimi*. (çev. A. Güneş, C. Karan). İstanbul: Nida Yayıncılık.

2. Dewey, J. (1976). Okulda ahlak eğitimi. (çev. A. F. Oğuzkan). *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 9(1).

3. Draz, M. A. (1997). Ahlak ile eğitimin alakası. (çev. H. E. Sert). *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 113-117.

4. Durkheim, È. (2016). *Ahlak eğitimi*. (çev. H. Portakal). İstanbul: Cem Yayınevi.
5. Durkheim, È. (2021). *Ahlak eğitimi*. (çev. F. Kıyak). Ankara: Dorlion Yayınları.
6. Miskeveyh, İ. (2013). *Tebzibü'l ahlak / Ahlak eğitimi*. (çev. A. Şener & C. Tunç & İ. Kayaoğlu). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
7. Nucci, L. P. & Narvaez, D. [Ed.]. (2019). *Ahlak ve karakter eğitimi el kitabı*. (çev. C. Şeker). İstanbul: Edam Yayınları.
8. Spencer, H. (2013). *Zihin, ahlak ve beden eğitimi*. (çev. M. M. Ertegün). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

b.f. Ansiklopedi Maddeleri

Makalenin bu bölümünde ise yer verilen ansiklopedi maddelerinin bibliyografik nitelendirme yazım formatı APA sistemine uygun olarak “yazar soyadı ve adı, yayın yılı, madde adı, ansiklopedi adı, cildi, sayfa sayısı, yayım yeri ve yayım evi” biçiminde alfabetik dizilime göre düzenlenmiştir.

1. Aydın, M. S. (1989). “Ahlak” maddesi. *TDV İslam Ansiklopedisi-2*. (ss. 10-14). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
2. Çağrı, M. (1989). “Ahlak” maddesi. *TDV İslam Ansiklopedisi-2*. (ss. 1-9). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

S o n u ç

Günümüzde toplumsal gelişmişlik düzeyi ve hayat başarısı, eğitime verilen değerle ve aktarılan kaynaklarla ilişkilidir. Bu nedenle önce ailede sonra okulda değerler eğitimine imkân sağlamak için zaman ve bütçe ayrılmasını gerektiren sebepleri iyi anlamak gerekir. Toplumda özellikle gençlerde yaygın hale gelen şiddet, saldırganlık, kopya, hırsızlık, saygısızlık, argo kullanımı, cinselliğin kötüye kullanımı, zararlı alışkanlıklar, benmerkezcilik, sorumsuzluk, aile yapısının bozulması gibi durumlar göz önünde bulundurulmalıdır (Kaymakcan & Meydan, 2020).

Değer öğretimi ve kazanımı noktasında öncelikli olarak ailenin konumunun ve sorumluluğunun önemli olduğu kabul edilir. Bunun yanında teknolojik ve toplumsal gelişmeler, aile yapısındaki değişimler, çevre faktörü gibi unsurlarla birlikte ailede kazanılan değerleri destekleyecek ve eksik olan değerleri kazandıracak şekilde bir değer öğretiminin okulda öğretmen tarafından gerçekleştirilmesi de kritik bir öneme sahiptir (Yıldırım, 2022). Türk eğitim sistemi içinde değer öğretimi noktasında, çocuk ve gençlerde değer gelişimi ve değer algısı

üzerine din psikolojisi alanı ile birlikte yapılacak disiplinler arası çalışmalar, değer öğretimi literatürünü geliştirecektir.

Özellikle Türkiye’de değerler eğitimi konusunun son yıllarda yoğun bir çalışma alanı olduğu görülmektedir. Farklı akademik alanlarda yazılan kitaplar, çalışılan tezler, farklı kuruluşlar tarafından gerçekleştirilen pek çok kongrenin değerler eğitimi literatürüne katkı sunduğu görülmektedir. İnançtan estetiğe, etikten tarihe, sağlıktan ekonomiye kadar pek çok alan ile ilişkili olan değerler, bu alanların her biri tarafından akademik çalışma konusu olmaktadır (Meydan, 2019).

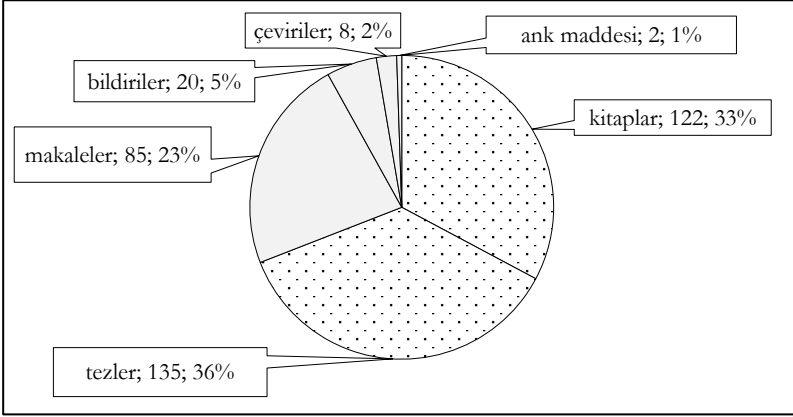
Bu makale çalışması sürecinde birçok ana bilim dalında değerler eğitimi konusuna yoğunlaşıldığı ve çoğu çalışmanın disiplinler arası çalışmalara destek olabilecek nitelikte olduğu görülmüştür. Değerler eğitimi beden eğitimi dersi üzerinden inceleyen (Doğan, 2021), çocuk edebiyatı eserlerindeki değerleri irdeleyen (Şimşek & Bulut, 2020), okul öncesi eğitimde ve ilköğretimde değerler eğitimi çalışmalarına yoğunlaşan (Şirin, 2014; Tutkun, 2019), değer öğretimi tiyatro gibi sanatsal alanlarda değerlendiren (Gökçöl, 2016) çalışmalar bunlara örnek verilebilir.

Din psikolojisi alanındaki çalışmalar üzerine inceleme yaparken psikolojinin eğitim temellerini dikkate alan psikolojik danışmanlık ve rehberlik alanında yapılan/yapılacak çalışmaların da hem din pedagojisi hem de din psikolojisi alanıyla disiplinler arası çalışmalar yapmasının değer psikolojisi ve pedagojisi açısından geliştirici olacağı öngörülmektedir.

Türk din psikolojisi ve pedagojisi çalışmalarında değerler psikolojisi ve pedagojisi üzerine bir literatür (1975-2023) taraması amacıyla yapılan bu çalışmada, ‘değerler psikolojisi ve pedagojisi’ hakkında araştırma yapmayı planlayan araştırmacılar için kaynak tarama ihtiyacını gidermek ve yapılan bu çalışmaların genel durumu hakkında kısaca bilgi vermek de hedeflenmiştir. Söz konusu hedef doğrultusunda, araştırma sonucunda elde edilen betimsel bulgular Grafik-1’de sunulmuştur.

Grafik-1:

Akademik ürünlerin türlerine göre nicel dağılımı



Grafik-1'e göre akademik ürünlerin türlerine göre nicel dağılımlarına bakıldığında, taranan kaynakların % 33'ünü kitapların (n=122), % 36'sini tezlerin (n=135), % 23'sini makalelerin (n=85), % 5'ini bildirilerin (n=20), % 2'sini çevirilerin (n=8) ve % 1'ini de (n=2) ansiklopedi maddelerinin oluşturduğu görülmüştür. Tüm bu nicel ürün çeşitliliğine göre toplamda 372 adet kaynağın tarandığı tespit edilmiştir.

Değerler psikolojisi ve pedagojisi (1975-2023) üzerine yapılan literatür taraması sonucunda genel bir değerlendirme yapıldığında Türkiye'de değerler eğitimi üzerine çok sayıda çalışma yapıldığı, din eğitimi alanındaki değerler eğitimi çalışmalarının ise özellikle son yıllarda yoğunlaştığı gözlemlenmiştir. Değerler psikolojisi hakkındaki çalışmalara bakıldığında ise bu alanda çocuk gelişimi, psikolojik danışmanlık ve rehberlik gibi alanların yanında din psikolojisi çalışmalarının artırılması gerektiği tespit edilmiştir.

Din pedagojisi alanındaki değerler pedagojisi çalışmalarına bakıldığında özellikle film ve çizgi filmlerde değerlerin işlenmesi (Acar, 2020; Arlı, 2022; Can, 2019; Güven, 2021; Kaçmaz, 2020), farklı yazarların eserlerinde, masallarda ve dergilerde yer alan değerlerin incelenmesi (Akcan, 2021; Atlı, 2011; Bozkurt, 2021; Çetin, 2019; Çetinkaya, 2020; Topal, 2023; Ünlüer, 2013), Kur'an-ı Kerim'deki birtakım surelerin veya bazı peygamber kıssalarının değer analizleri (Balık, 2018; Demirden, 2019; Yıldırım, 2002; Yıldız, 2022) yoğunlaşılan alanlar olarak tespit edilmiştir. Bunun yanında din kültürü ve ahlak bilgisi programının ve Kur'an kurslarının farklı yaş gruplarına dair kazanımları (Biricik, 2018; Üzmez, 2022; Yenyol, 2016), öğretmen ve öğrenci görüşlerinin değerlendirilmesi (Boydak, 2019; Karaca, 2020; Turgut, 2019) üzerine yapılan çalışmalar da dikkat çekmektedir.

Araştırmada kapsamında yapılan literatür taramasından elde edilen veriler incelendiğinde, değerler pedagojisi kapsamında çok fazla disiplinler arası nitelikte çalışmanın var olması ve-yakın geçmişteki bir dönem de-din kültürü ve ahlak bilgisi ana bilim dalının eğitim fakültesi kapsamında yer alması nedeniyle kaynak tarama aşamasında sınırlandırma yoluna gidilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Buna bağlı olarak söz konusu çalışmalar, araştırmanın sınırlılıkları ve konu bütünlüğünün bozulmaması nedeniyle akademik ürün listesine eklenmemiştir.

Araştırma verilerinin analizi sonucunda yapılan değerlendirmeler çerçevesinde din psikolojisi ve din pedagojisi alanında çalışan din psikoloğu ve din pedagoğu araştırmacılar için konuya ilişkin şu önerilerde bulunulabilir:

(i)-Bu araştırmada taranan tezlerin 122'sini yüksek lisans, 13'ünü doktora tezleri oluşturmaktadır. Bu alanlarda değerler psikolojisi ve pedagojisi üzerine yapılan çalışmaların yanında farklı disiplinlerde ele alınan çalışmalardan faydalanılarak disiplinler arası çalışmalar artırılabilir.

(ii)-Yapılan literatür araştırması göz önüne alındığında, özellikle din psikolojisi alanında değerler psikolojisine yönelik makale, bildiri/sempozyum çalışmalarının sınırlı sayıda olduğu tespit edilmiştir. Bu eksikliğin giderilmesi adına değerler psikolojisi hakkında daha derin araştırmalar yapılabilir.

(iii)-Türk din psikolojisi çalışmalarında değerler psikolojisi literatürünün zenginleşmesi adına Türk din pedagojisi alanındaki çalışmaların psikolojik nedenleri ve sonuca etkileri gibi yaklaşımlara yönelik güncel çalışmalar sürdürülebilir. Bu konuda teorik çalışmaların yanı sıra saha araştırmalarının farklı yaş gruplarında gözlenmesi ihtiyacı karşılanabilir.

(iv)-Değerler psikolojisine ilişkin yapılacak din psikolojisi araştırmalarında, konuyla bağlantılı olarak psikolojik danışmanlık ve rehberlik, çocuk gelişimi gibi farklı disiplinlerde daha önce ele alınmış olan çalışmaların dinî değerler bağlamında değer gelişimine ve eğilimlerine olan etkisi üzerinde çalışılmalıdır.

Kaynaklar

Acar, İ. (2020). *Din ve değerler eğitimi açısından İran sineması: Majid Majidi'nin filmleri örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akcan, S. (2021). *Nurettin Topçu'da din ve ahlak eğitimi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arlı, B. (2022). *Milli Eğitim Bakanlığı mevzuatında yer alan kök değerler açısından Harfler Köyü çizgi filminin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Atlı, İ. (2011). *Safiye Erol'un fikri eserlerinde değerler ve din eğitimi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Balık, E. (2018). *Kur'an'da Hz. Lût kıssasının değerler eğitimi açısından tablili* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Biricik, E. (2018). *İlkokullarda ahlak eğitimi tutum ve davranış ilişkisi üzerine öğrenci-öğretmen-veli görüşleri (Ağrı İli örneği)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Boydak, K. (2019). *Öğretmen ve öğrenci görüşlerine göre özel liselerde yürütülen değerler eğitimi uygulamalarının değerlendirilmesi (Kayseri örneği)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bozkurt, T. (2021). *Din Yolu Dergisi'nde din ve ahlak eğitimi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Can, A. (2019). *Yeşilçam dönemindeki hazretli filmlerin din ve değerler eğitimi açısından değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çetin, H. (2019). *Mevlâna'da ahlak eğitimi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çetinkaya, M. (2020). *Tabakâtü's-Sûfiyye'de Mahmud Es'ad Coşan'ın ele aldığı bazı ahlâkî değerler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Demirden, K. (2019). *Kur'an'da Hz. İbrahim kıssasının değerler eğitimi açısından tablili* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Doğan, M. (2021). *Beden eğitimi ve oyun dersinde çocuk oyunları ile değerler eğitimi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Gökçöl, Ş. (2016). *Tiyatro oyunlarıyla değerler eğitimi*. Ankara: Efil Yayınevi.

Gül, A. (2023). *Diyanet gençlik merkezlerinde yürütülen değerler eğitimi çalışmalarının öğretmen, öğrenci, veli ve Diyanet İşleri Başkanlığı personeli görüşleri çerçevesinde incelenmesi. Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi, 10, 543-583.*

Güven, M. Ö. Ş. (2021). *Gençler arasında popüler olan dizilerin değerler açısından analizi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaçmaz, M. Y. (2020). *Hababam Sınıfı filmlerinin değerler eğitimi açısından değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karaca, A. S. (2020). *Diyanet İşleri Başkanlığı 4-6 yaş Kur'an kursu öğrencilerine uygulanan değerler eğitiminin öğretici görüşleri açısından incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaymakcan, R., & Meydan, H. (2020). *Ahlak ve değerler eğitimi* (3. Baskı). İstanbul: Dem Yayınları.

Koç, M. (2018). Psikolojik ve pedago-sosyo-teolojik açıdan güven: din ve değerler psikolojisi perspektifinden analizler. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(33), 1-38.

Kurt, T., & Koyuncu, M. (2023). Yükseköğretimde akademisyenlerin değer eğitimi algıları: Din eğitimi ana bilim dalı özelinde fenomenolojik bir araştırma. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 21(45), 63-100.

Meydan, H. (2019). *Akademide değerler eğitimi: Tezler ve makaleler (1989-2017)*. İstanbul: Dem Yayınları.

Şimşek, Ş., & Bulut, F. (Ed.). (2020). *Çocuk edebiyatı yazarlarının kaleminden değerler eğitimi*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.

Şirin, N. (2014). *Okul öncesi eğitimde değerler eğitimi programı: Davranış geliştirme merkezli öğrenme*. İzmir: Zambak Yayınları.

Topal, Ş. (2023). *Mevlâna'nın eserleri ekseninde değerler eğitimi ile ilgili çalışmaların incelenmesi, tablîli, fibrîsti ve örnek metinler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Mevlana Araştırmaları Enstitüsü.

Turgut, M. (2019). *Ortaokullarda din, ahlak ve değerler alanındaki seçmeli derslerin yönetici, öğretmen, öğrenci ve veli görüşleri bağlamında incelenmesi (Antalya ili örneği)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tutkun, C. (2019). *Yoldaki kaya: İlköğretim öğrencileri için değerler eğitimi konulu piyesler*. Antalya: Baygenç Yayıncılık.

Ünlüer, P. (2013). *Masalların dini ve ahlaki değerler açısından incelenmesi: Billur Köşk masalları örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Üzmez, S. (2022). *Ortaokul din, ahlak ve değerler alanı seçmeli dersleri ile DKAB dersinin kazanım ve içerik açısından karşılaştırmalı incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yeniyoğlu, A. (2016). *Ortaöğretimde manevi değerler ve eğitimi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yıldırım, İ. A. (2022). *Erken çocukluk dönemi değerler eğitimi veren kurumlarda aile katılımının incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yıldırım, S. (2002). *Yusuf kıssasının ahlak eğitimi açısından tablili* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yıldız, T. (2022). *Nur suresinde geçen işk badisesinin ahlak eğitimi açısından değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.



Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 9 • Haziran 2024 • 137-174
Issue: 9 • June 2024 • 137-174



Din Psikolojisi Perspektifinden Dindarlık ve Tüketim İlişkisi Üzerine Kuramsal Değerlendirmeler

Theoretical Assessments on the Relationship
Between Religiosity and Consumption
from the Perspective of Psychology of Religion



Ayşenur Barak

Doktora Öğrencisi
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: aysenur.barak@ogr.iu.edu.tr
Orcid: 0000-0002-5127-5480
İstanbul / Türkiye

Hasan Kaplan

Prof. Dr.
Yalova Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
E-posta: hasan.kaplan@yalova.edu.tr
Orcid: 0000-0001-6879-5100
İstanbul / Türkiye

PhD Student

İstanbul University
Institute of Social Sciences
E-mail: aysenur.barak@ogr.iu.edu.tr
Orcid: 0000-0002-5127-5480
İstanbul / Türkiye

Professor

Yalova University
Faculty of Humanities and S. Sciences
E-mail: hasan.kaplan@yalova.edu.tr
Orcid: 0000-0001-6879-5100
İstanbul / Türkiye

<https://doi.org/10.59379/tdpd.1472361>

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received 23 Nisan 2024 • 23 April 2024
Kabul Tarihi • Accepted 04 Haziran 2024 • 04 June 2024

Ö z e t

Din, sosyal ilişkilerden yeme alışkanlıklarına kadar insan hayatının pek çok yönünü derinden etkileyen önemli bir faktördür. Özellikle, bireylerin dünya görüşünü şekillendiren temel bir unsur olan dindarlık, tüketim davranışları üzerinde de büyük bir etkiye sahiptir. Bu çalışma, dini inançların tüketim tercihleri üzerindeki etkilerini din psikolojisi perspektifinden incelemeyi amaçlamaktadır. Dini inançlar, bireylerin dünyayı nasıl algıladığını etkileyen renkli gözlükler metaforu ile açıklanabilir. Bu gözlüklerin rengi, dünyanın nasıl görüldüğünü ve algılandığını belirler, bu da doğrudan tüketim tercihlerini etkiler. Son yıllarda dindarlık, tüketici araştırmalarında giderek daha fazla önem kazanan bir değişken haline gelmiştir. Bu bağlamda, dünya genelinde yapılan pek çok araştırma, dindarlık ile tüketim davranışları arasındaki ilişkileri ortaya koymaktadır. Araştırmalar, dürtüsel davranış, hoşgörüsüzlük, yeni ürün benimseme, materyalizm, marka sadakati, ürün kalitesi algısı, giyim tarzı, moda, helal sertifikalı ürün tercihleri, etik tüketim, ürün fiyat algısı ve dini temalı pazarlama iletişimlerine tüketici tepkileri gibi çeşitli tüketim davranışları üzerinde dindarlığın etkisini inceler. Dindarlık, tüketicilerin ürün ve hizmetlere yönelik tercihlerinde önemli bir belirleyici olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin, dini inançlar, tüketicilerin helal gıda ürünleri gibi belirli ürün kategorilerine yönelik taleplerini artırabilir veya alkol gibi bazı ürünlerden kaçınmalarına neden olabilir. Bu durum, pazarlama stratejilerinin ve ürün tekliflerinin, tüketici tabanının dini inançlarına uygun şekilde şekillendirilmesini gerektirir. Ayrıca, dindarlık düzeyi yüksek tüketiciler genellikle daha fazla marka sadakati gösterir ve etik tüketim gibi konularda daha bilinçli olabilirler. Bu çalışma, dini değerler, alışkanlıklar ve tutumlar gibi konuları kapsayan bir kavramsal çerçeve geliştirerek dindarlığın sadece ibadet ve ritüellerle sınırlı olmadığını, bireylerin günlük yaşamlarına derinlemesine işlediğini vurgular. İlgili literatürde yapılan araştırmalar, dindarlık ve tüketim arasındaki dinamik etkileşimin bireylerin kişisel ve sosyal yaşamları üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu gösterir. Bu etkileşim, tüketimde dini inançları belirleyici temel faktör olarak öne çıkarır. Sonuç olarak, din psikolojisi perspektifinden bakıldığında, dini inançların tüketici kararlarında bilinçli veya bilinçdışı bir etmen olarak rol oynayarak, bireylerin marka tercihlerinden ürün sadakatine, etik tüketim davranışlarına kadar davranışları şekillendirdiği görülmektedir.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Dindarlık • Tüketim
Tüketici davranışı • Tüketici tarzları

A b s t r a c t

Religion is an important factor that deeply influences many aspects of human life, from social relationships to eating habits. Particularly, religiosity, which is a fundamental element shaping individuals' worldviews, also has a significant impact on consumption behaviors. This study aims to examine the effects of religious beliefs on consumption preferences from the perspective of the psychology of religion. Religious beliefs can be explained by the metaphor of colored glasses that affect how individuals perceive the world. The color of these glasses determines how the world is seen and perceived, directly influencing consumption preferences. In recent years, religiosity has become an increasingly important variable in consumer research. In this context, many studies conducted worldwide reveal the relationships between religiosity and consumption behaviors. Research examines the effects of religiosity on various consumption behaviors, such as impulsive behavior, intolerance, new product adoption, materialism, brand loyalty, perception of product quality, clothing style, fashion, preference for halal-certified products, ethical consumption, perception of product prices, and consumer responses to religious-themed marketing communications. Religiosity emerges as an important determinant in consumers' preferences for products and services. For example, religious beliefs may increase consumers' demand for certain product categories, such as halal food products, or lead them to avoid products like alcohol. This situation necessitates that marketing strategies and product offerings be shaped according to the religious beliefs of the consumer base. Additionally, consumers with high levels of religiosity often show greater brand loyalty and may be more conscious about issues such as ethical consumption. This study emphasizes that religiosity is not limited to worship and rituals but is deeply integrated into individuals' daily lives by developing a conceptual framework that includes topics such as religious values, habits, and attitudes. Research in the related literature shows that the dynamic interaction between religiosity and consumption has a significant impact on individuals' personal and social lives. This interaction highlights religious beliefs as a determining fundamental factor in consumption. Consequently, from the perspective of the psychology of religion, it is observed that religious beliefs play a role as a conscious or unconscious factor in consumer decisions, shaping behaviors from brand preferences to product loyalty and ethical consumption behaviors.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Religiosity • Consumption
Consumer behavior • Consumer styles

Giriş

Din, insan hayatının birçok yönünü etkileyen evrensel bir fenomen olarak karşımıza çıkar. Bu bağlamda, dinin bireylerin dünya görüşleri, değerleri ve davranışları üzerinde önemli bir etkisi olduğunu görmekteyiz. Dindarlık, bireyin hayatını şekillendiren inanç sistemini temsil eder ve bu inançlar genellikle günlük yaşam, tercihler ve davranışlar üzerinde belirleyici bir etki yaratır. Dindar bireylerin tüketim alışkanlıkları, genellikle inançlarına uygun olarak belirlenir; örneğin, etik kurallar ve değerler, bireyin ürün, marka veya hizmet seçimlerini etkileyebilir. Bu durum, dindarlığın yalnızca manevi bir boyutu olmadığını, aynı zamanda bireyin ve toplumun tüketim tercihleri üzerinde de belirleyici bir rol oynadığını gösterir. Dindarlık, sadece bireylerin değil, aynı zamanda bir toplumun genel tüketim eğilimlerini de şekillendirebilir, bu da benzer tüketim alışkanlıklarının toplumda ortaklaşmasına yol açabilir.

Tüketim, modern toplumların vazgeçilmez bir parçası haline gelmiş ve bireylerin kimliklerini ifade etmeleri, sosyal statülerini belirlemeleri ve anlam arayışlarını tatmin etmeleri için önemli bir araç haline gelmiştir. Tüketim alışkanlıkları, sadece temel ihtiyaçları karşılamaktan öte, bireylerin kültürel ve sosyal kimliklerini yansıtan birer sembol haline gelmiştir. Bu bağlamda, tüketim ve dindarlık arasındaki ilişki, bireylerin dini değerleri ile birlikte nasıl tükettiklerini ve bu tüketimin onların dini kimlikleri üzerindeki etkilerini anlamak adına önemli bir araştırma konusudur. İşte bu makale, dindarlık ve tüketim arasındaki bu karmaşık ilişkiyi, din psikolojisi çerçevesinde teorik bir değerlendirme ile aydınlatmayı amaçlamaktadır.

a. Din ve Dindarlık

a.a. Din

Din tarih boyunca insanların üzerine konuştuğu, fikirler ürettiği, tanımlamaya çalıştığı bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki dini tanımlayan insan sayısı kadar din tanımı olduğu söylenebilir. Din üzerine yapılan tanımlardaki bu farklılığın sebeplerinden bir tanesi dinin çok boyutlu ve tek düzeden uzak, karmaşık bir yapısı oluşunu söyleyebiliriz (Hökekleli, 2017: 37).

Tarihsel, toplumsal ve bireysel bağlamda hayatın gerçeklerinden biri olan din, kolay tanımlanabilecek bir kavram değildir. Tarihe, topluma ve bireysel hayata yansımaları itibarıyla zengin bir çeşitlilik arz eden dinin tecrübî boyutu onu deneyimleyen kişinin anlamasına, hissettiklerine ve yaşadığı duygu yoğunluğuna göre değişkenlik gösterdiği gibi ibadet veritüelleri açısından da ortak noktanın çok az

oluşu onun tanımının yapılmasını oldukça zorlaştırmaktadır (Yaparel, 1987: 405; Mehmedoğlu, 2013: 177).

Din her ne kadar tanımı zor kavramlardan biri olsada sosyal bilimciler bazı ana unsurlara işaret eden tanımlar ileri sürmüşlerdir. Bazıları dinin rasyonel/akli boyutuna (MaxMüller, James Maffineau, G.J. Romanes); bazıları dinin hissi yönüne (F. Schleiermacher, C.P. Tiete, George M. Stratton); bazıları da dinin ameli boyutuna (William James, A. Comte, J.G. Frazer) vurgu yapan tanımlar yapmışlardır (Yaparel, 1987: 409-413).

Örneğin dinin toplumsal yönünü dikkate alan sosyolog Durkheim, dini rasyonel olup olmaması bakımından değerlendirip din tanımında nesnellik dışında kalan her şeyi spekülasyon olarak alarak şöyle tanımlar: “Kutsal şeylerle ilgili inanç ve ibadetlerden oluşan, dokunulmaz ve yasak kabul edilen şeyler konusunda mensuplarını tek bir manevi/ahlaki topluluk halinde, Kilise adı verilen bir cemaat etrafında birleştiren bütüncül bir inanç ve ibadet sistemi” (Durkheim, 2005: 61-62).

Din psikolojisinin kurucu babalarından olan James, dini bireysel ve kurumsal olarak iki ayrı boyutta incelemiş ancak daha çok dinin bireysel boyutuna vurgu yaparak dini “bireyin duyguları, fiilleri ve bireysel tecrübeleri” olarak tanımlamıştır (2017: 39-41).

Türkiye’de Din Psikolojisinin temellerini atan Pazarlı’ya göre din: Yüce kabul edilen Tanrı ile onun yarattıkları arasındaki ilişkiyi öğreten hüküm ve emirleri içeren bilgi bütünü olup insanla birlikte var olmaya devam eden bireysel ve toplumsal realitedir. Pazarlı, bir olayın dini olarak nitelendirilebilmesi için ilham ve vahiy merkezli olması gerektiğini ve diğer ilimlerin konusundan kendini ayırıştırarak özgün bir konusunun olması gerektiğini ileri sürer (1982: 29).

Günay ve Çelik (2006: 12-21) dini tanımlarken İslam dini açısından ele almış ve teolojik ve sosyal olarak ikiye ayırmıştır. Onlara göre din, teolojik olarak insanın kendisini bilmesi ne kadar normale yaratıcısını da bilmesi o kadar normaldir. Bu bağlamda din fitridir ve vahiyle güçlenmiştir. Sosyolojik olarak dinin belli bir tanımı olmadığını, dinleri var olduğu dönem içerisinde ilahi kaynaklı olmasına bakılmaksızın değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamak gerekir.

Kerim Yavuz (1982); kişinin cinsiyetine, yaş durumuna, fiziksel özelliklerine bakılmaksızın bireyin içinde kutsalı tecrübe ettiği an onun için dini bir anlayıştan bahsedebileceğini söyler ve dini şöyle tanımlar: "Din, ferdin ilahi kudretin varlığını, görülen ve görülmeyen her şeyin

O'nun iradesiyle yürütüldüğünü gönülden kabul ve tasdik-ederek hikmetine girmesidir." (s. 87).

a.b. Dindarlık

Dindarlık kavramı da din tanımı kadar tanımlanması zor olan bir kavramdır çünkü bu konuda araştırma yapan uzmanlara göre bireylerin dine ve dini kaynaklara yaklaşım tarzlarındaki algılama ve tutum farklılıkları dindarlık biçimlerini de farklılaştırmaktadır. Neredeyse her bireyin kendine has bir dindarlık tarzı, dini yaşam biçimi ve dini tutumu vardır diyebiliriz. Öte taraftan her dinin kendine özgü oluşturduğu formlar, kültür üzerinde farklı bir yansıma olarak kendini göstermektedir. Bir başka deyişle inanılan dine göre hayata bakışı, algılayışı ve buna bağlı olarak davranışları da değişiklik göstermektedir (Köse & Ayten, 2016).

Bu ayrıntı o kadar önemli ve belirleyicidir ki din psikolojisi alanında çalışma yapan araştırmacılar dinin tanımından ziyade dindarlıkla, yani bireylerin dini yaşantısı, algılaması ve hayatına yansıtmasıyla ilgilenmeyi daha verimli bir araştırma alanı olarak görürler.

Her ne kadar yukarıda anlatılan değişkenler dindarlığın tanımını zorlaştırırsa da araştırmacılar bütün bu değişkenleri dikkate alan genel bazı tanımlar ileri sürmüşlerdir. Örneğin Günay (2006: 22), dindarlığı dinin kişi veya grup tarafından belirli zamanlarda yaşanılması olarak tanımlar. Kayıklık'a (2006: 491) göre din kavramı insanların zihninde daha çok kutsala ilişkin dogmatik öğretileri olarak canlanmaktadır. Buna karşılık dindarlık ise bu öğretileri ne derece uyguladığımızla ilişkili olarak kullanılır. Yapıcı (2013: 22) dindarlığı kısaca gözlemlenebilen davranışlar olarak tanımlar. Köse'ye (2016: 111) göreyse dindarlık, dinin bireysel ve toplumsal olarak yaşama yansımış halidir.

Hökeleklî'ye (2017: 43) göre ise dindarlık dinamik bir yapı arz eder, gruba veya kişiye bağlı olarak anlayış üzerinde farklılıklar yaşanabilir, tek bir boyutu olmayıp hayatın pek çok alanında karşımıza çıkan öğrenilen bir davranıştır. Bireyin gözlerini açtığı toplumdaki din inancının zamanla yaşama dönmüş hali kısaca "yaşanan dindir".

a.b.a. Dindarlığın Boyutları

Din için yapılabilecek tanımlar arasında en geneli, insanları dünya ve ahirette mutluluğa ulaştıran kurallar bütünü olsa da hayata olan etkisi bakımından din bundan çok daha fazlasını ifade eder. Bu bağlamda dindarlık özellikle bireysel ve toplumsal yönelimin niteliğine göre insan üzerinde farklı boyutlarda ifade bulmaktadır. Örneğin, Yapıcı (2013)

dindarlık boyutları üzerine yapılan sınıflandırmaları dört genel çerçevede ele alır:

(i) Dinin tecrübi ve duygu boyutu üzerine vurgu yapan dindarlığın şahsi görünümünü oluşturan bireysel görüntüleri ve toplumsal görüntülerine dayalı sınıflamalar,

(ii) Dinsel yaşayışın sosyo-kültürel yapıda kazandığı anlam ve muhtevaya bağlı sınıflamalar,

(iii) Dinin ibadet boyutuna vurgu yapan tipler,

(iv) Dindarlıkla kişilik arasındaki ilişkiye atıf yapan tipler (Yapıcı, 2013: 20-40).

Öte taraftan, bu alanda çalışmalar yapan uzmanlar (Smart, 1983; Wach, 1944; Glock, 1998), uzmanlaştığı alanlara göre (tarih, sosyoloji, psikoloji, felsefe vd.) belirledikleri bir takım temel kriterler çerçevesinde din ve dindarlığı çeşitli sınıflandırmalara tabii tutmuşlardır (bkz. Tablo-1).

Tablo-1:

Disiplinlerine göre dindarlık boyutları

<i>Dinler Tarihi</i>
Pratik, Ritüel, Tecrübî, Duygusal
Hikayesel, Mitolojik, Doktrinel
Felsefî, Ahlakî, Yasal
Sosyal, Organizasyonel, Materyal
Sanatsal
<i>Din Sosyolojisi</i>
Teorik (İnanç), Pratik (Uygulama), Sosyolojik
<i>Din Psikolojisi</i>
İnanç, İbadet, Duyu
Bilgi, Etki
<i>İslam Düşünürleri</i>
İnanç, İbadet, Ahlak

Yapılan bu sınıflandırmaların dini mi yoksa dindarlığı mı kategorilere ayırdığı çoğu zaman net anlaşılmamaktadır. Örneğin, din çalışmalarında önemli bir yeri olan Ninian Smart bu çerçevede yedi sınıflandırma yapar ancak bu sınıflandırma hem din hem de dindarlığı içermektedir. Daha doğrusu yedi kategoriden bazıları sadece dinle ilgili bir sınıflandırmayken bazıları da sadece dindarlıkla ilgili bir sınıflandırmadır. Bununla beraber Ninian Smart (akt. Özcan, 2017: 12-29) oldukça işlevsel ve kuşatıcı bir sınıflandırma yapmaktadır:

1. *Pratik ve Ritüel Boyut*: Dinlerin sadece kuramsal boyutunun olmadığı bununla birlikte hayatın içinde uygulamalı bir alanda da genişçe yer aldığını ifade etmiştir. Pratik ve Ritüel olarak ikiye ayırmasın altında ise kendilerini din olarak kabul etmeyen doğu felsefesinde (Hindu ve Budist öğretisi) pratikte görülen yoga gibi çeşitli faaliyetleri barındırmasıdır.

2. *Tecrübi ve Duyusal Boyut*: Tüm boyutlar içerisinde Smart'ın (akt. Özcan, 2017: 12-29) üzerinde en çok durduğu boyut olan tecrübi ve duyusal boyut cinsiyet fark etmeksizin tüm inananları içine alır. Bu boyutu kendi arasında ikiye ayırmaktadır. Bireyin kutsal, yüce kabul edilenle karşılaştığında ortaya çıkan, ürperti veren, büyüleyici gizem ve bireyin iç dünyasına doğru derin düşünceye dalma yolculuğu olarak ayırmıştır.

3. *Hikayesel ve Mitolojik Boyut*: Dini duyguların hikayelere aktarılmış boyutudur. İslam dininde kıssa olarak ifade edilen anlatılarda geçer. Doğruluğundan ziyade mahiyeti önemlidir.

4. *Doktrinel ve Felsefi Boyut*: Smart (akt. Özcan, 2017: 12-29), sembolik olarak ifade edilen dini inanç ve ritüelleri sistemleştirme çabaları olarak açıklayıp felsefi boyutuna vurgu yapar. Bu doktrinlerin hem ilahi metinlerde hem de onların yorumlarında yer aldığını ifade eder.

5. *Ahlaki ve Yasal Boyut*: Din bireyin sadece iç yaşamını etkilemez. Bununla birlikte toplumsal düzen içinde hem hukuki hem de ahlaki kurallar koyduğunu ifade ederek dinin ahlaki boyutuna vurgu yapmıştır.

6. *Sosyal ve Organizasyonel Boyut*: Smart (akt. Özcan, 2017: 12-29), dinin sadece birey üzerinde etkisinin olmadığını aynı zamanda toplumsal boyutunun olduğunu söyleyerek bu boyutu dinin kurumsallaştığı boyut olarak açıklar.

7. *Materyal ve Sanatsal Boyut*: Smart (akt. Özcan, 2017: 12-29), bu boyutu soyut olarak ifade edilen dinin sanatsal yapılara tezahür ederek somutlaşması olarak değerlendirir. Cami, kilise, havra gibi ibadet yerlerinin süslenmesi örnek olarak gösterilebilir.

Kayıklık'ın (2006: 498) da işaret ettiği gibi N. Smart'ın sınıflandırması hem dini hem dindarlığı içeren bir niteliktedir. Dinin hem soyut hem somut hayata yansıyan tarafını kuşatan bir niteliğe sahiptir. Bu sebeple sadece dindarlığın boyutlarını ele alan sınıflandırmalar bizim araştırmamız için daha faydalı olacaktır. Bu çerçevede en çok kabul gören sınıflandırmanın Glock tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.

Bugün Din Psikolojisi alanında kabul gören yaygın sınıflandırma Charles Glock'un (1972) çalışmasına dayanır. Glock dindarlığı inanç, ibadet, duygu, etki ve bilgi olmak üzere beş boyutta ele alır (Köse ve Ayten, 2016: 112).

1. *İnanç Boyutu*: Dini oluşturan unsurların genelinde inanç vardır ve bu boyut merkezi konumdadır. Bireyin neye inandığı ise kabul ettiği dine göre çeşitlilik göstermektedir.

2. *İbadet Boyutu*: Kabul edilen dinin pratik yaşamdaki etkisini içine alan bu boyut da yine dinlere göre çeşitlilik göstermektedir.

3. *Tecrübe Boyutu*: Kişinin kutsalla olan ilişkisinde deneyimlediği duygu boyutunu ele alır. Yaşanılan duygu yoğunluğu ve edinilen tecrübeye değişiklik gösterir.

4. *Bilgi Boyutu*: Bilgi, inancı oluşturan unsurun temelinde yer almaktadır. Bununla birlikte bilgisinden noksan olduğumuz şeye karşıda bir inanç gelişimi olabilir. Aynı zamanda bilgi boyutu ibadet üzerinde de etkisini göstermektedir nitekim insan bildiği ölçüde amel eder.

5. *Etki Boyutu*: Tüm boyutların insan hayatına, duygu ve düşüncesine tezahür ettiği alan olarak görülür.

Kısaca toparlayacak olursak din bir inancı ve o inanç etrafında sistemleşen hayat anlayışını ifade ederken dindarlık ise sistemleşmiş bu inanç manzumesinin inanan birey ve bireylerdeki ifade bulmuş halidir. Bu ifade bazen sadece inanç ve bilgi düzeyinde kalırken bazen de çeşitli bağlamlarda ibadet şeklinde ortaya çıkar. Tecrübe boyutunda nadiren ifadesini bulsa da dini inançların bireyler üzerindeki etki alanı beklenenden daha fazladır. Araştırmalar dinin özellikle inançlı bireylerin yeme, içme, giyim kuşam ve gündelik hayata ilişkin benzeri tercihleri, kararları ve davranışları üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

Çeşitli akademik çalışmalar (Essoo & Dibb 2004; Mokhlis 2009; Choi 2010; Agarwala, Mishra & Singh, 2018) dinin bireylerin yaşam tarzları, tercihleri ve davranışları üzerinde belirgin bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Dinin günlük hayatın düzenlenmesinde önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Özellikle inançlı bireylerin yeme, içme, giyim kuşam ve günlük hayata ilişkin tercihleri, kararları ve davranışları üzerinde dinin belirleyici bir rol oynadığı bulgularına sıkça rastlanmaktadır (Holt vd., 2005; Heiman, Gordon & Zilberman, 2019; Kusumawati, vd., 2019). İslam gibi bazı dinlerde helal ve haram kavramları, yemek ve içecek seçimlerini yönlendirirken, giyim tarzı da dini inançlara göre şekillenebilmektedir. Bu bulgular, dinin bireylerin

yaşam tarzlarını ve davranışlarını, özellikle tüketim tutum ve tercihlerini derinlemesine etkileyen bir faktör olduğuna işaret etmektedir.

Dindarlık ile tüketim arasındaki ilişki, sosyal bilimler alanında önemli bir tartışma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede dindar bireylerin tüketim alışkanlıklarının dini öğretilerle uyumlu olduğunu ve bu nedenle belirli bir tüketim tarzına sahip olduklarını öngörmek mümkün müdür? Örneğin, İslam inancına sahip bireylerin helal ve haram kavramlarına göre yiyecek ve içecek tercihleri belirlediği ve bu doğrultuda tüketim yapmayı tercih ettiği gözlemlenmektedir.

Ancak, buna ek olarak, dindar bireylerin tüketim alışkanlıklarının dinî inançlardan ziyade sosyal, ekonomik ve kültürel faktörlere bağlı olarak şekillendiği de öne sürülebilir. Örneğin, dini sembollerle işlenmiş ürünlere olan talebin, tüketim alışkanlıklarını belirlemede dinî inançlardan ziyade pazarlama stratejileri tarafından yönlendirildiği iddia edilebilir. Bu noktada, dindarlık ile tüketim arasındaki ilişkinin karmaşıklığı ve çeşitliliği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu alanda yapılan ileri çalışmalar, dindarlık ve tüketim arasındaki ilişkiyi daha derinlemesine anlamamıza yardımcı olabilir.

Bu potansiyel ilişki bağlamında, tüketim olgusunu anlamak için tüketici tutum ve davranışlarının da detaylı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Tüketici tutumları, bireylerin ürünlere ve markalara karşı benimsedikleri duygusal, bilişsel ve davranışsal yaklaşımları içerir. Bu tutumlar, dinî inançların ve değerlerin tüketim tercihleri üzerindeki etkisini anlamak için önemli birer göstergedir. Örneğin, bir tüketiciye göre bir ürün veya hizmet, dini inançlarına uygun olup olmadığına göre değerlendirilebilir. Ayrıca, tüketici davranışları da dinî inançlardan ve değerlerden etkilenebilir; örneğin, dini sembollerle işlenmiş ürünlere olan talep, tüketici davranışlarını belirlerken dini faktörlerin de rol oynadığını gösterebilir. Bu nedenle, tüketim olgusunu anlamak için tüketici tutumlarını ve davranışlarını dikkate almak, dindarlık ile tüketim arasındaki ilişkiyi daha derinlemesine anlamamıza yardımcı olabilir.

b. Tüketim

Tüketim kelimesi sözlükte “üretilen veya yapılan şeylerin kullanılıp harcanması, yoğaltım, istihlak, üretim karşıtı” olarak tanımlanmıştır (TDK, 2020). Bir başka tanımda ise kişinin yaşamıyla birlikte başlayan ve bu varoluş süreci boyunca hayatta kalmak ve ihtiyaçlarını temin edebilmek amacıyla bir ürünü veya hizmeti satın almak, kullanmak gibi süreçleri ifade eden ve hayat boyu süren bir olgu olarak tanımlanmıştır (Odabaşı, 2013: 13).

Yukarıdaki tanımlardan da anlaşılacağı üzere tüketim, genel anlamıyla bir ürünü yahut hizmeti kullanmak olarak ifade edilmektedir. Bununla birlikte tüketim kavramı günümüzde artık klasik anlamının da ötesinde hem temel ihtiyaçları karşılama gereksinimini hem de haz, eğlence alanını kapsamaktadır. Bir başka deyişle tüketim kavramının sadece maddesel olarak bir şeyin alınmasını karşılamadığı aynı zamanda eğlence ve haz gibi önceden bu kategoriye alınmayan temel insani davranışları da kapsar hale geldiği görülmektedir (Yanıklar, 2006: 22-27). Daha da önemlisi günümüzün kapitalist kültüründe, tüketim en temel belirleyici davranış haline gelmiştir. Modern birey artık tükettiği kadar vardır. Böylece tüketim ihtiyaçları karşılama ötesinde artık bir kimlik ve ait olma meselesi olup önemli bir iletişim unsuru haline gelmiştir (Koç, 2019: 249-250). Bu bağlamda bireyler ürüne duyduğu ihtiyaçtan ziyade ürünü almakla o ürün üzerinden elde edeceği prestije ihtiyaç duymaktadır (Dikay, 2019).

Yukarıda bahsedilen tüketim kavramının genişlemesiyle birlikte artık tüketim sadece bir ürünün veya hizmetin ihtiyaç olarak alınmasından çok daha fazla şey ifade etmektedir. Bu bağlamda fiziksel ihtiyaçların tatminiyle birlikte tüketim bir yandan da manevi bir doyum aracı olarak görülmeye başlanmıştır.

Günlük hayatta gerçekleştirdiğimiz pek çok geleneksel tüketim davranışının artık modern bir birey için sadece temel ihtiyacı karşılar nitelikte olması yeterli görülmemektedir. Örneğin kış aylarında üşümek için sadece sıcak tutma işlevi gören bir mont alınmıyor, bununla birlikte o ürünün kaliteli durması, mevcut moda uyum sağlaması gibi pek çok faktörü sağlaması da beklenmektedir. Kısaca bireyler tarafından tüketilen şeyler bir yandan da kişinin düşünce dünyasından, arzu, istek ve hayallerinden kesitler sunmaktadır.

b.a. Tüketici Davranışı

İnsanlar neden tüketir? Tüketim olgusunu hayatımızda sadece temel ekonomik bir unsur, bir ihtiyacın giderilmesi gibi basit bir anlayışla ele alamıyoruz. Tüketim artık modern bireyin en önemli, en belirgin, en görünen fiillerinden biri haline gelmiştir. Tüketim hayatımızı o kadar kuşatmış haldeki bugün birçok insan “tükettiği kadar var olduğunu” sanmaktadır çünkü tüketim hayatımızın her alanını kuşatmış durumdadır. İnsan artık tüketen bir varlık olarak tanımlanır hale gelmiştir. İnsanlar neden ve nasıl tüketir? Bireyi tüketim davranışına yönlendiren itici duygu ve düşünceler nelerdir?

Konu üzerine uzmanlaşan araştırmacılar (Odabaşı & Barış, 2019: 30) tüketim davranışına ait bazı özellikleri şöyle sıralamaktadırlar:

1. Tüketim belli bir amaca yönelik güdülenmiş bir davranıştır.
2. Tüketim sadece ürünün kullanılmasını ifade etmez, tüketim davranışının gerçekleşmesinde ihtiyaç duyma, karar verme, alım ve kullanılmasını içeren dinamik bir döngüye sahiptir.
3. Tüketim çeşitli faaliyetlerden ortaya çıkan bir davranış türü olup belli bir plan dâhilinde gerçekleştiği gibi bazen de aniden gerçekleşebilen bir fiildir.
4. Tüketim karmaşık ve zaman açısından farklılık gösteren bir süreçtir; tüketimde zaman ve karmaşıklık birbirini etkileyen faktörlerdir ve bir ürün ne kadar karmaşıksa onu alım süreci de o kadar uzun olur.
5. Tüketim çevresel faktörlerden etkilenir; mevsimler, hava durumu, akran, reklam, moda ve telkin gibi doğal ve toplumsal faktörler tüketim davranışı üzerinde doğrudan etkili olur. Bu faktörler bazen ihtiyaç olmayan bir şeyi bile ihtiyaç haline getirebilecek güce sahiptir.
6. Tüketim bireysel farklılıklar gösterebilir; insanların sahip olduğu bireysel farklılıklar tüketim davranışında da kendisini bariz şekilde hissettirebilmektedir. Herkesten her zaman aynı tüketim davranış biçimini veya tutumunu bekleyemeyiz.
7. Tüketim her bireyin üstlendiği farklı sosyal rollere göre değişir. Örneğin bir babanın veya annenin tüketim davranışı çocuklarının tüketim davranışından daha farklı olacaktır.

Bireysel ve toplumsal açıdan hayatın vazgeçilmez unsurlarından biri olan din ve dindarlık yukarıda sıraladığımız bu özellikler içerisinde açık bir şekilde referans verilmesi de bireysel farklılıklar bağlamında ele alınabilir.

b.a.a. Tüketici Davranış Modelleri

İnsanların davranışlarındaki farklılıkları anlamaya ve açıklamaya çalışan psikologlar buna bağlı olarak pek çok yaklaşım geliştirmişlerdir. Spesifik olarak tüketim davranışını açıklamaya yönelik geliştirilen bazı yaklaşımlar, genel anlamda tüketicilerin satın alma davranışlarını ve bu davranışın altında yatan sebepleri açıklamaya çalışır. Örneğin satın alma eyleminde bulunan kişinin bu davranışı neden gerçekleştirdiğini, bireylerin bir ürünü tercih etme ve alma sebeplerini açıklar.

Bu bağlamda tüketicilerin bir ürünü satın almasının altında yatan sebepleri açıklayan tüketici davranışlarını analiz etmek için pek çok model geliştirilmiştir. Geliştirilen bu modelleri genel çerçevede tüketici davranışlarının altında yatan sebepleri açıklamaya katkı sağlayan modeller ve doğrudan bu amaç doğrultusunda ortaya konan modeller

olmak üzere ikiye ayrılır (Vural, 2007; Torlak, Altunışık & Özdemir, 2017; Gürsoy, 2019).

b.a.a.a. Klasik Açıklayıcı Model

Klasik modeller, aslında doğrudan tüketicinin davranışları üzerinde araştırma yaparak onun için geliştirilen modeller değildir. Bu modeller aslında insan davranışı üzerinde ortaya çıkan çalışmaların tüketim tarzı üzerine uyarlamasıdır. Bu çerçevede tüketicinin davranışları altında yatan sebepler tek bir kategoriye indirilmiştir. Örneğin sadece ekonomik yahut tüketicinin içinde yer aldığı sosyal çevre gibi faktörlere bağlayarak açıklamaya çalışmışlardır. Bu klasik modellerden bazıları şunlardır (Oluç, 1975: 38):

1. *Marshall'ın Ekonomik Modeli*: Bu modele göre tüketiciler bir ürün alırken gelir, ihtiyaç ve fiyat dengesini gözeterek rasyonel tavır sergilerler. Yani atasözümüzde veciz bir şekilde aktarıldığı gibi “ayağını yorganına göre uzatır” (Yılmaz, 2010: 172).

2. *Veblen'in Sosyo-Psikolojik Modeli*: İnsanın sosyal bir varlık olmasından yola çıkan Veblen bireylerin tüketim davranışlarını gereksinimden ya da ihtiyaçlardan dolayı değil sosyal çevrelerinde prestij kazanmak amacıyla yaptığını söyler (İslamoğlu & Altunışık, 2010: 33).

3. *Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi*: Maslow ihtiyaçları kendi arasında kategorilere ayırmıştır. Buna göre kişi her ihtiyacı aynı anda hissedemez, belli bir hiyerarşi içinde biri tamamlandıktan sonra ancak diğerine ihtiyaç oluşmaya başlar. Örneğin açlık çeken birisi kendini ispat etme çabası için harcamalarda bulunmaz (Erdoğan, 2009: 16).

b.a.a.b. Tanımlayıcı Model

Tanımlayıcı modellerde ise doğrudan tüketicilerin davranışlarını etkileyen faktörler üzerinde durulmuştur. Bu türden tüketim modellerini geliştiren araştırmacılar mevcut insan davranış modellerini baz almak yerine spesifik olarak sadece tüketim davranışı üzerine yoğunlaşmamakta ve tüketim sürecine bir problem ve çözüm üretme anlayışıyla yaklaşmaktadırlar. Bu modellerden (İslamoğlu & Altunışık, 2010: 35) bazıları şunlardır;

1. *Nicosia Modeli*: Francesco M. Nicosia her çıktının diğer girdiyle ilişki içinde bir döngüye sahip olduğu dört unsurlu bir model ortaya koymuştur. Bu bağlamda örneğin reklamlarla tanıtımı yapılan ürün ve tüketicinin onu alma, kullanma ve sonra beğeni durumuna göre yeniden reklam yapması gibi bir süreci kapsamaktadır (Çubukçu, 1999: 80-81).

2. *Howard ve Sheth Modeli*: Satın alma durumları içindeki karar süreci ile satın alma davranışı arasında farklılık olduğunu söyleyen

Howard, her satın almanın aynı öneme sahip olmadığından bahseder. Ona göre, her satın alma davranışının kendine has süreçleri vardır:

(1) Bazı satın alma davranışı otomatiktir, örneğin daha önceden bilgisine sahip olduğumuz bazı ürünleri otomatik olarak düşünmeden satın alırız.

(2) Bazı satın alma süreçlerindeyse biraz araştırır karşılaştırmalar yapar sonra satın alırız.

(3) Diğer bazı durumlarda da oldukça detaylı ve titiz bir pazar araştırması yapar sonra satın almaya karar veririz (İslamoğlu, 1999: 131).

3. *Engel, Kollat, Blackwell Modeli*: Bu modelin temelinde karar işlemi vardır. Tüketicilere uyarıcı gönderiliyor ve bu uyarılma sonucunda negatif bir tutumu yoksa satın alma davranışı gerçekleşiyor. Eğer olası bir negatif düşünce varsa tüketiciler ürüne karşı herhangi bir ihtiyaç hissetmemektedirler (İslamoğlu, 1999: 128-130).

Yukarıda gruplandığımız tüketici davranış modelleri tüketici davranışı üzerine etkili olan faktörler olması bakımından önemli kabul edilir. Genelde insan davranışı özelde ise insanın tüketim davranışı üzerinde etkili olan pek çok dışsal ve içsel faktör vardır. Tüketim davranışlarımız üzerinde oldukça etkili olan bu faktörler psikolojik, sosyal, ekonomik, kişisel ve kültürel olarak beş ana çerçevede ele alınmaktadır (Ramya & Ali, 2016). Bununla birlikte her bir faktörün kendi içinde alt kategorileri de vardır. Buradan hareketle tüketici davranışı üzerinde etkili olan tek bir faktör olmadığını, insan davranışının bunların hepsiyle birlikte bir bütün oluşturduğunu söyleyebiliriz.

b.b. Tüketici Tarzları

Tüketicilerin davranışı üzerinde etkili olan faktörler aynı zamanda tüketicilerin karar verme tarzlarının şekillenmesinde de rol oynar. Ürünlerin çeşitliliği, karar verme tarzlarımız ve verdiğimiz kararlarda tercih sebeplerimizin çeşitlenmesi üzerinde büyük rol oynamaktadır. Bireylerin kararlarında ve buna bağlı olarak davranışlarında meydana gelen bu farklılık, insanların neden birbirinden farklı tercihlerde bulunduğu sorusunu gündeme getirmektedir. Tüketicilerin karar verme tarzları üzerine yapılan araştırmalar çoğunlukla belirgin bir şekilde tüketici davranışlarına yansıyan bireysel farklılıkları inceler (Sproles & Kendall, 1986).

Tüketicilerin karar verme tarzlarında meydana gelen farklılıklar bu alanda pek çok çalışmanın yapılmasına sebep olmaktadır. Bu bağlamda pek çok tüketici sınıflandırmaları yapılmaktadır ancak bugün kapsamlı

olarak kabul gören ve geçerliliği test edilen çalışma Sproles ve Kendall'ın yaptığı çalışmadır (Dursun & Alnıaçık & Kabadayı, 2013). Sproles ve Kendall'ın çalışmasına göre, bireyler satın alma kararı verirken ürünler üzerinde dokuz kategoriden oluşan bir sınıflandırma yaparlar:

1-*Mükemmeliyetçilik- kalite odaklı tutum*: Aldıkları ürünlerde yüksek kaliteyi bekleyen tüketiciler ürünleri tercih ederken en kaliteli olanı almaya yönelirler. Buna bağlı olarak mükemmeliyetçi eğilime sahip tüketicilerin tüketim tercihlerinde ürünleri alırken karşılaştırmalarında sistemli ve dikkatli olmaları beklenir.

2-*Marka odaklı tutum*: Bazı bireyler ürünlerin markasına göre belli bir tüketim tutumu sergiler. Markalar üzerinden ürünlere yaklaşımı olan bu tüketicilere göre ürünün taşıdığı marka ve fiyatı onun kalitesini gösterir. Başka bir ifadeyle, bilinen bir markaya sahip olmayan bir ürün kalitesiz ve ucuzdur. Yani bir ürün ne kadar ucuzsa okadar kalitesizdir. Buna bağlı olarak bazı tüketiciler ürünleri seçerken tanınan markaya ve fiyat yönünden de en yüksek olana yönelim gösterirler.

3-*Yenilik-Moda odaklı tutum*: Bazı insanlar bir ürünü seçerken moda ve yeniliği önceler. Moda olmuş bir ürünün, örneğin bir telefon markasının, piyasaya çıkan en son sürümünü almayı isterler. Başka bir ifadeyle, sadece yeni çıkanı değil bununla birlikte mevcut modağa uygun olmasına dikkat ederek alışveriş yapar. Her ne kadar kıyafet gibi belli başlı bireysel ürünlerde bu boyut aklımıza gelse de örneğin ev temizliği için tercih edilen ürünün son çıkan olmasına dikkat eden tüketici kitlesi de buraya dâhil edilebilir. Örneğin, çamaşır makinesinde kullanılan yumuşatıcı seçiminde bile bazı tüketiciler son çıkan neyse onu almayı tercih ederler.

4-*Fiyat odaklı tutum*: İnsanların önemli bir kısmı da gelirlerine göre hareket ettiklerinden, tüketim davranışlarında fiyat faktörü önemli bir yer tutar. Ekonomik şartlar gereği birçok insan fiyat odaklı tüketmek durumundadır. Fiyat odaklı alışveriş yapan tüketiciler için satın alma durumunda gerekli olan para miktarı önemlidir. Bu gruba dahil edeceğimiz tüketiciler ürünleri alırken indirim zamanını beklerler ve satın aldıkları ürüne karşı beklentileri de yüksek olur.

5-*Düşünmeden alışveriş yapma tutumu*: Bazı insanlar kontrolsüz bir tüketim davranışı sergilerler. Bu gruba giren tüketiciler alışveriş yaparken ihtiyaç, para ve kalite gibi herhangi bir kaygı gözetmeksizin bu davranışı sürdürürler.

6-*Alışkanlık (marka bağlılığı) tutumu*: Bazı tüketiciler belli bir markanın veya belli bir mağazanın müdavimi olurlar. Daha iyi veya ekonomik alternatifler olsa da alışkanlık haline getirdikleri marka veya

mağazaları bırakamaz veya sadakat gösterirler. Marka bağımlılığı kişinin seçimlerinde refleksif bir rol oynar, bu tutuma sahip tüketiciler genellikle alıştığı markayı diğer seçeneklere bakmaksızın almaya yönelirler.

7-Bilgi karmaşası yaşamak: Günümüzde nerdeyse her bir ürünün çeşitli alternatifleri bulunmaktadır. Pazar ekonomisinin bir gereği olarak karşılaştığımız bu ürün çeşitliliği ve ilgili reklamlar tüketicileri bazen tercih karmaşasına sürükleyebilmektedir. Bu çeşitliliğe binaen bazı tüketiciler mevcut ürünün alternatiflerinin çokluğundan dolayı ürünleri seçmede zorlanırlar. Bu zorlanma durumu sadece ürün için değil mağaza içinde geçerlidir. Genel anlamda tercihte bulunurken tüketicinin kafası karışır.

8-Alışverişten kaçınma: Alışveriş yapmak herkes için aynı anlama gelmemektedir. Kimisi için zaman kaybı ve yapmaktan hoşlanmadıkları bir davranış olarak ifade edilirken kimisi için bir terapi yahut eğlence halini almaktadır.

9-Kararsızlık: Piyasada hem ürünler hem de buna yönelik markalar her geçen gün artmaktadır. Pazar alanındaki bu gelişme kimi zaman tüketiciler için karar vermede zorlanma, çeşit karmaşası yaşama olarak kendisini göstermektedir.

Görüldüğü gibi tüketici tutum, davranış, tarz ve tercihini etkileyen çok sayıda faktör bulunmaktadır. Ne var ki bu faktörlere bireylerin inanç ve değer sistemlerinin dahil edilmediğini görüyoruz. Halbuki araştırmalar birçok insanın bir inanç ve değer sistemine sahip olduğunu ve bu inanç ve değerlerin onların tüketim dahil birçok gündelik davranışları üzerinde etkili olduğunu ortaya koymaktadır (Schwartz & Huisman, 1995; Sood & Nasu, 1995; Jackson & Hunsberger, 1999; Fontaine, Luyten & Corveleyn, 2000; Roccas, Sagiv, Schwartz, & Knafo, 2002; Curkur, Guzman & Carlos, 2004).

b.c. Tüketim ve Toplum İlişkisi

İnsan doğal dengesi gereği toplum halinde yaşamaya başladığı ilk andan itibaren üretmeye ve tüketmeye başlamıştır. Belli şeyleri üretebilirken tüketmenin sınırı yoktur. Örneğin bir çiftçi buğday, nohut, pirinç, elma gibi pek çok mahsulü tüketirken hepsini üretmesi oldukça zordur. Bu bağlamda üretim ve tüketimin önemi insanoğlu için her zaman yerini korumuştur.

Sanayinin gelişmesi ile birlikte insan gücünün yerini makineler almış ve bunun sonucunda üretim artmıştır. Artan üretimle birlikte pazarlama alanında rekabet de artmıştır. Sürekli üretilen ürünler için bir pazar arayışı içine girilmiş ve bu pazarda alıcıya duyulan ihtiyaç moda ile

karşımıza çıkarılmaktadır. Modası geçmek üzere olan moda kavramı, giyimden gıdaya, teknolojiden ulaşımaya kadar hayatımızın her alanını kapsamaktadır.

İnsanlar günlük yaşam içerisinde birçok uyarıcıya maruz kalmaktadır. Billboardlarda, televizyonlarda sosyal medyada karşımıza çıkan, bizleri bir ürünü almaya yönlendiren reklamlar birey ve toplum üzerinde psikolojik olarak tüketme isteğini de beraberinde getirmektedir. Bu tüketme isteği genellikle moda ile şekillendirilmektedir. Sürekli değişen moda ihtiyaçtan fazlasını alma isteği, toplumsal sınıfa aidiyetlik duygusu, kabul olma arzusu ve bitmek bilmeyen tüketim duygusu sadece günlük hayattaki ihtiyaçlarımız üzerinde tezahür etmemektedir.

Aynı zamanda dini oluşturan unsurlar içerisinde de moda yerini almaya başlamıştır. Örneğin muhafazakâr kesime hitap etmesi için açılan oteller her geçen yıl alternatifi artarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum sadece tatil mekânlarını değil gerek mutfakta gerek temizlik alanında kullanılan ürünlerde ve gerekse giyilen giysilere kadar her alanda kendisini göstermektedir.

c. Din, Dindarlık ve Tüketim İlişkisi

Din çoğu insan için hayatın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Tarih boyunca insanların hayatında her zaman yerini almış ve almaya da devam etmektedir. Eski Yunan filozoflarından Plutargue, “Dünyayı do- laşınız; duvarsız, edebiyatsız, kanunsuz ve servetsiz şehirler bulacaksınız. Fakat mabedsiz ve mabudsuz bir şehir bulamayacaksınız.” diyerek dinin insan hayatında olan yerine vurgu yapmıştır (Kahraman, 2017: 25). Dünya çapında yapılan bir araştırmaya göre, insanların %80’i bir dini inanca mensup olması günümüz toplumları için de dinin insan hayatı için hala önemli bir yer aldığını göstermektedir (Pew Forum, 2012). Sos- yal bilimlerde yapılan çok sayıda araştırma dinin genel olarak insan davranışları üzerine etkili olduğunu göstermektedir. Bireylerin ahlaki standartları, yargıları, düşünceleri, tutum ve davranışları dindarlık düzey- lerine göre değişmektedir (Cohen & Hill, 2007). Din ve tüketim davra- nışı arasında nasıl bir ilişki vardır? Dindarlık tüketici davranışlarını; başka bir ifadeyle din bireylerin tüketim tutum, tarz ve tercihlerini nasıl etkiler?

Dindarlık tutumunun bireysel davranışlar üzerinde etkili oldu- ğunu gösteren çeşitli çalışmalar vardır (Wilkes & Burnett & Howell 1986; Scwartz & Huismans, 1995; Sood & Nasu, 1995; Jackson & Huns- berger, 1999; Fontaine vd., 2000; Roccas vd., 2002; Cukur vd., 2004). Dinin insan duygu, düşünce ve davranışı üzerindeki etkisi, kişinin kendi yaşamına koyduğu kurallar bazı sınırlılıklar olarak karşımıza çıkar. Bu

duruma bağlı olarak bireyin dindarlık durumu tüketim davranışı üzerinde de etkili olmaktadır (Wilkes vd., 1986; Choi & Paulraj & Shin, 2013). Örneğin Amerikalı vatandaşlar üzerine yapılan araştırma sonuçlarına göre dini bir inancı olan bireylerin yüzde yetmiş (%70), inancın davranışları üzerinde etkisi olduğunu söylemektedir (Pew Forum, 2008).

Dinin insan üzerindeki etkisini inceleyen din psikolojisi alanı açısından bu oran, azımsanmayacak ölçüde yüksektir. Dinin insan üzerinde oluşturduğu etkiler; tüketim, tutum, davranış ve tercihler üzerinde de etkisini göstermektedir ancak her dinin kendisine göre koyduğu kurallar ve inanç esasları vardır (Mehmedoğlu, 2013: 14). Dinin tüketim üzerindeki etkisinin en bariz görüldüğü alanlardan bir tanesi yiyecek- içecektir. Yiyecek içecek tüketimine getirilen sınırlılıklar dinlere göre bazen benzerlik bazen farklılık göstermektedir. Aşağıdaki tabloda dinlerin yiyecek- içecek tüketimine karşı koydukları sınırlar örnek olarak verilmiştir (Harman, 1996: 278-279; Demirci, 1997: 97-100; Erdem, 1997: 168-171).

Tablo-2:

Dinlere göre yiyecek- içecek tüketimine getirilen yasaklar	
<i>Dinler</i>	<i>Diyet Yasaklar</i>
Hinduizm	Soğan, sarımsak, pırasa gibi yiyecekler, inek eti ve içki
Budizm ve cainizm	Hayvan eti yemek ve içki içmek
Taoizm ve Şintoizm	Totem hayvanını yemek
Yahudilik ve İslam	Domuz, boğulmuş hayvan eti ve içki

Yukarıdaki Tablo-2'den anlaşılacağı üzere Hinduizm'de Manu kanunlarında yiyecek içeceklere getirilen yasaklar arasında sarımsak, pırasa soğan gibi yiyecekler ve içkilerin tüketilmesi haram sayılmaktadır. Budizm ve cainizm'de en başta gelen sınırlılıklar arasında hayvan eti yenmesi vardır. İlahi kaynaklı dinlerden olan Yahudilik'de ve İslam'da boğularak ölmüş hayvan (leş) eti, domuz eti gibi bir takım hayvanların ve içkinin tüketimi haram sayılmıştır.

Din insanların sadece yeme-içme tercihleri hakkında sınırlılıklar getirmez aslında etki ettiği alan oldukça geniştir. Bazı kültürlerde din, cinsiyet rollerini ve buna bağlı olarak da kıyafet tercihleri üzerinde de etkili olur. Örneğin, Erkekler vücutlarının belli bölgelerini kapatırken kadınlar yüzleri hariç her yerini kapatmaktadırlar. Bu durum kıyafet alım tercihinde kendini göstermektedir (Deng vd., 1994).

Hirschman (1981) tarafından yapılan araştırmaya göre dinin bu etki boyu, dergi seçimlerinden dans seçimlerine kadar çeşitlilik göstermektedir. Sosyal hayatın şekillendiricisi olan din, arkadaş seçimlerinden yemek tercihlerine kadar pek çok alanda etkisini göstermektedir.

Dinin tüketim tutumlarına olan etkisine Suudi Arabistan'da sunulan reklam içeriğinin toplumdaki inanç yapısına göre düzenlenmesi örnek gösterilebilir (Michell & Al-Mossawi, 1999). Yapılan çalışmalar dini inancın reklamın içerik ve yapısı üzerinde dahi rol oynadığı göstermektedir. Tüm bunlardan hareketle tüketici davranışları üzerindeki din faktörünün incelenmesi önem arz etmektedir (Minkler & Cosgel, 2004).

c.a. Dindarlık ve Tüketim Üzerine Yapılan Çalışmalar

Türkiye'de son zamanlarda popülerleşen dindarlık ve tüketim ilişkisi ile ilgili çalışmaların aslında dünyada biraz daha erken dönemde başladığı anlaşılmaktadır. Türkiye'de yapılan çalışmalarla kıyaslanınca çok daha zengin bir araştırma alanının oluştuğu görülür.

c.a.a. Uluslararası Literatür

Evrensel bir fenomen olan din, sosyal davranışın temel unsurlarından biridir. Din, vaz ettiği inançlar ve yaşam tarzı üzerinden yiyecek-içecek ve giyim kuşam gibi gündelik tüketim eksenli dünyevi davranışlardan ibadet ve riyazet gibi tüketimden sakınma içerikli ulvi davranışlara kadar inançlı bireylerin tutum ve tercihlerini doğrudan veya dolaylı olarak etkiler.

Dini inancın tüketim davranışıyla ilişkisi üzerine yapılan araştırmalar, özellikle Türk araştırmacılarının ilgi alanına girmemiş olsa da uluslararası literatürde pazarlama çalışmaları kapsamında ele alınmıştır. Bu çalışmaların başlangıcında, "dini mensubiyet" genellikle bir değişken olarak karşımıza çıkar (Engel, 1976; Delener, 1990; Bailey & Sood, 1993; Sood & Nasu, 1995). Ancak, daha sonraki araştırmalarda, "dini mensubiyet" yerine genellikle "dindarlık" kavramının bir değişken olarak tercih edildiği görülmektedir (Essoo & Dibb, 2004; Mokhlis, 2009; Choi, 2010).

Dindarlık kavramının tercih edilmesindeki temel nedenlerden biri, dini inancın sadece belirli bir din mensubu olmayı ifade etmekten ziyade, kişinin dini inançlarına ne derece bağlı olduğunu ve bunların yaşam tarzını, değerlerini ve tüketim tercihlerini nasıl etkilediğini daha kapsamlı bir şekilde yansıtmasıdır. Dolayısıyla, dindarlık kavramı, bireylerin dini inançlarını ifade etmenin yanı sıra, onların tüketim davranışları üzerindeki potansiyel etkilerini de değerlendirmeye olanak tanır.

Bu bağlamda, dini inançların tüketim davranışları üzerindeki etkilerini anlamak için dindarlık kavramının kullanılması, pazarlama araştırmacılarına daha derinlemesine bir perspektif sunmaktadır. Bu perspektif, tüketicilerin dini inançlarının satın alma kararları, marka tercihleri,

reklam algıları ve tüketici davranışları gibi çeşitli yönlerini daha iyi anlamalarına yardımcı olabilir. Bu nedenle, dindarlık kavramının dikkate alınması, tüketim davranışı üzerine yapılan araştırmaların daha kapsamlı ve derinlemesine olmasına katkı sağlamaktadır.

Uluslararası literatüre yansıyan araştırmalar, dindarlığın tüketici tutumları ve tercihleri üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle, dindarlık değişkeni üzerinden yapılan incelemeler, çeşitli tüketim tutum ve tercihleri arasında anlamlı ilişkilerin olduğunu ortaya koymuştur.

Dindarlık ile tüketim arasındaki ilişkiyi anlamak için yapılan araştırmaların çeşitli alanlara odaklandığı görülmektedir. Örneğin, Yousaf ve Shaukat Malik'in (2013) çalışması, dindarlık ile dürtüsellik arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Dürtüsellik, anlık tatmin ve kontrolsüz davranışlarla karakterizedir. Araştırmacılar, dindar bireylerin genellikle daha düşük dürtüsellik seviyelerine sahip olduğunu ve bu özelliğin tüketim davranışlarını nasıl etkilediğini ele almaktadır.

Mansori, Sambasivan ve Md-Sidin'in (2015) çalışması ise dindarlık ile yeni ürün benimseme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Dindar bireylerin yeniliklere karşı tutumlarının ve yeni ürünleri kabul etme eğilimlerinin, dindarlık düzeyleriyle ilişkili olup olmadığı araştırılmıştır.

Diğer bir araştırma, Stillman, Fincham, Vohs, Lambert ve Phillips (2012) tarafından materyalizm ile dindarlık arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Materyalizm, maddi varlıklara ve tüketime aşırı önem verme eğilimidir. Araştırmacılar, dindar bireylerin genellikle daha az materyalist olduğunu ve bu durumun tüketim tercihlerini nasıl etkilediğini araştırmıştır.

Essoo ve Dibb'in (2004) çalışması ise dindarlık ile statü/moda arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu çalışmada, dindar bireylerin genellikle moda ve gösterişli tüketimden kaçındığı ve daha sade bir yaşam tarzını benimsediği öne sürülmüştür.

Choi'nin (2010) çalışması, dindar bireylerin marka değiştirme davranışları ile dindarlık arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Dindar bireylerin genellikle marka sadakati yüksek olduğu ve bu nedenle marka değiştirme eğilimlerinin düşük olduğu öne sürülmüştür.

Vitell'in (2009) çalışması, dindarlık ile etik tüketim davranışları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Dindar bireylerin genellikle etik değerlere daha fazla önem verdiği ve bu değerlerin tüketim tercihlerini nasıl etkilediği araştırılmıştır.

Mokhlis'in (2009) çalışması, dindar bireylerin ürün ve hizmetlerin kalitesine nasıl yaklaştıklarını ve bu kalite algısının tüketim tercihlerini nasıl etkilediğini ele almıştır.

Son olarak, Guiso, Sapienza ve Zingales (2003), Mokhlis (2006 ve 2009) ve Dana ve Dana, (2008) tarafından yapılan çalışmalar, dindar bireylerin ürün fiyatı algısını ve bu algının satın alma kararları üzerindeki etkisini incelemiştir. Bu çalışmalarda, dindar bireylerin genellikle daha dikkatli ve tutumlu oldukları ve bu nedenle fiyatın satın alma kararları üzerinde daha büyük bir etkiye sahip olduğu öne sürülmüştür.

Bu çalışmalar, dindarlık ile tüketim tutumları arasındaki ilişkinin derinlemesine anlaşılması için önemli bir katkı sağlamaktadır. Ancak, bu ilişkilerin karmaşıklığını ve neden-sonuç ilişkilerini daha iyi anlamak için daha fazla araştırmaya ihtiyaç bulunmaktadır.

Din ve tüketim arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmaların bir çeşit meta analizini yapan Agarwala, Mishrave Singh (2018) bu alandaki araştırmalardan elde edilen bulguları maddeler halinde şöyle özetlemektedirler:

Düzenli olarak dua/ibadet eden tüketicilerde refah düzeyi yüksek olup lükse düşkünlük ve materyalist eğilimler düşüktür (La Barbera & Gürhan, 1997; Burroughs & Rindfleisch, 2002; Essoo & Dibb, 2004; Lindridge, 2005; Loroz, 2006; Cleveland & Chang, 2009; Weaver & Moschis, & Davis, 2011; Veer & Shankar, 2011; Shachar vd., 2011; Yousaf & Shaukat Malik, 2013; Minton vd., 2016; Arli & Cherrier & Tjiptono, 2016).

Dogmatik, rijit ve dışlayıcı dindarlık özelliği sergileyen tüketiciler, dindar olmayan veya daha az dindar olan tüketicilere göre daha fazla hoşgörüsüzlük (gücenme, boykot etme ve şikâyet etme eğilimi) sergilemektedir (Barnes Jr. & Dotson 1990; Michell & Al-Mossawi, 1995; Waller & Erdogan, 2004; Swimberghe & Sharma & Flurry, 2009; Cyril De Run & Mohsin Butt & Fam & Yin Jong, 2010; Swimberghe & Flurry & Parker, 2011; Al-Hyari, Alnsour & Al-Weshah & Haffa, 2012; Izberk-Bilgin, 2012; Ahmed vd., 2013; Putrevu & Swimberghe, 2013; Abosag & Farah, 2014; Farah & El Samad, 2014; Shyan Fam & Leak & Woodham & McNeil, 2015; Minton vd., 2016).

İlahi adalet inancı güçlü olan tüketiciler, daha zayıf olanlara veya inançsızlara kıyasla etik olmayan davranış sergilemeye daha az eğilimlidir (Vitell & Paolillo, 2003; Vitell & Paolillo & Singh, 2006; Gurley & Wood & Nijhawan, 2007; Vitell, Singh & Paolillo, 2007; Schneider, Krieger & Bayraktar, 2011; Arli, 2017)

Mensubu oldukları dini gruplara aktif katılım sergileyen tüketiciler, daha yüksek karşılıklı bağımlılık sergilemekte ve bu da risk almaktan kaçınmaya sebep olmaktadır. Başka bir ifadeyle dini aidiyeti yüksek olan tüketiciler, yeni ürün ve teknolojileri denemekten kaçınma ve marka sadakati eğilimi sergilemektedir (Delener, 1990; Singelis vd., 1999; Mandel, 2003; Essoo & Dibb, 2004; Rehman & Shahbaz Shabbir, 2010; Choi, 2010; Moschis & Ong, 2011; Choi vd., 2013; Mansori vd., 2015; Blau, 2017).

Dini kimliği daha güçlü olan tüketiciler, zayıf olan veya hiç olmayanlara göre dini ürünlere karşı daha olumlu tutuma sahiptirler (Siguaw & Simpson, 1997; Mukhtar & Butt, 2012; Siala, 2013; Abou-Youssef vd., 2015; Jamal & Sharifuddin, 2015; Mohd Suki & Abang Salleh, 2016).

Dini tutumluluk değerleri güçlü olan tüketiciler, zayıf olan veya hiç olmayan tüketicilere kıyasla daha ekonomik alışveriş davranışı (fiyat bilinci, indirimde satın alma, kredi kullanımından ve dürtüsel satın alma davranışından kaçınma) sergilemektedirler (Sood & Nasu, 1995; Dotson & Hyatt, 2000; Essoo & Dibb, 2004; Mokhlis, 2006; Mokhlis, 2009; Henley Jr., vd., 2009; Taylor, Halstead & Haynes, 2010; Yousaf & Shaukat Malik, 2013).

Dindarlık ve tüketici davranışıyla ilgili yabancı literatürde bulunan maddeler, dindarlığın tüketici davranışının farklı yönleri üzerindeki etkisine dair önemli sonuçlara işaret etmektedir. Bu sonuçlar, dindarlığın çeşitli tüketim alışkanlıklarıyla ilişkili olduğunu göstermektedir. Örneğin, dindar bireylerin genellikle düşük materyalizm eğiliminde olduğu ve lüks tüketimden kaçındığı belirtilmektedir.

Aynı şekilde, bazı araştırmalar dindar bireylerin hoşgörüsüzlük gösterme eğiliminde olduğunu ve belirli ürün veya markalara karşı boykot uygulayabileceğini öne sürmektedir. Bununla birlikte, dindarlık ile tüketici etiği arasında pozitif bir ilişki olduğu da rapor edilmektedir; yani dindar bireylerin genellikle etik ve vicdanî değerlere dayalı tüketim alışkanlıklarına sahip olduğu düşünülmektedir. Riskten kaçınma eğilimi ise dindar bireylerin genellikle alışılmadık veya yeni şeyler denemekten çekindikleri şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca, bazı araştırmalar dindar tüketicilerin dini temalı ürünlere karşı olumlu bir tutum sergilediğini ve bu tür ürünlere daha fazla eğilim gösterdiklerini, ayrıca alışveriş davranışlarında daha dikkatli ve ekonomik olduklarını belirtmektedir.

c.a.b. Yerli Literatür

Din ve tüketim konusunda yerel bağlamda yapılan çalışmaların tarihi çok eskiye dayanmaz. Ülkemizde bu çerçevede yapılan ilk çalışmaların genellikle “tüketim kültürü” özelde de “İslam ve tüketim”, “İslam ve ekonomi” ve “İslam iktisadı” gibi genel başlıklar düzeyinde ele alındığı görülmektedir (Naqvi, 1994; Kaya & Oğuz, 2010; Zaim, 2010; Topay & Erdem, 2019). Bu çalışmalar sadece dinin tüketim ve ekonomi konularına yaklaşımını incelemekte, spesifik olarak dindarlık değişkeniyle tüketim arasındaki ilişkiyle ilgilenmemektedir. Başka bir ifadeyle, bu çalışmaların din ve dini öğreti eksenli çalışmalar olup, dindar bireyin tüketim davranışlarıyla ilgili olduğu söylenemez. Spesifik olarak bizim de çalışmamıza konu edindiğimiz “dindarlık ve tüketim davranışı” arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların genellikle 2000 yılından sonra ortaya çıktığı anlaşılıyor. Son zamanlarda ivmesi artarak yükselen bu kapsamdaki çalışmaları içerikleri bakımından üç gruba ayırmak mümkündür.

c.a.b.a. Kültürün Bir Alt Bileşeni Olarak Din Üzerine Alan Çalışmaları

Türkiye'de tüketim davranışı konusu, özellikle pazarlamacılar ve işletmecilerin ilgi odağı olmuş ve son zamanlarda popülerleşmiş bir araştırma alanı haline gelmiştir. Ancak, bu araştırmalar genellikle dindarlık üzerine odaklanmak yerine, dinin toplumsal etkisinden hareketle tüketim davranışını incelemektedirler. Yani, bu çalışmalar dinin tüketim davranışına doğrudan olan etkisini değil, dinin kültürel boyutunu ele alarak tüketim davranışını analiz etmeyi tercih etmektedirler. Örneğin, Bakırcı (1999), Pençe (2004), Vural (2007), Durmaz, Oruç ve Kurtlar (2011), Dursun ve diğerleri (2013), Bahçecioğlu (2014) gibi araştırmacılar, dinin tüketim davranışına etkisini kültürün bir alt dalı olarak ele alarak değerlendirmişlerdir. Ancak, bu çalışmaların dinin tüketim davranışına olan etkisini yeterince derinlemesine incelemeyeceği ve daha kapsamlı bir analiz yapılması gerektiği ifade edilebilir.

c.a.b.b. Din ve Spesifik Bir Tüketim Davranışını Ele Alan Çalışmalar

Geçtiğimiz 30-40 yıl içerisinde gerek dünyada gerekse ülkemizde dinin yükselişe geçmesiyle beraber din ve tüketim davranışı arasındaki ilişkinin araştırmacıların daha fazla dikkatini çekmeye başladığını görüyoruz. Böylece, daha önce yeterince önem verilmeyen din ve dindarlık unsurunun daha spesifik bir yaklaşımla ele alınarak bağımsız bir değişken olarak tüketim davranışı araştırmalarına konu edildiği görülür.

Örneğin Tiltay ve Torlak (2011: 127-128) yaptıkları bir çalışmada tüketici ahlakı, materyalist eğilim, alışkanlık (marka bağlılığı) ve dini değerler arasındaki korelasyonu incelemişlerdir. Ancak elde ettikleri

bulgular, bu değişkenler arasında doğrudan anlamlı bir ilişki olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte tüketici ahlakının alt boyutlarıyla içsel ve dışsal dindarlık faktörü arasında anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşımlardır. Olumsuz tüketici ahlakının içsel dindarlıkla negatif, dışsal dindarlıkla pozitif yönde bir ilişki gösterdiği saptanmıştır.

Akarsu ve Yeniaras (2014: 9-38) tarafından yapılan başka bir araştırmada dindarlık faktörü ile alınan ürüne karşı fiyat-değer bilinci ve plansız alışveriş arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırma sonucuna göre dindarlık düzeyi arttıkça plansız alışveriş azalmaktadır bununla birlikte dindarlık arttıkça pışmanlık da azalmaktadır.

Dindarlık ve spesifik bir tüketim davranışı arasındaki ilişkiyi ele alan başka bir çalışma İbrahim Bozacı (2017: 174) tarafından yapılmıştır. Çalışmanın amacı dini mesajların tüketici algısı ve tercihleri üzerindeki etkisini ölçmektir. Araştırmanın sonuçlarına göre dindarlık düzeyi ile dini mesaj içeren ürünlere yönelim arasındaki ilişkinin değişken olduğu sonucuna ulaşımlardır.

Beyaz (2018) tarafından dindarlık ve hedonik tüketim arasındaki ilişkiyi ölçen bir çalışma yapılmıştır. Araştırma bulguları dindarlık ve hedonik tüketim arasında pozitif ilişki olduğunu göstermektedir. Yani bireylerdeki dindarlık düzeyi arttıkça hazzaya dayalı tüketim artmaktadır. Türkiye’de tüketim ve din ilişkisi üzerine çok sayıda çalışma yapan Demirezen’e (2011) göre de tüketim ve din arasındaki ilişki pozitif yöndedir. Bir başka ifadeyle dindarlık arttıkça tüketim artar, tüketim arttıkça dindarlık artar.

Gül (2019: 79) tarafından geniş çerçevede tüketimde muhafazakârlık başlığı ile özelde kadınlara inilerek Türkiye’nin geçirdiği toplumsal değişim ve kadına biçilen rollerin değişmesiyle tüketim davranışlarında eskiye kıyasla farklılaşma yaşandığı ifade edilmiş ve bu bağlamda İslami moda dergileri üzerinden muhafazakâr kesimin tüketime dâhil edilmesi incelenmiştir.

Tesettür kıyafeti ve alışveriş tarzı arasındaki ilişkinin incelenmesine yönelik yapılan bir başka çalışma ise Deniz (2019: 403) tarafından yapılmıştır. Tesettürlü üniversite öğrencilerinin tesettür giyim alışverişinde karar verme tarzlarını inceleyen bu araştırmada tesettürlü üniversite öğrencilerinin alışverişlerinde mükemmeliyetçi, kalite, moda ve eğlence bilinçli tutumlarının daha yüksek olduğu sonucuna ulaşımlardır.

Bu başlık altında incelenebilecek bir grup araştırma da helal sertifikalı ürünlerle ilgili çalışmalardır. Bu çalışmalar da helal sertifika algısını (Kurtuğlu, 2013: 184), helal sertifikalı ürünlere yönelik tutum ve tercih-

leri, helal sertifikasının tüketici davranışı üzerine etkisini inceler. Tüketim faktörü ile dindarlık arasındaki ilişki çerçevesinde yoğunluğun helal sertifikalı ürünler üzerinde olduğu görülmektedir. Yani genel olarak tüketici davranışları üzerinde dindarlık faktörünün etkili olup olmadığını belirlemek için tüketicilerin helal sertifikalı ürünlere yönelik tutumları incelenmiştir. Örneğin, Alagöz ve Demirel (2017: 467) tarafından doğrudan helal sertifikalı ürünlerin tüketici davranışları üzerindeki etkisini inceleyen bir çalışma yapılmıştır. Bu araştırmanın bulguları dindarlıkla helal sertifikalı ürünlerin alınması arasında doğrudan bir ilişki olmadığını gösterse de “algılanılan davranış kontrolü” (tüketicinin isteğiyle ürün alımı), özel norm (sosyal baskı ile davranışa yönelme) ile helal sertifikalı ürün arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.

Tüketim davranışına yönelik tutum faktörü ile helal sertifikalı ürün alma eğilimi arasındaki ilişkiye bakıldığında tüketicilerin helal sertifikalı ürün alımını olumlu olarak değerlendirdiği sonucuna ulaşılmıştır. Ancak konuyla ilgili yapılan diğer çalışmalarda bu bağın yüksek olmadığı görülmüştür (Özdemir & Yaylı, 2014). Tüketici tercihlerinde dindarlığın rolünü helal yiyecek-içecek üzerinden inceleyen bir başka çalışma Temirak (2020: 84-89) tarafından yapılmıştır. Tüketim eğilimlerinin gösterişi ve savurgan alt boyutu üzerinden incelendiği araştırmanın bulgularına göre dindarlığın genel tüketim davranışlarında etkili olmadığı fakat tüketim şekli ve miktarı üzerinde etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre helal yiyecek- içecek hassasiyetine sahip bireyler ile bu hassasiyeti olmayan bireyler arasında dindarlık düzeyi bakımından yüksek farklılık ortaya çıkmıştır.

c.a.b.c. Din ve Tüketim İlişkisini Ele Alan Çalışmalar

Çubukçuoğlu ve Haşiloğlu (2012: 16) tarafından yapılan bir çalışmada dindarlık olgusu ile marka tercihi ve sadakati arasındaki ilişki incelenmiştir, bulgular bu iki değişkenin birbirini anlamlı düzeyde etkilediğini ortaya koymaktadır. Araştırmada dindarlıkla marka tercihi ve sadakati arasında ilişki incelenmiş, buna göre dindarlık ve ibadet sıklığıyla televizyonda reklamı yapılan markaların tercihi arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Din sosyolojisi alanında tüketim ve tüketim davranışlarının oluşmasında dinin rolünü inceleyen Köroğlu (2012: 234-236), yaptığı doktora çalışmasında din ve tüketim kültürünü kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Bu çerçevede özellikle İslam'ın tüketime yaklaşımı incelenmiştir. Çalışmanın hipotezlerinde dinin modern toplumlarda artık tüketim üzerinde eskiye nazaran daha az etkisi olduğu ileri sürülmüştür. Ancak araştırma sonuçları dindarlığın hala tüketim üzerinde etkisi olduğunu yönünde olmuştur. Buna göre dindarlığın artışıyla birlikte tüketimde

azalma olmuştur. Ancak bu durum her ürün üzerinde etkili değildir. Araştırma bulgularına göre dindarlıkla alışveriş yapmaktan zevk alma tutumu arasında negatif yönlü bir ilişki vardır. Yani bireylerin dindarlık seviyesi arttıkça alışveriş yapmaktan hoşlanma durumunda azalma olduğunu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma sonuçlarından bir diğeri ise bireylerin alışveriş yaparken tercih ettikleri mekânlar, daha çok hayır işleri için düzenlenen kermes gibi yerlerden alışveriş yapma tutumu üzerinde ise bireylerin gelir düzeyi belirleyici olmuştur. Dindarlıkla negatif yönde ilişkisi olan başka bir faktörse hazır gıda tüketimi olmuştur. Buna göre dindarlık düzeyinin artışıyla birlikte hazır gıda tüketiminde azalma vardır.

Sezen (2012: 112) tarafından tüketici davranışları ve dindarlık ilişkisi üzerine teorik bir çalışma yayınlanmıştır ancak bu çalışma bir saha araştırması olmayıp diğerlerinden farklı olarak literatür üzerinden konuyu ele almaktadır. Bu kapsamda daha çok yabancı literatür aktarılarak onların bulguları değerlendirilmiştir. Bununla birlikte, tüketici davranışları ve dindarlık ilişkisinin tatil anlayışı örneği üzerinden ele alındığı görülmektedir. Sezen çalışmasının değerlendirme kısmında din ve tüketimin birbirini etkileyen iki değişken olduğuna vurgu yapmakta ve dindar bireylerin tatil tercihlerinde bulunurken kendi değer yargılarına uygun alternatifleri sunan işletmeleri tercih ettiğini ifade etmektedir.

Bozacı ve Güler (2015: 173-174) tarafından yayınlanan makale, diğer çalışmalardan biraz farklı olarak dindarlığın aidiyet boyutuyla tüketim davranışı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bir dini gruba ait olmak tüketici tercihlerini nasıl etkiler? Kırıkkale ili bağlamında yapılan araştırmaya göre bu anlamda çok net bir sonuca ulaşmak mümkün gözükmemektedir ancak tüketim tercihlerinin genellikle bireylerin dini grup sempatisi ve üye olması durumuna göre değişkenlik gösterdiğini ortaya koymuştur. Aynı zamanda bu çalışmanın sonuçlarına göre bir dini gruba ait olmanın özellikle eğitim, gıda, kültür ve sanat alanlarında etkili olduğu, ama inşaat ve otomotiv sektöründe bu etkinin zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

Yakın tarihte Seyfi ve Çerçi (2017: 192-196) tarafından üniversite öğrencileri üzerine yapılan bir çalışmada dinin tüketicilerin karar verme tarzlarını nasıl etkilediği araştırılmıştır. Dindarlığı “dinsel etkiyi hissetme derecesi” olarak ölçen araştırma ile gençlerin tüketim tarzları ve dindarlık durumları arasında anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak araştırmanın Tüketici Tarzları Envanteri ve dindarlık ilişkisini genel bir bağlam içerisinde aldığı Tüketici Tarzları Envanterini (kalite odaklılık, fiyat, vb.) tek tek ele almadığı görülmektedir. Tüketim tarzlarıyla dindarlık arasındaki ilişkinin mahiyeti çalışmada yeterince analiz edilmemiştir.

Literatürle ilgili yapılan bir başka çalışma Baydaş, Kılıç ve Türkan (2019: 12) tarafından gerçekleştirilmiştir. Söz konusu çalışmada “içselleştirilmiş inanç duygusu” faktörünün tüketim üzerinde oldukça etkili olduğu rapor edilmektedir. Araştırmanın sonucuna göre, tüketicilerin ürün veya hizmet tercihini etkileyen faktörler içerisinde içselleştirilmiş inanç duygusunun geleneksel dindarlık anlayışından daha etkili olduğu, çevre ve sosyal sorumluluk bilinciyle, maddi manevi aidiyet duygusunun orta derecede önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Konuyla ilgili bir başka çalışma ise Ateş (2019: 106-128) tarafından yapılmıştır. Tüketim algısı ve dindarlık arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmuştur. İlişkinin alt boyutlarına baktığımızda dindarlığın inanç, duygu, davranış ve bilgi alt boyutları ile tüketim algısının çevre bilinçli tüketim algısı, etik tüketim algısı, sade tüketim algısı ve sosyal sorumlu tüketim algısı üzerinden değerlendirildiğini görmekteyiz. Araştırma sonuçlarına göre dindarlık ile etik tüketim algısı arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu saptanmıştır.

S o n u ç

Bireyin dindarlık düzeyi onun tutumlarını, değerlerini ve tüketim kararlarını etkilemede temel bir rol oynamaktadır. Geçtiğimiz birkaç on yılda dindarlık tüketici araştırmalarında önemli bir değişken haline gelmiş ve bu alanda özellikle uluslararası sahada çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalar dindarlık ile belirli tüketim tutum ve davranışları arasındaki ilişkilere dair kayda değer veriler sağlamaktadır.

Dindarlık ile tüketim arasındaki ilişkiyi çeşitli açılardan ele alan araştırmalara baktığımızda konuların; dürtüsel davranış (Yousaf & Malik, 2013), hoşgörüsüzlük (Abosag & Farah 2014; Ahmed vd., 2013;), yeni ürün benimseme (Mansori vd., 2015) materyalizim (Stillman vd., 2012), marka sadakati (Choi, 2010), ürün kalitesi algısı (Mokhlis, 2009), giyim tarzı (Deniz, 2019), moda (Essoo & Dibb, 2004), helal sertifikalı ürün tercihleri (Kurtuğlu, 2013), etik tüketim (Vitell, 2009), ürün fiyat algısı (Mokhlis, 2009), dini temalı pazarlama iletişimlerine tüketici tepkileri (Engel, 1976) gibi belirli tüketim davranışlarına ilişkin içgörülerin sunulduğu görülmektedir.

Büyük çoğunluğunun din, dindarlık ve tüketim davranışı arasındaki ilişkiyi araştıran bu çalışmalar özetle şu sonuçlara ulaşmıştır:

Dini kimlik ve aidiyetle bireylerin tüketim davranışları arasında bir ilişki vardır: dini kimlik duygusu daha güçlü olan bireyler daha zayıf dini kimlik duygusuna sahip olan veya dini kimlik duygusu olmayan tüketicilere kıyasla dini ürünlere yönelik daha olumlu tutuma sahiptir. Örneğin, araştırmalar dindar Müslüman tüketicilerin faizsiz banka, helal et gibi

ürünleri tercih ettiğini göstermektedir (Mukhtar & Butt 2012; Abou-Youssef vd., 2015; Jamal & Sharifuddin 2015; Mohd Suki & Abang Salleh 2016).

Dini aidiyet ve tekelcilik (religious exclusivism) duygusu daha güçlü olan tüketiciler, daha zayıf inancı olan veya hiç inancı olmayan tüketicilere göre karşıt değerlere karşı daha fazla hoşgörüsüzlük (alınma, boykot ve şikayet etme) eğilimi göstermektedir. ABD'deki Hıristiyan köktendinci hizmet sağlayıcılarının LGBTQ topluluğuna hizmet sunmayı reddetmesi (Minton vd., 2016) buna bir örnek olarak gösterilebilir.

İlahi adalete inancı daha güçlü olan tüketicilerin, ilahi adalet inancı daha zayıf olan veya hiç olmayanlara kıyasla, etik dışı davranma niyeti daha düşük olduğu rapor edilmektedir (Vitell & Paolillo, 2003; Gurley, Wood, & Nijhawan, 2007).

Dini ibadete katılan tüketicilerin refah düzeyleri daha yüksek olup bu da materyalizmin düşük olmasına yol açmaktadır (Weaver, Moschis & Davis, 2011; Stillman vd., 2012).

Dini topluluklarıyla aktif olarak ilgilenen tüketiciler daha yüksek karşılıklı bağımlılık sergiliyor ve bu da riskten kaçınmaya (daha az deneme, yeni ürün ve teknolojilerden kaçınma, marka sadakatı) yol açıyor (Singelis vd., 1999; Mandel 2003).

Tutumluluk gibi güçlü dini değerlere sahip tüketiciler, dini değerleri zayıf olan veya hiç olmayan tüketicilerle karşılaştırıldığında daha ekonomik alışveriş (fiyat bilincine sahip olmak, indirimde satın almak, kredi kullanımından kaçınmak vb.) davranışı sergilemektedirler (Guiso, Sapienza & Zingales, 2003; Dana & Dana, 2008).

Bu araştırmalar dindarlığın tüketici tutum ve davranışının çeşitli yönlerini nasıl şekillendirdiğine dair detaylı veriler sunmakta ve din ile tüketim arasındaki ilişkinin çok yönlü doğasına ışık tutmaktadır. Ancak bu sonuçların altında yatan psikolojik süreçlere daha fazla yoğunlaşılması gerekmektedir. Ayrıca, dindarlığın tüketici davranışları üzerindeki etkisine ilişkin iddialar büyük önem taşımakla birlikte, dindarlık farklılıklarının neden olduğu farklı sonuçların arkasında yatan nedenlerin tespit edilmesi de önem taşımaktadır. Farklı dindarlık düzeylerine sahip tüketiciler arasındaki farklılıkları basitçe araştırmak yerine, bu tür farklılıkların varlığının ardındaki mantığı bilmek hayati önem taşımaktadır.

Uluslararası araştırmalarda, değişken olarak “dini aidiyet”ten “dindarlık”a geçişin, bu ilişkide yer alan karmaşıklıkların daha derin bir şekilde anlaşılmasını yansıttığı görülmüştür. Benzer şekilde yerli literatürde

de din ve tüketim ilişkisine dair yapılan ilk dönem çalışmaların dini kültürün bir alt dalı olarak (Bakırcı,1999; Pençe, 2004; Vural, 2007) yada “İslam ve tüketim”, “İslam ve ekonomi” gibi genel başlıklar düzeyinde (Naqvi, 1994; Kaya & Oğuz, 2010; Zaim, 2010) incelendiği görülmüştür. Din ve tüketim ilişkisi üzerine yapılan çalışmalarda zamanla dindarlık ve spesifik bir değişken üzerine yoğunlaştığı görülmüştür.

Dindarlık ve tüketimle ilgili spesifik bir kavramın incelenmesinin bir başka sonucu da, araştırmacıların tüketim davranışını etkileyen şeyin yalnızca dini bir gruba ait olmak değil, bireyin dini bağlılık ve katılım düzeyi olduğunu kabul ettiklerini göstermektedir. Dindarlık, tüketime yönelik tutumlar, etik karar verme ve yaşam tarzı seçimleri de dâhil olmak üzere, dinin bir bireyin hayatının çeşitli yönlerini nasıl etkilediğine dair nüansları yakalamaktadır.

Araştırma sonuçları din ve tüketim ilişkisinin altında yatan mekanizmaları ve potansiyel moderatörleri anlamak için daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Çalışmalar belirli bir kültürel bağlamda yürütülmüş olup, diğer bağlamlara genellenebilirliklerini sınırlamaktadır.

Dindarlık ve tüketim ilişkisine dair çalışma yapacak araştırmacılar, dindarlığın tüketim davranışı üzerindeki uzun vadeli etkilerini incelemek ve nedensel ilişkiler kurmak için boylamsal çalışmalar yürütebilir. Derinlemesine görüşmeler ve odak grupları gibi nitel araştırma yöntemleri, dindarlık ve tüketim davranışını birbirine bağlayan temel motivasyonlar ve mekanizmalar hakkında daha derin bilgiler sağlayabilir. Farklı kültürel ve dini bağlamlarda karşılaştırmalı çalışmalar, dindarlık ve tüketim davranışı arasındaki ilişkide ortak kalıpların yanı sıra varyasyonların belirlenmesine yardımcı olabilir.

Kaynaklar

Abosag, I., & Farah, M. F. (2014). The influence of religiously motivated consumer boycotts on brand image, loyalty and product judgment. *European Journal of Marketing*, 48(11-12), 2262-2283.

Abou-Youssef, M. M. H., Kortam, W., Abou-Aish, E., & El-Bassiouny, N. (2015). Effects of religiosity on consumer attitudes toward Islamic banking in Egypt. *International Journal of Bank Marketing*, 33(6), 786-807.

Agarwala, R., Mishra, P., & Singh, R. (2018). Religiosity and consumer behavior: A summarizing review. *Journal of Management Spirituality and Religion*, 16(17), 1-23.

Ahmed, Z., Anang, R., Othman, N. M., & Sambasivan, M. (2013). To purchase or not to purchase US products: Role of religiosity, animosity, and ethnocentrism among Malaysian consumers. *Journal of Services Marketing*, 27(7), 551-563.

Akarsu, T. N., & Yeniaras, V. (2014). Müslüman dindarlık, plansız alışverişe olan yatkınlık, fiyat-değer bilinci ve alışveriş sonrası durumu: Bir temel düzenleyici model analizi. *İktisat, İşletme ve Finans*, 29(343), 09-38.

Alagöz, S. B., & Demirel, E. (2017). Helal gıda sertifikalı ürünlerin tüketici davranışları üzerine etkisi: Konya ili üzerinde bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(3), 451-472.

Al-Hyari, K., Alnsour, M., Al-Weshah, G., & Haffar, M. (2012). Religious beliefs and consumer behavior: From loyalty to boycotts. *Journal of Islamic Marketing*, 3(2), 155-174.

Arlı, D., Cherrier, H., & Tjiptono, F. (2016). God blesses those who wear Prada: Exploring the impact of religiousness on attitudes toward luxury among the youth of Indonesia. *Marketing Intelligence & Planning*, 34(1), 61-79.

Ateş, S. (2019). *Dindarlık ve tüketim algıları arasındaki ilişki* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bahçecioglu, A. (2014). *Sanal deneysel pazarlamanın tüketici tutumuna etkisi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bailey, J., & Sood, J. (1993). The effect of religious affiliation on consumer behaviour: A preliminary investigation. *Journal of Managerial Issues*, 5(3), 328-352.

Bakırcı, F. (1999). *Tüketici karar ve davranışlarını belirleyen faktörler ve iki grup ilde tüketim fonksiyonları ile mukayesesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Barnes Jr, J. H., & Dotson, M. J. (1990). An exploratory investigation into the nature of offensive television advertising. *Journal of Advertising*, 19(3), 61-69.

Baydaş, A., Kılıç, E., & Türkan, Y. (2019). Tüketim üzerinde etkili olan faktörlerin inanç açısından belirlenmesi: Bingöl ili örneği. *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2019(1), 1-13.

Beyaz, R. (2018). Dindarlık ve hedonik tüketim ikilemi: Dini kaideler haza dayalı tüketimi engeller mi? *Journal of Social And Humanities Sciences Research*, 5(30), 4149-4168.

Blau, B. M. (2017). Religiosity and the volatility of stock prices: A cross-country analysis. *Journal of Business Ethics*, 144(3), 609-621.

Bozaci, İ., & Güler, Y. (2015). Investigating the relationship among religious group attachment and consumer preferences: A field

research conducted in the province of Kirikkale. *International Journal of Sport Culture And Science*, 3(1), 163-176.

Burroughs, J. E., & Rindfleisch, A. (2002). Materialism and well-being: A conflicting values perspective. *Journal of Consumer Research*, 29(3), 348-370.

Choi, Y. (2010). Religion, religiosity, and South Korean consumer switching behaviours. *Journal of Consumer Behaviour*, 9, 157-171.

Choi, Y., Paulraj, A., & Shin, J. (2013). Religion or religiosity: Which is the culprit for consumer switching behavior? *Journal of International Consumer Marketing*, 24(4), 262-280.

Cleveland, M., & Chang, W. (2009). Migration and materialism: The roles of ethnic identity, religiosity, and generation. *Journal of Business Research*, 62(10), 963-971.

Cohen, A. B., & Hill, P. C. (2007). Religion as culture: Religious individualism and collectivism among American Catholics, Jews, and Protestants. *Journal of Personality*, 75, 709-742.

Cukur, C. S., De Guzman, M. R. T., & Carlos, G. (2004). Religiosity, values, and horizontal and vertical individualism-collectivism: A study of Turkey, the United States, and the Philippines. *Journal of Social Psychology*, 144, 613-635.

Cyril De Run, E., Mohsin Butt, M., Fam, K. S., & Yin Jong, H. (2010). Attitudes towards offensive advertising: Malaysian Muslims' views. *Journal of Islamic Marketing*, 1(1), 25-36.

Çubukçu, M. İ. (1999). *Küreselleşme süreci içinde tüketim toplumu tüketim kültürü* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çubukçuoğlu, M. E., & Haşiloğlu, S. B. (2012). Dindarlık olgusunun satın alma davranışı faktörleri üzerinde etkisi. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 1-18.

Dana, L. P., & Dana, T. E. (2008). Collective entrepreneurship in a Mennonite community in Paraguay. *Latin American Business Review*, 8(4), 82-96.

Delener, N. (1990). The effects of religious factors on perceived risk in durable goods purchase decisions. *Journal of Consumer Marketing*, 7(3), 27-38.

Demirci, K. (1997). Haram. *TDV İslam Ansiklopedisi-16*, Ankara: TDV Yayınları.

Demirezen, İ. (2011). *Tüketim ve din*. İstanbul: Fotografika Yayıncılık.

Deng, S., Jivan, S., & Hassan, M. L. (1994). Advertising in Malaysia: A cultural perspective. *International Journal of Advertising*, 13(2), 153-166.

Deniz, E. (2019). Tesettürlü üniversite öğrencilerinin tesettür giyim alışverişlerinde karar verme tarzları üzerine bir araştırma. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 382-407.

Dikay, E. (2019). *Cenaze ritüeli tüketimi ve din ilişkisinin gösterişli tüketim ve gönüllü sadelik perspektifinden incelenmesi: Hatay örneği* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dotson, M. J., & Hyatt, E. M. (2000). Religious symbols as peripheral cues in advertising: A replication of the elaboration likelihood model. *Journal of Business Research*, 48(1), 63-68.

Durkheim, E. (2005). Dini hayatın ilkel biçimleri, F. Aydın (çev.). İstanbul: Ataç Yayınları.

Durmaz, Y., Oruç, R., & Kurtlar, M. (2011). Kişisel faktörlerin tüketici satın alma davranışlarına etkisi üzerine bir araştırma. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 114-133.

Dursun, İ., Alniaçık, Ü., & Kabadayı, E. (2013). Tüketici karar verme tarzları ölçeği: Yapısı ve boyutları. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 9, 293-304.

Engel, J. F. (1976). Psychographic research in a cross cultural nonproduct setting. *Advances in Consumer Research*, 3, 98-101.

Erdem, M. (1997). İlahi dinlerin kutsal kitaplarında helal ve haram anlayışı üzerine bir araştırma. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları*, 37(1), 151-173.

Erdoğan, U. (2009). *Tüketici davranış modellerinin tüketici pazarları için tasarlanan ürünlere etkisi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Essoo, N., & Dibb, S. (2004). Religious influences on shopping behavior: An exploratory study. *Journal of Marketing Management*, 20, 683-712.

Farah, M. F., & El Samad, L. (2014). The effects of religion and religiosity on advertisement assessment among Lebanese consumers. *Journal of International Consumer Marketing*, 26(4), 344-369.

Fontaine, J. R. J., Luyten, P., & Corveleyn, J. (2000). Tell me what you believe and I'll tell you what you want: Empirical evidence for discriminating value patterns of five types of religiosity. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 10, 65-84.

Glock, C. Y. (1998). Dindarlığın boyutları üzerine. (Y. Aktay & M. E. Köktaş, Der.) *Din Sosyolojisi içinde* (ss. 252-274). Ankara: Vadi Yayınları.

Guiso, L., Sapienza, P., & Zingales, L. (2003). People's opium? Religion and economic attitudes. *Journal of Monetary Economics*.

Gül, S. (2019). *Kadın ve moda bağlamında tüketimde islami muhafazaçakârlık* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Günay, Ü., & Çelik, C. (2006). *Dindarlığın sosyo psikolojisi*. Ankara: Karahan Kitapevi.

Gürsoy, E. (2019). *Kişiliğin tüketici davranışları üzerindeki rolü* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Harman, Ö. F. (1996). *Haram. TDV İslam Ansiklopedisi-14*, Ankara: TDV Yayınları.

Heiman, A., Gordon, B., & Zilberman, D. (2019). Food beliefs and food supply chains: The impact of religion and religiosity in Israel. *Food Policy*, 83, 363-369.

Henley, W., Philhours, M., Kumar, S. K., & Bush, A. J. (2009). The effects of symbol product relevance and religiosity on consumer perceptions of Christian symbols in advertising. *Journal of Current Issues and Research in Advertising*, 31, 89-103.

Hirschman, E. C. (1981). American Jewish ethnicity: Its relationship to some selected aspects of consumer behavior. *Journal of Marketing*, 45, 102-110.

Hökelekli, H. (2017). *Din psikolojisine giriş*. İstanbul: Dem Yayınları.

Izberk-Bilgin, E. (2012). Infidel brands: Unveiling alternative meanings of global brands at the nexus of globalization, consumer culture, and Islamism. *Journal of Consumer Research*, 39(4), 663-687.

İslamoğlu, A. H. (1999). *Pazarlama yönetimi*. İstanbul: Beta Yayınları.

İslamoğlu, A. H., & Altunışık, R. (2010). *Tüketici davranışları*. İstanbul: Beta Yayınları.

Jackson, L. M., & Hunsberger, B. (1999). An intergroup perspective on religion and prejudice. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 38(4), 509-523.

Jamal, A., & Sharifuddin, J. (2015). Perceived value and perceived usefulness of halal labeling: The role of religion and culture. *Journal of Business Research*, 68(5), 933-941.

James, W. (2017). *Dinsel deneyim çeşitleri*, İ. H. Yılmaz (çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Kaya, K., & Oğuz, Z. (2010). Üniversite gençliğinin alışveriş tercihlerinde tüketim kültürünün rolü. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, 147-164.

Kayıklık, H. (2006). Bireysel dindarlığın boyutları ve inanç-davranış etkileşimi. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 3, 491-499.

Koç, E. (2019). *Tüketici davranışı ve pazarlama stratejileri: Global ve yerel yaklaşım*. Ankara: Seçkin Yayınları.

Koroğlu, C. Z. (2012). *Tüketim kültürü ve din*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.

Köse, A., & Aytan, A. (2016). *Din psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Kurtoğlu, R., & Çiçek, B. (2013). Tüketicilerin helal ürünler hakkındaki algılama, tutum ve beklentilerini tespit etmeye yönelik bir araştırma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(3), 181-205.

Kusumawati, A., Listyorini, S., Suharyono, S., & Yulianto, E. (2019). The impact of religiosity on fashion knowledge, consumer-perceived value and patronage intention. *Research Journal of Textile and Apparel*, 23(4), 269-290.

La Barbera, P. A., & Gürhan, Z. (1997). The role of materialism, religiosity, and demographics in subjective well-being. *Psychology and Marketing*, 14(1), 71-97.

Leak, R. L., Woodham, O., & McNeil, K. R. (2015). Speaking candidly: How managers' political stances affect consumers' brand attitudes. *Journal of Product and Brand Management*, 24(5), 494-503.

Lindridge, A. (2005). Religiosity & the construction of a cultural-consumption identity. *Journal of Consumer Marketing*, 22(3), 142-151.

Loroz, P. S. (2006). The generation gap: A Baby Boomer vs. Gen Y comparison of religiosity, consumer behavior. *Journal of Consumer Marketing*, 23(3), 160-172.

Mandel, N. (2003). Shifting selves and decision making: The effects of self-construal priming on consumer risk-taking. *Journal of Consumer Research*, 30(1), 30-40.

Mansori, S., Sambasivan, M., & Md-Sidin, S. (2015). Acceptance of novel products: The role of religiosity, ethnicity and values. *Marketing Intelligence & Planning*, 33(1), 39-66.

Mehmedoğlu, A. U. (2013). *İnanç psikolojisine giriş*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Michell, P. C. N., & Al-Mossawi, M. (1995). The mediating effect of religiosity on advertising effectiveness. *Journal of Marketing Communications*, 1(3), 151-162.

Minkler, L., & Cosgel, M. M. (2004). Religious identity and consumption. *Economics Working Papers*, 62(3), 339-350.

Minton, E. A., Kahle, L. R., Juana, T. S., & Tambyah, S. K. (2016). Addressing criticisms of global religion research: A consumption-based exploration of status and materialism, sustainability, and volunteering behavior. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 55(2), 365-383.

Mohd Suki, N., & Abang Salleh, A. S. (2016). Does halal image strengthen consumer intention to patronize halal stores? Some insights from Malaysia. *Journal of Islamic Marketing*, 7(1).

Mokhlis, S. (2006). The effect of religiosity on shopping orientation: An exploratory study in Malaysia. *Journal of American Academy of Business*, 9(1), 64-74.

Mokhlis, S. (2009). Relevancy and measurement of religiosity in consumer behavior research. *International Business Research*, 2(3), 75-84.

Moschis, G. P., & Ong, F. S. (2011). Religiosity and consumer behavior of older adults: A study of subcultural influences in Malaysia. *Journal of Consumer Behaviour*, 10(1), 8-17.

Mukhtar, A., & Butt, M. M. (2012). Intention to choose halal products: The role of religiosity. *Journal of Islamic Marketing*, 3(2), 108-120.

Naqvi, S. N. H. (1994). *İslam, ekonomi ve toplum* (O. Maraşlı, Çev.). İstanbul: İktisat Yayınları.

Odabaşı, Y. (2013). *Tüketim kültürü: Yetinen toplumun tüketen topluma dönüşümü*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.

Odabaşı, Y., & Barış, G. (2019). *Tüketici davranışı*. İstanbul: Mediacat Kitapları.

Oluç, M. (1975). *Pazarlama yönetimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Pazarlama Enstitüsü Yayınları.

Özcan, Ş. (2017). Ninian Smart'a göre İslam'ın boyutları. *Dini Araştırmalar*, 20(51), 9-33.

Özdemir, H., & Yaylı, A. (2014). Tüketicilerin helal sertifikalı ürün tercihleri üzerine bir araştırma: İstanbul ili örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 183-202.

Pazarlı, O. (1982). *Din psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Penpece, D. (2006). *Tüketici davranışlarını belirleyen etmenler: Kültürün tüketici davranışları üzerindeki etkisi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Pew Research Center. (2020, March 26). U.S. religious landscape survey: Religious beliefs and practices. <https://www.pewresearch.org>.

Putrevu, S., & Swimberghek, K. (2013). The influence of religiosity on consumer ethical judgments and responses toward sexual appeals. *Journal of Business Ethics*, 115(2), 351-365.

Ramya, N., & Ali, D. S. M. (2016). Factors affecting consumer buying behavior. *International Journal of Applied Research*, 2(10), 76-80.

Rehman, A., & Shahbaz Shabbir, M. (2010). The relationship between religiosity and new product adoption. *Journal of Islamic Marketing*, 1(1), 63-69.

Roccas, S., Sagiv, L., Schwartz, S. H., & Knafo, A. (2002). The big five personality factors and personal values. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 789-801.

Schneider, H., Krieger, J., & Bayraktar, A. (2011). The impact of intrinsic religiosity on consumers' ethical beliefs: Does it depend on the type of religion? A comparison of Christian and Moslem consumers in Germany and Turkey. *Journal of Business Ethics*, 102(2), 319-332.

Schwartz, S. H., & Huisman, S. (1995). Value priorities and religiosity in four western religions. *Social Psychology Quarterly*, 58, 88-107.

Seyfi, M., & Çerçi, M. (2017). Üniversite öğrencilerinde dinin etkisi ile tüketici karar verme tarzları arasındaki ilişki. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 185-200.

Sezen, A. (2012). Tüketici davranışları ve dindarlık ilişkisi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 10(20), 99-115.

Shachar, R., Erdem, T., Cutright, K. M., & Fitzsimons, G. J. (2011). Brands: The opiate of the nonreligious masses? *Marketing Science*, 30(1), 92-110.

Shyan Fam, K., Waller, D. S., & Erdogan, B. Z. (2004). The influence of religion on attitudes toward the advertising of controversial products. *European Journal of Marketing*, 38(5-6), 537-555.

Siala, H. (2013). Religious influences on consumers' high-involvement purchasing decisions. *Journal of Services Marketing*, 27(7), 579-589.

Siguaw, J. A., & Simpson, P. M. (1997). Effects of religiousness on Sunday shopping and outshopping behaviours: A study of shopper attitudes and behaviours in the American South. *International Review of Retail, Distribution, and Consumer Research*, 7(1), 23-40.

Singelis, T. M., Bond, M. H., Sharkey, W. F., & Lai, C. S. Y. (1999). Unpackaging culture's influence on self-esteem and embarrassment. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 30(3), 315-341.

Smart, W. (1998). *Crosscultural explorations of human beliefs*. New York: Charles Scribner's Sons.

Sood, J., & Nasu, Y. (1995). Religiosity and nationality: An exploratory study of their effect on consumer behavior in Japan and the United States. *Journal of Business Research*, 34, 1-9.

Sproles, G. B., & Kendall, E. L. (1986). A methodology for profiling consumer decision-making styles. *The Journal of Consumer Affairs*, 20(2), 267-279.

Stillman, T. F., Fincham, F. D., Vohs, K. D., Lambert, N. M., & Phillips, C. A. (2012). The material and immaterial in conflict: Spirituality reduces conspicuous consumption. *Journal of Economic Psychology*, 33(1), 1-7.

Swimberghe, K. R., Flurry, L. A., & Parker, J. (2011). Consumer religiosity: Consequences for consumer activism in the United States. *Journal of Business Ethics*, 103(3), 453-467.

Swimberghe, K. R., Sharma, D. V., & Flurry, L. A. (2009). An exploratory investigation of the consumer religious commitment and its influence on store loyalty and consumer complaint intentions. *Journal of Consumer Marketing*, 26(5), 340-347.

Taylor, V. A., Halstead, D., & Haynes, P. J. (2010). Consumer responses to Christian religious symbols in advertising. *Journal of Advertising*, 39(2), 79-92.

Temirak, H. (2020). Tüketici karar verme sürecinde dindarlığın rolü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tiltay, M. A., & Torlak, Ö. (2011). Materyalist eğilim, dinî değerler, alışkanlık (marka bağlılığı) ve tüketici ahlakı arasındaki ilişkiler. *İş Ahlakı Dergisi*, 4(7), 93-130.

Topay, G., & Erdem, R. (2019). Türkiye’de tüketim kültürünün gelişimine dair kavramsal bir inceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35, 162-183.

Torlak, Ö., Altunışık, R., & Özdemir, Ş. (2017). *Pazarlama ilkeleri ve yöntemi*. İstanbul: Beta Yayınları.

Veer, E., & Shankar, A. (2011). Forgive me, father, for I did not give full justification for my sins: How religious consumers justify the acquisition of material wealth. *Journal of Marketing Management*, 27(5-6), 547-560.

Vitell, S. J., & Paolillo, J. G. (2003). Consumer ethics: The role of religiosity. *Journal of Business Ethics*, 46(2), 151-162.

Vitell, S. J. (2009). The role of religiosity in business and consumer ethics: A review of the literature. *Journal of Business Ethics*, 90, 155-167.

Vitell, S. J., Paolillo, J. G., & Singh, J. J. (2006). The role of money and religiosity in determining consumers’ ethical beliefs. *Journal of Business Ethics*, 64(2), 117-124.

Vitell, S. J., Singh, J., & Paolillo, J. (2007). Consumers’ ethical beliefs: The roles of money, religiosity, and attitude toward business. *Journal of Business Ethics*, 73(4), 369-379.

Vural, R. K. (2007). Tüketici davranışını etkileyen bir faktör olarak kaynak ülke etkisinin değerlendirilmesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Wach, J. (1944). *Sociology of religion*. Chicago: University of Chicago Press.

Wilkes, R. E., Burnett, J. J., & Howell, R. D. (1986). On the meaning and measurement of religiosity in consumer research. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 14, 47-56.

Yanıklar, C. (2006). *Tüketim sosyolojisi*. İstanbul: Birey Yayıncılık.

Yaparel, R. (1987). Dinin tarifi mümkün mü?. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 403-417.

Yapıcı, A. (2013). *Ruh sağlığı ve din*. Adana: Karahan Yayınları.

Yavuz, K. (1982). Din psikolojisinin araştırma alanları. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, 87-109.

Yılmaz, M. (2010). *Kişisel satış*. İstanbul: Kumsaati Yayınları.

Yousaf, S., & Malik, S. (2013). Evaluating the influences of religiosity and product involvement level on the consumers. *Journal of Islamic Marketing*, 4(2), 163-186.

Zaim, S. (2010). İslam ve iktisadi nizam. *Eskişeyni*, 18, 106-111.



Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 9 • Haziran 2024 • 175-272

Issue: 9 • June 2024 • 175-272



Türk Din Psikolojisinde Öncü Bir İsim: Ali Murat Daryal Üzerine Biyografik Bir Araştırma

A Leading Figure in Turkish Psychology of Religion:
A Biographical Research on Ali Murat Daryal



Mustafa Koç

Prof. Dr.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

Din Psikolojisi Ana Bilim Dalı

E-posta: mustafa.koc@ogu.edu.tr

Orcid: 0000-0003-1299-7963

Eskişehir / Türkiye

Professor

Eskişehir Osmangazi University

Faculty of Theology

Department of Psychology of Religion

E-mail: mustafa.koc@ogu.edu.tr

Orcid: 0000-0003-1299-7963

Eskişehir / Türkiye

<https://doi.org/10.59379/tdpd.1479037>

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type

Araştırma • Research

Geliş Tarihi • Received

06 Mayıs 2024 • 06 May 2024

Kabul Tarihi • Accepted

02 Haziran 2024 • 02 June 2024

Ö z e t

Din psikolojisi alanında bilimsel araştırma yapan ve akademik metin üreten alan aktörüne akademisyen ‘din psikoloğu’ denir. Bu makalede, Türkiye’de din psikolojisi alanında yapılan bilimsel çalışmaları başlatan ilk akademisyen din psikologlarından birisi olan Ali Murat Daryal’ın (a) akademik hayatı, (b) özel ilgi alanları, (c) akademik çalışmaları, (d) lisans ve lisansüstü dersleri, (e) yönettiği lisansüstü tezleri ve (f) Türk din psikolojisi çalışmaları ve alan tarihindeki yeri üzerine uzman katılımcıların ve eşinin (n=25) kişisel düşüncelerine yer verilmiştir. Sonuç olarak makalede; (i)-akademik hayatına ilişkin Daryal’ın 28 yaşında İstanbul Üniversitesinde filoloji lisans eğitimini bitirdiği; 57 yaşında Marmara Üniversitesinde doktora eğitimini tamamlayarak 60 yaşında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde din psikolojisi ana bilim dalında ‘doçent’; 67 yaşında ise aynı üniversitenin aynı ana bilim dalında ‘profesör’ unvanlarını aldığı; Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde öğretim üyesi olarak çalışırken 67 yaşında emekli olduğu ve 86 yaşında kolon kanserinden öldüğü; dolayısıyla toplamda 33 yıl İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü ve Marmara Üniversitesinde akademisyenlik yaptığı; (ii) ‘(a) İslami psikoloji, (b) psiko-tarih, (c) ibadet psikolojisi, (d) cami psikolojisi ve sosyolojisi, (e) inanç psikolojisi, (f) mimari psikoloji, (g) medeniyet düşüncesi, (h) değerler psikolojisi ve (i) tarih felsefesi’ gibi özel ilgi alanlarının (n=9) olduğu; (iii)-Türk din psikolojisi tarihindeki bağlamsal konumu olarak psikolog ve filolog olmasının yanında aynı zamanda bir din psikoloğu olan Daryal’ın orijinal literatürün anlaşılmasını kapsayan ikinci dönem [1980-1999] içerisinde değerlendirilebileceği; (iv)-toplam olarak azımsanmayacak düzeyde (n=41) bilimsel çalışmaları/eserleri bulunan Daryal’ın akademik ürün çeşitliliğine göre bakıldığında ise en çok hakemsiz dergilerde yayımlanan makalelerinin (n=16) olduğu, bunu da sırasıyla kitapları (n=10) ve bildirileri (n=5) ile diğer çalışmalarının (n=5) izlediği; (v)-lisans ve lisansüstü düzeyinde uzmanlık alanı başta olmak üzere ilgili yan alanları da kapsayan dersler (n=9) verdiği; (vi)-Daryal’ın öğretim üyeliği boyunca yönettiği lisansüstü tezlere bakıldığında, sınırlı sayıda yüksek lisans tezi (n=4) ve doktora tezi (n=1) yönettiği; bunun yanı sıra ilk ve tek doktora tez öğrencisinin ise Ali Ulvi Mehmedoğlu olduğu saptanmıştır.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Biyografik çalışma
Ali Murat Daryal • Bilim tarihi • Literatür

Abstract

An academician in the field of psychology of religion, who conducts scientific research and produces academic texts, is referred to as a "religion psychologist." This article presents the personal perspectives of expert participants and his spouse (n=25) on various aspects of Ali Murat Daryal's life and work. Daryal is one of the pioneering academic religion psychologists in Turkey who initiated scientific studies in the psychology of religion. The aspects covered include (a) his academic life, (b) special areas of interest, (c) academic works, (d) undergraduate and graduate courses, (e) supervised graduate theses, and (f) his place in Turkish psychology of religion studies and the history of the field. The results of the article highlight the following: (i) In his academic career, Daryal completed his undergraduate studies in philology at Istanbul University at the age of 28. He earned his doctorate at Marmara University at 57 and attained the titles of Associate Professor at 60 and Professor at 67 in the Department of Psychology of Religion at Marmara University's Faculty of Theology. He retired at 67 while serving as a faculty member and passed away from colon cancer at 86, having served a total of 33 years as an academic at Istanbul Higher Islamic Institute and Marmara University. (ii) His special areas of interest (n=9) included Islamic psychology, psychohistory, psychology of worship, mosque psychology and sociology, psychology of belief, architectural psychology, civilization thought, values psychology, and philosophy of history. (iii) In the historical context of Turkish psychology of religion, Daryal, as both a psychologist and a philologist, can be evaluated within the second period [1980-1999], which encompasses the understanding of original literature. (iv) Daryal produced a substantial number of scientific works (n=41), with the highest number of publications in non-peer-reviewed journals (n=16), followed by books (n=10), conference papers (n=5), and other works (n=5). (v) He taught a variety of courses (n=9) at the undergraduate and graduate levels, covering his area of expertise and related fields. (vi) Throughout his tenure as a faculty member, Daryal supervised a limited number of graduate theses, including four master's theses (n=4) and one doctoral thesis (n=1). His first and only doctoral student was identified as Ali Ulvi Mehmedoğlu.

Keywords

Psychology of religion • Biographical study
Ali Murat Daryal • History of science • Literature

Giriş

Dinin birey üzerindeki psikolojik etkilerini araştırma konusu yapan din psikolojisi, psikolojinin alt alanlarından biri olarak her geçen gün hızla gelişip popülerliğini artırmaktadır. Amerikan Psikoloji Derneği (APA) tarafından yayımlanan bir dizi kitabı da kapsayan alana ilişkin yayınlanan kitapların sayısına ilişkin yıllar içerisindeki niceliksel artış, din psikolojisinin canlılığının somut göstergelerinden biridir (Emmons, 1999; Hill & Hood, 1999; Koenig, 1998; Miller, 1999; Pargament, 1997; Richards & Bergin, 1997; Richards & Bergin, 2000; Shafranske, 1996). Bu bağlamda klinik, danışmanlık ve sağlık gibi psikolojinin daha uygulamalı alanları, din ile psikolojik işlevsellik arasındaki ilişkileri inceleme üzerine diğer alt alanlara göre daha fazla çalışma yapılmıştır. Bunu yanı sıra daha çok kuramsal temele dayalı olan psikolojinin diğer alt uzmanlık alanlarında da manevi ve dinsel etkilerin derinlemesine önemli olabileceğini fark ederek önemli çalışmalar yayımlanmıştır (örnek çalışmalar için bkz. Emmons & McCullough, 1999; Paloutzian & Kirkpatrick, 1995). Dolayısıyla, son dönemde din alanında gerçekleştirilen psikoloji araştırmalarının, dinsel yaşamın kendisi kadar geniş ve çeşitli içerikteki insan olgularını kapsadığı görülmektedir.

Modern psikolojinin erken dönemindeki teori, araştırma yöntemleri, istatistiksel araçlar ve tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan alt disiplinlerin bazıları, modern formlarında daha henüz düşünülmemişken din psikolojisinin öncü isimleri (Hall, 1904 & 1917; James, 1902; Starbuck, 1899; ayrıca bkz. Vande Kemp, 1992), psikolojik perspektiften bireyin dinsel yaşamını incelemişlerdir. Dolayısıyla, psikologların gelecekte karşılaşabilecekleri en büyük olası zorluk, geçmiş çalışmalardaki gibi dinsel inanç, deneyim ve davranışların psikolojik temellerini anlayarak, bu bilgiyi bireyin mutluluğu için uygulama sürecinde yaşanacak zorluklar olabilir.

Din psikolojisi tarihi dikkate alındığında, alanın ilk dönem öncülerinin ardından gelen sonraki dönem psikologların ilgisi, yaklaşık olarak 1920'lerin ortalarından 1960'ların ortalarına kadar azalmıştır. Bu azalmanın sebebi olarak çeşitli disiplinlerarası nedenler öne sürülmüştür (Paloutzian, 1996). Söz konusu bu nedenler arasında, fen bilimlerinin etkisinde kalarak pozitivizm eksenli bilimsel psikolojinin kurulması, üniversitenin akademik yapısı içerisinde psikoloji bölümlerinin felsefe bölümlerinden ayrılması ve psikologların, yasak olarak kabul edilen felsefi veya teolojik görülebilecek konulardan uzak durma eğilimleri gibi nedenler sayılabilir. Sözü edilen bu dönemde, herşeye rağmen büyük teorisyenler olarak adlandırılacak psikologlar, din olgusu üzerinde de

çeşitli yayımlar yapmışlardır (alandaki örnek çalışmalar için bkz. Freud, 1927; Jung, 1938; daha ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Wulff, 1997). Ancak bu türden yapılan ilk dönem çalışmalar, dinsel yaşamı da içeren insan doğası üzerine genel yaklaşımı kapsayan kuramsal teorilerdir. Dolayısıyla din psikolojisinin ilk dönemindeki bu türden kuramsal içerikli kurucu metinleri, dinsel yaşamın altında yatan süreçlere ilişkin zengin fikirler vermelerine rağmen bugün gelişen ve artan bir ilgiyle de devam eden saha çalışmaları niteliğindeki araştırmalara sınırlı sayılabilecek bir katkıda bulunmuşlardır.

Alan tarihinin gelişimsel süreci bağlamında din psikolojisi bilim dalının etkileyici bir şekilde gelişip bugünkü durumuna gelmesi ve olgunlaşması, birkaç faktörün bir araya gelmesiyle ilişkilidir. Bunlardan en dikkat çeken, bu alanın yeniden ortaya çıkmasının nesil etkisinden kaynaklanmasıdır. Bu bağlamda yapılan ilk çalışmalar ise bu konuya çaba harcayan alan kurucuları tarafından yapılmıştır (Wulff, 1998). Bu durum da, çalışma konularının bağlama sosyal uygunluğu olan ve psikolojiye daha geniş bakan yeni bir grup din psikoloğunun ortaya çıkmasına yol açmıştır. 1960'lı yılların toplumsal çalkantıları da, alanda çalışan din psikologlarının psikolojik eğilimlerini belirleyerek şiddet, saldırganlık, ön yargı ve cinsiyetçilik gibi gerçek hayata ilişkin araştırma konularını fark etmelerine neden olmuştur (Hester, 1998). İnsanlar arasında var olduğu sürece din, en önemli psiko-sosyal etki ve güçlerden biridir ve böyle olmaya da devam edecektir. Gordon Allport'un öncülüğünde, dindarlığın önemli ancak açık olmayan biçimde ırkçı önyargılarla ilişkili olduğunun saptanmasından (Allport, 1954; Allport & Ross, 1967) bu yana, alanın son zamanlarda dünya genelindeki popülaritesi giderek her geçen gün daha da artmaya başlamıştır.

Öte yandan din psikolojisi, 1960'lı yıllardan sonra psikolojinin geri kalanına yeni bilgi, veri ve profesyonel çalışma katkısı sağlayan öncü bir araştırma alanı olarak yeniden ortaya çıkmıştır. Bu durum, son dönemdeki ders kitapları ve akademik dergilerde yayımlanan makaleler, profesyonel toplantılardaki sunumlar, din psikolojisi dersleri, yeni alan dergilerinin kurulması, klinik ve sağlık konularındaki kitaplar ve psikolojinin ana akım teorileriyle etkileşen din psikolojisi araştırmalarındaki gelişmeler incelendiğinde açıkça görülmektedir. Bu eğilimler, *APA Bölüm 36-Din Psikolojisinin* 1976 yılında kurulmasının ardından dünya genelinde daha da görünür bir duruma gelmiştir.

Herhangi bir bilim dalının tarihsel gelişiminin en açık kanıtlarından biri, istatistiksel olarak o alanda yayımlanan kitapların sayısını ve sıklığını inceleyerek görülebilir. Özellikle ders kitapları, bir

alan üzerindeki çalışmaları yansıttıkları ve araştırmaları özetledikleri için veri sağlama amacına hizmet etmeleri nedeniyle önemli bir veri kaynağıdır. Bu bağlamda 1980'li yıllardan önce yeni yayımlanmış din psikolojisi kitapları yokken 1980'li yıllar boyunca bu durum hızla değişmiştir. Din psikolojisi ders kitapları, bu yıllarda sırasıyla Batson & Ventis (1982), Paloutzian (1983), Spilka ve diğerleri (1985) ile Brown (1987) tarafından yayımlanmış ve hemen arkasından Wulff'un (1991) kitabı basılmıştır. Dolayısıyla 1990'lı yıllar, Amerikan din psikolojisi tarihi açısından bu alandaki ders kitapları eğiliminin çoğalıp genişletildiği yıllar olmuştur. Daha sonraki süreçte ise 1980'li yıllarda yayımlanan bazı alan kitapları, ikinci baskılarıyla tekrardan 1990'lı yıllarda da yayımlanmıştır. Bu kapsamda Batson ve diğerleri (1993), Paloutzian (1996), Hood ve diğerleri (1996) ile Wulff (1997) gibi din psikologlarının kitapları da listeye eklenmiştir (ayrıca bkz. Beit-Hallahmi & Argyle, 1997; Pargament, 1997; Spilka & McIntosh, 1997). Bu eğilim, 2000'li yılların başında da devam etmiştir (bkz. Argyle, 2000; Loewenthal, 2000). Bu dönemdeki sözü edilen alan gelişmeleri kapsamında genel psikoloji ders kitaplarına ilk kez alanı betimleyen ayrı bir giriş bölümleri de eklenmiştir (bkz. Santrock & Paloutzian, 1997 & 2000). Alan tarihindeki bu ders kitaplarının gelişimi, din psikolojisinin dünya ölçeğinde tanıtılması ve öğretilmesindeki artışı da beslemiştir (Hester, 2002).

Din psikolojisi alan tarihi açısından sadece ders kitapları, elbetteki tek kriter olarak önemli katkılar sunamaz. Buna ek olarak alanda yapılan görgül araştırmaların kalitesi ve görünürlüğü de önemlidir. Son yirmibeş otuz yıl içindeki makale yayım trafiğine bakıldığında, din psikolojisi araştırmalarının giderek artan sıklıkta yüksek etki faktörüne sahip bilimsel dergilerde yayımlanmaya başladığı görülmektedir. Ayrıca *Journal for the Scientific Study of Religion* ve *Review of Religious Research* gibi zaten yayımda olan din psikolojisi dergilerine ek olarak, bu konuya adanmış yeni alan dergileri de kurulmuştur. Bunlardan biri de, 1990 yılında kurulan *The International Journal for the Psychology of Religion* isimli Amerika Birleşik Devletleri'nde yayımlanan alan dergisidir. Diğeri ise 1998 yılında kurulan *Mental Health, Religion, and Culture* adıyla Birleşik Krallık'ta yayımlanan dergidir. Ayrıca bu adı geçen alan dergilerinin sağladığı akademik işlevi tamamlamak için 1990 yılında *Research in the Social Scientific Study of Religion* isimli yıllık seri yayımlanmaya başlanmış ve yıllık olarak yayımlanan bu serinin ilk bölümü ise din ve sağlık konusunu ele almıştır (Gorsuch, 1988 & Chatters, 2000). Bunun yanı sıra önde gelen akademik psikoloji dergilerinin dinle ilişkili özel sayıları da yayımlanmıştır. Bu bağlamda *kişisel ve toplumsal refah üzerine dinin etkileri* (Paloutzian & Kirkpatrick, 1995), *kişilik psikolojisinde din* (Emmons &

McCullough, 1999), *din ve aile* (Parke, 2001), *din ve yetişkin gelişimi* (Sinnott, 2001) ile *anlam sistemi olarak din* (Silberman, 2005) gibi konular üzerine odaklanan *özel sayılar*, bunlara örnek gösterilebilir. Alan tarihindeki bu son çeyrek yüzyıldaki eğilimler, psikolojinin çeşitli alt dallarındaki bireysel araştırmacıların çalışmalarının çeşitli yönlerinde dinsel boyutları da kullanmaya başladıklarını ve en yüksek kalite ve etkiye sahip dergilerin bunu yayımlamak istediklerini açıkça ortaya koymuştur.

Din psikolojisi alan tarihinde yukarıdaki gelişmelerle sıkı bir şekilde ilişkili olarak, uygulamalı çalışmaların dinsel yönlerini içeren ve belirli bir konuya odaklı el kitapları olan uzmanlık alanındaki profesyonel ve lisansüstü düzeydeki akademik içerikli alan kitaplarının yayınlanmasındaki artışa da dikkat çekmek önemlidir. Örneğin; 1996 yılında *Amerikan Psikoloji Derneği* tarafından, klinik uygulamadaki dinsel konulara odaklanan kitap serisi olan *APA Monitor*'da dinsel konuları içeren bir baş makale yayımlanmıştır (Clay, 1996). Alandaki böylesi bir bilimsel girişim, ilerleyen süreçte *din ve klinik uygulama* (Shafranske, 1996), *danışma ve psikoterapi için spiritüel strateji* (Richards & Bergin, 1997), *dini çeşitlilik gösteren insanlarla psikoterapi* (Richards & Bergin, 2000), *maneviyat ve tedavi* (Miller, 1999) üzerine odaklanan kapsamlı el kitaplarını da ortaya çıkarmıştır. Aynı eğilim, psikiyatri (Bhugra, 1996; Boehnlein, 2000) ile rasyonel duygusal davranış terapisi ve psikodinamik yaklaşımlarını da kapsayan belirli teorik perspektiften yapılan çalışmalarda da görülmektedir (bkz. Malony & Spilka, 1991). Yeni bu bağlamda *dinsel deneyim* (Hood, 1995) ve *din değiştirme* (Malony & Southard, 1992; Rambo, 1993), *din ve mental sağlık* (Koenig, 1998) ve *fiziksel sağlık* (Koenig ve ark., 2001; Plante & Sherman, 2001), *bilişsel çalışmalar* (Andresen, 2001), *çocukların dinsel bilişsel gelişimi* (Rosengren ve ark., 2000), *duygu* (Corrigan ve ark., 2000) ve *örgütlerde maneviyat* (Giacalone & Jurkiewicz, 2002) konularında kapsamlı el kitapları ve monografiler ortaya çıkmıştır. Alan tarihi açısından bakıldığında bu etkileyici tematik materyal koleksiyonu, psikolojinin çeşitli alt alanlarında maneviyat ve dinsel konulara giderek artan ilginin bir belirtisi olarak değerlendirilebilir (Emmons & Paloutzian, 2003: 377-381). Batı'daki alan tarihine ilişkin bu ve benzeri bilimsel gelişmeler, özellikle 2000'li yıllardan bu yana giderek artış göstermiştir.

Yukarıda da görüldüğü gibi Batı'da ilk din psikolojisi kitabının yazılışından itibaren geçen yüz yılı aşkın bir dönemde, bu alanda hem geliştirilen alana ilişkin teoriler hem de akademik ürün çeşitliği bağlamında pek çok ilerleme kaydedilmiştir (bkz. Wulff, 2001-2002: 241-261). Türk din psikolojisinin alan tarihine bakıldığında ise 1950'lerden bugüne bilimsel bir disiplin olarak Türk akamedisinde ilgi

gören din psikolojisi sahasında özellikle 1980’li yıllardan başlayarak pek çok teorik ve ampirik çalışmaların yapıldığı saptanmıştır (Çapcıoğlu & Ayten, 2013: 9; son dönem güncel bir Türkçe literatür çalışması örneği için ayrıca bkz. Taşkın, 2023: 115-130).

Her bilim dalı gibi din psikolojisinin de ortaya çıktığı bir coğrafyanın yanı sıra kurucu aktörleri ve aktörlerin yaptığı ilk çalışmalar sonucunda ortaya çıkan kurucu metinleri vardır. Din psikolojisinin tarihsel gelişimi içerisinde bilimsel araştırma yapan ve akademik metin üreten alan aktörüne ‘din psikoloğu’ denir. Din psikoloğu Ok’un (2006) yaklaşımına göre, din psikolojisi aktivite sistemi bağlamında bu alanda akademik aktiviteler gerçekleştiren bir özne vardır ve bu “din psikoloğu” olarak belirlenmiştir. Bu öznenin üzerinde çalıştığı bir nesne vardır ve bu da bireyin dinsel davranışlarıdır ya da anlam-yapma eylemidir. Bir alan öznesi olarak din psikoloğu, bu nesne üzerinde çeşitli bilimsel paradigmlar ve metodolojiler kullanarak bilimsel işlemler yapar. Bir çalışmanın din psikologları tarafından başarılı bir sonuca ulaştırılabilmesi için onların takip etmeleri gereken ortak bir alan metodolojisi vardır. Bu arada din psikoloğu, bulgular oluşturmayı içeren bilimsel aktivitelerini genellikle tek başına yapmaz. Diğer yakın disiplinlerde çalışan meslektaşları da zaman zaman onun çalışmalarına bilimsel katkılarda bulunabilir. Sonuçta din psikoloğu, bireylerin anlam-yapma davranışları üzerine açıklayıcı, yordayıcı veya betimleyici bulgular sağlamaya çalışır.

Ayrıca din psikolojisi aktivite sisteminin üzerinde yer aldığı belirli bağlamlar veya ortamlar bulunur. Bunlar da küçükten büyüğe sıralandığında bir kurum olarak üniversitelerin ilahiyat fakülteleri, bir politik birim olarak Türkiye ve uluslararasılığı temsil eden diğer uluslar olarak belirlenebilir. Son olarak eklenmesi gereken bir başka faktör de din psikolojisinin geçirdiği tarihsel süreçtir. Dolayısıyla alan tarihi kapsamında din psikolojisi aktivitesi, sözü edilen bu etkileşimdeki bütünün kendisi olarak düşünülmelidir (Ok, 2006: 441-442).

Bu makalenin amacı, din psikolojisi bilim dalında Türkiye’deki bir ilahiyat fakültesinde öğretim üyesi olarak çalışan ilk akademisyenlerden birisi olan Prof. Dr. Ali Murat Daryal üzerine biyografik bir çalışma yaparak Türk din psikolojisi tarihi ve literatürüne biyo-bibliyografik bir katkı sağlamaktır. Bilim tarihi çalışmaları bağlamında hangi bilim dalı olursa olsun alan aktörlerinin akademik yaşam ve ürünlerine dayalı yapılan biyo-bibliyografik araştırmalar, ilgili bilim dalının alan tarihinde yadsınamaz bir öneme ve değere sahiptir. Ancak ne yazık ki, genelde Türk teoloji veya din bilimleri çalışmalarına, özelde ise Türk din

psikolojisi araştırmalarına bakıldığında, biyo-bibliyografik çalışma geleneğinin henüz yeterli düzeyde oluşmadığı görülmektedir. Bu bağlamda özellikle son dönemde çeşitli üniversitelerin ilahiyat fakültelerinden emekli olan akademisyen öğretim üyeleri üzerine yapılan biyografik çalışmaların yetersizliği dikkati çekmektedir (örnek çalışmalar için bkz. Durmuş, 2003: 145-168; Alkan, 2010: 9-19). şu ana kadarki din bilimleri özelinde Türk din psikolojisi tarihi ve literatüründe yapılan biyografik çalışmalar ise din psikoloğu Prof. Dr. Mustafa Koç'un çalışmalarıyla sınırlı kalmıştır (bkz. Koç, 2010: 187-210; Koç, 2011a: 227-246; Koç, 2011b: 265-285; Koç, 2012: 327-340; Koç, 2015: 301-330; Koç, 2018a: 213-259; Koç, 2018b: 65-126; Koç, 2020: 13-74; Koç, 2021a: 161-221; Koç, 2021b: 155-209; Koç, 2022a: 169-231; Koç, 2022b: 165-233; Koç, 2023: 131-191).

Kullanılan yöntem bilim kapsamında nitel metodoloji üzerine kurgulanan bu araştırmada, nitel araştırma tekniği olarak “biyografik araştırma” temeline dayalı ‘biyografik anlatı görüşmesi’ kullanılmıştır (Roberts, 2002; Rosenthal, 2004). Biyografik araştırmalar, özellikle davranış bilimlerinde kullanılan ve öznelere deneyimlerini ve üretimlerini merkeze alarak bu deneyimlerin psiko-sosyo-antropolojik boyutları arasında dönemselle bağlantı kuran nitel veri toplama ve değerlendirme yöntemlerini kapsamaktadır (Güvercin, 2015: 172-173). Dolayısıyla bu çalışmayla, Türk din psikolojisi tarihinde önemli bir yer alan Ali Murat Daryal'ın öncelikle kişisel akademik üretiminin yanı sıra alan uzmanlarının (n=24) ve alan dışı (n=1) olarak eşinin görüşlerine dayalı anlatıların (n=25) sosyo-kültürel ve akademik örüntüleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda, akademik deneyimlerinin ve üretimlerinin bilimsel içerikli dönemselle açıdan kültürel ve sosyal anlamlarına ‘yarı-saydam pencere’ açıp Türk din psikolojisi tarihindeki bağlamsal yerine ilişkin betimsel analizlerin yapılması hedeflenmiştir.

Bu çalışmada, nitel veri toplama teknikleri olarak da (i) “yapılandırılmış görüşme” tekniği kullanılarak akademisyen din psikoloğu kimliğiyle Türkiye’deki çeşitli üniversitelerde halen din psikolojisi bilim dalındaki alan içi (n=24) alışan ve/veya emekli olan uzmanlar ile alan dışından (n=1) eşiyle röportaj yapılmıştır (n=25). (ii) Bunun yanı sıra “belgesel tarama” tekniği kullanılarak da Daryal’a ait her türlü akademik ürün çeşitleri ve kişisel arşivi toplanıp bu araştırmaya özgü bir yaklaşımla sınıflandırılarak listelenmiştir (Karasar, 2016: 210-220, 229-231). Ayrıca Daryal üzerine yapılan Türkçe biyografik araştırmalara bakıldığında, eşi Yıldız Daryal (2018) tarafından bir kitap çalışması yapıldığı saptanmıştır (Daryal, 2018). Bu makaledeki Daryal’a ilişkin biyografik veri kullanımında, araştırmacının kişisel arşiv taraması

çalışmasının yanı sıra adı geçen bu kitap çalışması da kullanılmıştır (Daryal, 2018). Bu bağlamda söz konusu kaynağa atıf yapılarak Daryal'ın çeşitli konulardaki görüşleri tırnak (“...”) içerisinde gösterilmiştir. Bunun yanı sıra Daryal'a ilişkin bazı arşiv bilgilerini toplamak ve diğer kaynaklardan erişilen bilgileri doğrulamak için eşi Yıldız Daryal hanımefendiyle de çalışma süresi boyunca görüşülmüştür (2023).

Makalenin sınırlılıkları bağlamında ise bu araştırma, kronolojik olarak Daryal'ın doğum yılı (1931) ile ölüm yılı (2017) arasındaki zaman dilimiyle sınırlandırılmıştır. Ayrıca yine bu araştırmadaki katılımcı (n=25) görüşlerine yer veren röportajlar ise yüz yüze, yazılı olarak ve/veya on-line görüşmeye dayalı ses kaydının çözümlenmesi biçiminde yapılmıştır. Bu çalışmanın konusuna ilişkin görüş bildiren alan içi (n=24) katılımcılar, Türkiye'nin çeşitli üniversitelerindeki din psikolojisi bilim dallarında aktif olarak çalışan ve/veya bu bilim dallarından emekli olan akademisyen din psikologlarıdır. Bu çalışmada, eşi Yıldız Daryal dışında alan dışı (n=1) hiçbir katılımcı bulunmamaktadır. Röportaj sürecinde bazı katılımcıların bazı sorulara bilgi yetersizliği sebebiyle cevap vermedikleri görülmüştür. Bu sebeple ilgili katılımcıların bu durumları dikkate alınmadığı için araştırmanın bulgular bölümünde yer verilmemiştir. Bunun yanı sıra din psikolojisi araştırmaları etik kuralları gereğince katılımcı görüşlerine yer verilirken öncelikle katılımcı bilgileri, 'cinsiyet/yaş=[C/Y]' şeklinde kodlanarak verilmiştir.

a. Akademik Hayatı

03. 08. 1931 tarihinde İstanbul'da doğan Daryal, çocukluğunu da İstanbul'da yaşamıştır. Daryal'ın babası, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde subay olarak çalışmıştır. Daha sonra Anadolu'ya gelerek Kurtuluş savaşına katılmıştır. Babasının Türk ordusunda süvari subayı olması sebebiyle ilköğrenimine İstanbul'da başlayan Daryal, babasının görevi sebebiyle ilk ve orta öğrenimine Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde devam etmiştir. Asker babasının görev yaptığı Ağrı'da ilkokulu bitiren Daryal, ortaokulu ise Gaziantep'te okumuştur. Daha sonra İstanbul'a gelerek liseyi de İstanbul'daki Taksim Erkek Lisesinde fen bölümünü okuyarak 1950 yılında bitiren Daryal, yükseköğrenim sürecinde ise filoloji ve psikoloji olmak üzere iki lisans programı bitirmiştir. Bunlardan ilk olarak filoloji lisans eğitimi için girdiği İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap-Fars Filolojisinden 1959 yılında mezun olmuştur.

Filoloji lisans eğitimi sonrasında Daryal, hem Şarkiyat Enstitüsü hem de İslam Araştırmaları Enstitüsü tarafından asistanlık teklifi almıştır. Bu iki enstitüden gelen tekliflerden İslam Araştırmaları

Enstitüsünün teklifini kabul eden Daryal, kadro beklemek üzere bu enstitüde kadro dışı asistanlığa başlamıştır. Bu süreçte, Prof. Dr. Ahmet Ateş ile birlikte Anadolu kütüphanelerindeki el yazmaları üzerine çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar sonucunda, o güne kadar hiç literatüre sokulmayan el yazma eserler bulunmuştur. Daha sonra Prof. Dr. Ahmet Ateş, bu yeni bulunan el yazma eserler üzerine yazdığı makalesini *Şarkiyat Mecmuası*nda yayımlayarak bilim dünyasına duyurmuştur. Yine bu yıllarda Prof. Dr. Fuat Sezgin'in İslam bilim tarihine ilişkin yazdığı 13 ciltlik *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS) adlı eserinin ortaya çıkması sürecinde Daryal, Fuat Sezgin'e de asistanlık yapmıştır. Nitekim Almanca olarak basılan bu eserin önsözünde Sezgin, ismini vererek Daryal'a bu emeklerinden dolayı teşekkür etmiştir. Bu eserin daha sonra yapılan Arapça tercümesinde de Daryal'a yapılan bu atıf yer almıştır.

İslam Araştırmaları Enstitüsünde çalıştığı dönemde beklediği kadronun gecikmesi üzerine enstitüdeki geçici görevinden ayrılan Daryal, 1961-1963 yılları arasında asteğmen olarak askerliğini yapmış ve dönüşünde de Milli Eğitim Bakanlığına bağlı orta dereceli okullarda sözleşmeli din bilgisi öğretmenliğine başlamıştır. Bu dönemde, içinde bulunduğu ekonomik sorunlarını aşabilmek için gündüz okulda öğretmenlik yaparken geceleri de İstanbul'da taksi şoförlüğü yapmıştır. 1963-1965 yılları arasında sözleşmeli din bilgisi öğretmenliği yapan Daryal, İstanbul Üniversitesinden hocası olan Prof. Dr. Nihat M. Çetin'in teklifiyle-o dönemdeki ismiyle-İstanbul Yüksek İslam Enstitüsünde 1965 yılında filoloji formasyonu dikkate alınarak İran Dili ve Edebiyatı derslerini vermek üzere öğretim görevlisi kadrosunda göreve başlamıştır. Adı geçen bu enstitüde, aynı zamanda Farsça ve Osmanlıca dersleri veren Daryal, felsefeye olan merakı sebebiyle bu süreçte fırsat buldukça İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümündeki derslere de misafir öğrenci olarak katılmıştır.

İstanbul Yüksek İslam Enstitüsündeki görevine başladıktan sonra psikolojiye olan merakı sebebiyle tekrar ikinci lisans eğitimi için 1971 yılında girdiği İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümünden ise 1978 yılında mezun olan Daryal, aynı zamanda yardımcı sertifika olarak da felsefe ve sosyoloji sertifikaları almıştır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü mezuniyeti sebebiyle psikolog unvanı da alan Daryal, o dönemde Milli Eğitim Bakanlığı Din Eğitimi Genel Müdürlüğüne resmi müracaatta bulunarak enstitüde psikoloji derslerine girebileceği şekilde kararnamesinin yeniden düzenlenmesini istemiştir. İsteddiği şekilde düzenlenen kararnamesi geldikten sonra bu enstitüde din psikolojisi dersleri de

vermeye başlamıştır. İstanbul Yüksek İslam Enstitüsünün 20 Temmuz 1982 tarihinde Marmara Üniversitesine bağlı İlahiyat Fakültesine dönüştürülmesi sebebiyle Daryal, adı geçen bu fakültede, emekli olduğu 1998 yılına kadar lisans ve lisansüstü düzeyde din psikolojisi alan derslerine girmeye devam etmiştir.

Aynı zamanda bir psikolog olan Daryal, tarih psikolojisine olan özel ilgisi sebebiyle Marmara Üniversitesinde din psikolojisi alanında yapmış olduğu *İslam'ın doğuş ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tablivi* isimli doktora tez çalışmasıyla 1988 yılında din psikolojisi bilim dalında doktor unvanını almıştır. Daha sonra *Kurban kesmenin psikolojik temelleri* isimli çalışmasıyla da Daryal, yine aynı ana bilim dalında 1991 yılında Doçent unvanını almıştır. Daha önce ilk baskısı yapılan bu doçentlik çalışmasını genişleterek 1994 yılında ikinci baskı olarak tekrardan yayımlayan Daryal, doçent olmadan önce ve doçent olduktan sonra hakemsiz ve hakemli çeşitli akademik dergilerde yayımlanan makalelerini *Dini hayatın psiko-sosyal temelleri* adlı bir kitapta toplayıp 1994 yılında bu eserini de yayımlamıştır (Mehmedoğlu, 2023).

Daryal'ın baba figürüne bakılacak olursa, baba tarafından Azerbaycan Karabağlı bir ailenin çocuğudur. Karabağlı Uzun Ali soyundan gelen babası Feridun Daryal, orduda süvari üsteğmen rütbesindeyken çok iyi bir at binicisi ve silah kullanıcısı olarak bilinmektedir. Bunun yanı sıra anne figürüne bakıldığında ise Daryal'ın annesi Rabia Atamulu, beş Osmanlı padişahına vezirlik yaparak 'vezirlerin şeyhi' olarak tarihe adını yazdırmış olan Namık Paşa'nın oğullarından Hacı Ali beyin beş kızından yaşça üçüncüsüdür. Hacı Ali Bey de Çırağan Sarayında seryaver rütbesindeyken tahttan indirilen son padişah Sultan Abdülaziz'in öldürülmesinden sonra Mithat Paşa ve diğerleriyle beraber Taife sürülmüş, sürgündekilerin bir kısmı idam edilirken Hacı Ali Bey kurtularak Medine'de yaşamaya başlamıştır. Rabia Atamulu da, Medine'de yaşayan bu Türk ailenin kızıdır. Hacı Ali Bey ile anneanne Hacı Zehra Hanım Medine'de tanışıp evlenmişlerdir. Daryal'ın annesi Rabia Hanım ise Medine doğumlu olup 9-10 yaşlarında aileyle birlikte İstanbul'a gelmişlerdir. Baba Hacı Ali Bey ise hürriyet ilan edildikten sonra affa uğramış ve daha sonra İstanbul'a dönebilmiştir. Daryal'ın annesinin babası yani dedesi olan Hacı Ali Bey, Osmanlı hanedanından Namık Paşa'nın yedi çocuğundan birisidir ve tek sürgüne giden oğludur. Daryal'ın çocukluğu, bu Hacı Ali dedesinin İstanbul'a döndükten sonra Ayaspaşa'daki yaptırdığı özel konakta geçmiştir.

Azerbaycan'dan gelen Daryal'ın asker babası Feridun Daryal ile Paşa dedesinin torunu olan annesi Rabia Atamulu, İstanbul'da tanışıp

evlendikten sonra Ayaspaşa'daki konakta hep beraber oturmuşlardır. Daryal ve kız kardeşi, bu konakta doğmuştur. Asker olan babasının çoğu yerdeki görevine yalnız gitmesi sebebiyle Daryal, bu konakta anne ve kız kardeşiyle uzunca bir süre birlikte yaşamıştır. Doğup büyüdüğü bu konağı çok seven Daryal'ın çocukluk hatıralarının büyük bir kısmı burasıyla ilgili olduğu için eşi Yıldız Hanıma, bu çocukluk hatıralarını sık sık anlatmıştır.

Daryal'ın anne ve babası arasında çok büyük uyumsuzluk ve şiddetli geçimsizlik olması sebebiyle Feridun Bey tam bir aile babası olamamıştır. Çocuklarıyla ve eviyle pek ilgisi olmadığı için sonunda Daryal'ın annesi ve babası boşanmışlardır. Boşanma sonrası babasının konaktan ayrıldığı dönemde Daryal, üniversite öğrencisidir. Dolayısıyla Daryal, ikinci eşi olan Yıldız Hanıma, o yaşında bile anne ve babasının ayrılmasından çok etkilendiğini ifade etmiştir.

Daryal, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap-Fars Filolojisi Bölümüne yazılmış fakat annesi ve babası, Daryal'ın doktor veya mühendis olmasını arzu ettikleri için bu bölümü okumasını hiç onaylamamışlardır. Çünkü o tarihlerde bu bölüm mezunları hiçbir iş bulamamaktadır. Babası sık sık "...ulan oğlum arkadaşlar oğlun ne iş yapıyor derlerse ben cenaze imamı mı oldu diyeceğim..." diye Daryal'a sitem etmiştir. Annesi ve babasının hiç sahip çıkmaması sebebiyle fakülteyi ekonomik zorluklarla bitirebilmiştir. Bu dönemdeki ekonomik zorluklarını, eşi Yıldız Hanıma, "...pantolonumun dizlerinden kumaş eridiği için diz kapaklarım görünmesin diye kız arkadaşlarımın yanında otururken ellerimle diz kapaklarımı kapatırdım..." şeklinde betimlemiştir. Bu sebeptendir ki hayatının sonuna kadar eski-püskü giyinmeyi peksevmiş ve bunu hiçbir zaman statü problemi yapmamıştır. Eşi Yıldız Hanıma göre Daryal, çok kalender meşrep bir kişiliğe sahip olduğu için ne olursa giymiş, ne olursa yemiş ve nerede olursa yatıp uyumuştur. Karşılaştığı her olumsuz durumda bile kendisini mutlu ve memnun edebilecek bir durum ortaya koyabilmiştir.

Daryal'ın anne ve babasının ilgisizliği, onun varlık içinde sefalet çekmesine sebep olmuştur. Bu sebeple iç güveysi olarak yaptığı ilk evliliğinde birinci eşi tarafından olmadık hakaretlere uğramış ve olmadık çileler çekmiştir. Bu evliliği ancak dokuz yıl devam edebilmiştir. Gönenli Mehmet efendinin aracılığıyla yapmış olduğu 9 yıl süren bu ilk evliliğinden ayrıldıktan sonra Ayaspaşa'daki konağın çatı katında tek başına yaşamaya başlamıştır. Konağın bu çatı katında soğukta ve ayazda kalmış ama vazifesini hiçbir zaman aksatmamış olan Daryal'a ne annesi ne de kız kardeşi hiç sahip çıkmamışlardır. O tek başına hayatını

sürdürmeye devam etmiştir. Fındıklı Ortaokulunda sözleşmeli din dersi öğretmenliği yaparken geceleri taksi şoförlüğü yapmış ama yaşama ilişkin ümidini hiç kaybetmemiş ve hiç pes etmemiştir. Bu ekonomik sorunları, İstanbul Yüksek İslam Enstitüsünde çalışmaya başlayınca kadar devam etmiştir. İlk evliliğini bitirdikten sonra dokuz yıl tekrar bekâr hayatı sürdüren Daryal, 13 Eylül 1984 tarihinde ikinci evliliğini matematik öğretmeni olan Yıldız hanımla yapmıştır. Daryal'ın ikinci eşi Yıldız hanıma göre '...ele avuca sığmaz ve coşkun mizaçlı olması sebebiyle alışılmışın dışında davranışlar sergilemiştir.'

Yalnız kalmayı çok seven Daryal, hiç sıkılmadan kâğıtları ve daktilosuyla baş başa kalmaktan çok hoşlanmıştır. Çoğu zaman kendi kendine dertlenip Allah ve peygamber aşkından hüngür hüngür ağlamıştır. Bu durum üzerine eşi Yıldız Hanım, "Ali Bey ne oldu" diye sorduğunda ise "yok bir şey" diye geçiştirmiştir. Yıldız hanım, bu türden duygu durumlarına hayatları boyunca çok şahit olduğunu, özellikle de hayatının son döneminde bu manevi-duygusal durumlarının daha da arttığının altını çizmiştir (Daryal, 2023a; ayrıca bkz. Mehmedoğlu, 2018: 186-188; Uyar, 2018: 189-194; Bilgin, 2018: 196-198; Yüksel, 2018: 203-204; Abalı, 2018: 205; Ertürk, 2018: 208-218; Ağıl, 2018: 219; Alhanlıoğlu, 2018: 220-222; Birol, 2018: 223-224; Aren, 2018: 225-228; Aygün & Aygün, 2018: 229-230; Parlıtı, 2018: 231-232).

Daryal, eşi Yıldız hanımla birlikte uzun bir süre paşa dedesinden kalma bir odalı konağın çatı katında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Kocaman daktilosunu oradan oraya taşıyan Daryal'ın bu çatı katında kendisine ait sabit bir çalışma alanı hiç olmamıştır. Zaten imkânsızlıklar sebebiyle masa başında çalışma alışkanlığı da oluşmamıştır. Kanepeye oturup daktilosunu dizlerinin üstüne koyup öyle çalışmıştır. Daktiloda çalışırken bütün etrafı müsvedde kâğıt artıklarıyla dolan Daryal'ın bütün hayatı, bu yazdığı kâğıtlar olduğu için küçük bir kâğıt parçasını bile atmaya kıyamamıştır. Eşi Yıldız hanıma, "bunlar benim için çok değerli" deyip müsvedde kâğıtları saklamıştır. Çok dağınık çalıştığı için bazen müsveddeler arasından aradığını bulmak için çok emek harcamıştır. Herhangi bir kâğıdını eşinin atacağından korkan Daryal, bir cümle için bazen daktilo başında sayfalarca müsvedde yazmıştır. Aileden gelen bir biriktirme alışkanlığı oluşan Daryal'ın konaktaki bütün odalar ve depolar, yıllar boyu toplanan fakat kullanılmayan eşyalarla dolmuştur.

Anne ve babasından doğru dürüst bir ilgi ve alaka göremediği için Daryal, eşi Yıldız hanımla iletişimlerinde anne ve baba kelimelerini hiç kullanmamıştır. Anne veya babasından söz etmesi gerektiğinde ise 'hanımın kayınvalidesi veya kayınpederi' demeyi tercih etmiştir. Bu

tutumlarına rağmen ölümlerine kadar Daryal, anne ve babasına olan evlatlık görevlerini hiç aksatmamıştır. Babası Feridun Bey, Gümüşsuyu Askeri Hastanesinde uzun süre yataklı hasta olarak tedavi görmüştür. Hastanede yattığı süreçte her gün hastaneye babasını ziyarete gidip ihtiyaçlarını karşılamıştır. Hastanede kaldığı bir gün, babasına karşı sevgi beslemediğini aynı odada yatan hasta arkadaşına belirterek "Feridun Beyi sevmem hayattayken bunu bilsin" diye söyleyen Daryal, her konuda çok dürüst davranmış ve riyakârlığı hiç sevmemiştir. Eşi Yıldız Hanım, "...aman Ali Bey, babana bunu neden söyledin, hiç olmasa sussaydın" demesine karşılık olarak "...yok söyledim çünkü hayatta iken onu sevmediğimi bilsin" diyerek karşılık vermiştir.

Öte yandan 1998 yılında yaş sınırlamasından dolayı emekliye ayrılan Daryal, emekli ikramiyesini ve tüm maddi birikimini, o dönemde İslamcı sermaye olarak ortaya çıkan bazı katılım şirketlerine yatırmıştır. Daryal, "...ben bu parayı Allah için verdim, bir şey beklemiyorum" diyerek Müslümanların güçlenmesini istemiştir. Ne yazık ki holding diye ortaya çıkan bu şirketler, o dönemdeki Müslümanları hayal kırıklığına uğrattıkları gibi Daryal da tüm yatırdığı parasını kaybetmiştir. Dolayısıyla tüm birikimini böylece kaybetmiş olan Daryal, eşi Yıldız Hanımla birlikte uzun yıllar konağın o küçük çatı katında yaşamak zorunda kalmışlardır. Ancak 2008 yılında eşi Yıldız Hanımın da emekliye ayrılmasıyla birlikte biraz da borçlanarak Kozyatağındaki bir apartmandan bir daire satın alabilmişlerdir. İşte o zaman, ayrı ve rahat çalışacağı bir odaya kavuşan Daryal, ömrünün son sekiz yılını geçirdiği bu evini çok sevmiş ve burada kendine ait bir çalışma odası olduğu için çok mutlu olmuştur.

2014 yılında yakalandığı kolon kanseri hastalığına rağmen bilimsel çalışmalarına hiç ara vermeden devam eden Daryal, gece gündüz aynı tempoda çalışmıştır. Ölümünden önce üzerinde çalıştığı ve baskıya verdiği *İslam'ın değerleri üzerinde yapılan tahribat* isimli kitabının çıkıp çıkmadığını her gün yayımcı olan M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınlarının müdürüne telefonla sormuştur. Ancak ne yazık ki öldüğü günün sabahı bu kitabının basıldığı haberi gelmiştir. Fakat bu kitabının basıldığını görmeyi çok arzu ettiği halde görememiştir.

Kişilik özelliklerine bakıldığında ise Daryal'ın, dostlarına dört elle sarılan vefalı bir dost profili çizdiği görülmektedir. Bu yüzden dost bildiği pek çok arkadaşından çoğu kez cefa ve zarar da görmüştür. Bunları ömrünün sonuna kadar hiç unutmamış ve belirtip her fırsatta eşi Yıldız hanıma anlatmıştır. Hayatının gayesi hep başkalarına yardım etmek olan Daryal'ın bu yardımseverliğini çevresi de bildiği için kimin

ne ihtiyacı olursa bir şekilde gelip onu bulmuştur. İhtiyaç taleplerini elinden geldiği kadar gidermeye çalışan Daryal, kendi imkânları el vermediği zamanlarda da arkadaşlarından, dost ve tanıdıklarından yardım istemiştir. Özellikle öğrencilerine burs bulma işi, onun en önemli amaçlarından biri haline gelmiştir. Bursları toplayıp denkleştirmek için her yıl epey çaba harcamıştır. Herkese hitabı çok ince ve saygılı olan Daryal, yaşı ne olursa olsun tanıdık tanımadık bayanlara “ablacığım”, erkeklere ise "ağabeyciğim" diye hitap ederek kimseye ismiyle seslenmemiştir (ayrıca krş. Sezen, 2018: 34-38; Akyüz, 2018: 39-43; Serin, 2018: 44-45; Uraler, 2018: 46-48; Olguner, 2018: 49-53; Betül, 2018: 54-58; Yüksel, 2018: 59-64; Doğan, 2018: 65-91; Gülseren, 2018: 92-132; Tekin, 2018: 135-138; Erbaş, 2018: 139-142; Güner, 2018: 143; Uğurcan, 2018: 144-154; Kınık, 2018: 162-179; Mehmedoğlu, 2018: 180-185; Gemuhluoğlu, 2008: 28-29). Eşi Yıldız hanımla otuz iki yıllık evlilik hayatlarında bir kez bile eşine adıyla hitap etmemiştir. Kendince eşine değişik hitap şekilleri oluşturmuş ve böyle seslenmiştir. Eşi Yıldız hanıma devamlı hitap şekillerinden biri de “hanımcığım” biçiminde olmuştur (Daryal, 2023a; Daryal, 2018: 9-33).

Marmara Üniversitesinde uzmanlık alanı olan din psikolojisi ana bilim dalında 1998 yılında *Psiko-sosyal açıdan medeniyetler ve mesajları* adlı takdim çalışmasıyla profesör unvanını alan Daryal, çeşitli sempozyum, seminer, konferans ve panellerde uzmanlık alanıyla ilgili olarak tebliğci müzakereci ve konuşmacı olarak yer almıştır. Ayrıca 1991-1998 yılları arasında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümünde Din Psikolojisi Ana Bilim Dalı başkanlığı yapan Daryal, evli olup yabancı dil olarak Arapça, Farsça ve Fransızca bilmektedir (Mehmedoğlu, 2023; İyilik Evi, 2022).

Din psikolojisi bilim dalında profesör unvanını aldığı 1998 yılında, aynı zamanda yaş sınırlaması sebebiyle emekli olan Daryal, emeklilik sonrası bir süre daha Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde sözleşmeli olarak uzmanlık alanıyla ilgili lisansüstü dersler vermeye devam etmiştir. 2014 yılının mayıs ayında yakalandığı kolon kanseri tedavisi gören Daryal, 86 yaşında (16 Mart 2017) İstanbul'daki evinde ölmüştür. Üsküdar Şakirin Camisinden ikindi namazından sonra kılınan cenaze namazının ardından kaldırılarak Karacaahmet Mezarlığında toprağa verilmiştir (görsel için ayrıca bkz. Ek-1).

b. Özel İlgi Alanları

Daryal'ın akademik çalışmalarındaki özel ilgi alanları (i) İslami psikoloji, (ii) psiko-tarih, (iii) ibadet psikolojisi, (iv) cami psikolojisi ve sosyolojisi, (v) inanç psikolojisi, (vi) mimari psikoloji, (vii) medeniyet

düşüncesi, (viii) değerler psikolojisi ve (ix) tarih felsefesi' gibi konulardır. Bu konularda yayımlanmış dikkate değer sayıda akademik ürünleri bulunmaktadır.

c. Türk Din Psikolojisi Tarihindeki Bağlamsal Konumu

Amerika Birleşik Devletleri'nde 1900'lü yılların başlarında ortaya çıkan din psikolojisinin Batı ve Türkiye'deki tarihsel gelişimine ilişkin bir karşılaştırma yapıldığında, Türkiye'deki din psikolojisi kapsamında alan formasyonundaki ilk çalışmalar, Amerika'daki çalışmalardan ancak 50 yıl sonra yani 1950'li yılların başlarından itibaren yapılmaya başlamıştır. Alana ilişkin yapılan bu ilk çalışmalarda, öğrencilerin alanı tanımaya katkıda bulunmaya yönelik olarak öncelikle din psikolojisinin tanımı, konusu ve yöntemleri gibi temel konular ele alınmıştır. Bunun yanı sıra psikanaliz ve din ilişkisi bağlamında Freud ve Jung'un din üzerine görüşleri ve özellikle de Freud'un dine olumsuz bakışına yöneltilen eleştirileri yer almıştır (bkz. Egemen, 1952; Armaner, 1980).

Türkiye'deki din psikolojisi çalışmalarının tarihsel gelişim sürecine şimdi ve buradan (2024) bakıldığında ise bu bilim dalıyla ilgili yapılan çalışmaların ortalama 70 yılı aşkın bir geçmişe dayandığını görmek mümkündür. Din psikoloğu Koç (2012/2015) tarafından yapılan öznel bir alan tarihi sınıflandırmasında, Türk din psikolojisi çalışmalarının kronolojik gelişim süreci, “(i)-İlk dönem [1949-1979]: Başlangıç – Din psikolojisinin tanınması; (ii)-İkinci dönem [1980-1999]: Orijinal literatürün anlaşılması; (iii)-Üçüncü dönem [2000-2013]: Literatüre yerel katkıların başlaması” şeklinde 3 döneme ayrılmıştır (şematik gösterim için ayrıca bkz. Koç, 2015: 295).

Yukarıdaki sınıflandırma dikkate alındığında, sözü edilen ikinci dönemdeki orijinal literatürün anlaşılması (1980-1999) aşamasında, din psikolojisi üzerine yapılan çalışmalarda nicel bir artış gözlemlenmiştir (örnek çalışmalar için bkz. Hökelekli, 1983; Yaparal, 1987). Bu dönemin başlarında, özellikle din psikologlarının ilk yetiştiği çekirdek kadro döneminde, Batı'da yapılan akademik çalışmaların anlaşılması odak noktası olmuştur (bkz. Yavuz, 1987). Dönemin ortalarından itibaren ise ilahiyat fakültelerinde açılan yüksek lisans ve doktora programlarıyla birlikte ikinci kuşak akademisyen din psikologları yetiştirilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda bu dönemde, alana ilişkin daha kapsamlı el kitapları yazılmıştır (Armaner, 1980; Pazarlı, 1982; Şentürk, 1997; Hökelekli, 1998). Bu evrede, alanda uzmanlaşmak üzere Batı'ya giden ikinci kuşak din psikologları tarafından Türkiye dışındaki yabancı örneklem üzerinde ampirik araştırmaların yapıldığı da gözlemlenmektedir (bkz. Köse, 1997).

Din psikoloğu Koç'un (2012/2015) yapmış olduğu sınıflandırmaya göre Daryal'ın çalışmalarına bakıldığında, kronolojik olarak Türk din psikolojisinin –yukarıda kısaca betimlenen- bu ikinci dönemdeki tarihsel gelişimi içerisinde yer aldığı görülmektedir. Bu kapsamda aynı zamanda psikoloji lisanslı bir din psikoloğu olarak Daryal'ın *İslâm'ın doğuş ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tahlili* isimli doktora çalışmasının (1988) yanı sıra *Kurban kesmenin psikolojik temelleri* adlı doçentlik çalışmasının (1991) yapıldığı görülmektedir.

Öte yandan yine alanın bu gelişimsel dönemi içerisinde Daryal, İslami İlimler Araştırma Vakfı tarafından 1995 yılında düzenlenen Mesken ve Mesken Mimarimiz Sempozyumunda *Mesken ve çevrenin psiko-sosyal tesirleri* adıyla bir tebliğ sunmuştur. Birincisi 12 Aralık 1994 tarihinde, ikincisi ise 2-3 Haziran 1995 tarihleri arasında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde İslami İlimler Araştırma Vakfı tarafından düzenlenen İslam'da Seferilik ve Hükümleri adlı bilimsel toplantılarda Daryal, *Seferiliğin psikolojik temelleri* adıyla bir tebliğ sunmuştur. 1997 yılında *Psiko-sosyal açıdan medeniyetler ve mesajları* adlı çalışmasını yayımlayan Daryal, yine aynı yıl içerisinde Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisinde *Maddenin varolma hakezi: Çevre kirlenmesi* adıyla bir makale yayımlamış ve bu makalenin Arapça tercümesini de *el Mecelle't-Tarihîyye* adlı dergide yayınlanmak üzere Tunus'a göndermiştir (Mehmedoğlu, 2023).

Din psikoloğu Daryal, en büyük arzusunu kendi ifadesiyle “en büyük arzum İslam prensiplerinin psikolojik tahlillerini yaparak İslam'ın istediği ve beklediği insan tipini tespit edip nesillere bu örnek insan tipini verebilmektir” şeklinde betimlemiştir. Yine kendi ifadesiyle Daryal çalışmalarını ‘(i) basılmamış, (ii) başlanmış fakat bitmemiş ve (iii) fıkirsal olgunluk ve hazırlık aşamasında olan’ çalışmalar şeklinde üç aşamada toplamıştır. Bu kapsamda, *Zekâtın psikolojik temelleri* ve *Mimari psikoloji* isimli çalışmalarını ise bitiremediği için bunlar yazılma aşamasında kalmıştır (Daryal, 2023b). Ayrıca 1994-1997 yılları arasındaki radyo konuşmalarını ise Daryal'ın ölümünden sonra eşi Yıldız Daryal, kitaplaştırarak *Gerçeğin peşinde-1-2-3* ismiyle üç ciltlik bir derleme eser şeklinde bastırmıştır (2023).

Yukarıda verilen tarihsel gelişim bilgileri ışığında, psikolog ve filolog olmasının yanında aynı zamanda bir din psikoloğu olarak Daryal'ın Türk din psikolojisi tarihindeki bağlamsal konumu, orijinal literatürün anlaşılmasını kapsayan ikinci dönem [1980-1999] içerisinde değerlendirilebilir. Dolayısıyla Türk din psikolojisinin akademik olarak alan tarihinde hiç ampirik saha araştırması yapmayıp tüm çalışmalarını

‘dini psikoloji’ genelinde ve ‘İslam psikolojisi’ özelinde teorik/kuramsal içerikli yapan Daryal’ın yine bu dönem içerisindeki master ve doktora programı kapsamında sınırlı sayıda da olsa Ali Ulvi Mehmedoğlu gibi akademisyen din psikologları yetiştirdiği görülmektedir. Daryal’ın akademik çalışmalarının içeriklerine bakıldığında ise –yukarıda da vurgulandığı gibi- din psikolojisinden daha çok dini psikoloji kapsamında doğrudan İslam teolojisi ve düşüncesine yaptığı vurgu nedeniyle çalışmaları, alan literatürü içerisinde psiko-tarih ve tarih felsefesi perspektifinden yapılmış dini psikoloji çalışmaları olarak değerlendirilebilir.

d. Akademik Çalışmaları / Eserleri

Makalenin bu bölümünde, akademiada filolog ve psikolog olarak 33 yıl filoloji ve din psikolojisi alanlarında akademik hizmeti olan Daryal’ın akademik ürünleri: ‘(i) tezleri, (ii) kitapları, (iii) makaleleri, (iv) bildirileri, (v) hakemsiz dergilerdeki yazıları, (vi) diğer çalışmaları (televizyon programları)’ şeklinde sınıflandırılarak aşağıda verilmiştir (bkz. Ek-3 & Ek-4).

d.a. Tezleri

1. (1959). *İbn’ül Enbari’nin Harise bin Hilliže’nin muallakası şerhi*– [Filoloji Lisans Tezi]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap-Fars Filolojisi. (Danışman: Prof. Dr. H. Ritter).
2. (1988). *İslam’ın doğuşu ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan bir analizi*– [Doktora Tezi]. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Danışman: Yrd. Doç. Dr. M. Süreyya Şahin).
3. (1991). *Kurban kesmenin psikolojik temelleri* – [Doçentlik tezi]. Ankara: Üniversitelerarası Kurul.
4. (1998). *Psiko-sosyal açıdan medeniyetler ve mesajları* – [Profesörlük takdim tezi]. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

d.b. Kitapları

1. (1980). *Kurban kesmenin psikolojik temelleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları. (Bu kitap, 2017 yılında *Kurban kesmenin psikolojik ve metafizik temelleri* ismiyle Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları tarafından 2. Baskı 507 sayfa olarak yayımlanmıştır.)
2. (1989). *İslâm’ın doğuş ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tablihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları. (Bu kitap, 2018 yılında aynı isimle Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları tarafından 2. Baskı 478 sayfa olarak yayımlanmıştır.)

3. (1994). *Dini hayatın psiko-sosyal temelleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları. (Bu kitap, 2021 yılında aynı isimle Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları tarafından 2. Baskı 336 sayfa olarak yayımlanmıştır.)
4. (1997). *Psiko-sosyal açıdan medeniyetler ve mesajlar*. İstanbul: Seyran Kitap. (Bu kitap, 2015 yılında aynı isimle Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları tarafından 2. Baskı 246 sayfa olarak yayımlanmıştır.)
5. (2016). *İslâm'ın "değer"leri ve yorumları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
6. (2020). *İslam'ın değerleri üzerinde yapılan tabirbat*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
7. (2021). *İnsan ve gerçek: Radyo sobbetleri*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat & Hülbe Yayınları.
8. (2023). *Gerçeğin peşinde-1: İnanç-İslam*. İstanbul: Post Yayınevi.
9. (2023). *Gerçeğin peşinde-2: Medeniyet-kültür*. İstanbul: Post Yayınevi
10. (2023). *Gerçeğin peşinde-3: Sanat-edebiyat*. İstanbul: Post Yayınevi.

d.c. Makaleleri

1. (1995-1997). Maddenin varolma hakkı: "Çevre kirlenmesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13-14-15, 131-142.

d.d. Bildirileri

1. (1995). Mesken ve çevrenin psiko-sosyal tesirleri. [içinde] *Mesken ve Mesken Mimarimiz* (ss. 61-67). İslami İlimler Araştırma Vakfı Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi. İstanbul: Ensar Neşriyat.
2. (1997). Seferiliğin psikolojik temelleri. [içinde] *Seferilik ve Hükümleri* (ss. 441-446). İslami İlimler Araştırma Vakfı Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi. İstanbul: Ensar Neşriyat.
3. (2000). Vahyin takip ettiği psikolojik süreç. [içinde] *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-I* (ss. 247-252). İslami İlimler Araştırma Vakfı Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi: 32. İstanbul: Ensar Neşriyat.
4. (2003). Gayba imanın psikolojik temelleri. [içinde] *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-V: İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-I* (ss. 241-259). İslami İlimler Araştırma Vakfı Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi: 39. İstanbul: Ensar Neşriyat.
5. (2009). Namazın psikolojik temelleri. [içinde] *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami* (ss. 123-144). İslami İlimler Araştırma Vakfı Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi. İstanbul: Ensar Neşriyat.

d.e. Hakemsiz Dergilerdeki Yazıları

1. (1969). Cami sosyolojisi ve psikolojisi üzerine bir deneme. *İslâm Medeniyeti*, 2 (23), 14-17.
2. (1969). Cami sosyolojisi ve psikolojisi üzerine bir deneme-II. *İslâm Medeniyeti*, 2 (24), 24-27.
3. (1969). İbadet sosyolojisi. *İslâm Medeniyeti*, 42-43.
4. (1969). Okul-cami. *İslâm Medeniyeti*, 2 (19), 18-19.
5. (1969). Te'lif eserler. *İslâm Medeniyeti*, 2 (20), 42-43.
6. (1970). Ramazan sosyolojisi ve psikolojisi üzerine bir deneme. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 9 (100-101), 287-299.
7. (1971). Uçak sanayimizin kutsallığı, *Fikre, San'ata Ruba Tobum*, 6 (65), 4-5.
8. (1971). Yabancı ilim adamlarına zaruri bir cevap. *Fikre, San'ata Ruba Tobum*, 6 (62), 5-9.
9. (1972). Anlaşılamayan İslamiyet. *Fikre, San'ata Ruba Tobum*, 6 (67), 12-14.
10. (1972). İbadet ve fayda. *İslâm Medeniyeti*, 3 (25), 29-31.
11. (1972). İbadetlerde dil-hareket münasebetleri. *Fikre, San'ata Ruba Tobum*, 6 (69), 9-11.
12. (1972). Kurban kesmemizin hikmetleri, *Fikre, San'ata Ruba Tobum*, 6 (66), 12-14.
13. (1973). Kurban kesmenin metafizik temelleri. *İslâm Medeniyeti*, 3 (27), 6-10.
14. (1975). İslam'daki çift taraflı mantık, *Diyanet Gazetesi*, 108, 7-15.
15. (1975). Niyet üzerine. *Diyanet Gazetesi*, 108, 8-10.
16. (1988). Zilletten izzete yolculuk, *Öğüt Dergisi*, 8-10.

d.f. Diğer Çalışmaları (Televizyon programları)

1. (2012). *Kurban*. Teke Tek / Zekeriya Beyaz-Muhammet N. Doğan-Ali M. Daryal. Habertürk TV. 26 Ekim 2012. (3 saat 8 dakika 52 saniye). <https://www.youtube.com>. (erişim tarihi: 14 Eylül 2023).
2. (2013). *Yulbaş*. Teke Tek /Zekeriya Beyaz-Ali M. Daryal-Murat Bardakçı. Habertürk TV. / 1 Ocak 2013. (3 saat 19 dakika 10 saniye). <https://www.youtube.com>. (erişim tarihi: 14 Eylül 2023).
3. (2013). *Karl Marx eleştirisi*. Habertürk TV. 23 Eylül 2013. (3 dakika 45 saniye). <https://www.youtube.com>. (erişim tarihi: 14 Eylül 2023).
4. (2013). *Kurban hakkında detaylı bilgilendirme*. Ülke TV. 23 Eylül 2013. (7 dakika 28 saniye). <https://www.youtube.com>. (erişim tarihi: 14 Eylül 2023).

5. (2014). *Kurban*. Dr. Suat Arusan / Bilgiden Bilince Programı. TRT Haber. 05 Ekim 2014. (49 dakika 04 saniye). <https://www.youtube.com>. (erişim tarihi: 14 Eylül 2023).

e. Lisans ve Lisansüstü Dersleri

Makalenin bu bölümünde ise din psikolojisi alanında öğretim üyesi olan Daryal'ın 1978-1998 yılları arasında filolog ve psikolog akademik kimlikleriyle lisans ve lisansüstü düzeyde verdiği derslere yer verilmiştir. Arşiv bilgisi yetersizliği sebebiyle yıllara göre ders sınıflandırması yapılamadığından dolayı listede dersin verildiği yıl belirtilmemiştir.

e.a. Lisans Dersleri

1. İran Dili ve Edebiyatı
2. Farsça
3. Osmanlıca
4. Din psikolojisi (zorunlu)
5. Eğitim psikolojisi (pedagojik formasyon)
6. Yakın çağ felsefesi (zorunlu)
7. Din sosyolojisi (zorunlu)

e.b. (Lisansüstü) - Yüksek Lisans & Doktora Dersleri

1. Din psikolojisi-(çeşitli)
2. Din sosyolojisi-(çeşitli) [Kaynak: Mehmedoğlu, 2023].

f. Yönettiği Lisansüstü Tezleri

Makalenin bu bölümünde de akademik yaşamının önemli döneminde din psikolojisi alanında öğretim üyesi olarak görev yapan Daryal'ın yönettiği lisansüstü (yüksek lisans + doktora) tezleri yer almaktadır. Bu bölümde yer verilen tez listeleri Ulusal Tez Merkezi kayıtları referans alınarak oluşturulmuştur (bkz. <https://tez.yok.gov.tr>). Tez yazım biçimi olarak sırasıyla “[tez merkez kayıt numarası], yazar adı soyadı, (tezin bitirildiği yıl), tezin adı (Türkçe + İngilizce)” şeklinde bu makaleye özgü bir niteleme kullanılmıştır. Tezlerin tümü Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı olarak yapıldığı için her bir tez için ayrıca üniversite adına yer verilmemiştir. Konuyla ilgili yapılan literal tarama sonucunda Daryal'ın akademik danışmanlığında 4 adet yüksek lisans tezi ve 1 adet doktora tezinin yapıldığı görülmüştür. Ayrıca Daryal tarafından yönetilen tezlerin yazarları, aynı zamanda Daryal'ın yüksek lisans ve/veya doktora öğrencileri olarak da ayrı bir başlık altında alan tarihi kayıtlarına geçirilebilir.

f.a. Yönettiği Yüksek Lisans Tezleri

1. [42045]. Ekrem Özbay. (1995). Ergenlerde Allah ve din inancı / The belief in God and religion among adolescents.

2. [53623]. Ekrem Kırca. (1996). Üniversite öğrencilerinde dini inançlarla ilgili tutumların yeri ve önemi / The place and importance of attitudes towards religious beliefs among university students.

3. [53709]. Mustafa Tuncer. (1996). Türbe ziyaretlerinin psiko-sosyal sebepleri ve tezahürleri: Eyüp Sultan Türbesi örneği / Psycho-social reasons and manifestations of tomb visits: The example of Eyüp Sultan Tomb.

4. [53778]. Seyfi Ünlü. (1996). Ahiret inancının orta öğretim gençliğinin davranışlarına etkisi / The impact of belief in the afterlife on the behavior of high school youth.

f.b. Yönettiği Doktora Tezleri

1. [92729] Ali Ulvi Mehmedoğlu. (1999). Dindarlarda ve dindar olmayanlarda kişilik üzerine karşılaştırmalı bir araştırma: İstanbul örneği / A Comparative study on personality in religious and non-religious individuals: The sample of İstanbul.

g. Ali Murat Daryal'ın Türk Din Psikolojisi Tarihindeki Yeri ve Önemi Üzerine Katılımcı Görüşleri

Makalenin bu bölümünde ise Ali Murat Daryal'ın Türk din psikolojisi tarihindeki yeri ve önemi üzerine katılımcıların (n=25) soru-cevap içerikli röportaj kayıtları yer almaktadır. Araştırmacı tarafından '(din psikolojisi) alan içi (n=24) ve alan dışı (n=1) olan eşî' şeklinde dikotomik bir ayrımla düzenlenen röportaj soruları ve cevapları, "(i) özel ve akademik yaşam, (ii) Türk din psikolojisi tarihindeki yeri ve önemi" başlıklı alt nitel temalara göre düzenlenerek verilmiştir.

* Röportaj – [Mülakat] –

“*Araştırmacı:* Değerli hocam, Türkiye’de din psikolojisi araştırmaları yapan bir akademisyen din psikoloğu olarak [alan içi – (n=24)] / eşî olarak [alan dışı – (n=1)], eğer izin verirseniz sizinle Türk din psikolojisi tarihinde önemli bir yeri olan Ali Murat Daryal’ın (i) özel ve akademik yaşamı ile (ii) Türk din psikolojisi tarihindeki yeri ve önemi” şeklinde düzenlenmiş tema başlıklarında bir röportaj yapmak istiyorum.”

-alan içi-(n=24) / - [röportaj soru sayısı=10]

(i) – *Özel ve akademik yaşamı:*

[Soru] = 1. *Ali Murat Daryal ile yüz yüze tanışıp görüştünüz mü? Sizin din psikolojisi alanında yetiştiğiniz dönemde üzerinizde emeği olan hocalarımızdan,*

Ali Murat Daryal hakkında, yani onun kişiliği, akademik çalışma disiplini ve öğrenci yetiştirme stili gibi onu betimleyici konularda genel olarak neler duyduunuz? Konuya ilişkin neler söyleyebilirsiniz?

+Katılımcı-1=R-1: [E/57] “Kendisiyle bir kere yüzyüze görüşmek nasip olmuştu. Görüştiğim dönemde İstanbul'da doçentlik sözlü sınavı için gittiğim Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde, yani emekli olduğu fakültede misafir öğretim üyesi olarak bulunuyordu. Kendisiyle ilgili zihnimde oluşan ilk kanaat, tam bir İstanbul beyefendisi olduğu yönündeydi. Espriyi, iltifatkâr ve insana değer verdiğini hissettiren tavır ve davranışlarıyla bende iz bırakmıştı. Hocalarımızdan da kendisi hakkında olumlu değerlendirmeler duydum. Ama en çok da ondan lisans dersi alan kendi öğrencilerinde iz bıraktığını gözlemlediğimi söyleyebilirim.”

+Katılımcı-2=R-2: [K/44] “Hocamızla yaşımız ve hocamızın görev yeri sebebiyle yüz yüze görüşme ve tanışma şansım olmadı. Ancak danışman hocalarımızla alana dair sohbetlerimizde Daryal hocadan ara ara bahsedilmiştir. Bu sebeple kişiliği hakkında böyle bilgi sahibi olmuşum. Hocalarımızdan, Daryal hocanın tam bir iyilik örneği olduğu ve öğrenci dostu bir kişiliğe sahip olduğunu dinlemiştim.”

+Katılımcı-3=R-3: [E/49] “Ali Murat Daryal hocadan Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde okuduğum yıllarda, ‘Din psikolojisi I ve Din psikolojisi II’ derslerini almıştım. Güler yüzlü, öğrenci dostu ve espirituël bir yapısı olan hocamız, yeri geldiğinde erkek öğrenciye çelme takan, maddi durumu iyi olmayan öğrencilere zengin kişilerden para toplayarak burs desteği veren birisiydi.”

+Katılımcı-4=R-4: [E/61] “Ali Murat hocamla bir kez görev yaptığı Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde karşılaştığımda konuşma fırsatı bulmuşum. Küçük bir görüşmeydi ama samimiyeti ve içtenliği beni etkilemişti.”

+Katılımcı-5=R-5: [E/61] “Evet, 1993 yılında bizzat akademiye asistan olarak girmiştim. Öğrencisi olamadım ancak din psikolojisiyle ilgili genel sohbet bağlamında hocanın konuşmalarını dinlediğimde, Türk din psikolojisi çalışmalarındaki kültürel bakış açısının Batılı kuramları tekrarlamak yerine kendi yerel bakış açımızın önemine değinen bir yaklaşımı olduğunu fark etmiştim.”

+Katılımcı-6=R-6: [E/33] “Daryal hocayla yüz yüze tanışma imkânım olmadı. Hakkında bildiklerim ise alandaki kitapları ve hakkında yazılan biyografilerinden ibarettir.”

+Katılımcı-7=R-7: [E/42] “Hayır, Daryal hocayla tanışma fırsatım olmadı. Ancak tv programlarında birkaç defa canlı izlemiştim.”

+Katılımcı-8=R-8: [E/39] “Kendisiyle hiç yüz yüze görüşmem olmamıştır. Ancak hakkında duyduklarım ve okuduklarım kadarıyla rahmetli Daryal hocamız çok neşeli ve espirili bir hocaymış. Kendisinin sık sık söylediği “deli olunmadan veli olunmaz” sözü ise bunun en net kanıtıdır. Çalışmalarında sıklıkla ‘bilişsel şemalar’ kullanması ve bilgiler arasında sistemli bilişsel ilişki ağı kurması, pozitif bilimlerin bakış açısıyla din psikolojisi biliminin Türkiye’deki temellerini güçlendirmeye çalıştığını göstermektedir.”

+Katılımcı-9=R-9: [E/44] “Daryal hocayla hiç tanışmadım. Öğrencilerinin kimler olduğu ve nasıl öğrenci yetiştirdiği hakkında da hiçbir şey duymadım.”

+Katılımcı-10=R-10: [E/59] “Hocayla yüz yüze tanışmadım. Akademisyen bir din psikoloğu olarak hocanın eğitimciliği konusunda da bir bilgim yoktur.”

+Katılımcı-11=R-11: [E/41] “Kendisiyle yüz yüze görüşüp tanışmadım ne yazık ki. Ancak üzerinde emeği olan alandan hocalarımızın hatırat cinsinden kendisinden bahsettiklerini anımsıyorum. Akademik çalışma disiplini ve öğrenci yetiştirme stili gibi konularda ise herhangi bir bilgim bulunmamaktadır.”

+Katılımcı-12=R-12: [E/58] “Hocayla öğrencilik yıllarımda tanışmıştım sonrasında da birkaç kez görüşmüştüm. Akademik olarak çalıştığım konularla ilgisi olmasa da alanın sınırlı eserleri arasında sayılan ‘İslâm’ın doğuşu ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tahlili, Kurban kesmenin psikolojik temelleri ile Dini hayatın psiko-sosyal temelleri’ isimli eserlerini okuma fırsatım olmuştu. Ali Murat Daryal hocamızın eğitimci yönü hakkında bizzat tecrübelerime dayalı bilgim yok, fakat öğrencilerinin anlattıklarından hareketle oldukça aktif, espirili ve öğrenci dostu olarak görev yaptığını duymuştum.”

+Katılımcı-13=R-13: [E/55] “Rahmetli Daryal hocamdan sadece lisans dersi almıştım. Kendisi en sevdiğimiz, dersinde en çok eğlendiğimiz hocamızdı. Din psikolojisine ilgi geliştirmemde etkili olduğunu söyleyebilirim.”

+Katılımcı-14=R-14: [E/69] “Ali Murat Daryal hocamızla tanışmak istemişim. Ama onunla tanışıp görüşemedim. Türk din psikologları toplantılarında tanışırım diye ümit etmişim ama o da olmadı. Çünkü hocamızı din psikologları toplantılarında hiç görmedim.

Onu kitaplarından, televizyon konuşmalarından ve arkadaşlarımızın anlattıklarından tanıyorum. Yüksek lisans ve doktora eğitimim sürecinde danışman hocam, rahmetli Ali Murat Daryal hocadan zaman zaman bahsetmişti.”

+*Katılımcı-15=R-15: [E/53]* “Merhum hocamızla asistanlığımın başlangıç yılı olan 1994 yılında tanışma imkânına sahip oldum. Yazın izinli olarak İstanbul’a her gelişimde hocamı ziyaret etmeye gayret etmişim. İlk ziyaret ettiğimde (27.05.1994) bana ‘Dini hayatın psiko-sosyal temelleri’ ve ‘Kurban kesmenin psikolojik temelleri’ isimli kitaplarını imzalayarak hediye etmişti. Hocamın bu iki kitabı alandaki uzmanlaşma sürecimde okuduğum ilk alan kitapları arasında yerini almıştı. Hocamızın ilk görüşmemizdeki babacan ve samimi tavrı beni çok etkilemiş ve rahatlatmıştı. Hocamızdan lisans dersi alan arkadaşlarımla görüşmelerimizde, hocanın derslerde de öğrencilerine içten, samimi ve mizahi yaklaşım sergilediğini, öğrencileri dersin başından sonuna kadar aktif ve canlı tuttuğunu ifade etmişlerdi.”

+*Katılımcı-16=R-16: [K/44]* “Ali Murat Daryal hocayla kişisel olarak hiç tanışmadım. Fakat öğrencisi Ali Ulvi Mehmedoğlu hocamızla tanışıyorum. Mehmedoğlu hocamızın insani özelliklerini yani nezaketi, çok yönlülüğü ve açık görüşlülüğünü rahmetli Daryal hocasından aldığını düşünüyorum.”

+*Katılımcı-17=R-17: [E/57]* “Ali Murat Daryal hocamla 1985 yılından başlayıp vefat ettiği 2017 yılına kadar 32 yıl önce öğrencilik, sonra meslektaşlık ve nihayet yol arkadaşlığı yapma bahtiyarlığım oldu. Kendisi yaşadığı zorlu hayat tecrübeleri dolayısıyla hiçbir zaman inanç ve değerlerinden ödün vermeyen, çok çalışkan, çok disiplinli, hiçbir zaman gevşeklik göstermeyen, yapmam veya yapamam gibi mazeretler üretmeyen birisiydi. Hocam, bu tür mazeret üretenlerden hiç hoşlanmayan, sürekli araştıran ve üreten, bunları öğrencilerine en iyi ve en kalıcı şekilde öğretmeye çalışan, uygulamaya önem veren, tutum ve davranış bütünlüğüne ve tutarlılığına sahip özel bir kişilikti. Problem edindiği konuları çok uzun yıllara yayılan bir süreçte olgunlaştırıp geliştirir, tekrar tekrar düşünür ve yazardı. Herkesin fikrine ve eleştirisine açıktı, bunlara değer verirdi ve farklı bakış açılarından yararlanırdı. Öğrencilerini soru sormaya, düşünceleri ve yorumları konusundaki kanaatlerini ifade etmeye teşvik eder ve yeni bakış açıları kazanmalarını sağlamaya çalışırdı.”

+*Katılımcı-18=R-18: [E/68]* “Yüz yüze tanıştık. Bir sempozyumda onun bildirisini müzakere etme görevi bana verilmişti. Konuya hep İslami perspektiften yaklaşırdı ve Batılı yaklaşımları onaylamazdı.”

+*Katılımcı-19=R-19: [E/56]* “Alanda ilk çalışmaya başladığım yıllarda ülkemizdeki din psikolojisi hocalarımı görmek istiyor ve onların perspektiflerini anlamaya çalışıyordum. Ali Murat Daryal hocamızı ziyaret ettiğimde kendi odasında beni ayağa kalkarak karşılamıştı. İnsan ve çevresi hakkında önce kendilik bilgisine önem verdiğini söyleyebilirim.”

+*Katılımcı-20=R-20: [E/53]* “Hayır, hiç tanışmadım. Alanda çalışan arkadaşlarımızdan onun derslerde bol bol metafor kullandığını, bunun için sınıflara tencere-tava getirdiğini duymuşluğum vardır (gülüyor).”

+*Katılımcı-21=R-21: [E/44]* “2016 yılında yani vefatından 1 yıl önce Kayseri’de düzenlenen 2. Maneviyat Psikolojisi Sempozyumuna davetli konuşmacı olarak geldiğinde Daryal hocayla tanışma fırsatı yakalamıştım. Sempozyuma katıldığında yaşı oldukça ilerlemiş ve bazı sağlık sorunlarının olduğundan bahsetmişti. Sempozyumdan kısa bir süre sonra da vefat ettiği haberini almıştım. Bu açıdan katıldığı son sempozyum olabileceğini belirtmek isterim. Sempozyumda “İslam’ın doğuş ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tahlili bağlamında Hz. Peygamberin önderliği” başlıklı bir bildiri sunmuştu. Bu bildiri, daha sonra sempozyum kitabında da yayınlanmıştı. Kendisini yakından tanıyamamış olmama rağmen yaşam enerjisi ve nüktedanlığıyla sempozyum gibi resmi bir ortamda katılımcıların hepsini güldürmeyi başardığı için dikkatimi çekmişti. İlerlemiş yaşına rağmen lirik bir konuşmacıydı. Bir de aklımda kalan noktalardan biri de eşiyile aralarında çok sıcak bir ilişki olduğuydu. Zira hoca sempozyuma eşiyile birlikte katılmıştı. Sürekli şakalaşp gülüşüyorlardı. Aralarındaki bu ilişkinin çok hoşuma gittiğini anımsıyorum.”

“*Araştırmacı:* Benim açımdan yaptığımız röportaj oldukça keyifli geçiyor. Umarım sizin için de öyledir. O halde kaldığımız yerden devam ediyoruz.”

(ii) – *Türk din psikolojisi tarihindeki yeri ve önemi:*

[Soru] = 2. *Ali Murat Daryal, 1965 yılında İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsünde öğretim görevlisi olarak akademik yaşamına başlamıştır. 1988 yılında doktorasını tamamlayarak 1998 yılında profesör olan Daryal, aynı yıl yaş sınırlamasından emekli olmuştur. Ali Murat Daryal’ın Türk din psikolojisi alan tarihindeki yeri ve önemi nedir? Bu bağlamda ona Türkiye’nin ilk akademisyen din psikologlarından birisidir diyebilir miyiz? Niçin?*

+*Katılımcı-1=R-1: [E/57]* “Ali Murat Daryal hocamız, Türk din psikolojisi tarihinde yer alan önemli isimlerdendir. Özgün ve akademik

bakış açısı, öğrencilerine alanı sevdirmesi ve saygın bir bilim adamı kimliğiyle hocamız bizler için alan tarihinde öncü bir isimdir.”

+Katılımcı-2=R-2: [E/44] “Merhum Ali Murat Daryal hocamız, din psikolojisi sahasında alanın önde gelen isimlerinden ve 1990’lı yıllardaki önemli şahsiyetlerinden birisidir. Alana kazandırmış olduğu çalışmalarının yanı sıra aynı zamanda emekliliği sonrasında da sahip olduğu üstün değerler doğrultusunda yaşadığını hocalarımızdan dinlediğimiz nadir şahsiyetlerdendir.”

+Katılımcı-3=R-3: [E/49] “Ali Murat Daryal hoca, Türkiye’de din psikolojisi alanının ilk akademisyenlerindedir. Kendisi filoloji lisansının yanı sıra aynı zamanda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümünden de mezun olmuştur. Doktorasını din psikolojisi alanında tamamlamıştır. Din psikolojisine en önemli katkısı, dini ibadetlerin hemen hemen hepsinin psikolojiyle ilgili yönlerini ortaya koyarak psikolojik bir perspektiften temellendirmeye çalışması olmuştur. Kurban psikolojisi üzerine yaptığı çalışması, buna en tipik örnektir. O, hemen hemen tüm çalışmalarında İslam’ın her emrinin bir psikolojik arkaplanı olduğunu vurgulamıştır.”

+Katılımcı-4=R-4: [E/61] “Ali Murat Daryal hocanın din psikolojisi alan tarihinde seçtiği konuları işleyişinde dil ve üslup bakımından tek başınalığından söz edilebilir ve bence bu alanda bir zenginliktir. Hocanın bu yönü sebebiyle onun için dini psikoloji yapan ilklere denebilir.”

+Katılımcı-5=R-5: [E/61] “Ali Murat Daryal, çalıştığı konularla din psikolojisine kültürel bakış açısıyla analiz yapma anlayışını kazandırıcı bir yaklaşım göstermiştir. Özellikle doktora çalışması olan ‘İslam’ın doğuş ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tahlili’ adlı eseri, psiko-tarih bağlamında özgün bir yaklaşım denemesi olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle de Türk din psikolojisi tarihinde önemli bir yeri bulunmaktadır.”

+Katılımcı-6=R-6: [E/33] “Hocamız her ne kadar psikoloji lisans çıkışlı olsa da gerek İslami ilimlere gerekse eğitim ve akademik yaşamı açısından İlahiyat müfredatına hâkim olduğu görülüyor. Çalışma konularına bakıldığında, din psikolojisi alanına ait problemler üzerinden araştırmalar yaptığı gözlenmektedir. Dolayısıyla ülkemizdeki ilk din psikologları içerisinde yer almasının makul olduğunu düşünüyorum.”

+Katılımcı-7=R-7: [E/42] “Din psikolojisine dair ilk akademik tartışmayı, Ali Murat Daryal hoca ile Kerim Yavuz hocanın kurban psikolojisiyle ilgili basın üzerinden yaptıkları tartışmayla fark etmişim.

İmam hatip lisesinde öğrenciyken bilimsel açıklamalara meraklı bir meslek dersleri öğretmenimiz, Ali Murat Daryal hocanın görüşlerinin ilginçliğinden bahsetmişti. Tahmin ediyorum, doğrudan dinin psikolojik yorumunu ilk kez fark ediyordum. Psikoloji kökenli olmasının yanı sıra hocaya, Türkiye'nin ilk akademisyen din psikologlarından birisidir, diyebiliriz. Ali Murat Daryal'ın 1991 yılında doçentlik tezi olarak yazdığı ve daha sonra da kitap olarak basılan 'Kurban kesmenin psikolojik temelleri' isimli eseri, bana göre din psikolojisi biliminin Türkiye'de tanınırlığına ve konularının tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Yine 1988 yılında yaptığı 'İslam'ın doğuşu ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tahlili' isimli doktora tezi ve daha sonraki yıllarda birden fazla baskı yapan bu kitap çalışmasının, içerik ve yöntem olarak Türk din psikolojisi için öncü çalışmalardan birisi olduğunu ifade edebilirim.”

+Katılımcı-8=R-8: [E/39] “Ali Murat Daryal hoca, kesinlikle Türkiye'de yetişmiş ilk din psikolojisi akademisyenlerindedir. Her ne kadar Türk din psikolojisi kitaplarında isminden pek fazla bahsedilmemişse de din psikolojisi alanına katkılarının hakkı teslim edilmesi gerekir. Ali Murat Daryal hoca, İslam'ın sosyal ve psikolojik temellerini inceleyen araştırmalarıyla tanınmıştır. İslam'ın insan psikolojisine ve sosyal hayatına olan etkilerini araştırmıştır. Kurban kesmek gibi diğer İslami uygulamaların psikolojik ve metafizik yönlerini incelemiştir. Çalışmaları, Türkiye'de din psikolojisi alanındaki çalışmaların gelişmesine katkıda bulunmuştur. Daryal hocanın öncülüğünde, Türkiye'de din psikolojisi alanındaki çalışmalar, daha sistematik bir hale gelmiştir. Ancak, Daryal'ın din psikolojisi alanındaki çalışmaları, kronolojik olarak alanın Türkiye'deki kurucusu olan Bedi Ziya Egemen'in çalışmalarından sonra başlamıştır. Bu nedenle, Daryal'ı Türkiye'nin din psikolojisi alanındaki ilk akademisyeni olarak değil, ancak ilk akademisyenlerinden birisi olarak değerlendirmek mümkündür.”

+Katılımcı-9=R-9: [E/40] “Ali Murat Daryal, ilk akademisyen din psikologlarından değildir. Çünkü alana katkı anlamında ilklere değildir. Örneğin; din psikolojisi adlı kitap yazdığı için Osman Pazarlı'ya ilklere diyebiliriz. Ama Daryal'ın ürettiği çalışmalar bir “ilk” olmadığı için ona diyemeyiz.”

+Katılımcı-10=R-10: [E/59] “Çalışmalarıyla alana renk katan Daryal, ilklere değil ama ikinci nesil olarak değerlendirilebilir.”

+Katılımcı-11=R-11: [E/41] “Türk din psikolojisi tarihinde geriye doğru bir yolculuk yapıldığında Hilmi Ziya Ülken, Bedi Ziya Egemen, Osman Pazarlı, Neda Armaner, Erdoğan Fırat, Hüseyin Peker ve Hayati

Hökekleli ve Recep Yaparel gibi hocalarla karşılaşmaktadır. Ali Murat Daryal ismi Türk din psikolojisi tarihiyle ilgili çalışmalarda görülemeyebilir. Ancak kendisinin çalışmalarına bakıldığında, alana çok büyük katkıları olan bir din psikoloğu olduğunu söyleyebilirim. Türkiye'nin ilk akademisyen din psikologlarından birisi olup olmadığı konusu, "ilk" kavramına yüklenen anlamla belirlenebilir. Bu bağlamda kendisinin ilklerden olup olmadığına ilkler çerçevesinin genişliğine bağlı olarak karar verilebileceğini düşünüyorum. Akademik hayatına ilk başlangıcı ve verdiği ilk dersler göz önünde bulundurulduğunda, din psikolojisinden bağımsız bir başlangıç yaptığı görülmektedir. Bunun da sebebi filoloji ve psikoloji olmak üzere iki lisanslı olan Daryal hocanın akademik hayatına filoloji lisansını önceleyerek başlamış olması gösterilebilir. Ancak doktora çalışmasıyla birlikte psikoloji lisansını öne aldığı görülmektedir. Dolayısıyla doktora tezi ve sonrasındaki doçentlik ve profesörlük temel çalışmaları direkt olarak din psikolojisiyle ilgili olduğundan kendisinin Türk din psikolojisi tarihinin önemli akademisyenlerinden birisi olduğunu düşünüyorum. Doktora yaptığı tarih göz önünde bulundurulduğunda, Türk din psikolojisi tarihiyle ilgili çalışmalarda ismi geçen birkaç akademisyenle aynı dönemlerde çalışmalar yapmış olmasından dolayı bana göre ilk din psikolojisi akademisyenlerinden birisi olarak değerlendirilebilir."

+*Katılımcı-12=R-12: [E/58]* "Daryal hoca, özgün tarz ve çalışmalarıyla Türk din psikolojisinde sıradışı bir bilim adamı olarak kabul edilebilir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü mezunu olarak psikoloji formasyonunu da kullandığı için Batı aktarmacılığının ötesinde alanda İslami bir perspektif sunmaya çalışmıştır. Otantikliğiyle hocamız, ülkemizdeki ilk din psikologlardan birisi sayılır."

+*Katılımcı-13=R-13: [E/55]* "Ali Murat Daryal hocamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde lisans dersi aldığım yıllarda tanıdım. Orijinal düşünceleri olan bir hocamızdı. İlkler kategorisine konulur mu pek emin değilim ama kanaatimce ders anlatımıyla ve yaptığı çalışmalar bakımından hala alandaki en farklı din psikolojisi hocasıdır diyebilirim."

+*Katılımcı-14=R-14: [E/69]* "Ali Murat Daryal hocamız, 1965 yılında İstanbul Yüksek İslam Enstitüsünde göreve başlamıştır. O dönemde Türkiye'deki yüksek İslam enstitülerinde genel olarak ne düzeyde akademik çalışmalar yapıldığını bilmiyorum. Ancak bireysel farklılıklar her zaman vardır. Daryal hocamızın aynı zamanda İstanbul Üniversitesi Psikoloji Bölümünden mezunu olması burada çok önemlidir. Ali Murat hocamızın, ilk olmasa da Türkiye'nin kendine özgü

otantik karakterli erken dönem akademisyen din psikologlarından birisi olduğunu söyleyebilirim.”

+Katılımcı-15=R-15: [E/53] “Din psikolojisinin Türkiye’deki tarihsel gelişimine bakıldığında merhum hocamız, hiç şüphesiz alanımızın öncü hocalarından birisi olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyorum. Din psikolojinin ele aldığı konuları özellikle İslami bakış açısıyla işlemesi, farklı yaklaşım ve bakış açılarıyla yorumlaması, alanda ona has bir özellik olarak görülebilir.”

+Katılımcı-16=R-16: [K/44] “Ali Murat Daryal, Türkiye’de din psikolojisi alanının öncülerindedir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümünde lisans eğitimini tamamlamış olmakla birlikte dini ilimlerde dersler almış ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Araştırmaları Enstitüsü ve İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsünde çalışmıştır. En son Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde öğretim üyesi olarak görev yapmıştır. Türkiye’de şu anda alana öncülük eden hocalarımıza hocalık yapmıştır.”

+Katılımcı-17=R-17: [E/57] “Ali Murat Daryal, Türk din psikolojisi tarihindeki ilk akademisyenlerdendir. Kendisi daha üniversite öğrenciliği sona erdiği andan itibaren çeşitli akademik kurumlardan teklif almış ve bunlardan birinde Prof. Dr. Fuat Sezgin ile birlikte bir müddet çalışmıştır. Ancak buradan kadro imkânsızlığı nedeniyle ayrılmış ve geçinmek için bir süre akademi dışında çalışmak zorunda kalmıştır. Ancak durum böyle olsa da o yine de akademik hayattan, düşünmekten ve yazmaktan kopmamış çeşitli ortamlarda bilimsel faaliyetler yapmaya ve makaleler yayımlamaya devam etmiştir. Sonradan girdiği İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü de, -onun göreve başladığı 1965 tarihinden fakülteye dönüştürüleceği 1983 yılına kadar- statü gereği akademik unvan veremediği için fakülteye dönüştükten çok sonra akademik unvanları almasına sebep olmuştur.”

+Katılımcı-18=R-18: [E/68] “Alana katkı vermeye çalışmış bir bilim adamı denilebilir.”

+Katılımcı-19=R-19: [E/56] “Evet, Ali Murat Daryal hocamız Türkiye’nin ilk akademisyen din psikologlarından birisidir.”

+Katılımcı-20=R-20: [E/53] “Alanda ilk akademik çalışmalar yaptığı için böyle denebilir.”

+Katılımcı-21=R-21: [E/44] “Hocanın aktif olarak görev yaptığı yıllarda, yakınlığı sebebiyle daha çok Adana’ya Kerim Yavuz’un yanına haftalık ders almaya gittiğim ve o yıllarda yayınlara ulaşmak şimdiki

kadar kolay olmadığı için hocayı takip edemediğimi belirtmek durumundayım. Kerim Yavuz hoca da derslerde daha çok kendi çalışmalarını kullanırdı. Bu sebeple hocanın çalışmalarından bazılarını ancak öğretim üyesi olarak ders vermeye başladığım dönemlerde okuma fırsatı yakaladım. İstanbul'da uzun yıllar çalışmış olmasının hoca hakkında bir fikir verdiği kanaatindeyim. Tam olarak ilk akademisyen din psikologları arasında olduğunu ifade edemesem de henüz emekleme döneminde olan alanın gelişimine bir dönem yayınladığı çalışmalarla katkı sağladığını düşünüyorum.”

+*Katılımcı-22=R-22: [E/66]* “Ali Murat Daryal hocamızın Türk din psikolojisi alanındaki yerini tespitte yaşam hikâyesinin yardımcı olacağı düşüncesiyle hocamızın kendi ifadelerine müracaat etmek yerinde olacaktır. Kitapları arasında temel çalışmalarından biri olarak değerlendirilebilecek “İslam’ın doğuş ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tahlili” başlıklı kitabına yazdığı önsözünde rahmetli hocamızın, ele alarak incelediği konulara sadece bir akademisyen sıfatıyla değil, aynı zamanda duygu dolu bir birey olarak yaklaştığı anlaşılmaktadır. Bu özelliğini şu cümlelerinde görmek mümkündür: “İlk defa İslam tarihiyle kitabî seviyede ortaokul sıralarında karşılaştım. Çok heyecanlanmışım. O kadar yıl geçmesine rağmen, o günleri hala yaşıyor gibiyim. Daha sonra lise sıralarında tekrar karşılaştığımda, kendimde o ilk heyecandan eser bulamadım. Bu duruma cidden üzülüyordum.” Bu ifadelerden de anlaşılmaktadır ki hocamız bir bilim insanı olduğu kadar aynı zamanda ruh ve duygu insanıydı da... Bu özelliklerinin genelde psikolojiye özelde de din psikolojisine yönelik tutumunu ve bakış açısını şekillendirdiği söylenebilir. Rahmetli hocamızın bu tavrıdır ki gerek İslam tarihine gerekse İslam medeniyetine bakışını etkilemiş hatta bugün dahi orijinal olarak değerlendirilebilecek yaklaşımlar ve kavramlar teklif etmesine zemin oluşturmuştur. Bu konudaki cesur yenilikçi (inovatif) çıkışını aşağıdaki satırlarda görmek mümkündür: “Sonuç olarak şunu söylemek isterim ki, bu kitap ilk kelimesinden son kelimesine kadar yeni olmak için yazılmıştır. Bunu şu şekilde tekrar etmek mümkündür ki, bu kitap ilk cümlesinden son cümlesine kadar yorumlarıyla, tespitleriyle, değerlendirmeleriyle hiçbir kitaptan, hiçbir şey almış değildir. Üslubuyla ve düzeniyle yine kendine aittir. Bu gerçekler bizleri şu noktaya götürür ki, İslam tarihi yazılmaya başladığından bugüne kadar bu kitap, bu konuda yazılmış ilk çalışmadır. Daha önceleri böyle bir çalışma yapılmış değildir. Zira gayet iyi bilinecektir ki, bugün dahi dünya üniversitelerinin hiç birinde olmayan “tarih psikolojisi” gibi bir ilim dalının üniversitelerde artık kurulmasının gerektiği konusunda bir ön tekliftir. Dikkatlerden uzak değildir ki, tarih insani bir tavrıdır. Bu durumda

insanların yaptıklarını onların o gün içinde buldukları şartlar altındaki psikik tavırlarını anlamadan kavrayamayacağımız konusu açıklık kazanır. Bu kitap, bir yol ayrımıdır ve bundan sonra yapılacak çalışmalara yön verecektir. Zamanla yeni çalışmalara geçilecektir. Fakat bu türden çalışmaları başlatması açısından ilk olma özelliğini kendinde saklı tutacaktır.”

Rahmetli hocamızın tarihi doğru okumak için gerekirse yeni bir bilim dalının kurulması gerektiği konusundaki teklifi önemlidir. Bu açık ve ileri görüşlü tavrının ülkemizde özellikle son dönemlerde gelişme eğilimi gösteren din psikolojisi alanında da yeni bakış açılarının ve yaklaşımların ortaya konması ve geliştirilmesi konusunda dikkat çekici bir nokta olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Yaşam hikâyesiyle rol model potansiyeli taşıyan değerli hocamızın ortaya koyduğu eserler yanında bu kişilik özelliğiyle de ele alınarak çalışılması ve değerlendirilmesi gerekir. Bir bilim insanının geride bıraktığı eserleri ve tanıttığı kavram ve bakış açıları yanında, kişiliğinin ve bilimsel tavrının geliştiği ve şekillendiği ortam ve kültürel iklim açısından da değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Geride bıraktığı eserleri yanında rahmetli hocamızın kişilik yapısının, karakter özelliklerinin, yaşam tarzının ve yaşam felsefesinin aynı zamanda ele alındığı çalışmalarla değerlendirilmesi, din psikolojisi alanında çalışacak genç bilim insanlarının yetişmesi açısından da önemli katkılar sağlayacaktır.”

+Katılımcı-23=R-23: [E/54] “Ali Murat Daryal, öğrenciliğim sırasında en çok etkilendiğim hocalarımdan başında gelir. Öğrendiklerimle bir medeniyet ufku yakalama çabamın sebebidir. Benim için yakalayabildiğim bir ufuk varsa onun mimarı, kendisidir. O, bunu, ilahiyat lisans döneminde din psikolojisi derslerinde anlattıkları ve belki anlatımında kullandığı dil, üslup ve tarzıyla sağlamıştır. Bu satırların yazarı, dışarıda kendisiyle yemek yemiş, arabasına binmiş hatta arabasını kullanmış, ayrıcalıklı olmayı hak etmiş öğrencilerinden birisi değildir. Hatta sıklıkla odasına gidip özel sohbetlerinden yararlanmış bir öğrencisi de değildir. Allah’ın bir lütfu olarak sadece derslerde ve bazen bahçede ayaküstü sohbetlerinde kendisini dinleme şansına sahip olmuş sıradan bir öğrencisidir. Burada dile getirilenler, sıradan bir öğrencinin aklında kalanlar olarak anlaşılmalıdır. Kaldı ki kendisinden ders almış herkesin aklında ondan mutlaka bir şeyler kalmıştır. Öğrencisi olmuş birisinin onu unutmaması zaten mümkün değildir. Bazı öğrencilerin ondan ve üniversiteden hatırladıkları tek hoca olarak bahsetmeleri, belki de bu durumu en iyi anlatacak ifade olabilir.

İstanbul'da doğmuş, eğitimini burada almış ve burada yaşamıştır. Bir İstanbul beyefendisiydi, fakat burada Anadolu'nun temsilcisi gibiydi. Kendisinde İstanbul'un büyüklüğü ile Anadolu'nun sadeliğini buluşturmuştu. Entelektüel yönü İstanbul'dan, dervişliği ise Anadolu'dan izler taşırdı. O yüzden çok entelektüelden daha aydın, çok mutasavvıftan daha dervişti. Entelektüel olarak hem Doğudan hem Batıdan beslenmişti, fakat dervişane tarzı hep Doğuluydu. Dünya ve dünya malına değer vermezdi. Sıra dışı ve hasbî bir insandı. Karşılık beklemeden herkese yardım ederdi. Adeta başkaları için yaşardı. Gönül insanıydı, o yüzden gönüllere girmeyi başardı. Ama her şeyden önce iyi bir öğretmen olduğunu söylemek gerekir. Anlattığı konu, konu hakkında verdiği örnekler ve sorduğu sorularla derse çok hazırlıklı olduğunu hissederdim. Konu ile ders arasında kurduğu bağ, öğrenciyi zihnen din ve ilahiyat konularına taşırdı. Her dersin sonunda öğrenci, zihnindeki bir sorunun aydınlığa kavuştuğunu görmenin hazzıyla bir sonraki dersi iple çekerdi. Hoca dersini anlatırken bütün teatral yeteneklerini ortaya koyardı ve anlattığı konuyu anlamamak imkânsızdı. Bunda önemli bir etken de samimiyetiydi. Anlattığı bir konu veya savunduğu bir görüşe samimiyetle inandığı her halinden belli olurdu.

Derslerinde muhataplarını değerli hissettirirdi. Sözleri Müslümana izzetini ve sorumluluklarını hatırlatırdı. Derslerde yaptığı önemli şeylerden birisi öğrencilerine sorumluluk bilinci aşılmasıydı. Genelde insan, özelde Müslüman kendini sorumlu görürse kötülüklerin azalabileceğini düşünürdü. Zekât, kurban, oruç ve gusül gibi aklınıza gelebilecek her türlü dini pratiklerin psikolojik temelleri ve bunların insan psikolojisi üzerindeki etkileri üzerinde dururdu. Konuştuğu her şey bir biçimde dersin konusuyla ilgili olurdu. Ele aldığı konular, doğrudan din psikolojisi dersinin konuları içinde yer alırdı. Başlangıçta ilgi kurmakta zorlandığımız konularda, aslında nasıl derin bir ilginin bulunduğu o konuşunca anlardık. Hiç unutmuyorum, modanın psikolojisinden bahsedeceği bir dersin başında bir soru sordu, "İslami moda olabilir mi?" diye. Bazen derse böyle sorular sorarak başlardı. Benim gibi bazı arkadaşlar "evet, olabilir. Hatta olmalı," dedik. Ben biraz da muhabbet olsun diye neden olması gerektiği üzerinde bazı açıklamalarda bulundum. Aslında yapmak istediğim hocayı söyleyeceklerini daha güçlü bir şekilde ifade etmesi için tahrik etmekti. Arkadaşlar olarak bunun bazen iyi bir yöntem olduğunu tecrübe etmiştik. Söylediklerime katılmadığını biliyordum fakat sonuna kadar sabırla dinledi ve sonra neden İslami modanın olamayacağını anlattı. Ona göre moda İslami olamazdı. Çünkü sürü psikolojisi temelinde yürüyor ve insan kişiliğini gölgeliyordu. Hâlbuki her insan, kişiliğiyle

birlikte değerli ve tekti. Onun bir biçimde etki altına alınması ve bireysel tercihleri dışında bir şeye yönlendirilmesi doğru değildi. Hocanın insana verdiği değer ve insan kişiliğine yüklediği anlamın kendisinin sosyal hayatta başkalarına verdiği değerle de örtüştüğünü gördüğümüzde, buradaki yaklaşımının sadece akademik bilgi ve yaklaşımdan ibaret olmadığını anlardık. Moda, belki de derslerinde en az gündeme gelen konulardan biriydi. Gündeme getirdiği her konuda çok derin tefekkürler yapmış olduğu anlaşılırdı. Hocanın içinde kıpır kıpır bir derdinin olduğu aşikârdı. Adeta içine sığmayan bir haberi, bir müjdeyi ve bir konuyu paylaşmak ister gibiydi. İslam kültürünün ürettiği ahlaki değerlerin neler olduğu ve bizim toplumumuzda varlığını sürdüren bu değerlerin kodlarını çözmeye davet gibi anlardım çabasını. İslâm'ın ürettiği ve insanlığa sunduğu değerlerin, başka hiçbir kültürün sunamayacağı kadar ehemmiyetli ve vazgeçilmez olması yönüyle nasıl hayati önem taşıdığını onun penceresinden gördüğümüzde bu çabaya hak vermemek imkânsızdı.

Hocanın kitapları da, kendisi gibi kendine özgüdür. 'Kurban kesmenin psikolojik temelleri' adlı kitabı, bu anlamda benzeri olmayan bir eser olarak dikkat çekmektedir. Kurban geleneğine sahip toplumlar ile bu geleneğe sahip olmayan toplumlar arasındaki farkı açıkladığı bu eserinde, ayrıca bunun insan psikolojisi üzerindeki etkileri üzerinde durmuştur. 'Dini hayatın psiko-sosyal temelleri' ve diğer bütün kitapları, alandaki diğer çalışmalardan çok farklıdır. Fakat bütün kitapları içinde en çok dikkatimi çeken ise 'İslâm'ın doğuş ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tahlili' isimli kitabıdır. Kitapta, İslam peygamberi Hz. Muhammed'in (sav) hayatı anlatılır. Ama herhangi bir tarih veya siyer kitabındaki gibi anlatılmaz. Örneğin; başka hiçbir kitapta Kureyş ile Hz. Muhammed (sav) arasında olan savaşlarla ilgili olarak şu gibi değerlendirmeler göremezsiniz: Bedir Savaşı'nda Allah Müslümanların zafer kazanmasını istedi. Zira Müslümanlar, Mekke dönemi boyunca horlandılar, hakir görüldüler, aşağılandılar, dışlandılar ve işkence gördüler. O kadar ki, yaşadıkları toprakları terk ederek Medine'ye hicret etmek zorunda kaldılar. Bu durum onları psikolojik olarak çok yordu ve ümitlerini kaybetme noktasına geldiler. Şayet Bedir'de yenilirler ve bu süreç Medine'ye hicretten sonra da devam eder, hicretin yeni bir süreci başlattığına ikna olmazlarsa bir daha Müslümanların psikolojik olarak kendilerini toparlamaları mümkün olamazdı. Müslümanların Mekke döneminin baskı ve zulmünün ağırlığını üzerlerinden atmaları için başarılı olmaları gerekiyordu. Hz. Muhammed'in (sav) "Allah'ım! Bu bir avuç topluluğu helâk edersen, bir daha yeryüzünde sana ibadet edecek kimse bulunmaz" yakarı, tam da bu yüzden dikkat çekicidir. O sebeple

Allah, onların kazanmasını istedi. Uhud Savaşında ise Allah Mekkeli müşriklerin yani Kureyş'in, Bedir'de derin bir şekilde sarsılan gururunu tamir ederek Arap toplumundaki itibarını geri verdi. Hendek Savaşında ise daha önce Arapların hiç kullanmadıkları bir yöntem olan hendekler kazılmasıyla iki taraf birbirlerine karşı içlerinde biriktirdikleri kin ve düşmanlığı bitirerek tahammül etmeyi öğrendiler. Birbirlerine tahammülü öğrenen iki toplum, Hudeybiye'de bir masada oturarak barış anlaşması yaptılar ve süreç Mekke'nin fethini getirdi. Fetihle birlikte Kureyş ve Mekke halkı da Müslüman oldu. Allah, onların kişilikli bir şekilde ve özgür iradeleriyle Müslüman olmalarını istediği için olaylar bu şekilde ortaya çıktı. Bedir'de savaşa başlayıp Mekke'nin barış yoluyla fethi ve İslâm'ı benimsemesiyle tamamlanan bu süreci sosyal psikoloji temelinde bu kadar güzel yorumlayan bir değerlendirmeye ben başka yerde rastlamadım.

Hocanın 'Psiko-sosyal açıdan medeniyetler ve mesajları' adlı kitabı da, önemli eserlerinden biridir. Her medeniyetin üzerine oluşturulduğu bir temel değerler kümesi ve doğal olarak belli dışa vurumları vardır. Ona göre İslam medeniyeti için her alanda tevhidin görünümü söz konusudur. Çay içtiğiniz bardaktan tutun İslam'ın mabedi camideki mekân tasarımına kadar Müslüman zihnin ürettiği her şeyde tevhidi görmek mümkündür. Hocanın bütün düşüncelerinde bir medeniyet ufku vardı. Ne kadar kavradığımızdan ayrı olarak söylemek gerekir ki, öğrencilerine öğrettiklerinin yanı sıra yaptığı en önemli şey kazandırdığı medeniyet ufku idi.

Düşüncede derinleşen bir zihin olarak gördüğüm, görüşlerine uzun ve derin bir tefekkürün sonucunda ulaştığına inandığım, alçak gönüllülüğü sebebiyle mütevazı bir filozof olarak tanımladığım ve bize medeniyet ufku kazandırdığı için her daim şükranla andığım hocam Ali Murat Daryal'a rahmetler diliyorum.”

[Soru] = 3. *Ali Murat Daryal'ın bilimsel kitap, makale ve bildiri gibi akademik ürünlerinde en çok beğendiğiniz ve başyapıtı diyebileceğiniz bir eseri/çalışması var mıdır? Varsa hangisi ve/veya hangileridir?*

+*Katılımcı-1=R-1: [E/57]* “Daryal hocamızın en önemli ve en çok bilinen çalışmaları arasında "Kurban kesmenin psikolojik temelleri" isimli kitabı en çok beğendiğim eseridir.”

+*Katılımcı-2=R-2: [E/44]* “Hocamızın alana kazandırdığı çok değerli çalışmaları vardır. Bunlar içerisinde “Dini hayatın psiko-sosyal temelleri” adlı eseri, kütüphanemdeki temel kaynaklarım arasında yer almaktadır.”

+Katılımcı-3=R-3: [E/49] “Eserlerinden ‘Kurban kesmenin psikolojik temelleri’ ve ‘Dini hayatın psiko-sosyal temelleri’ isimli kitapları en çok beğendiğim çalışmalarıdır.”

+Katılımcı-4=R-4: [E/61] “Ali Murat hocamın ilk okuduğum çalışması ‘İslam’ın doğuş ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tahlili’ adlı eseridir. Serbest ve farklı anlatımı olduğu için hoşuma gitmişti. Belki de ilklerden olduğu için bence bu çalışması, diğer çalışmaları içerisinde daha ayrıcalıklı gibi.”

+Katılımcı-5=R-5: [E/61] “Rahmetli Daryal hocamın ‘İslam’ın doğuş ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tahlili, Dini hayatın psiko-sosyal temelleri ve Kurban kesmenin psikolojik temelleri’ adıyla çıkan kitaplarını okumuştum. Hatta ‘Kurban kesmenin psikolojik temelleri’ isimli kitabıyla ilgili kanaatlerimi de iletmiştim. En çok beğendiğim kitabı ise ‘İslam’ın doğuş ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tahlili’ adlı eseridir. Bu eserde, kültürel bakış açısıyla İslam’ın doğuş ve yayılış döneminin analizini ve psiko-sosyal açıdan yorumunu yapıp genç araştırmacılara farklı bir bakış açısı sunduğu kanaatindeyim.”

+Katılımcı-6=R-6: [E/33] “Hocamızın ‘Kurban kesmenin psikolojik temelleri’ isimli eserini bir kütüphanede gördüğümde konu çok orijinal gelmişti. Özellikle dinler tarihi ile din psikolojisinin kesişim alanında çalışılabilecek güzel bir içerik barındırdığını düşündürmüştü.”

+Katılımcı-7=R-7: [E/42] “1988 yılında yaptığı ‘İslam’ın doğuş ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tahlili’ isimli doktora tezi, bence başyapıt olarak değerlendirilebilir.”

+Katılımcı-8=R-8: [E/39] “Ali Murat Daryal’ın bilimsel kitap, makale ve bildiri gibi akademik ürünlerinde en çok beğendiğim ve başyapıtı diyebileceğim eseri, “Dini hayatın psiko-sosyal temelleri” adlı kitabıdır. Bu kitap, İslam’ın insan psikolojisine ve sosyal hayatına olan etkilerini inceleyen kapsamlı bir çalışmadır. Kitap, İslam’ın insan psikolojisini anlamamıza ve İslami uygulamaları daha derinlemesine kavramamıza yardımcı olan önemli bir kaynaktır. Ayrıca bilimsel bir yaklaşımla yazılmış olmasına rağmen oldukça anlaşılır ve akıcı bir üslupla kaleme alınmıştır. Daryal’ın diğer eserleri de önemli katkılar sunmaktadır. Ancak, “Dini hayatın psiko-sosyal temelleri” kitabı, onun din psikolojisi alanındaki çalışmalarının en kapsamlı ve en önemli eseri olduğu için başyapıtı olarak değerlendiriyorum. Ayrıca Daryal’ın diğer eserlerinden de beğendiklerim şunlardır: (i) İslam’ın doğuş ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tahlili; (ii) Kurban kesmenin psikolojik ve metafizik temelleri, (iii) İslam’ın değerleri ve yorumları’. Bu eserler de

İslam'ın insan psikolojisine ve sosyal hayatına olan etkilerini inceleyen önemli teorik çalışmalardır.”

+*Katılımcı-9=R-9: [E/44]* “Daryal’ın eserlerini bilimsel bulmuyorum. Ama klasik tür çalışmalar olarak tabii ki de Türk din psikolojisi literatüründe durabilir.”

+*Katılımcı-10=R-10: [E/59]* “Çalışmalarından bazılarını okumuştum. Dikkatimi çeken çalışması ise ‘Kurban kesmenin psikolojik temelleri’ isimli eseri idi.”

+*Katılımcı-11=R-11: [E/41]* “Dini hayatın psiko-sosyal temelleri” ve “İslam’ın doğuş ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tahlili” adlı çalışmaları alanda okuduğum ve yararlandığım çalışmalardandır.”

+*Katılımcı-12=R-12: [E/58]* “Çalışmalarından ‘Kurban kesmenin psikolojik temelleri’ adlı eserini özellikle ilgiyle okumuştum.”

+*Katılımcı-13=R-13: [E/55]* “Bana göre ‘Dini hayatın psiko-sosyal temelleri’ ile ‘İslam’ın doğuş ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tahlili’ isimli eserleridir. Ayrıca ‘Kurban kesmenin psikolojik temelleri’ ve ‘Psiko-sosyal açıdan medeniyetler ve mesajları’ adlı çalışmaları da ikincil düzeyde önemlidir.”

+*Katılımcı-14=R-14: [E/69]* “Onun konferans ve televizyon konuşmaları, bilimsel kitap, makale ve bildiri gibi eserlerinin bir özeti sayılabilir. Kısaca konferans ve televizyon konuşmaları, onun başyapıtlarıdır.”

+*Katılımcı-15=R-15: [E/53]* “Hocamızın alanımızla ilgili birçok çalışması vardır. Bana imzalı olarak hediye etmiş olduğu ve okuduğum ilk kitapları olması yönüyle ‘Dini hayatın psiko-sosyal temelleri’ ve ‘Kurban kesmenin psikolojik temelleri’ adlı kitapları, dikkatle ve beğeniyle okuduğum eserleriydi.”

+*Katılımcı-16=R-16: [K/44]* “Ali Murat Daryal hocanın özellikle ‘İslâm’ın doğuşu ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tahlili’ başlıklı doktora tezini konu alan çalışmasının temel bir eser olduğunu düşünüyorum. Günümüzde din psikolojisi alanının daha çok Batı eksenli olduğu göz önüne alındığında alandaki bu çalışmasının İslam tarihinin başlangıç evresini psikolojik perspektiften geniş bir bakış açısıyla analiz etmiş olmasını oldukça anlamlı buluyorum.”

+*Katılımcı-17=R-17: [E/57]* “Ali Murat Daryal’ın neredeyse bir ömür boyunca emek verdiği “Kurban kesmenin psikolojik ve metafizik temelleri” adlı eseri onun başyapıtıdır diyebilirim. Daha öğrencilik yıllarından başlayarak düşünüp olgunlaştırmaya çalıştığı bu konu,

ölünceye dek hep gündeminde olmuştur. İlk olarak, dergide küçük hacimli bir makale olarak yayınlanan bu çalışması, ölümüne yakın bir zamanda çok hacimli bir kitaba dönüşmüştür.

+*Katılımcı-18=R-18: [E/68]* “Daryal hocanın ‘Kurban kesmenin psikolojik ve metafizik temelleri’ ile ‘İslam’ın doğuş ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tahlili’ adlı eserleri, alana katkı verebilecek en önemli çalışmalarıdır.”

+*Katılımcı-19=R-19: [E/56]* “Çalışmalarından ‘Kurban kesmenin psikolojik temelleri’ isimli eseri, en önemli kitabıdır.”

+*Katılımcı-20=R-20: [E/53]* “Eserlerinden ‘Kurban kesmenin psikolojik temelleri’ isimli kitabı başyapıt bir çalışması olabilir.”

+*Katılımcı-21=R-21: [E/44]* “Kesinlikle ‘Kurban kesmenin psikolojik temelleri’ başlıklı doçentlik çalışmasıdır.”

[Soru] = 4. *Ali Murat Daryal’ın din psikolojisi alanında bildiğiniz lisansüstü öğrencileri kimlerdir?*

+*Katılımcı-1=R-1: [E/57]* “Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde görev yapan din psikolojisi alanındaki akademisyenlerin önemli bir kısmının ve farklı alanlarda akademisyen olan pek çok ismin, hocanın öğrencileri olduğunu düşünüyorum.”

+*Katılımcı-2=R-2: [E/44]* “Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hocalarından Prof. Dr. Nihat Temel’in Daryal hocamızın öğrencilerinden olduğunu biliyorum.”

+*Katılımcı-3=R-3: [E/49]* “En önemli öğrencilerinden birisi; akademik duruşuyla din psikolojisi alanında örnek gösterilebilecek hocalarımızdan olan Prof. Dr. Ali Ulvi Mehmedoğlu’dur.”

+*Katılımcı-4=R-4: [E/61]* “Bilmiyorum.”

+*Katılımcı-5=R-5: [E/61]* “Tam olarak bilmiyorum ancak Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesindeki Din Psikolojisi Ana Bilim Dalı öğretim üyelerinden Ali Ulvi Mehmedoğlu ve Veysel Uysal gibi hocalar, Daryal hocanın öğrencisi olmuş olabilir.”

+*Katılımcı-6=R-6: [E/33]* “Prof. Dr. Ali Ulvi Mehmedoğlu’dur.”

+*Katılımcı-7=R-7: [E/42]* “Özellikle araştırmadım ama Ali Ulvi Mehmedoğlu hocayı Daryal’ın öğrencisi diye biliyorum.”

+*Katılımcı-8=R-8: [E/39]* “Tez danışmanı olduğu isimleri öğrencisi olarak kabul edersek; Seyfi Ünlü, Mustafa Tuncer, Ekrem

Özbay, Ekrem Kırca, Ali Ulvi Mehmedoğlu ve Ahmet Sönmez, Daryal hocanın lisansüstü öğrencileridir.

+Katılımcı-9=R-9: [E/44] “Öğrencilerinin kimler olduğunu bilmiyorum. Belki Veysel Uysal olabilir ya da Ali Köse.”

+Katılımcı-10=R-10: [E/59] “Bilmiyorum.”

+Katılımcı-11=R-11: [E/41] “Sadece Ali Ulvi Mehmedoğlu hocamızı biliyorum.”

+Katılımcı-12=R-12: [E/58] “Prof. Dr. Saffet Köse ve Prof. Dr. Ali Ulvi Mehmedoğlu.”

+Katılımcı-13=R-13: [E/55] “Ali Ulvi Mehmedoğlu hoca sanırım.”

+Katılımcı-14=R-14: [E/69] “Alandan Veysel Uysal, Ali Ulvi Mehmedoğlu ve Ali Ayten hocalarımız olabilir.”

+Katılımcı-15=R-15: [E/53] “Benim bildiğim Ali Ulvi Mehmedoğlu ve Ekrem Özbay’dır.”

+Katılımcı-16=R-16: [K/44] “Prof. Dr. Ali Ulvi Mehmedoğlu hocamızı tanıyor olmakla birlikte bu çalışma sebebiyle Mustafa Tuncer, Ekrem Kırca, Seyfı Ünlü ve Ekrem Özbay gibi hocaların da Ali Murat Daryal hocamızın lisansüstü öğrencileri olduklarını öğrenmiş bulunuyorum.”

+Katılımcı-17=R-17: [E/57] “Ali Murat Daryal’ın gerek Yüksek İslam Enstitüsünde ve gerekse İlahiyat Fakültesinde din psikolojisi dersi verdiği binlerce lisans öğrencisi olmuştur. Ancak doktorasını tamamladığı 1988 yılından emekli olduğu 1998 yılına kadar geçen kısa süre içerisinde, lisansüstü çalışmalar yapan ve danışmanlığını yaptığı öğrencileri, başlangıçta din psikolojisi alanında lisansüstü kontenjan açılmaması, sonradan açılan lisansüstü kontenjanların yetersiz olması gibi nedenlerden dolayı oldukça sınırlı sayıda kalmıştır.”

+Katılımcı-18=R-18: [E/68] “Onun Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde lisans düzeyinde okuttuğu çok sayıda öğrencileri bulunmaktadır. Ancak lisansüstü düzeyde Prof. Dr. Ali Ulvi Mehmetoğlu ve Prof. Dr. Ali Köse hocalar, öğrencileri sayılabilir.”

+Katılımcı-19=R-19: [E/56] “Ali Ulvi Mehmedoğlu ve Nebi Gümüş’tür.”

+Katılımcı-20=R-20: [E/53] “Bilgim yok.”

+Katılımcı-21=R-21: [E/44] “Bu sorunuzu okuyunca Ulusal Tez Merkezinden hocanın danışmanlığını yaptığı lisansüstü öğrencilerini kontrol ettim. Sadece Prof. Dr. Ali Ulvi Mehmedoğlu hocayı tanıyorum. Onun dışında tez yaptırdığı diğer öğrencilerini tanımıyorum.”

[Soru] = 5. *Türk din psikolojisi tarihi perspektifinden bakıldığında Ali Murat Daryal'ın din psikolojisi çalışmalarının şimdiye kadar ki yapılan alandaki çalışmalarla içerik ve/veya metodolojik perspektiften benzeşen ve farklılaşan yönleri nelerdir?*

+Katılımcı-1=R-1: [E/57] “Ali Murat Daryal hoca, çok geniş bir bakış açısıyla teorik çatısı güçlü yaklaşımları olan bir din psikoloğudur. Fikirlerine katılmamak ve düşüncelerini tartışmak bile onu ve alanda ortaya koyduğu özgün yaklaşımları, ciddi anlamda değerli kılmaktadır.”

+Katılımcı-2=R-2: [E/44] “Hocamızın alana kazandırdığı eserlerinden kurban ve dini değerler üzerine yaptığı çalışmalarına benzer son dönemlerde de alanda bazı çalışmalar hazırlanmıştır. Ancak İslami değerlere ve İslamın ilk dönemlerine dair sosyal psikolojik yorumları ve yaklaşımları çok özgün ve değerlidir.”

+Katılımcı-3=R-3: [E/61] “Ali Murat hocanın çalışmaları, ampirik karakterli çalışmalarla ifade eden din psikolojisi çalışmalarından ayrı tutulsa da değerinden kuşku duyulamaz.”

+Katılımcı-4=R-4: [E/61] “Farklılaşan yönü; doğrudan Batılı kuramları veya bakış açısını yansıtmak yerine kültürel açıdan yerli bir bakış açısıyla dini psikoloji anlayışını geliştirici bir yaklaşımdır.”

+Katılımcı-5=R-5: [E/33] “Hocamızın çalışmalarının tema olarak daha çok ‘ibadet psikolojisi’ etrafında toplandığı görülmektedir. Güncel nicel/nitel araştırma metodolojisinin dışında bir yöntem takip ettiği çok açıktır.”

+Katılımcı-6=R-6: [E/42] “Hocanın çalışmaları, kuramsal yorumları önceleyen ve kavramsal analizi ön plana çıkararak, heyecan uyandıran çalışmalardır. Bu geleneğin güçlü şekilde şu anda devam ettiğini söylemek zor. Medya ilgisi açısından da bu durumu test edebiliriz. Ana akım medyanın onun akademik çalışmalarına ilgi gösterdiği gibi alandan başka hocamız var mı?”

+Katılımcı-7=R-7: [E/39] “Daryal'ın din psikolojisi çalışmaları, İslam'ın modern yaşamda anlaşılmasında ve yorumlanmasında katkıları olmuştur. Aynı zamanda psikolog olması sebebiyle Türk din psikolojisi bilimine farklı ve özgün bakış açıları getirmiştir. Disiplinler arası çalışmalarıyla ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda; İslam düşüncesi,

psikoloji ve sosyoloji alanlarında çalışmalarını birleştirerek din psikolojisi alanında özgün bir yaklaşım geliştirmiştir. Din psikolojisi alanındaki çalışmalarını akademik düzeyde yürütmüş ve bu alanda doktora ve yüksek lisans dersleri vermiş ve alan uzmanı öğrenciler yetiştirmiştir. Daryal'ın çalışmaları, din psikolojisi alanındaki diğer çalışmalara öncülük etmiş ve bu alanın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu çerçevede daha çok interdisipliner bir çalışma anlayışına sahip olduğu söylenebilir. Bu yönü, kendisini klasikleşen din psikolojisi araştırmacılarından ayırmaktadır.”

+Katılımcı-8=R-8: [E/44] “Daryal'ın çalışmaları, dini psikolojik ve sosyolojik çalışmalar olup evrensel din psikolojisine hitap etmez.”

+Katılımcı-9=R-9: [E/59] “Din psikolojisi çalışmalarında, konu ve metot bakımından farklı bir yaklaşımı vardır. Özellikle metodoloji konusundaki bilimsel yaklaşımı ve kullanımı, standart duruma uymaz.”

+Katılımcı-10=R-10: [E/41] “Din psikolojisi çalışmalarında kullanılan metodoloji gün geçtikçe çeşitlenmekte ve zenginleşmektedir. Din psikolojisinin ilk dönem çalışmaları genel olarak nitel çalışmalardır. Günümüzde de hem nitel hem de nicel metodoloji kullanan çalışmalar yapılmaktadır. Ali Murat Daryal'ın çalışmaları, metodolojik açıdan normal bir din psikolojisi çalışması olarak ele alınabilir. İçerikle ilgili olarak ise zaman zaman felsefi ve sosyolojik analiz ve açıklamalarından dolayı içeriğin din psikolojisi içeriğinin dışına çıktığı da görülmektedir. Günümüzde gittikçe derinlemesine din psikolojisi çalışmaları yapılmakla birlikte bazı çalışmalarda da felsefi ve sosyolojik içerik ve analizler görülebilmektedir. Bu kapsamda Ali Murat Daryal'ı, hem içerik hem de metodoloji açısından bugünkü din psikologları içerisinde az da olsa takip eden akademisyenler bulunmaktadır.”

+Katılımcı-11=R-11: [E/58] “Şu anda tam hatırlayamıyorum ancak, eserlerinin birilerinden aktarım yapılarak değil kendine özgü, yani özgün bir tarzda kaleme alındığını söyleyebilirim.”

+Katılımcı-12=R-12: [E/55] “Bugünkü yapılan çalışmalara benzeşen bir içerik yok, çalışmaları tamamen farklıdır, spekülatif ama orijinaldir. Belki, alandan Mehmet Atalay ve Hasan Arslan'ın çalışmaları, Daryal'ın çalışmalarına biraz benziyor gibi.”

+Katılımcı-13=R-13: [E/69] “Din psikolojisi alanında genel olarak yapılan çalışmaların çoğunluğu Batı referans alınarak yapıldığı halde, Ali Murat Daryal hocamızın çalışmalarında, içinde bulunduğumuz yerel toplumsal yapı ve kültürel dokunun ön planda olduğunu söyleyebiliriz.”

+*Katılımcı-14=R-14: [K/44]* “Ali Murat Daryal’ın çalışmalarına bakıldığında, daha çok tarihsel psikoloji ve sosyal psikoloji alanına yakın olduğu görülmektedir. Aynı zamanda dini hayat ve ibadet psikolojisi alanındaki çalışmaları da başyapıt olarak düşünülebilir. Özellikle ‘Kurban kesmenin psikolojik temelleri’ adlı çalışmasının çok önemli olduğunu düşünüyorum.”

+*Katılımcı-15=R-15: [E/57]* “Ali Murat Daryal, hem klasik İslam düşünce geleneğini hem de modern felsefe ve psikolojiyi çok iyi bilen bir akademisyendi. Üniversite eğitimi her iki alanı da kapsayacak şekildeydi. Farsça, Arapça ve Fransızcası çok ileri düzeydeydi. Ancak o, her iki alanı da çok iyi biliyor olmasına rağmen bunları klasik tarzda aktarmaktan daha çok yeni şeyler söylemek istemiştir. Çalışmalarını bu doğrultuda sürdürmüştür. Her iki alanın kavram ve kuramlarına hâkim olması, kendine özgü bir üslup, yol ve yöntem geliştirmesinde etkili olmuştur. İncelediği konuya sadece teolojik perspektiften bakmamış, bireysel, toplumsal ve kültürel açılardan da bakmıştır. İslam’ın inanç, ibadet ve değerlerini anlatırken bunların dini niteliklerinin yanı sıra dünyevi ve insani taraflarını da anlamaya çalışmıştır. Örneğin; İslam’ın doğuş ve yayılışına veya kurban ibadetine sadece dini perspektiften değil psikolojik, psikanalitik, tarihi, sosyo-kültürel, mitolojik vb. perspektiflerden de bakmaya çalışmıştır. Yorum ve değerlendirmelerini çoklu bakış açılarıyla yapmıştır. “Allah’ın emridir”, “bunun hikmeti budur” veya “vardır bunda bir hikmet” deyip geçmemiş, bu emrin ve bu hikmetin insani plandaki amaç ve anlamını ve yansımalarını da bulmaya çalışmıştır.”

+*Katılımcı-16=R-16: [E/68]* “Türk din psikolojisi yönünden Daryal hocanın yaklaşımına bakılınca; çalışmalarının daha çok ahlaki ve değerler psikolojisi kriterleri öne çıkarılarak yapıldığı söylenebilir.”

+*Katılımcı-17=R-17: [E/53]* “Nitel yaklaşımı benimsediği söylenebilir.”

+*Katılımcı-18=R-18: [E/44]* “2000’li yıllardan itibaren disiplinin hızlı bir gelişim göstererek alan araştırmasına dayalı çalışmalara yönelmesinden hareketle ve günümüz yaklaşımıyla hocanın daha çok nitel araştırma yöntemlerine yakın olduğunu söyleyebilirim.”

[Soru] = 6. *Türk din psikolojisi tarihi perspektifinden bakıldığında Ali Murat Daryal’ın din psikolojisi çalışmaları, daha çok ‘felsefi ve tarihsel din psikolojisi’ araştırmaları kapsamında değerlendirilebilir mi? Siz bu konuda ne düşünüyorsunuz?*

+Katılımcı-1=R-1: [E/57] “Evet, değerlendirilebileceği kanısındayım.”

+Katılımcı-2=R-2: [E/44] “Genel olarak çalışmalarına baktığımızda, Daryal hocamızın medeniyetlere ve İslamın ilk doğuş dönemlerine ilişkin sosyo-psikolojik tespitler ve değerlendirmeler yaptığı, dolayısıyla çalışmalarının felsefi olmaktan daha çok tarihsel seyirle örtüşen bir yapı içerdikleri söylenebilir.”

+Katılımcı-3=R-3: [E/49] “İslam medeniyetine yaptığı vurgu nedeniyle tarihsel ve felsefi olarak değerlendirilebilir. Ancak kurban, namaz, oruç, zekât ve gusül gibi dinsel ibadetlerin psikolojisiyle ilgili çalışmaları, doğrudan psikolojik ve oldukça da orijinal yorumlardır.”

+Katılımcı-4=R-4: [E/61] “Tarihsel din psikolojisi bağlamında değerlendirilebilir. Zaten Ali Murat Daryal hoca da zaman zaman üniversitelerde tarih psikolojisi gibi bir disiplinin olmayışından şikâyet ederdi.”

+Katılımcı-5=R-5: [E/61] “Evet, daha çok ‘felsefi ve tarihsel din psikolojisi’ diye nitelendirilebilir.”

+Katılımcı-6=R-6: [E/33] “Bu konuda emin olamadım.”

+Katılımcı-7=R-7: [E/42] “Daryal hoca felsefe kökenli olmasına rağmen din psikolojisi çalışmaları, psiko-sosyal içerikteydi. Dolayısıyla tarihsel sosyal psikoloji araştırmaları bağlamında değerlendirilebilir.”

+Katılımcı-8=R-8: [E/39] “Daryal hoca belki din sosyolojisi ve sosyal psikoloji disiplinleriyle beraber interdisipliner çalışmalar yapması nedeniyle bazı akademisyenler tarafında salt din psikoloğu olarak görülmeyebilir. Ancak çalışmalarının merkezinde her zaman din psikolojisi bilimi olmuştur. Her ne kadar felsefi ve tarihsel din psikolojisi araştırmaları yapmış gibi görünse de din sosyolojisi ve sosyal psikoloji bilimlerinin bakış açılarının çalışmalarında daha hâkim olduğu söylenebilir. Her Batılı akademisyenin gizli gündeminde bulunan pozitivist ve seküler paradigmayla bilimsel çalışma yaptığı gibi Daryal hoca da Doğu kültürünün gizli gündemindeki İslam teolojisini temel alan inançlı bir bakış açısını çalışmalarına yansıtmıştır. Özetle Daryal hocanın, Türkiye tipi din psikolojisi araştırmalarında “imani ve İslami” bir perspektifle dini psikoloji çalışmaları yaptığını söyleyebilirim.”

+Katılımcı-9=R-9: [E/44] “Hayır, ama felsefik-sosyolojik olabilir.”

+Katılımcı-10=R-10: [E/59] “Felsefi diyemeyeceğim.”

+*Katılımcı-11=R-11: [E/41]* “Evet değerlendirilebilir. Psikolojinin temelde felsefi bir kökeninin olduğu bilgisinden hareketle birçok din psikolojisi çalışmasının felsefi bir yönünün bulunduğunu zaten kabul edebiliriz. Aynı şekilde Ali Murat Daryal’ın çalışmalarından özellikle geçmişle ilgili olanlarının tarihsel bir analiz olduğunu görebiliriz. Özellikle “İslam’ın doğuş ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tahlili” adlı çalışmanın hem felsefi hem de tarihsel din psikolojisi araştırmaları kapsamında ele alınabileceğini düşünüyorum.”

+*Katılımcı-12=R-12: [E/58]* “Evet, değerlendirilebilir.”

+*Katılımcı-13=R-13: [E/55]* “Evet, ben onun çalışmalarının psiko-tarih disiplini çerçevesinde değerlendiriyorum. Türk din psikolojisi tarihinde psiko-tarih çalışmalarının ilk örneklerini vermiştir.”

+*Katılımcı-14=R-14: [E/69]* “Bir önceki soruyla ilgili olarak da belirttiğim gibi Daryal hocanın çalışmalarında, içinde bulunduğumuz toplum ve kültürün tarihini de kapsayacak biçimde tüm öğelerini çok yönlü olarak ele aldığını belirtebiliriz.”

+*Katılımcı-15=R-15: [E/53]* “Yaptığı çalışmalara bakıldığında evet, bu şekilde değerlendirilebilir.”

+*Katılımcı-16=R-16: [K/44]* “Alandaki ilk çalışmaların felsefe temelli olmasının son derece doğal ve kaçınılmaz olduğunu düşünüyorum. Güncel çalışmaların büyük bir kısmının felsefi bir alt yapıdan yoksun, taklit ve tekrar çalışmalar oluşunu, din psikolojisi alanı açısından bir eksiklik olarak görüyorum.”

+*Katılımcı-17=R-17: [E/57]* “Ali Murat Daryal’ın çalışmaları, ele aldığı konular ve takip ettiği usul ve yöntem bakımından felsefi veya tarihi din psikolojisi kategorisinde görülüyor olabilir. Bu durum, yorum ve değerlendirmelerinde felsefi ve tarihsel bakış açılarına yer vermesiyle ilgilidir. Ancak bu sınıflama onun bütün çalışmaları dikkate alındığında yetersizdir. Onun çalışmaları inanç, ibadet, değerler, varlık, zaman, mekân ve medeniyet gibi çok farklı konuları kapsayacak şekilde geniştir. Aynı zamanda bir psikolog olan Ali Murat Daryal, modern bilimsel paradigmanın empoze ettiği pozitivist ve katı bilimselci bakış açısını kabullenmemiştir. İstatistiği veya genel olarak alandaki nicel yöntemleri yetersiz ve sığ bulmuştur. Ona göre bu istatistiksel nicel yöntemler, problemi sadece birtakım değişkenlerle sayısal olarak ilişkilendirebilir. Ancak problemi nitel olarak açmaz, açıklamaz, yorumlamaz ve özüne ilişkin hiçbir şey söyleyemez.”

+Katılımcı-18=R-18: [E/68] “Onun bu alandaki çalışmaları ‘felsefi ve tarihsel din psikolojisi’nden daha çok gençlere ve okuyucuya yol gösterme ve öğüt verme şeklinde algılanabilir.”

+Katılımcı-19=R-19: [E/56] “Bana göre böyle bir ayırım yapmamalıyız. Din psikolojisi, psikoloji olarak daha çok felsefeye dayanır. Bundan dolayı onun öğrencilerinin farklı olduklarını hissediyorum. Evet, fikir adamı olarak Daryal, aynı zamanda geçmişle geleceği sentezlemiştir.”

+Katılımcı-20=R-20: [E/53] “Katılıyorum.”

+Katılımcı-21=R-21: [E/44] “Kesinlikle aynı kanıdayım. Özellikle Daryal hocanın ilgi duyduğu konuların felsefi psikolojiye daha yakın olduğunu düşünüyorum. Edebiyat fakültesi çıkışlı olmasının da bunda etkili olduğu kanısındayım. Okuduğum çalışmaları içerisinde en dikkatimi çeken nokta ise karşılaştırma ve zıtlıklara, çalışmalarında fazlaca yer vermesiydi.”

[Soru] = 7. *Size göre Ali Murat Daryal’ın 1988 yılında yaptığı ‘İslam’ın doğuşu ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan bir analizi’ isimli doktora tezi ve ‘İslâm’ın doğuş ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tablili’ isimyle daha sonraki yıllarda birden fazla baskı yapan kitap çalışmasının içerik ve yöntem olarak Türk din psikolojisi tarihindeki yeri ve önemi nedir?*

+Katılımcı-1=R-1: [E/57] “Türk din psikolojisi çalışmaları arasında sözünü ettiğiniz bu eser, ‘tarihsel din psikolojisi’ çalışmalarına önemli bir örnektir. Bu sebeple daha sistematik ve daha farklı bakış açılarıyla yapılacak sonraki araştırmalar için bir model olarak görüyorum.”

+Katılımcı-2=R-2: [E/44] “Daryal, bu çalışmasında önceki İslam tarihçilerinin İslam’ın vahye dayanan tarihini gerektiği gibi anlayıp anlatamadıklarına ve konuya ilişkin olayları da gereği gibi bağlamına uygun yorumlayamadıklarına vurgu yapmıştır. Mekke ve Medine dönemi tarihsel olay ve savaşlarının basite indirgenerek anlatıldığına işaret edilen bu çalışmanın, İslam’ın doğuş ve yayılışını kapsayan bin üç yüz yıllık döneme psikolojik ve sosyal açıdan ışık tutan kapsamlı bir psiko-tarih yaklaşımı olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.”

+Katılımcı-3=R-3: [E/49] “Daryal hocanın bu çalışması, sonraki yıllarda genişlettiği çalışmalarındandır. İslam’ın psikolojik bağlamda nasıl yayıldığını ve insanlar üzerinde nasıl bir psikolojik etki bıraktığını vurgulamaktadır.”

+*Katılımcı-4=R-4: [E/61]* “Kişisel ilgi alanları üzerinden bir din psikolojisi üretme çabası bağlamında söz konusu bu çalışma, oldukça değerlidir.”

+*Katılımcı-5=R-5: [E/61]* “İslam'ın doğuş ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tahlili' isimli bu çalışması, din psikolojisinde analize dayalı kültürel bakış açısıyla yapılan yerli bir çalışma türü olarak değerlendirilebilir.”

+*Katılımcı-6=R-6: [E/33]* “Üzgünüm hocamızın bu çalışması hakkında bilgim yok.”

+*Katılımcı-7=R-7: [E/42]* “Daryal hocanın kendine özgü yaklaşımıyla çok başarılı ve öncü bir çalışmadı. Ancak Türk din psikolojisi, daha sonraki dönemde bu geleneği sürdürememiştir.”

+*Katılımcı-8=R-8: [E/39]* “İslam'ın en doğru yaşandığı dönemin özellikle İslam peygamberi Hz. Muhammed (sav) ve ilk 4 halife dönemi olduğunu düşündüğüm için kendisinin bu döneme ilişkin din psikolojisi çalışmalarının yerinde ve çok doğru olduğunu düşünüyorum. Zira günümüzde Batı'nın yaklaşımlarının, özellikle Doğu'yu ayağa kaldıracak dini temelleri anlama ve yorumlamada yetersiz kaldığı ifade edilebilir. Yöntem, teknik ve metot bağlamında ilgili akademik aygıtların (varsa) Batı'dan edinilmesi son derece gereklidir. Bununla beraber kuram ve ekoller açısından özellikle Batılı düşüncelerin günümüzdeki yansımalarını gördükçe İslam'ın ilk dönemlerine odaklanarak “içerik, yöntem ve yaklaşım” açısından acilen bu dönemden ilham almamız gerektiği kanısındayım. Bireyden topluma doğru bir medeniyet kurma çabasına Türk din psikolojisi biliminin hizmet etmesini istiyorsak Daryal hocanın eserlerindeki bakış açısını ön plana çıkaracak yeni çalışmalara ihtiyaç vardır.”

+*Katılımcı-9=R-9: [E/44]* “Çok önemi yok.”

+*Katılımcı-10=R-10: [E/59]* “Bu sözünü ettiğiniz kitabı yıllar önce okumuştum. Şu anda bir değerlendirme yapmam doğru olmaz.”

+*Katılımcı-11=R-11: [E/41]* “İslam'ın ilk döneminde aktif rol oynayan insanların davranış analizleri, olayların birbirleriyle olan bağlantıları hakkındaki yorumlar, insana yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır. Bu çalışmayla tarihi olayların din psikolojisi perspektifiyle güzel bir analizi yapılmıştır. Ali Murat Daryal'ın tarihi olay ve kişilere bakış açısı ve yorumlama tarzı, pozitif bilimin din ve dini olanla bağlantısı açısından önemlidir. Bu çalışmasının dini davranışı

yorumlama tarzı, Türk din psikolojisi tarihi açısından ilklerden sayılabilir.”

+*Katılımcı-12=R-12: [E/58]* “Olayları ve olguları kendi bağlamlarından koparmadan fakat kendine özgü yorumlarıyla zengin ve farklı içerikler kazandırarak sunması, Daryal hocamızı alanında farklı ve otantik kılmaktadır.”

+*Katılımcı-13=R-13: [E/55]* “Özgün bir psiko-tarih çalışmasıdır. Türk din psikolojisine zenginlik katmış olup ufuk ve vizyon vermiştir. Fakat ne yazık ki alanda pek anlaşılammıştır.”

+*Katılımcı-14=R-14: [E/53]* “Tarihi belgeleri ve o tarih içinde yaşamış olan toplumları psikolojik ve sosyolojik temellere dayandırarak ele alan bir eserdir. Hoca, hemen her konuda, psiko-sosyal faktörleri ön plana çıkararak konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Bu yönüyle Türk din psikolojisi çalışmalarında yerel olanın analiz ve yorumlama gücünün önemine dikkat çekmiş ve bu alanda yapılacak çalışmalara da örnek oluşturmuştur.”

+*Katılımcı-15=R-15: [E/57]* “Bu eser, hocanın doktora çalışmasıdır. Bu eseriyle hoca, bilinen bir yöntemi, yani psikanalizi kullanarak İslam’ın doğuş ve yayılışını, geldiği coğrafyayı, çevreyi, ilk muhatapların yerleşik inanç, kabul, değer, kült ve kültürleri ile bilinçaltılarını çözümlene denemesi yapmıştır. İslam tarihinin bu döneme ilişkin eserlerini ve bunların içeriklerini ustalıkla analiz ederek o dönem insanının zihinsel ve kültürel anlayışını ve İslam vahyi karşısındaki tutum ve davranışlarını psikanaliz ve psikoloji perspektifinden ortaya koymaya çalışmıştır. İslam’ın doğuş sürecindeki olayları, savaşları ve fetihle sonuçlanan tebliğ ve mücadele esaslarını, alışlagelmiş anlayış dışında yeni bir anlayışla temellendirmeye gayret etmiştir.”

+*Katılımcı-16=R-16: [E/68]* “Daryal’ın daha sonraki yıllarda birden fazla baskı yapan bu çalışması; yöntem açısından alana yeni bir katkı getirmemiştir, ancak alanda İslami söylemin ağır basmasını öne çıkarmıştır.”

+*Katılımcı-17=R-17: [E/56]* “Hocanın adı geçen bu doktora tezi ile daha sonra isminde küçük değişiklik yapılarak yayımlanan bu eseri arasında bazı farklılıklar vardır. Türk ve İslam sentezi, ufuk olarak karşımıza çıkar.”

+Katılımcı-18=R-18: [E/53] “Alanda tarih psikolojisi perspektifinden ilk çalışmalardan biri olması ve bu konuda daha sonra alanda çalışma yapılmaması, bu çalışmayı değerli kılmaktadır.”

+Katılımcı-19=R-19: [E/44] “Özellikle alanın Türkiye’deki ilk gelişim dönemlerinde ve henüz yerli yayınların büyük önem taşıdığı bir zaman diliminde hocanın, eserleriyle alana yerel yaklaşımı dikkate alarak belirgin bir iz bıraktığını düşünüyorum. Özellikle çalışmalarında psikanaliz ekolünün düşünceleriyle karşılaştırmalar yapmış olması bence halen geçerliliğini koruyan bazı düşüncelerin gelişmesine katkı sağlamıştır.”

[Soru] = 8. *Türk din psikolojisi literatüründe Ali Murat Daryal’ın 1991 yılında doçentlik tezi olarak yazdığı ve daha sonra da kitap olarak basılan ‘Kurban kesmenin psikolojik temelleri’ isimli eserinin alana ve sonraki çalışmalara hangi açılardan ne gibi bilimsel katkıları olmuştur?*

+Katılımcı-1=R-1: [E/57] “Kendi içerisinde bir hipotezi ve sistematığı oluşmuş farklı bir çalışma olarak görüyorum.”

+Katılımcı-2=R-2: [E/44] “Hocamızın bu çalışmasına bakıldığında, kurban ibadetinin İslami ibadetlerin genel olarak ele alınış tarzına zıt bir seyir izlediği söylenebilir. Bu çalışmasıyla Daryal hocamız, bu ibadeti yerine getiren dindarların özgüvene ve inançlarına dayalı ibadetlerini yapma cesaretine kavuşarak ibadetin altında yatan semantik anlam ve önemi dile getirebilme kabiliyetlerine katkıda bulunduğu ifade edilebilir. Alanda sonraki dönemde konuyla yakından ilişkili ya da benzer başlıklarla ele alınan çalışmalara da kaynaklık ettiği kanısındayım.”

+Katılımcı-3=R-3: [E/49] “İbadet psikolojisi özelinde dönemine göre en derli toplu çalışmalardan biridir. Kurbanın bir çeşit şiddet duygusunu yok edici özelliği olduğunu vurgulamış ve kurbanın şartı olan kan akıtmanın psikolojik önemini açıklamıştır. Tüm çalışmalarında olduğu gibi Ali Murat Daryal hoca, bu kurban konusunu da psiko-sosyal açıdan değerlendirmiştir.”

+Katılımcı-4=R-4: [E/61] “Bu eserinde, konuyu daha çok bireyin saldırganlık davranışını azaltıcı veya önleyici yönüyle psikoanalitik bakış açısını ön plana alarak değerlendirmiştir. Daryal hocayla görüşmemizde kendisine bu çalışmada, kurbanın metafizik boyutunun göz ardı edildiğini zira bu şekliyle salt bir psikolojizan tavra indirildiğini ve psikoanalitik kuramın dolaylı olarak kurbanın temelini oluşturan bir yaklaşım gibi sunulduğunu belirttiğimde bunu fark edemediğini söylemişti. O dönemde doktorayı yeni bitiren bir din psikoloğu olarak dikkatlice beni dinlemiş ve olumsuz bir tutum sergilemediği gibi ayrıca

teşekkür ederek konuyla ilgili benimle ayrıca detaylı konuşmak istediğini belirtmişti. Bu bağlamda o buluşmamızda kurbanın sanki indirgemeci bir yaklaşımla sadece bireyin psikolojik yönüyle ilişkisinin ön plana çıkması üzerine sohbetimiz olmuştu. Sanırım eserin daha sonraki baskılarında kurbanın metafizik temeli diye bir ekleme yapmayı gerekli görmüştür. Daryal hocayı, farklı bakış açılarına açık birisi olarak gelişen ve geliştiren bir akademisyen olarak tanıdım.”

+Katılımcı-5=R-5: [E/33] “Bu çalışma, özellikle ibadetler özelinde din psikolojisi alanında araştırma yapmanın önünü açmış olabilir. Diğer taraftan kurban ibadetini sosyal psikolojik bir perspektiften ele alan bu çalışmada, kurban kesen/kesmeyen toplumlardaki değişimler psikolojik bir bakış açısıyla ele alınarak çıkarımlarda bulunmaktadır. Her ne kadar deneysel verilere dayanmasa da araştırmada ele alınan konuların özgünlük barındırdığı görülmektedir. Diğer taraftan din psikolojisi ile sosyal psikoloji alanlarının birlikteliği, bu çalışmada net bir şekilde görülmektedir.”

+Katılımcı-6=R-6: [E/39] “Eserinde kurban ibadetine farklı bir anlayışla yaklaşan hocamız, söz konusu ibadetin toplumsal yönünün yanında psikolojik açıdan insanlık ve toplumlar açısından saldırganlık dürtüsüyle de ilişki kurmaktadır.”

+Katılımcı-7=R-7: [E/44] “Daryal’ın bu eseri, din psikolojisine değil de dini psikolojiye ya da İslami psikolojiye katkı sunmuştur. İslam teolojisine katkı sunmuştur. Eserinde vurgulanan kurban kesmenin toplumda veya bireydeki şiddet eylemlerini azaltacağı iddiası bilimsel değildir. Belki de şiddeti ve kanlı eylemleri özendirecektir. Bunu bilimsel olarak bilmiyoruz. Bununla ilgili Türkiye’de sosyal bir deney halen yapılmamıştır.”

+Katılımcı-8=R-8: [E/59] “Kitabın konusunun işleniş açısından temellendirilmesinin tartışmalı olduğunu düşünüyorum.”

+Katılımcı-9=R-9: [E/41] “Ne yazık ki bu çalışmayı henüz okumadığımdan eserle ilgili değerlendirme yapamayacağım.”

+Katılımcı-10=R-10: [E/58] “Sanırım alandaki konuyla ilgili yazılan tüm eserlerde ilk müracaat kitapların başında gelmektedir.”

+Katılımcı-11=R-11: [E/55] “İbadet psikolojisi açısından oldukça özgün bir eserdir. Katarsis kuramı için İslam kültüründen kayda değer bir nokta yakalamıştır. Bazı açılardan spekülatif olabilir ama oldukça kıymetli ve özgün bir yaklaşım içermektedir.”

+*Katılımcı-12=R-12: [E/69]* “Yöntem olarak alanda ilk ve son örnektir diye düşünüyorum.”

+*Katılımcı-13=R-13: [E/53]* “Bu kitabında Daryal, teorisini saldırganlık ve kan üzerine kurmuştur. Saldırganlığın doğuştan gelen biyolojik bir dürtü olduğunu savunan Daryal, saldırganlığın tatmin edilmesi için kişinin kan görmesi gerektiğini ileri sürer ve bunun için kurbanın gerekli olduğunu belirtir. Buradan hareketle diğer ibadetlerin psikolojik temelleri üzerine benzer çalışmalar yapılabilir. Ayrıca bu çalışma ve diğer çalışmaları, İslam düşünce tarihi perspektifiyle konuları değerlendirme ve yorumlama yeteneğinin geliştirilmesine katkı sağlamıştır.”

+*Katılımcı-14=R-14: [E/57]* “Ali Murat Daryal’ın bu eseri, daha önce de ifade ettiğim üzere, ölüncüye kadar üzerinde çalıştığı bir konuyu kapsamaktadır. O, “kurban, sosyal adaleti sağlar” klasik söylemini reddeder, sosyal adaleti “kimin neye ihtiyacı varsa ona onun sağlanması” olarak görürdü. Dolayısıyla tarih boyunca kurbanla ilgili yapılagelen bu ve benzeri yorumların yetersizliği ve tutarsızlığı, onu bu konuda derinlemesine düşünmeye ve araştırmaya itmiştir. Hoca, eserinde kurban ibadetini sadece İslam düşünce geleneğinden değil bu ibadetin diğer pek çok dinde de bulunması dolayısıyla çok geniş bir zaman sürecinden bakar. Hocayı uzun yıllar boyunca düşünmeye sevk eden, kurban ibadetinin sadece teolojik yönü değil bundan daha da önemlisi, bu ibadetin insani plandaki yansımaları, bireyin tutum ve davranışlarını şekillendirmedeki etkisidir. Hoca, buradan yola çıkarak kurban kesen ve kesmeyen medeniyetleri, çeşitli başlıklar altında karşılaştırmaya ve analize tabi tutar. Bu eser, kurban konusundaki yerleşik düşünceye meydan okur ve Batı düşüncesinde birçok örneği bulunmakla birlikte İslam düşünce geleneğinde kurbanı ilk kez farklı yorumlama teşebbüsünde bulunur. Ancak ne yazık ki eser, hocanın diğer eserleri gibi hem ilahiyat ve hem de diğer sosyal alanlardaki akademisyenlerden hak ettiği ilgiyi görememiştir.”

+*Katılımcı-15=R-15: [E/68]* “Bu eser, insanın yetişmesinde etkileneceği noktalar üzerinde durması bakımından dikkate değerdir.”

+*Katılımcı-16=R-16: [E/56]* “Bildiğim kadarıyla bu konuda hala tek kitaptır. Bu eserde, adeta kurban ilahi bir boyut kazanmıştır. Bu kitabı okuyan pek çok arkadaş ve öğrencilerimi biliyorum.”

+*Katılımcı-17=R-17: [E/53]* “Bazı yorum ve tespitlerine katılmasam da, Türk din psikolojisi literatüründe konuyu bu kapsamda inceleyen başkaca çalışma hala bulunmamaktadır.”

+Katılımcı-18=R-18: [E/44] “Din psikolojisi derslerinin temel konuları arasında yer alan psikanaliz ve din ünitesinde halen Freud’un yapısal kişilik kuramından bahsederken hocaya atıf yapıyorum. Freud’un id’in hakim güçleri olarak gördüğü cinsellik ve saldırganlık konusunda hocanın düşüncelerinden alıntı yapıp her insanın kurbanını kendisinin kesmesinin öneminden bahsederek içerisinde şiddet ve saldırganlığa eğilimi olan insanların Allah’ın helal gördüğü bir ibadet üzerinden katarsise ulaşmasının önemli olduğunu belirtiyorum. Ayrıca yeri geldiğinde derslerde hocanın İslam tarihindeki bazı toplumları psikolojik ve sosyolojik temellere dayandırarak değerlendirmesinden alıntılar yapıyorum. Ne yazık ki alandaki hızlı dönüşüm ve psikanalizin alanın yeni konuları arasında yer alamaması sebebiyle hocanın düşünceleri belirli bir dönem etkili olmuş ve alanın Türkiye’deki tarihsel gelişiminde bir mihenk taşı rolü üstlenmiştir. Hatırladığım kadarıyla özellikle kurban ibadeti konulu sonraki dönem bazı çalışmalarda, hocanın düşüncelerine oldukça geniş yer verilmiştir.”

[Soru] = 9. *Ali Murat Daryal’ın yapmış olduğu din psikolojisi araştırmalarına genel olarak bakıldığında bu çalışmaların, sonraki dönemlerde Türk din psikolojisi araştırmalarının içeriğini etkilediğini düşünüyor musunuz? (Evet ise) Türk din psikolojisi çalışmalarına ‘ekolleşme’ düzeyinde bir etki yapmış mıdır? Niçin? (Evet ise) temsilcileri kimlerdir?*

+Katılımcı-1=R-1: [E/57] “Daryal’ın çalışmaları, daha çok dini psikoloji bağlamında sonraki çalışmalar üzerinde etkili olmuş öncü çalışmalardan sayılabilir.”

+Katılımcı-2=R-2: [E/44] “Hocamızın çalışmalarının kendisinden sonraki dönemlerde ele alınan çalışmalara öncülük ya da kaynaklık ettiği ifade edilebilir. Zira özellikle ibadetler ve İslami değerler üzerine yapmış olduğu çalışmalardaki görüş ve tespitleri, sonraki dönem Türk din psikolojisi çalışmalarında referans alınmıştır. Ancak bu durumun ekolleşme düzeyinde olmadığı kanısındayım.”

+Katılımcı-3=R-3: [E/49] “Türk din psikolojisi alanına katkısı büyüktür. Ancak din psikolojisi alanında geçmişten günümüze ekolleşme düzeyinde bir katkıyı, sadece Daryal değil alandaki hiçbir hoca verememiştir. Dolayısıyla Ali Murat Daryal hoca da alana ekolleşme düzeyinde katkıda bulunamamıştır.”

+Katılımcı-4=R-4: [E/61] “Evet, sonraki dönem çalışmalara bir etkisi olmuş olabilir. Ekolleşme konusunda ise net bir şey diyemem.”

+Katılımcı-5=R-5: [E/33] “Alandan Prof. Dr. Veysel Uysal’ın ‘Orucun psikolojik ve sosyal etkileri üzerine bir araştırma’; diğer taraftan

Prof. Dr. Hüseyin Peker ve Prof. Dr. Habil Şentürk gibi isimlerin “İbadet psikolojisi” kategorisinde değerlendirilebilecek sonraki dönem araştırmaları, Prof. Dr. Ali Murat Daryal hocamızın bu konuya yönelik ilgisinin bir devamı sayılabilir mi? Sorusunu gündeme getiriyor. Bu sorunun ötesinde bir ekolleşme sürecinden söz edecek düzeyde bilgi ve tecrübem yok.”

+*Katılımcı-6=R-6: [E/42]* “Ne yazık ki Türk din psikolojisi araştırmalarının içeriğini etkilediğini düşünüyorum. Türk din psikolojisi çalışmalarına ‘ekolleşme’ düzeyinde bir etki de yapmamıştır. Aslında olması gerekirdi.”

+*Katılımcı-7=R-7: [E/39]* “Ekolleşme anlamında bir etki oluşturduğunu düşünüyorum. Eğer bir temsilcisi varsa bu isim de ilk ve tek doktora öğrencisi olan Ali Ulvi Mehmedoğlu’dur.”

+*Katılımcı-8=R-8: [E/44]* “Hayır.”

+*Katılımcı-9=R-9: [E/59]* “İçerik ve ekolleşme açısından büyük bir etkisinin olduğunu düşünüyorum.”

+*Katılımcı-10=R-10: [E/41]* “Birçok din psikolojisi çalışması, içerik ve metod açısından birbirine yakın olabilmektedir. Hoca-öğrenci ilişkisi ve geleneği bağlamında alan içinde bir etkilenmenin meydana gelmediğini ifade etmek bilimsel gerçekliklere aykırı olur. Her ne kadar somut bir bilgin olmasa da Ali Murat Daryal’a öğrencilik yapan akademisyenlerin hem içerik hem de metod açısından etkilenmiş olabilecekleri kanısındayım. Ancak herhangi bir ekolleşmenin olmadığını düşünüyorum.”

+*Katılımcı-11=R-11: [E/58]* “Bir ekolleşme yarattığını düşünüyorum fakat benzer tarzdaki çalışmaları olan araştırmacılara esin kaynağı olduğu söylenebilir.”

+*Katılımcı-12=R-12: [E/55]* “Hayır, ne yazık ki! Çünkü hocanın vizyon ve yaratıcılığını anlayan alanda henüz kimse çıkmadı. Çoğumuz klasik tarzda sık sık tekrar eden kalıplar içerisinde din psikolojisi yapıyoruz... Post-modern bağlam çerçevesinde Daryal hoca oldukça özgün bir karakterdi ama kıymeti bilinmemiş ve kanımca alanda henüz daha da anlaşılammıştır.”

+*Katılımcı-13=R-13: [E/53]* “Türk din psikolojisi araştırmalarının içeriğini etkilediğini düşünüyorum, fakat yönünü değiştirdiğini düşünüyorum. Daryal’ın araştırmaları, bu alanda bu tür çalışmaların da yapılabilirliğini göstermesi açısından akademisyen din psikologlarına ufuk açıcı yönü olduğu söylenebilir.”

+Katılımcı-14=R-14: [E/57] “Ali Murat Daryal’ın dersleri, konferansları, vaazları ve sohbetleri bağlamında başta öğrencileri olmak üzere pek çok kişiyi etkilemiş olduğu söylenebilir de, eserleri üzerinden akademi çevresinde sınırlı bir etkide bulunmuş olduğu görülmektedir. Hem problem edindiği konuların girift yapısı, hem benimsediği yöntem, analiz ve değerlendirmelerin farklılığı ve hem de yetiştirdiği lisansüstü öğrenci sayısının bir takım nedenlerle sınırlı sayıda kalması bakımından Türk din psikolojisi çevresinde hak ettiği ilgiyi yeterince göremediği kanaatinde olduğumu söyleyebilirim.”

+Katılımcı-15=R-15: [E/68] “Hocanın çalışmalarının Türk din psikolojisi araştırmalarının içeriğini etkilediğini düşünmüyorum. Ancak bilimsel çalışmalarda araştırmacının “kendi olma” özelliğine vurgu yapması bakımından oldukça otantik ve değerli buluyorum.”

+Katılımcı-16=R-16: [E/56] “Evet, düşünüyorum. Hocanın “ekolleşme” diye bir derdi yoktu. Hocamız bireysel olarak öğrencileriyle ilgilenirdi. Akademide ne yazık ki vefat edenler kısa sürede unutuluyor. İnsan yaşarken kitaplarını güncelleyebiliyor ama sonra unutuluyor. Bayramlarda vefat eden hocalarımızı mezarlıkta Kura’n-ı Kerim okur ve dualar ederim. Böyle yaparsak ilmimiz de artacaktır.”

+Katılımcı-17=R-17: [E/53] “Bu tür bir etki yarattığını düşünmüyorum.”

+Katılımcı-18=R-18: [E/44] “Üzülerek buna hayır demek durumundayım. Ne yazık ki hocanın ekolleşmeye ve görev yaptığı İstanbul’da, ele aldığı konular ve bu konuları işlemek için kullanılan belirgin metodolojinin gelişmesinde etkili olduğunu düşünmüyorum. Adana’da Kerim Yavuz, Bursa’da Hayati Hökelekli ve Samsun’da Hüseyin Peker hocaların yaptığına benzeyen bir etki ne yazık ki Daryal hocanın döneminde İstanbul’da gerçekleşmemiştir.”

[Soru] = 10. *Alanda çalışan akademisyen bir din psikoloğu olarak siz, Ali Murat Daryal üzerine psiko-biyografik bir çalışma yapmak isteseydiniz, böyle bir nitel çalışmanın ana temaları neler olurdu?*

+Katılımcı-1=R-1: [E/57] “Tarihsel din psikolojisi veya dini psikoloji olabilirdi.”

+Katılımcı-2=R-2: [K/44] “Eğer böyle bir çalışma yapacak olsaydım, onun dini ve insani değerleri önceleyen sürekli çalışma ve ilime katkı sunma arzu ve çabasını esas almak isterdim.”

+Katılımcı-3=R-3: [E/61] “Sizin bu çalışmada yaptığınız temalandırmayı yapardım diye düşünüyorum.”

+*Katılımcı-4=R-4: [E/33]* “Neden din psikolojisi alanını tercih etmiştir? Din psikolojisi araştırmalarında ibadetlere odaklanmasının nedeni ne olabilir? Çocukluk ve gençlik yıllarının kendi dini gelişim serüveni üzerindeki etkisi nedir? gibi soruların cevapları üzerinden temalandırma yapardım sanırım.”

+*Katılımcı-5=R-5: [E/42]* “Çalışmalarının sahiciliği, ilginçliği ve yöntemi olurdu herhalde. Neden bu başarılı örneklerin sonraki dönemde alan çalışanları tarafından takip edilmediği de çalışmamda, ayrıca önemli bir tematik tartışma konusu olabilirdi.”

+*Katılımcı-6=R-6: [E/59]* “Hocanın özel hayatını da dikkate alarak akademik çalışmalarını içerik ve metot açısından çalışabilirdim.”

+*Katılımcı-7=R-7: [E/41]* “Ali Murat Daryal’ın aile yapısı, baba ve annesinin kendi üzerindeki etkisi, okuduğu okulların ve hocalarının kişiliği üzerindeki etkisi, yetiştiği ve bulunduğu çevrenin çalışma konularını seçmesi üzerindeki etkisi, çalışmaları ve çalışmalarının içeriği, çocukluk yılları, neden dini konulara ilgi duyduğu ve bunda etkili olan faktörler, dönemindeki akımlardan etkilenip etkilenmediği, etkilenmişse nasıl ve hangi yönlerle etkilendiği, öğrencileri ve hocaları gibi temalar olurdu.”

+*Katılımcı-8=R-8: [E/58]* “Alanda yapılan bu tür çalışmalar, ilgim dışındadır.”

+*Katılımcı-9=R-9: [E/55]* “Hoca üzerine çalışma yapmak ilginç olabilir, bence bir panelde hocanın eserlerini ve yaklaşımını tartışmak gerekir.”

+*Katılımcı-10=R-10: [E/53]* “Dini kişiliği ile yorum ve yaklaşımları şeklinde temalandırabilirdim.”

+*Katılımcı-11=R-11: [E/57]* “Hoca, teori ile pratiği birleştiren bir kişiydi. Onun bütün çalışmaları gerçek hayata ilişkindi. Bütün düşüncel çabası ve nihai amacı İslam’ın anlaşılması, inanç, ibadet ve değerlerinin bütün insanlığa doğru bir şekilde ulaştırılmasıydı. Kendisi bu doğrultuda zorlu bir ömür sürdü ve bu doğrultuda vefat etti. Ömrünün son dakikasına kadar ayaktaydı, asla pes etmedi, hep dik durdu, kimseden korkmadı, kimseye boyun eğmedi. Yanlış olarak gördüğünü hemen eliyle, diliyle ve yazılarıyla düzeltmeye ve karşısında durmaya çalıştı. İslam’a ve onun değerlerinin üstünlüğünü ilmi olarak ortaya koymaya gayret etti. İnanıldığı gibi yaşadı ve öldü.”

+*Katılımcı-12=R-12: [E/68]* “Hocayla ilgili bir çalışmada ana temalar olarak; İslami yaklaşım ve Türklük özelliklerini dikkate almanın önemli olduğunu söyleyebilirim.”

+*Katılımcı-13=R-13: [E/56]* ““Bence en güzel soru bu soru olmuş. Nitel olarak ana temalar aklıma geldiği kadarıyla şöyle olabilirdi: Kimliği olarak yetiştiği çevre, akademisyen olmanın evrenselliği, hayat boyu düşünme ve kitap özlemi.”

+*Katılımcı-14=R-14: [E/53]* “Spesifik olarak kurban ibadetine psikolojik yaklaşımını, psikanalitik açıdan değerlendirebilirdim.”

+*Katılımcı-15=R-15: [E/44]* “Sizin yaptığınız bu çalışmaya yakın olarak a. Hayatı, b. Eserleri, c. Dönemi açısından din psikolojisi içerisindeki konumu ve d. Alana sağladığı katkılar gibi temalar olabilirdi. Hocayı yakından tanımadığım için öncelik sıralamaları ve ilgi alanları gibi konular hakkında yorum yapamayacağım.”

“*Araştırmacı*: Saygıdeğer hocam, röportajımıza katılma zahmetinde bulunduğunuz için şahsım ve tüm din psikoloğu meslektaşlarım adına size çok teşekkür eder, çalışma/emeklilik yaşamınızda sağlık ve mutluluklar dilerim.”

-alan dışı-(n=1) eşi / - [röportaj soru sayısı=1]

(i) – *Özel yaşamı*:

[Soru] = 1. *Ali Murat Daryal nasıl bir ești?*

+*Katılımcı-1=R-1: [K/76]* “Eşim Ali Murat Daryal’ın nasıl bir eş olduğunu anlatmak gerçekten oldukça güçtür. Zira Ali Murat Daryal’ı tanıdığım ve evli kaldığımız 33 yıl boyunca tam tanımış olduğumu söyleyemem. 24 Nisan 1984 tarihinde onunla tanıştık. 13 Eylül 1984 tarihinde evlendik ve o 16 Mart 2017 tarihinde vefat etti. Tarihlerden de anlaşılacağı gibi çok kısa bir zamanda tanışıp evlendik. Tabi ki bu kısa zamanda böyle önemli bir kararı benim verebileceğim düşünülemezdi. Çünkü hiç tanımadığım bir kişiydi. Ama arada kendimi tamamen teslim ettiğim Samiha Ayverdi ve Nazik Erik gibi büyüklerim vardı, onların onayları benim için yeterli bir karardı. Yoksa Ali Murat Beyin sergilediği tutum ve davranışlara bakarak olumlu bir cevap vermek imkânsızdı. Zaten bu sebeplerle benim ailemde bu evliliğe karşı çıkmıştı. Babam oldukça ciddi ve laubaliliğe hiçbir zaman açık kapı bırakmayan bir kişiliğe sahipti. Evimize tanışmaya ilk geldiği zaman anlattığı abuk sabuk hikâyeler ve sergilediği davranışlarla hakkında olumlu bir cevap vermek mümkün değildi. Çünkü o yaştaki bir insanın daha oturaklı ve aklı başında hareket etmesi bekleniyordu. Ki beni babamdan istemeye

geldiğinde o zaman 53 yaşındaydı ve aramızda oldukça bir yaş farkı vardı. Dolayısıyla ailenin cevabı olumsuzdu ama ben adı geçen büyüklerime tam teslim olduğum için onların onayıyla bu evliliğe evet dedim. Ama aile içinde bir soğuk savaş başlamıştı. Bu bir buçuk ay gibi çok kısa bir zamanda nikâh işlemlerimizi gerçekleştirip evlendik.

Ali Murat Daryal Bey Ayazpaşa'da dededen kalma bir köşkün çatı katında yaşıyordu. Annesi ve kız kardeşinin ailesi de bu köşkte yaşıyorlardı. Ama ne yazık ki Ali Beyin ailesi de bu evliliğe karşı çıkıyordu ve Ali Beyin burada oturmasını istemiyorlardı. Zaten Ali Bey'in kullandığı çatı katında ne bir mutfak ne de bir banyo vardı. Çatı katına aceleyle bir banyo düzeni yapıldı. Evlendikten sonra bir iki ay boyunca evde küçük bir piknik tüpüyle idare etmek durumunda kalmıştık. Ali Murat Bey ev düzeni ve ihtiyaçları gibi hiçbir konuyu problem etmez ve hoş görürdü. Ama bu şekildeki bir evin sadece çatı katını yaşanılabilir hale getirmek benim için çok zordu. Onunla evlendiğime göre sabretmekten başka bir çarem de yoktu. Ali Murat Bey, uzun yıllar bir aile düzeninden uzak kaldığı ve bu şekilde imkânsızlıklar içinde hayatını sürdürdüğü için bu ev ihtiyaçları gibi dünya işleri onu hiçbir şekilde rahatsız etmezdi.

Ali Murat Bey, üniversite öğrencisiyken anne ve babasının boşanmaları ve anne-babanın hiçbir şekilde ona sahip çıkmamaları sonucu, onun hayatını tek başına planlama ve yaşamasına sebep olmuş, dolayısıyla düzenli bir aile ortamına hiç kavuşamamıştır. Kişilik olarak zaten baskı altına girecek bir insan değildi. Kendi bildiği doğruların peşinde gitmiş ve öyle bir hayat düzeni oluşturmuştu. Evin bütün düzeni ve işleyişiyle bizzat kendim ilgilenmek durumunda kalmıştım. Ali Murat Bey bu işlerin tamamen dışındaydı. Evin tüm eksikliği, alışverişi vs. hepsi bana kalmıştı. Aynı zamanda İstanbul Teknik Üniversitesi Denizcilik Fakültesinde matematik hocalığı yapmam da beni zamanla yarışır bir hale getirmişti. Ailemde düzenli bir hayat yürütmüş olmam ve çok küçük yaşlardan itibaren annemin beni ev işlerine alıştırmış olmasının çok faydasını gördüm. Zira evlilik öncesi bu deneyimim, evimin işlerini çekip çevirmeme çok yardımcı olmuştu.

Ali Murat Bey, kişilik yapısı olarak çok sevecen ve kibar bir insandı. Evlendiğimiz günden vefatına kadar hiçbir zaman beni kıracak bir tutum ve davranış içine girmemiştir. Hiçbir zaman adımla bana hitap etmemiş ya 'hanımcığım' demiştir veya kendince uydurduğu tabirlerle hitap etmiştir. Sadece baskı gibi algıladığı bir harekete hemen çok ani bir şekilde karşılık verirdi. Dostları veya öğrencileri arasında ise beni tanımaz hep ön planda onlar gelirdi. Kendimiz bin bir ihtiyaç içindeyken

başkalarının ihtiyaçları için hep çok çabalardı. Evin sorumluluğunu hiçbir zaman taşımazdı, nasıl olsa tüm yük benim sırtımdaydı. Tek derdi öğrencileri ve ihtiyaç sahipleriydi.

Bütün zamanını, yazılarına ve kitaplarına vermiştir. Başka şeyleri düşünmek ona göre lüzumsuzdu. Yıllarca bir buçuk odalı bir çatı katında oturduk ve ona göre hiçbir eksikimiz yoktu. Hayatının en rahat günlerini yaşamıştı. Yatıp kalkıp işine gelip gitmişti. Hayattan başka ne isteyebilirdi ki. Çok kalender meşrep bir mızacı olduğu için her şarta hemen adapte olmuştu. Evliliğimizde 25 yıl boyunca yaşadığımız bu köşkten benim büyük çabamla Kozyatağı'nda borçlanarak alabildiğimiz bir apartman dairesine geçtikten sonra hayatının en güzel zamanlarını yaşadı. Çünkü yıllar sonra bir dairede kendine ait bir çalışma odasına sahip olabildi. Neredeyse günün 24 saatini bu odasında daktilosunun başında yazılarıyla baş başa geçirmişti. Münzevi hayat yaşamayı zaten çok sevmişti. O kadar ki odanın kapısını dahi genellikle kapalı tutardı. Allah'a binlerce şükür ki bu mutlu seneleri 8 yıl sürdü, ölümüne kadar bu 8 yıl çok rahat bir hayata kavuşmuştu. Bütün apartman komşularımız, onun ölümünden sonra kibarlığını ve efendiliğini anlatıp durdular. Tam bir İstanbul beyefendisiydi. Allah rahmet eylesin, mekânı cennet olsun.”

“*Araştırmacı*: Saygıdeğer hanımefendi, Ali Murat Daryal'ın eşi olarak röportajımıza katılma zahmetinde bulunduğunuz için şahsım ve tüm din psikoloğu meslektaşlarım adına size çok teşekkür eder, emeklilik yaşamınızda sağlık ve mutluluklar dilerim.”

S o n u ç

Din psikolojisi çalışmaları, Batı'yla karşılaştırıldığında Türkiye'de Batı'dan elli yıl sonra başlamıştır. Başlangıçta bu alanı tanıtmak için yazılan kitaplar, ya tamamen Batı'dan aktarılan konu ve tartışmalarla sınırlı olmuş ya da modern bir din bilimleri perspektifinden uzak biçimde klasik teoloji bilimlerinin yaklaşımlarını ön planda tutan bir görünüm sergilemiştir. Son yıllarda ise din psikolojisi alan tarihinin gelişimsel süreci, hem Batı hem de Türkiye açısından oldukça önemli değişiklikler göstermiştir. Post-modern düşüncenin etkisiyle kendi dışındaki dünyanın gerçeklerine de açılmaya başlayan Batılı bilim anlayışı, farklı din ve kültürleri tanıma ve bunlar üzerine yapılan araştırmalarla kendi görüşlerini değiştirme, geliştirme ve zenginleştirme arayışına girişmiştir. Türkiye'de ise din psikolojisi alan tarihinin başlangıcından bu yana çok sayıda genç araştırmacı din psikoloğu yetişmiştir. Bu alanda yapılan tezler ve yayınlardan hareketle, din psikolojisinin hem giderek popülerleştiği hem de yerel gerçeklerle daha

fazla temas kurulup yerli bilgi üretimine hız verilmeye başlandığı söylenebilir (Hökelekli, 2010: 5).

Bilimler sınıflandırmasındaki klasik yaklaşım dikkate alındığında, ister sosyal bilimler olsun isterse fen bilimleri olsun bir uzmanlık alanı olarak insan üretimi her bir bilim dalı, ilgili saha 'aktörleri/akademisyenler/araştırmacılar' tarafından yapılmaktadır. Bu sebeple akademik bir 'ürün/çıktı' olarak yapılan bilimsel araştırmalar ve bunları içeren yayınların kalitesi, kuşkusuz ki alan aktörünün sahadaki alan uzmanlık kalitesiyle doğrudan ilişkili olgusal bir durumdur. Bu bağlamda din psikolojisi üzerine bilimsel üretimin yapıldığı üniversitelerde görevli tüm akademik personel 'öğretim elemanı / academic staff' olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla öğretim elemanı kavramı, "profesör, doçent, doktor öğretim üyesi, öğretim görevlisi, araştırma görevlisi, uzman, çevirmen" gibi akademik personeli kapsamaktadır. Türk üniversitelerindeki din psikolojisi ana bilim dallarında çalışan öğretim üyeleri ise yükseköğretim kurumlarında 'profesör, doçent veya doktor öğretim üyesi' unvanlarıyla din psikolojisi alanındaki bilimsel araştırmalarını yürütmektedirler (bkz. Karakütük, 2001: 11-12).

Türkiye'deki psiko-teolojik içerikli oluşturulan akademisyen biyografilerinde Daryal'ın yer almaması ve dolayısıyla da yeni nesil akademisyen din psikologları tarafından az tanınıyor olması, onun Türk din psikolojisi tarihindeki yerini değerlendirmeyi güçleştirmektedir. Söz konusu bu durum da, genç din psikologlarının onun alan tarihindeki yerini ve önemini kavramalarını engellerken, alana ilişkin düşüncelerinden yararlanma olasılığını da azaltmaktadır (krş. Daryal, 2018). Türk din psikolojisinin öncü isimlerinden birisi olarak Ali Murat Daryal (1931-2017), İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü ve Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde çeşitli akademik unvanlarda öğretim üyesi olarak 33 yıl bilimsel çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmada, adı geçen din psikoloğunun akademik çalışmalarının yanı sıra kendisi üzerine alan içi ve dışı katılımcılarla (n=25) yapılan röportajlara da yer verilmiştir.

Ali Murat Daryal (1931-2017) üzerine yapılan biyografik içerikli bu araştırmada sonuç olarak;

(i)-*Akademik hayatı*: 1931 yılında İstanbul'da doğan Daryal, ilköğrenimine İstanbul'da başlayıp babasının görevi sebebiyle orta öğrenimine Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde devam etmiştir. Daha sonra tekrardan İstanbul'a dönerek İstanbul'daki Taksim Erkek Lisesi'nde fen bölümünü bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesinde Arap-Fars Filolojisi alanında lisans eğitimi almıştır. Filoloji

mezuniyetinin ardından, İslam Araştırmaları Enstitüsünde asistanlık teklifi alarak bu enstitüde çalışmaya başlamıştır. Bu dönemde, el yazmaları üzerine Prof. Dr. Ahmet Ateş ile birlikte bazı çalışmalara katılmıştır. Ayrıca, Almanca olarak basılan "Geschichte des Arabischen Schrifttums" adlı eserin hazırlanmasında Prof. Dr. Fuat Sezgin'e asistanlık yapmıştır. Daryal, askerlik hizmetini tamamladıktan sonra sözleşmeli din bilgisi öğretmenliği yapmaya başlamıştır. İstanbul Yüksek İslam Enstitüsünde öğretim görevlisi olarak İran Dili ve Edebiyatı derslerini vermiştir. Bu süreçte İstanbul Üniversitesi Psikoloji Bölümüne girerek psikoloji alanında ikinci bir lisans eğitimi almıştır. Psikoloji bölümü mezuniyeti sonrasında Din Eğitimi Genel Müdürlüğüne başvurarak İstanbul Yüksek İslam Enstitüsünde din psikolojisi dersleri de vermeye başlayan Daryal, Enstitünün 1982 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesine dönüştürülmesiyle burada emekli oluncaya kadar lisans ve lisansüstü düzeyde din psikolojisi alan derslerine devam etmiştir. Kişisel hayatında, babasının subaylık görevi sebebiyle çocukluğunu farklı yerlerde geçiren Daryal'ın ilk evliliği zorlu geçmiş ve ayrılıkla sonuçlanmıştır. İkinci evliliğini matematik öğretmeni Yıldız hanımla yapmıştır. Emekli olduktan sonra da bilimsel çalışmalarına devam eden Daryal'a 2014 yılında kolon kanseri teşhisi konulmuştur. Daryal, 16 Mart 2017 tarihinde İstanbul'da hayatını kaybetmiştir.

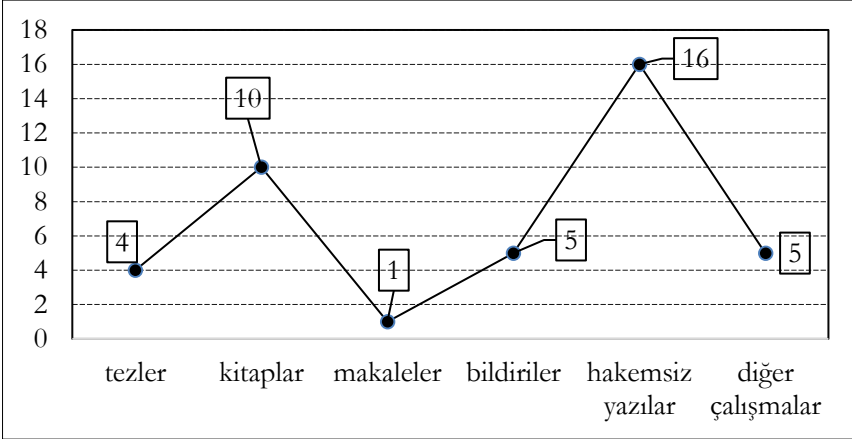
Özetle, filoloji ve psikoloji olmak üzere çift lisanslı olan Daryal'ın akademik yaşamına ilişkin olarak; 28 yaşında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap-Fars Filolojisinde lisans eğitimini bitirdiği; 57 yaşında Marmara Üniversitesinde doktora eğitimini tamamlayarak 'bilim doktoru'; 60 yaşında da Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde din psikolojisi bilim dalında 'doçent'; 67 yaşında ise Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde din psikolojisi bilim dalında 'profesör' unvanlarını aldığı; Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde öğretim üyesi olarak çalışırken 67 yaşında emekli olduğu ve 86 yaşında kolon kanserinden öldüğü; dolayısıyla toplamda 33 yıl İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü ve Marmara Üniversitesinde akademisyenlik yaptığı saptanmıştır.

(ii)-*Özel ilgi alanları*: (i) İslami psikoloji, (ii) psiko-tarih, (iii) ibadet psikolojisi, (iv) cami psikolojisi ve sosyolojisi, (v) inanç psikolojisi, (vi) mimari psikoloji, (vii) medeniyet düşüncesi, (viii) değerler psikolojisi ve (ix) tarih felsefesi' gibi özel ilgi alanlarının (n=9) olduğu;

(iii)-*Türk din psikolojisi taribindeki bağlamsal konumu*: Psikolog ve filolog olmasının yanında aynı zamanda bir din psikoloğu olarak

Daryal'ın, orijinal literatürün anlaşılmasını kapsayan ikinci dönem [1980-1999] içerisinde değerlendirilebileceği;

Grafik-1:
Daryal'ın akademik ürünleri-(çalışmalar/eserler)

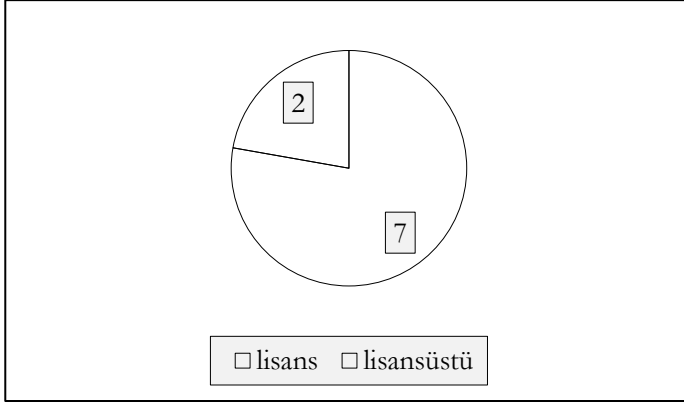


(iv)-*Akademik çalışmalar / eserleri*: Daryal'ın akademik çalışmalarına bakıldığında ise (a)-*tezleri*: (1959-1998)-Lisans, doktora ve doçentlik tezlerinin yanı sıra profesörlük takdim tezine (n=4) sahip olduğu; (b)-*kitaplar*: (1980-2023)-Din psikolojisi alanında basılmış kitapları (n=10) olduğu; (c)-*makaleleri*: (1995-1997)-Ulusal akademik hakemli dergilerde sınırlı sayıda bilimsel makalelerinin (n=1) yayınlandığı; (d)-*bildirileri*: (1995-2009)-Çeşitli ulusal sempozyum ve kongrelerde sınırlı sayıda (n=5) bildiriler sunduğu; (e)-*hakemsiz dergilerdeki yazıları*: (1969-1973)-hakemlik sistemi kullanılmayan dergilerde dikkate değer sayıda (n=16) bilimsel makalelerinin yayınlandığı; (f)-*diğer çalışmaları (televizyon programları)*: Tüm bunların yanı sıra sınırlı sayıda televizyon programlarına (n=5) katıldığı saptanmıştır (bkz. Grafik-1). Toplam olarak azımsanmayacak düzeyde (n=41) bilimsel çalışmaları / eserleri bulunan Daryal'ın akademik ürün çeşitliliğine göre bakıldığında ise en fazla hakemsiz dergilerde yayımlanan makalelerinin (n=16) olduğu, bunu da sırasıyla kitaplarının (n=10) ve bildirileri (n=5) ile diğer çalışmalarının (n=5) izlediği görülmüştür.

(v)-*Lisans ve lisansüstü dersleri*: Daryal'ın öğretim üyeliği boyunca verdiği derslere bakıldığında da (a)- *lisans dersleri*: Lisans düzeyinde uzmanlık alanı başta olmak üzere ilgili yan alanları da kapsayan derslerin yanı sıra pedagojik ve filolojik formasyon paketinde yer alan bazı dersleri (n=7) de verdiği; (b)- (*lisansüstü*) - *yüksek lisans ve doktora dersleri*: Lisans üstü düzeyde verdiği derslere bakıldığında da yüksek lisans ve doktora

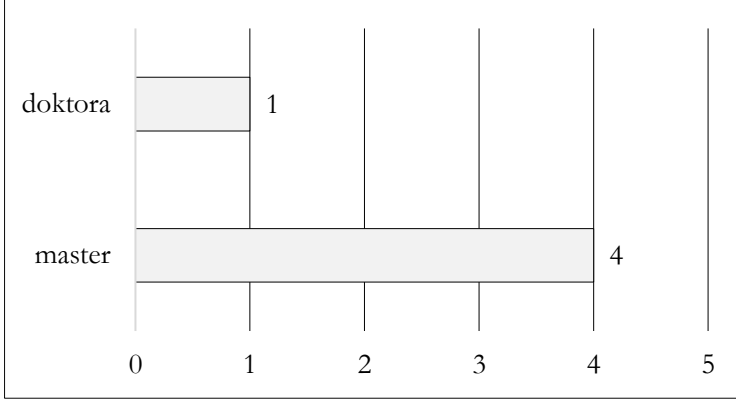
düzeyinde çeşitli içeriklere sahip alan dersleri (n=2) verdiği saptanmıştır (bkz. Grafik-2). Dolayısıyla elde edilen bu nitel ve nicel verilere göre hem lisans hem de lisansüstü düzeyde (n=9) dersler veren Daryal'ın akademik ürün çeşitliliğine göre bakıldığında ise en çok lisans düzeyinde (n=7) dersler verdiği, bunu lisansüstü düzeyindeki (n=2) derslerinin takip ettiği saptanmıştır.

Grafik-2:
Daryal'ın akademik ürünleri-(dersler)



(vi)-*Yönettiği lisansüstü tezleri*: Son olarak Daryal'ın öğretim üyeliği boyunca yönettiği lisansüstü tezlere bakıldığında ise sınırlı sayıda yüksek lisans (n=4; 1995-1996) ve doktora tezi (n=1; 1999) yönettiği saptanmıştır (bkz. Grafik-3). Elde edilen bu resmi kayıtlara göre hem yüksek lisans hem de doktora düzeyinde (n=5) tezler yöneten Daryal'ın ilk yüksek lisans tez öğrencisinin Ekrem Özbay (1995), son yüksek lisans tez öğrencisinin ise Seyfi Ünlü (1996) olduğu; bunun yanı sıra ilk ve tek doktora tez öğrencisinin ise Ali Ulvi Mehmedoğlu (1999) olduğu; akademik ürün çeşitliliğine göre bakıldığında yönettiği yüksek lisans tezlerinin (n=4), yönettiği doktora tezlerinden (n=1) daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

Grafik-3:
Daryal'ın akademik ürünleri-(yönettiği tezler)



Öte yandan bu makalede, Daryal'ın Türk din psikolojisi tarihindeki yeri ve önemi üzerine (din psikolojisi) alan içi (n=24) ve (eşi) alan dışı (n=1) şeklinde dikotomik bir ayrımla düzenlenen röportaj sorularına dayalı katılımcıların (n=25) kişisel düşüncelerini içeren röportaj kayıtlarına da yer verilmiştir. Bu kapsamda röportaj soruları ve cevapları, “(i) özel ve akademik yaşamı, (ii) Türk din psikolojisi tarihindeki yeri ve önemi” başlıklı alt temalara göre düzenlenmiştir. Bu araştırmada kullanılan röportaj sorularına [alan içi (n=24) ve alan dışı (n=1)] verilen cevaplar incelendiğinde, alana ilişkin katılımcı görüşlerine dayalı önemli nitel analizler yapıldığı tespit edilmiştir (röportaj soruları için bkz. Ek-2).

Katılımcı (n=25) görüşlerine ilişkin tematik biçimde yapılan içerik analizlerine göre Daryal'ın;

(i) lisansüstü eğitimi filoloji ve psikoloji üzerine olduğu için akademik yaşamının ilk yıllarında filolog kimliğiyle İstanbul Yüksek İslam Enstitüsünde dersler verdiği; ancak enstitülerin ilahiyat fakültelerine çevrilmesiyle birlikte psikolog kimliğini önceleyerek Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde uzun yıllar din psikolojisi dersleri verdiği için din psikolojisi profesörü olarak –Türk din psikolojisinin kronolojik gelişimsel süreci dikkate alındığında– Türkiye'nin ilk akademisyen din psikologlarından birisi olduğu;

(ii) esprili, mütevazı, samimi, içten, doğal, nazik, açık görüşlü, inanç ve değerlerinden ödün vermeyen, çalışkan, disiplinli, eleştiriye toleranslı, cesur, adaletli, şefkatli, sosyal iletişimi güçlü ve özgeci bir kişilik yapısına sahip olduğu;

(iii) aynı zamanda bir filolog ve psikolog olarak, Türk din psikolojisi çalışmalarındaki kültürel bakış açısının batılı kuramları tekrarlamak yerine yerli bir perspektiften İslami bakış açısının önemine

değinen bir yaklaşımı olduğu; dolayısıyla din psikolojisi değil de ‘dini psikoloji’ bağlamında çalışmalarında İslami psikoloji yaklaşımının çok belirgin olduğu;

(iv) din psikolojisi alanındaki akademik unvanlarını, çeşitli sebeplerle geç aldığı için niceliksel olarak yeterli düzeyde lisansüstü öğrenci yetiştiremediği;

(v) din psikolojisi alanında hiç ampirik araştırma yapmadığı;

(vi) psikoloji ve filoloji alanlarında lisans formasyonu olduğu için antro-po-teolojik perspektifi de dikkate alan çok geniş bir bakış açısıyla teorik çatısı güçlü kuramsal yaklaşımları olan bir din psikoloğu olduğu;

(vii) bilimsel çalışmalarının alandaki diğer çalışmalardan farklılaşan en önemli yönünün doğrudan Batılı kuramları veya bakış açısını yansıtmak yerine kültürel bir bakış açısıyla yerli din psikolojisi anlayışını geliştirici bir yaklaşıma sahip olduğu;

(viii) dini psikoloji bağlamında İslam teolojisi, psikoloji ve sosyoloji alanlarında çalışmalarını birleştirerek din psikolojisi alanında özgün bir yaklaşım geliştirdiği için daha çok interdisipliner bir çalışma anlayışına sahip olduğu;

(ix) çalışmalarında sadece teolojik perspektiften değil, psikolojik, psikanalitik, tarihsel, sosyolojik antropolojik ve mitolojik perspektiflerden de bakmaya çalışan kendine özgü bir tarz ve üslup geliştirip kullandığı;

(x) Türk din psikolojisi tarihinde felsefi içerikli psiko-tarih çalışmalarının ilk örneklerini verdiği;

(xi) davranış bilimlerindeki modern bilimsel paradigmanın empoze ettiği pozitivist ve katı bilimselci bakış açısını kabullenmeyip nicel metodolojinin araştırma problemini, değişkenlerle sınırlayarak derinlemesine yorumlama yapamadığından söz konusu metodolojiyi kullanmak istemediği;

(xii) akademik ürünlerinden en çok beğenilen ve başyapıtı olarak nitelendirilen eserinin ‘Kurban kesmenin psikolojik temelleri’ isimli çalışması olduğu;

(xiii) din psikolojisi alanında bilinen ilk ve son doktora öğrencisinin Ali Ulvi Mehmedoğlu olduğu ancak lisansüstü düzeyde Ekrem Özbay, Ekrem Kırca, Mustafa Tuncer ve Seyfi Ünlü’nün de master öğrencileri olduğu;

(xiv) ‘İslam’ın doğuşu ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan bir analizi/tahlili” isimli eserinin içerik ve yöntem olarak Türk din psikolojisi tarihindeki yeri ve öneminin ‘(a) özgün bir psiko-tarih çalışması olması sebebiyle Türk din psikolojisine zenginlik katarak vizyon vermesi; (b) psikanaliz yaklaşımı temel alarak analizler yapması; (c) Türk din psikolojisi çalışmaları arasında ‘tarihsel din psikolojisi’

çalışmalarına örnek olması; (d) psikanalizi kullanarak İslam'ın doğuş ve yayılış dönemindeki coğrafya, çevre, yerleşik inanç, kabul, değer, kült ve kültürleri dikkate alarak bilinçaltı çözümleme denemesi yapması' gibi faktörlere dayandırıldığı;

(xv) 'Kurban kesmenin psikolojik temelleri' adlı eserinin; (a) psikoanalitik bakış açısını ön plana alarak kurban kesmenin bireyin saldırganlık davranışını azaltma veya önleme potansiyeli üzerinde durması; (b) İslam düşünce geleneğinde kurbanı farklı bir perspektifte değerlendirme çabası; (c) İbadet psikolojisi açısından özgün bir eser olma niteliği; (d) psikanalitik perspektiften katarsis kuramı bağlamında İslam kültüründeki önemli bir noktayı vurgulaması; (e) bireydeki saldırganlık dürtüsüyle ilgili olan çalışmasında, kurbanın metafizik boyutunu göz ardı etmesi nedeniyle yapılan eleştiriler sonucunda sonraki baskılarda kitabın başlığına 'metafizik' eklemesi yapılması' gibi noktalardan dolayı, alanındaki bilimsel literatüre ve ileriki çalışmalara anlamlı katkılarda bulunduğu;

(xvi) bu çalışmada yer alan makale, bildiri ve yazılarının ve bir kısmı burada yer almayan yayınlanmış diğer makale, bildiri, deneme, hatıra, gezi yazıları ve kendisiyle yapılan mülakatların büyük çoğunluğunu tekrar gözden geçirerek *İslam'ın "Değer"leri ve Yorumları* başlıklı kitabında yayımladığı;

(xvii) bu çalışmadaki ilgili listede yer alan ve radyo konuşmalarından oluşan üç eserinin, eşi Yıldız Daryal tarafından Daryal'ın ölümünden sonra 'Gerçeğin peşinde' ismiyle üç cilt olarak derlenip kitaplaştırıldığı;

(xviii) alan tarihinde, (a) özgün bir karakter olarak henüz post-modern bağlamda tam anlamıyla anlaşamadığı için eserlerinin sınırlı düzeyde bir etkisi olduğu; (b) ele aldığı konuların karmaşıklığı, benimsediği yöntemlerin farklılığı ve değerlendirmelerin özgünlüğü, aynı zamanda sınırlı sayıda lisansüstü öğrenci yetiştirmesi nedeniyle Türk din psikolojisi çevresinde yeterince ilgi göremediği; (c) alan tarihinde Türk din psikolojisi çalışmalarına etkisinin belirgin bir 'ekolleşme' düzeyine ulaşmadığı ancak benzer tarzdaki araştırmalara ilham kaynağı olduğu bulgulanmıştır.

Din psikolojisi bilim dalındaki alan aktörlerinden akademisyen din psikoloğu olarak Ali Murat Daryal üzerine biyografik içerikli elde edilen yukarıdaki verilerin yer aldığı bu makalede son olarak, Türk din psikolojisi alanında uzun yıllar akademik çalışmalar yapıp emekli olan akademisyen din psikologlarının hayatlarını ve bilimsel araştırmalarını konu edinen biyografik çalışmaların düzenli olarak yapılması önerilebilir. Alan tarihi açısından önemli olan bu türden biyografik çalışmalar

geleneğinde, en anlamlı olanı ise üzerinde çalışılacak emekli akademisyen din psikoloğunun, kendi lisansüstü öğrencilerinden birisi tarafından yapılmasıdır.

Kaynaklar

Abalı, N. (2018). Ali Murat Daryal ile ilgili hatıralar. [içinde] *Ali Murat Daryal'ın azîz hatırasına (1931-2017)*. (s. 205). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Ağıl, H. (2018). Muhterem Ali Murat Daryal hocama. [içinde] *Ali Murat Daryal'ın azîz hatırasına (1931-2017)*. (s. 219). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Akyüz, V. (2018). Ele avuca sığmaz zamanı aşan delişmen genç adam: Ali Murat Daryal hocamız. [içinde] *Ali Murat Daryal'ın azîz hatırasına (1931-2017)*. (ss. 39-43). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Alhanlıoğlu, İ. (2018). Ali Murat hoca. [içinde] *Ali Murat Daryal'ın azîz hatırasına (1931-2017)*. (ss. 220-222). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Alkan, E. (2010). Prof. Dr. Mustafa Tahralı: Biyografik ve bibliyografik bir değini. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 25, 9-19.

Allport, G. W. & Ross, J. W. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 5, 432-443.

Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge, MA: Addison.

Andresen, J. [ed]. (2001). *Religion in mind: Cognitive perspectives on religious belief, ritual, and experience*. Cambridge: Cambridge University Press.

Aren, K. Y. (2018). Beni çok seven bir dost: Prof. Dr. Ali Murat Daryal. [içinde] *Ali Murat Daryal'ın azîz hatırasına (1931-2017)*. (ss. 225-228). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Argyle, M. (2000). *Psychology and religion: An introduction*. London: Routledge.

Armaner, N. (1980). *Din psikolojisine giriş-I*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Aygün, L. & Aygün, G. (2018). Vefa duygusu yüksek Ali Murat Daryal abimiz. [içinde] *Ali Murat Daryal'ın azîz hatırasına (1931-2017)*. (ss. 229-230). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Batson, C. D. & Schoenrade, P. & Ventis, W. L. (1993). *Religion and the individual: A social-psychological perspective*. New York: Oxford University Press.

Batson, C. D. & Ventis, W. L. (1982). *The religious experience: A social-psychological perspective*. New York: Oxford University Press.

Beit-Hallahmi, B. & Argyle, M. (1997). *The psychology of religious behaviour, belief and experience*. London: Routledge.

Betül, A. (2018). Torunun Betüş. [içinde] *Ali Murat Daryal'ın azîz hatırasına (1931-2017)*. (ss. 54-58). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Bhugra, D. [ed]. (1996). *Psychiatry and religion: Context, consensus and controversies*. London: Routledge.

Bilgin, B. (2018). Dört tekbirle veda. [içinde] *Ali Murat Daryal'ın azîz hatırasına (1931-2017)*. (ss. 196-198). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Birol, F. İ. (2018). Prof. Dr. Ali Murat Daryal hocanın ardından. [içinde] *Ali Murat Daryal'ın azîz hatırasına (1931-2017)*. (ss. 223-224). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Boehnlein, J. K. [ed]. (2000). *Psychiatry and religion: The convergence of mind and spirit*. Washington, DC: American Psychiatric Press.

Brown, L. B. (1987). *Psychology of religious belief*. London: Academic.

Chatters, L. M. (2000). Religion and health: Public health research and practice. *Annual Review of Public Health*, 21, 335-367.

Clay, R. A. (1996). Psychologists' faith in religion begins to grow. *APA Monitor*, 27 (8), 3-5.

Corrigan, J. & Crump, E. & Kloos, J. (2000). *Emotion and religion: A critical assessment and annotated bibliography*. Westport, CT: Greenwood.

Çapçioğlu, İ. & Ayten, A. (2013). Sunuş. [içinde] *Din ve maneviyat psikolojisi: Temel yaklaşımlar ve ilgi alanları*. (ss. 9-10). ed. R. F. Paloutzian & C. L. Park. Ankara: Phoenix Yayınevi.

Daryal, Y. (2023a). *Kişisel röportaj*. (Prof. Dr. Ali Murat Daryal'ın eşi). 19.10.2023.

Daryal, Y. (2023b). *Kişisel arşiv*. (Prof. Dr. Ali Murat Daryal'ın eşi). 29.10.2023.

Daryal, Y. [ed]. (2018). *Ali Murat Daryal'ın azîz hatırasına (1931-2017)*. İstanbul: Seçil Ofset.

Doğan, M. S. (2018). Güzel insan Prof. Dr. Ali Murat Daryal hocamızın ardından. [içinde] *Ali Murat Daryal'ın azîz hatırasına (1931-2017)*. (ss. 65-91). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Durmuş, A. (2003). Türk din eğitiminde öncü bir isim: Beyza Bilgin. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (3), 145-167.

Egemen, B. Z. (1952). *Din psikolojisi: Saba, kaynak ve metot üzerine bir deneme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Emmons, R. A. & McCullough, M. E. [ed]. (1999). Religion in the psychology of personality. *Journal of Personality*, 67 (6).

Emmons, R. A. & Paloutzian, R. F. (2003). The psychology of religion. *Annual Review of Psychology*, 54(1), 377-402.

Emmons, R. A. (1999). *The psychology of ultimate concerns: Motivation and spirituality in personality*. New York: Guilford.

Erbaş, F. (2018). Feylesof bey. [içinde] *Ali Murat Daryal'ın aziz hatırasına (1931-2017)*. (ss. 139-142). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Ertürk, G. (2018). İslamın değerleri üzerine yapılan tahribat: Prof. Dr. Ali Murat Daryal. [içinde] *Ali Murat Daryal'ın aziz hatırasına (1931-2017)*. (ss. 208-218). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Freud, S. (1927). *The future of an illusion*. Translation: J. Strachey, 1961. New York: Norton.

Gemuhluoğlu, Z. [ed]. (2008). Bize emek verenler: Prof. Dr. Ali Murat Daryal. *İlahiyat Haber*, 3, 28-29.

Giacalone, R. A. & Jurkiewicz, C. L. [eds]. (2002). *The handbook of workplace spirituality and organizational performance*. Armonk, NY: Sharpe.

Gorsuch, R. L. (1988). Psychology of religion. *Annual Review of Psychology*, 39, 201–221.

Gülseren, İ. (2018). Hocamızın radyo konuşmalarından. [içinde] *Ali Murat Daryal'ın aziz hatırasına (1931-2017)*. (ss. 92-132). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Güner, S. (2018). Ali Murat Hocamla unutamadığım hatıram. [içinde] *Ali Murat Daryal'ın aziz hatırasına (1931-2017)*. (ss. 143). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Güvercin, G. (2015). Biyografik araştırmalar ve biyografik anlatı görüşmesi. (içinde) *Nitel araştırma: Yöntem, teknik, analiz ve yaklaşımlar*. (ss. 172-184). ed. F. N. Seggie & Y. Bayyurt. Ankara: Anı Yayıncılık.

Hall, G. S. (1904). *Adolescence: Its psychology and relations to physiology, anthropology, sociology, sex, crime, religion and education-2*. New York: Appleton.

Hall, G. S. (1917). *Jesus, the Christ, in the light of psychology-2*. New York: Appleton.

Hester, M. (1998). The status of the psychology of religion: An interview with R. F. Paloutzian. *Teaching of Psychology*, 25, 303–306.

Hester, M. (2002). Psychology of religion: Then and now. [içinde] *The teaching of psychology: A tribute to Wilbert McKeachie and Charles Brewer*. (ed. S. Davis & W. Buskist). Mahwah, NJ: Erlbaum.

Hill, P. C. & Hood, R. W. Jr. (1999). *Measures of religiosity*. Birmingham, AL: Religious Education Press.

Hood, R. W. Jr. & Spilka, B. & Hunsberger, B. & Gorsuch, R. I. (1996). *The psychology of religion: An empirical approach*. New York: Guilford.

Hood, R. W. Jr. (1995). *Handbook of religious experience*. Birmingham, AL: Religious Education Press.

Hökelekli, H. (1983). *Ergenlik çağı gençlerinin dini gelişimi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hökelekli, H. (1998). *Din psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları.

Hökelekli, H. (2010). *Din psikolojisine giriş*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.

İyilik Evi. (2022). *İz bırakanlar 2. Bölüm - Prof. Dr. Ali Murat Daryal* (23 dakika 13 saniye). <https://www.youtube.com>. (erişim tarihi: 02 Ağustos 2023).

James, W. (1902). *The varieties of religious experience*. New York: Longmans.

Jung, C. G. (1938). *Psychology and religion*. New Haven: Yale University Press.

Karakütük, K. (2001). *Öğretim üyesi ve bilim insanı yetiştirme: Lisansüstü öğretimin planlaması*. (2. baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.

Karasar, N. (2016). *Bilimsel araştırma yöntemi: Kavramlar-ilkeler-teknikler*. (31. baskı). Ankara: Nobel Yayınları.

Kınık, M. (2018). Muhterem Prof. Dr. Ali Murat Daryal'ın aziz hatırasına: Takdim yerine. [çinde] *Ali Murat Daryal'ın aziz hatırasına (1931-2017)*. (ss. 162-179). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Koç, M. (2010). Türk din psikologları (1949-2010) üzerine biyografik bir araştırma—I. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33, 187-210.

Koç, M. (2011a). Türk din psikologları (1949-2010) üzerine biyografik bir araştırma—II. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35, 227-246.

Koç, M. (2011b). Türk din psikologları (1949-2010) üzerine biyografik bir araştırma—III. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, 265-285.

Koç, M. (2012). Psychology of religion in Turkey (1949–2012): An overview. *Archive for the Psychology of Religion (Special Issue: Psychology of Religion in Turkey)*, 34 (3), 327-340.

Koç, M. (2015). Türkiye'de din psikolojisi çalışmaları (1949–2013) üzerine genel bir bakış. *Balikesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2), 301-330.

Koç, M. (2018a). Türk din psikolojisinde öncü bir isim: Neda Armaner üzerine biyografik bir araştırma. *Bilimnâme Dergisi*, 36 (2), 213-259.

Koç, M. (2018b). Türk din psikolojisinde öncü bir isim: Hayati Hökelekli üzerine biyografik bir araştırma. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 65-126.

Koç, M. (2020). Türk din psikolojisinde akademisyen bir din psikoloğu: Abdülkadir Etöz üzerine biyografik bir araştırma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 1, 13-74.

Koç, M. (2021a). Türk din psikolojisinde akademisyen bir din psikoloğu: Habil Şentürk üzerine biyografik bir araştırma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 3, 161-221.

Koç, M. (2021b). Türk din psikolojisinin kurucusu: Bedi Ziya Egemen üzerine biyografik bir araştırma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 4, 155-209.

Koç, M. (2022a). Türk din psikolojisinde öncü bir isim: Hüseyin Peker üzerine biyografik bir araştırma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 5, 169-231.

Koç, M. (2022b). Türk din psikolojisinde akademisyen bir din psikoloğu: Hasan Arslan üzerine biyografik bir araştırma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 6, 165-233.

Koç, M. (2023). Türk din psikolojisinde akademisyen bir din psikoloğu: Abdulvahit İmamoğlu üzerine biyografik bir araştırma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 7, 131-191.

Koenig, H. G. & McCullough, M. E. & Larson, D. B. (2001). *Handbook of religion and health*. New York: Oxford University Press.

Koenig, H. G. [ed]. (1998). *Handbook of religion and mental health*. San Diego, CA: Academic.

Köse, A. (1997). Neden İslâm'ı seçiyorlar. İstanbul: İsam Yayınları.

Loewenthal, K. N. (2000). *The psychology of religion: A short introduction*. Oxford: Oneworld.

Malony, H. N. & Southard, S. [ed]. (1992). *Handbook of religious conversion*. Birmingham, AL: Religious Education Press.

Malony, H. N. & Spilka, B. [ed]. (1991). *Religion in psychodynamic perspective: The contributions of Paul W. Prynser*. New York: Oxford University Press.

Mehmedoğlu, A. U. (2018). Hocam Ali Murat Daryal bey. [içinde] *Ali Murat Daryal'ın azîz hatırasına (1931-2017)*. (ss. 180-185). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Mehmedoğlu, A. U. (2023). *Kişisel arşiv*. (Prof. Dr. Ali Murat Daryal'ın doktora öğrencisi). (Erişim tarihi: Eylül 2023).

Mehmedoğlu, Y. (2018). Duvarı yeniden örmek. [içinde] *Ali Murat Daryal'ın azîz hatırasına (1931-2017)*. (ss. 186-188). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Miller, W. R. [ed]. (1999). *Integrating spirituality into treatment: Resources for practitioners*. Washington, DC: American Psychological Association.

Ok, Ü. (2006). Türkiye’de din psikolojisi: Neredeyiz ve nereye gidebiliriz? *İslami Araştırmalar Dergisi*, 19 (3), 441-456.

Olguner, F. (2018). Hak savunucusu Hakka yürüdü. [içinde] *Ali Murat Daryal’ın azîz hatırasına (1931-2017)*. (ss. 49-53). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Paloutzian, R. F. & Kirkpatrick, L. A. [ed]. (1995). Religious influences on personal and societal well-being. *Journal of Social Issues*, 51 (2).

Paloutzian, R. F. (1983). *Invitation to the psychology of religion*. Glenview, IL: Scott, Foresman.

Paloutzian, R. F. (1996). *Invitation to the psychology of religion*. Needham Heights, MA: Allyn & Bacon.

Pargament, K. I. (1997). *The psychology of religion and coping*. New York: Guilford.

Parıltı, L. (2018). Ali Murat Daryal. [içinde] *Ali Murat Daryal’ın azîz hatırasına (1931-2017)*. (ss. 231-232). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Parke, R. D. (2001). Introduction to the special section on families and religion: A call for a recommitment by researchers, practitioners, and policymakers. *Journal of Family Psychology*, 15, 555–558.

Pazarlı, O. (1982). *Din psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Plante, T. G. & Sherman, A.C. [ed]. (2001). *Faith and health: Psychological perspectives*. New York: Guilford.

Rambo, L. (1993). *Understanding religious conversion*. New Haven, CT: Yale University Press.

Richards, P. S. & Bergin, A. E. (1997). *A spiritual strategy for counseling and psychotherapy*. Washington, DC: American Psychological Association.

Richards, P. S. & Bergin, A. E. [ed]. (2000). *Handbook of psychotherapy and religious diversity*. Washington, DC: American Psychological Association.

Roberts, B. (2002). *Biographical research*. London: Open University Press.

Rosengren, K. S. & Johnson, C. N. & Harris, P. L. [ed]. (2000). *Imagining the impossible: Magical, scientific, and religious thinking in children*. New York: Cambridge University Press.

Rosenthal, G. (2004). Biographical research. (içinde) *Qualitative research practice*. (ss. 48-65). ed. C. Seale ve ark. London: Sage.

Santrock, J. W. & Paloutzian, R. (1997). The psychology of religion. [içinde] *Psychology*, (5. baskı). ed. J. W. Santrock. New York: McGraw-Hill.

Santrock, J. W. & Paloutzian, R. (2000). The psychology of religion. [çinde] *Psychology*, (6. Baskı). ed. J. W. Santrock. New York: McGraw-Hill.

Serin, V. (2018). Ali Murat Daryal hoca. [çinde] *Ali Murat Daryal'in aẓiẓ batrasına (1931-2017)*. (ss. 44-45). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Sezen, Y. (2018). Ali Murat Daryal. [çinde] *Ali Murat Daryal'in aẓiẓ batrasına (1931-2017)*. (ss. 34-38). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Shafranske, E. P. [ed]. (1996). *Religion and the clinical practice of psychology*. Washington, DC: American Psychological Association.

Silberman, I. (2005). Religion as a meaning system: Implications for the new millennium. *Journal of Social Issues*, 61(4), 641-663.

Sinnott, J. D. (2001). Introduction: Special issue on spirituality and adult development-I. *Journal of Adult Development*, 8(4), 199-200.

Spilka, B. & Hood, R. W. Jr. & Gorsuch, R. L. (1985). *Psychology of religion: An empirical approach*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Spilka, B. & McIntosh, D. N. [ed]. (1997). *Psychology of religion: Theoretical approaches*. Boulder, CO: Westview/HarperCollins.

Starbuck, E. D. (1899). *Psychology of religion*. London: Walter Scott.

Şentürk, H. (1997). *Din psikolojisi*. Esra Yayınları.

Taşkın, H. H. (2023). Türk din psikolojisi çalışmalarında “tasavvuf psikolojisi” literatürü (1946-2022) üzerine bir araştırma. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 7, 115-130.

Tekin, A. (2018). Yiğidin hası, delisi. [çinde] *Ali Murat Daryal'in aẓiẓ batrasına (1931-2017)*. (ss. 135-138). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Uğurcan, S. (2018). İslam'ın değerleri üzerinde yapılan tahribat kitabı hakkında. [çinde] *Ali Murat Daryal'in aẓiẓ batrasına (1931-2017)*. (ss. 144-154). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Ulusal Tez Merkezi. (2023). <https://tez.yok.gov.tr>. (Erişim: Eylül 2023).

Uraler, A. (2018). Herkese değer veren insan. [çinde] *Ali Murat Daryal'in aẓiẓ batrasına (1931-2017)*. (ss. 46-48). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Uyar, G. (2018). Prof. Dr. Ali Murat Daryal hocam. [çinde] *Ali Murat Daryal'in aẓiẓ batrasına (1931-2017)*. (ss. 189-194). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Vande, Kemp, H. (1992). G. Stanley Hall and the Clark school of religious psychology. *American Psychologist*, 47, 290-298.

Wulff, D. M. (1991). *Psychology of religion: Classic and contemporary views*. New York: Wiley.

Wulff, D. M. (1997). *Psychology of religion: Classic and contemporary views*. (2. baskı). New York: Wiley.

Wulff, D. M. (1998). Rethinking the rise and fall of the psychology of religion. [çinde] *Religion in the making: The emergence of the sciences of religion*, (ss. 181–202). ed. A. L. Molendijk & P. Pels. Leiden/Boston: Brill.

Wulff, D. M. (2001–2002). The psychology of religion and the problem of apologetics. *Temenos: Studies in Comparative Religion*, 37–38, 241–261.

Yaparel, R. (1987). *Yirmi-kırk yaşlar arası kişilerde dini hayat ile psiko-sosyal uyum arasındaki ilişki üzerine bir araştırma*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yavuz, K. (1987). *Psikanalizde ilk dini gelişmelerin değeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.

Yüksel, A. (2018). Çınaraltı'na mersiye. [çinde] *Ali Murat Daryal'ın azîz hatırasına (1931-2017)*. (ss. 59-64). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Yüksel, B. (2018). Ali Murat hoca. [çinde] *Ali Murat Daryal'ın azîz hatırasına (1931-2017)*. (ss. 203-204). ed. Y. Daryal. İstanbul: Seçil Ofset.

Ekler:

**Ek-1:
Fotoğrafi**



23.12.2012
(81 yaşında)



(1973-2005)



(2000-2010)



(14.02.2013)



(06.07.1998)



(22.02.2013)

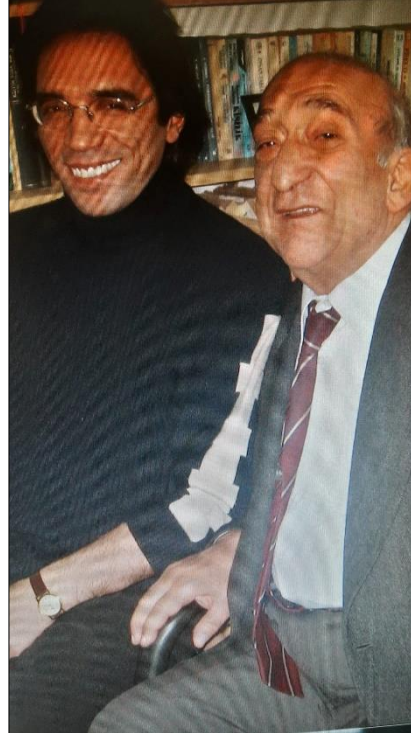


(01.10.2009)



(2006-2007)

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde
asistanı Ali Ulvi Mehmedoğlu ile birlikte çalışırken



Ek-2: Röportaj soruları

* Röportaj – [Mülakat] –

“*Araştırmacı:* Değerli hocam, Türkiye’de din psikolojisi araştırmaları yapan bir akademisyen din psikoloğu olarak [alan içi – (n=24)] / eşi olarak [alan dışı – (n=1)], eğer izin verirseniz sizinle Türk din psikolojisi tarihinde önemli bir yeri olan Ali Murat Daryal’ın (i) özel ve akademik yaşamı ile (ii) Türk din psikolojisi tarihindeki yeri ve önemi” şeklinde düzenlenmiş tema başlıklarında bir röportaj yapmak istiyorum.”

* alan içi –

(i) – *Özel ve akademik yaşamı:*

1. Ali Murat Daryal ile yüz yüze tanışıp görüştünüz mü? Sizin din psikolojisi alanında yetiştiğiniz dönemde üzerinizde emeği olan hocalarınızdan, Ali Murat Daryal hakkında, yani onun kişiliği, akademik çalışma disiplini ve öğrenci yetiştirme stili gibi onu betimleyici konularda genel olarak neler duyduunuz? Konuya ilişkin neler söyleyebilirsiniz?

(ii) – *Türk din psikolojisi tarihindeki yeri ve önemi:*

2. Ali Murat Daryal, 1965 yılında İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsünde öğretim görevlisi olarak akademik yaşamına başlamıştır. 1988 yılında doktorasını tamamlayarak 1998 yılında profesör olan Daryal, aynı yıl yaş sınırlamasından emekli olmuştur. Ali Murat Daryal’ın Türk din psikolojisi alan tarihindeki yeri ve önemi nedir? Bu bağlamda ona Türkiye’nin ilk akademisyen din psikologlarından birisidir diyebilir miyiz? Niçin?

3. Ali Murat Daryal’ın bilimsel kitap, makale ve bildiri gibi akademik ürünlerinde en çok beğendiğiniz ve başyapıtı diyebileceğiniz bir eseri/çalışması var mıdır? Varsa hangisi ve/veya hangileridir?

4. Ali Murat Daryal’ın din psikolojisi alanında bildiğiniz lisansüstü öğrencileri kimlerdir?

5. Türk din psikolojisi tarihi perspektifinden bakıldığında Ali Murat Daryal’ın din psikolojisi çalışmalarının şimdiye kadar ki yapılan alandaki çalışmalarla içerik ve/veya metodolojik perspektiften benzeşen ve farklılaşan yönleri nelerdir?

6. Türk din psikolojisi tarihi perspektifinden bakıldığında Ali Murat Daryal’ın din psikolojisi çalışmaları, daha çok ‘felsefi ve tarihsel

din psikolojisi' arařtırmaları kapsamında deęerlendirilebilir mi? Siz bu konuda ne dūřunuyorsunuz?

7. Size gōre Ali Murat Daryal'ın 1988 yılında yaptığı 'İslam'ın doğuşu ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan bir analizi' isimli doktora tezi ve 'İslām'ın doğuş ve ilk yayılışının psiko-sosyal açıdan tahlili' ismiyle daha sonraki yıllarda birden fazla baskı yapan kitap çalışmasının içerik ve yōntem olarak Tūrk din psikolojisi tarihindeki yeri ve ۆnemi nedir?

8. Tūrk din psikolojisi literatūründe Ali Murat Daryal'ın 1991 yılında doçentlik tezi olarak yazdığı ve daha sonra da kitap olarak basılan 'Kurban kesmenin psikolojik temelleri' isimli eserinin alana ve sonraki çalışmalara hangi açılardan ne gibi bilimsel katkıları olmuştur?

9. Ali Murat Daryal'ın yapmıř olduęu din psikolojisi arařtırmalarına genel olarak bakıldıęında bu çalıřmaların, sonraki dōnemlerde Tūrk din psikolojisi arařtırmalarının içerięini etkiledięini dūřunuyor musunuz? (evet ise) Tūrk din psikolojisi çalıřmalarına 'ekolleřme' dūzeyinde bir etki yapmıř mıdır? Niçin? (evet ise) temsilcileri kimlerdir?

10. Alanda alışan akademisyen bir din psikoloğu olarak siz, Ali Murat Daryal üzerine psiko-biyografik bir çalışma yapmak isteseydiniz, bōyle bir nitel çalışmanın ana temaları neler olurdu?

“Araştırmacı: Saygıdeğer hocam, rōportajımıza katılma zahmetinde bulunduğunuz için şahsım ve tūm din psikoloğu meslektaşlarım adına size çok teřekkūr eder, çalışma/emeklilik yaşamınızda sağlık ve mutluluklar dilerim.”

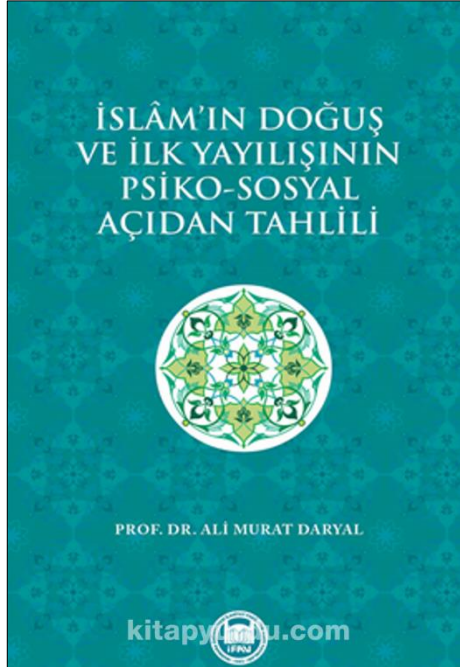
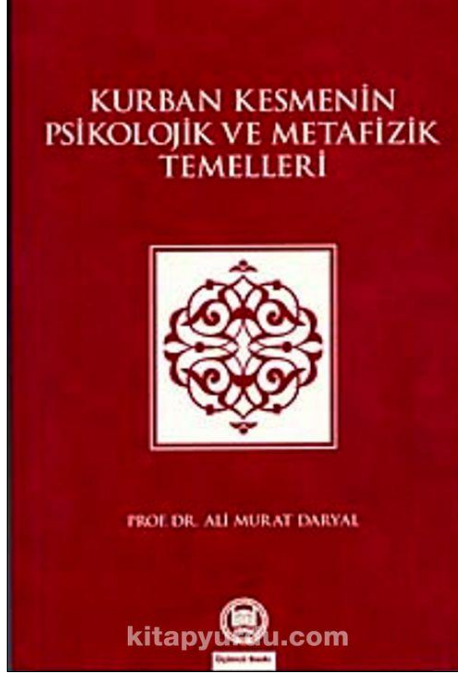
* alan dışı –

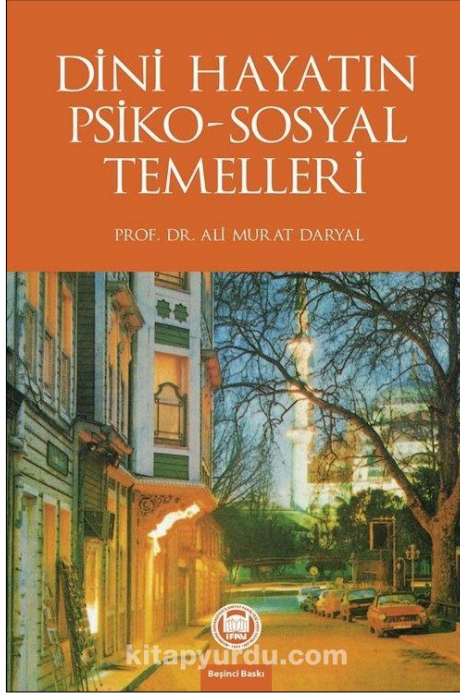
(i) – *Özel yaşamı:*

1. Ali Murat Daryal nasıl bir eşti?

“Araştırmacı: Saygıdeğer hanımefendi, Ali Murat Daryal'ın eři olarak rōportajımıza katılma zahmetinde bulunduğunuz için şahsım ve tūm din psikoloğu meslektaşlarım adına size çok teřekkūr eder, emeklilik yaşamınızda sağlık ve mutluluklar dilerim.”

**Ek-3:
Kitapları**





İSLÂM'IN “DEĞER”LERİ VE YORUMLARI

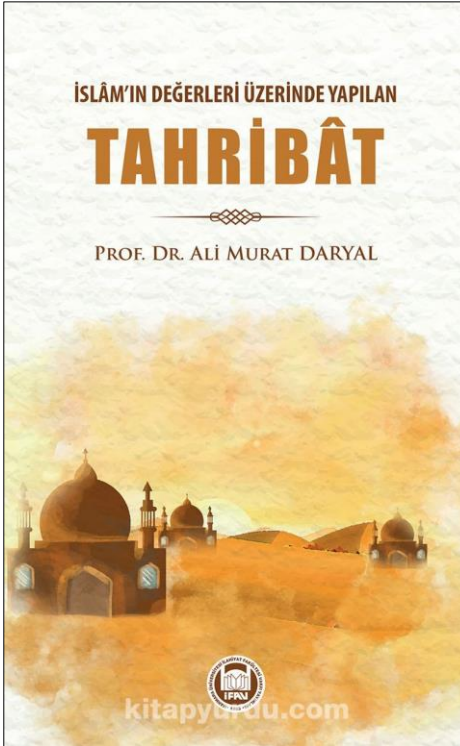
Prof. Dr. ALİ MURAT DARYAL

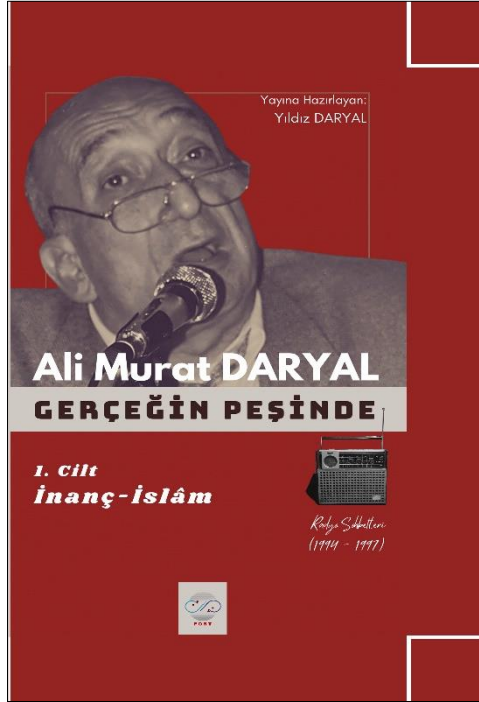
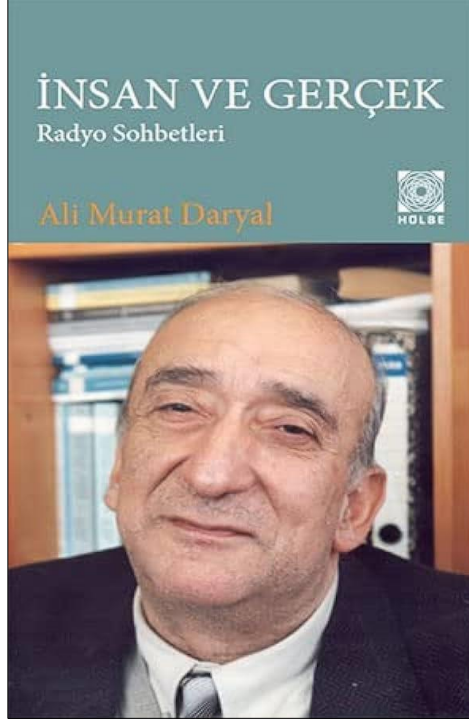


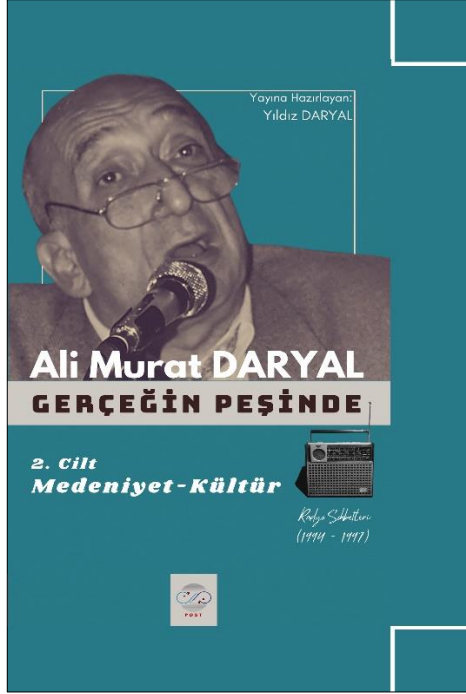
İSLÂM'IN DEĞERLERİ ÜZERİNDE YAPILAN

TAHRİBÂT

PROF. DR. ALİ MURAT DARYAL







Ek-4:
Makaleleri & Bildirileri –(ilk sayfaları)

SAYFA: 6

İSLÂM MEDENİYETİ

OCAK 1973

İlâhiyât

Kurban Kesmenin Metafizik Temelleri

Ali Murad DARYAL
İst. Yük. İsl. Enst.
Öğretim Üyesi



slâmda kurban kesme vaknasını, tarihi menşelden itibaren günümüze kadarki seyrinde herhalde üç merhaleye ayırmak mümkündür.

1 — Hz. İbrahim'in kendi öz-evladı Hz. İsmail'i Allah'a kurban etme teşebbüsü.

2 — Bu teşebbüsün yine bizzat Allah tarafından durdurularak Hz. İsmail'in yerine bir koçun gönderilmesi. Bu ikinci merhalede dikkat edilirse Kurban eden aynı kalmış fakat Kurban edilen değişmiştir. Ki bu da intikali devresidir.

3 — Son merhalede, yani bizlerde ise, bu ilk teşebbüse nisbetle hem kurban eden değişmiştir ve hem de kurban edilen.

Bilindiği gibi Kurban'ın tarihi İslâmiyette Hazret-i İbrahim'in (a.s.) oğlu Hazret-i İsmail'i (s.a.) kurban etme teşebbüsü ile başlar. Ve sonra bu teşebbüs, bizzat Allah tarafından Hazret-i İsmail'in yerine bir koç kurban edilmesi şekline çevrilir. Ve daha sonra da bizlerde koyun kurban etme şeklinde devam eder.

Hal böyle olunca, karşınıza halledilmesi gereken yeni bir takım meseleler çıkmaktadır.

Söyle ki, Hz. İbrahim'in öz-evladı olan Hz. İsmail ile olan Baba-Oğul münasebetine karşılık Allah tarafından Oğlunun yerine gönderilen Koç arasındaki benzerlikler, başka bir deyişle Baba-Evlâd ile Sahib-Koç arasındaki münasebetin ayrı tarafları belli olmakla beraber bir ve aynı olan tarafları nelerdir? Herhalde ağır basan müsterek tarafları olmasa



SEFERİLİĞİN PSİKOLOJİK TEMELLERİ

Doç. Dr. A. Murat DARYAL

M. Ü. İlahiyat Fakültesi
Öğretim Üyesi

"Buda" değişik boyutlardaki heykelleriyle hep aynı görüntüyü tekrarlar. El ayakları ve el parmakları birbirleriyle çakışacak şekilde birleşmiş, kolları dirseklerinden bileklerine kadar olan kısımlarıyla aynı hizada ve bir çizgi üzerinde tutulmuş, parmak uçları çenesine doğru uzanmış, elleri bilek hattına dik gelecek şekilde yükselmiş ve omuzlarından başlamak üzere bütün kolları vücuduna yapışmış bir halde, bağdaş kurup oturmuş olarak görülür. Buna karşılık gövdesi iri ve başı gövdesiyle mütenasibtir.

Bir defa şu husus genel-geçer hüviyetiyle önemlidir ki, yapılan bir resmin veya heykelin, konu olarak temsil ettiği "Objekt" yi bütün vasıflarıyla yansıtmaması beklenir. Halbuki, bu heykeller insanı genel vasıflarıyla ve olduğu gibi yansıtmazlar. Bu olgu iki ihtimale mebnidir. Ya bu heykeller insanı olduğu gibi yansıtmak hususunda bir takım kusurlarla malûdürler veya o cemiyetin insanı ancak bu vasıfları haizdir.⁴

Burada ikinci ihtimal mevzu bahistir ve bu heykeller ancak kendi Medeniyetinin insanlarını önemli vasıflarıyla yansıtır. Bu tavır ve bu ölçü önemlidir. Zira dikkat edilecek olursa bu heykellerde insan ikiye bölünmüştür ve artık insanda olması gereken bütünlük yoktur. nitekim hangi zaviyeden ve hangi mesafeden bakılırsa bakılsın, daima gövde ve baş ön plandadır. Buna karşılık eller, kollar, bacaklar ve ayaklar arka planda kalmıştır. Şayet dikkat edilmeyecek olursa, kalçadan aşağısı farkedilmez bile.

Eğer şayet istenirse bu heykellerde, kapladığı mekan itibarıyla, gövdelerin ve başların büyüklüğünü anlamak güç değildir. Fakat, asıl bizlerden izahını bekleyen husus, kolların cılızlığı ve ellerin işlevlerini yapamaz durumda bulunmaları ve buna ilaveten bacakların çelimsizliği ve ayakların gerçek hayatın dışında kalmış olmalarıdır. Burada mütenasib olmayan bir görünüm vardır ve dengesizlik söz konusudur.

Bu durumda artık, merak ve tecessüslerimiz, haklı olarak, eller ve ayakların bu halleriyle ifade ettikleri manalar ve hususiyetler üzerinde yoğunlaşmak isteyecektir.

TE'LİF ESERLER

Ali DARYAL



erek asrımızda gerekse daha önceleri yaşamış dünyanın dört bir tarafındaki İslâm âlimleri ve mütefekkirlerini çeşitli dillerdeki eserlerinin son senelerde gittikçe artan bir hızla dilimize tercümele-ri uzun zamandan beri hasretini çektiği-miz sevindirici bir olaydır. Gittikçe hızla-nan bu tercüme hareketi bu çeşit fikri kitapları okuyanın sayılarının devam-hi olarak arttığını da bir delildir.

Yalnız tercüme eserlerde görülen bu faaliyetlerin hiç olmazsa yarı yarıya dahil olsa te'lif eserlerde görülmemesi, yani toplumun bünyesine zerk edilen bu fikirlerin toplum bünyesinde müsbet bir tepki (reaksiyon) doğurmak suretiyle çeşitli fikir akımları husule getirememesi, bu tercüme eserlerden beklenenlerin elde edilemediği kanatını uyandırmaktadır.

Evet, yapılan bu tercümele İslâm düşünürleri-nin görüşlerini, fikirlerini ve neticeye giderken yaptıkları mantıklı çıkarımları dolayısıyla eserleri-nin mantıklı yapısını yani düşünüş şekillerini bize aksettirmeleri bakımından çok fazla bir değer ta-sır.

Fakat bizler okuduğumuz bu kitaplardaki dü-şüncelerin ve fikir sistemlerinin tabii (analiz) ya-pıp, onların sağlam, kuvvetli taraflarını tesbit edip eksik veya, zayıf taraflarını gösterip yani ilmi ta-biriyle tenkidini yapmadıkça ve müellifin eksik veya zayıf bıraktığı tarafları kuvvetlendirmeye çalışmadık-ça kısacası, okuduklarımız üzerinde düşünmedikçe başka bir deyişle bu fikirler ve fikir sistemlerini ta-rafsız olarak fikirler âlemindeki yerine yerleştirme-ğe çalışmadıkça, bu okumalar bizleri farkında olma-dan zamanla doğru orantılı olarak «fikir hazırlapçı-luğuna», «fikir mirasvediciliğine», «fikir tenbelliği-ne» bir nevi «düşünce güdüklüğüne» doğru çekip gö-türür. Bu Fikir — tenbelliği alışkanlık haline gel-dikten sonra ondan kurtulmak daha güçleşecektir. Zira psikoloji kanunlarına göre «bir şeye alışmak güç, alıştıktan sonra onu terk etmek daha güçtür.»

Netice olarak, yukarıda belirtildiği tarzda çalış-madıkça yani bu eserlerin fikir yapılarını dışardan her tarafı ile tetkik etmiyerek bu fikir yapılarının içine girmek suretiyle hadiseler onların bakış zavi-yesinden bakacak olursak her şeyi her olayı o mü-tefekkirler gibi görüp onlar gibi değerlendireceğimiz

ve dolayısıyla daima onların bir kopyası olarak ikinc-i plânda kalmaya mahkûm olacağımız aşikârdır. Asıllar (orjinaler) mevcuttan kopyaların bir şey ifade etmeyip yeni bir şey getiremeyecekleri ve do-layısıyla ilâhîka toplayıp tesir ıcrâ edemeyecekleri meydandıdır.

Ve yine bu fikirleri daha üstün daha kuvvetli daha başka fikirlere geçiş olarak kullanmayıp baş-ka deyişle bu fikirleri bir sığrama zemini olarak ka-bul etmedikçe en fazla bu fikirler zemini seviyeshi-ne kalacağımız muhakkaktır.

İkinci olarak kendi aramızdan, olay ve hadise-lerin arkasındaki hazırlayıcı sebeplerini tahli-lini (analiz) yapıp sonra onların müsterek tarafları-nı tesbit ile terki-bin (sentez) yaparak ve bu arada da bir asırdan daha fazla bir zamandan beri ilim adı-na bize yutturulup kabul ettirilen mesnetsiz, asılsız ön-yargılardan tamamen kurtulup onların tesiri al-tında kalmadan neticeye giden kuvvetli düşünürler yetiştirilmedikçe umumi konulara temas eden bu ter-cüme eserlerinin hususiyet arzeden mahallî dert ve dâvalarımıza bir çözüm şekli getirecekleri uzak bir ihtimaldir.

Şunun da ehemmiyetle belirtilmesi gerekir ki, dikkatin, yazının başından beri sürekli olarak devam lı tercüme-eserler üzerine geliştiği hâlen bu tercüme eserler karşındaki te'lif-eserlerin nisbetinin azlığından ötürüdür. Yoksa yukarıda zikredilen fikir-nakil-ciliği, fikir-taliditliliği ve bunun karşısında arzulanı devamlı fikri inkişaf ve gelişme te'lif eserler se-risi içinde mevzu bahistir. Allâh Tâala «insan için kendî çalışması ve gayretinden başka bir şey yok-tur.» Âyet-i Kerimesi ile ister tercüme ister te'lif eser olsun onlardaki her düşünce ve fikir üzerinde her birimiz ayrı, ayrı zihin yormadıkça bu eserler-deki fikirlerden istenilen faydayı temin edemeyeceği-mizi aksine düşünmeğe çalıştığımız kadarmı elde edeceğimizi beyan ediyor. Böyle olmadıkça tekdirdi yani te'lif eserlere katkıda bulunmadıkça yeni düşün-cülerle onları zenginleştirip geliştirmeye çalışmak suretiyle bu te'lif eserler serisinde devamlı bir te-kamül sağlayamadıkça tercüme eserlerden doğacak mahzurlar «fikir mirasvediciliği», «fikir tenbelliği» aynıyla te'lif eserler için de vârittir. Zira ilerleme-yen her şey yerinde saymağa ve yerinde sayan her şey devamlı akıp giden zamanla doğru orantılı olan tekâmülün karşısında ona ayak uyduramamaktan do-

Sosyoloji

● Ali Murad DARYAL

CAMI SOSYOLOJİSİ VE PSIKOLOJİSİ ÜZERİNE BİR DENEME II



amilerin bir ibadet mahalli başka bir ifade ile bir iş-yeri ve bu camilerde yapılan ibadetlerin ise bir çalışma, bir vazife, bir mesai durumu arz ettiklerine dikkat edilecek olursa camilerde yavaş yavaş yürümenin ve gerektiği zaman alçak sesle ancak lüzumu kadar konuşmanın; buna karşılık namazda yani vazife başında ise her türlü konuşmanın, gülmenin, lüzumsuz hareketlerin başka bir ifade ile her türlü lâubaliliğin, her türlü hafifliğin katiyetle yasaklanması ve camilere gelen kimselerin farz namazlarını cami içinde dağınık olarak istedikleri yerlerde durarak değil de, bilakis en ufak, bir küçük boşluğun dahi mevzu bahis olmadığı her türlü eğri-büğürlükten âzade, muntazam saf lar halinde kılınması ancak bizlerde vazife şuurunun uyanması, sağlam bir iş, vazife ahlakının teessüsü ve bunun gelenekleşmesi her türlü hafiflik ve lâubalilikten ve dağınıklıklardan kaçınma ve metodlu çalışmanın ilk şartı olan intizamlı birer insan olmamızı temin etmek içindir.

Yine camide farz namazlar başlarken başka bir ifadeyle vazife başlarken vaktinde camide başka bir tabirle iş-yerinde bulunmayarak, başlama tekbirini kaçırın kimselerin hiçbir zaman vaktinde ibadetinde yani vazifesi başında bulunup başlama tekbirini kaçırmayanlar gibi Allah yanında makbul olup sevap, başka bir tabirle ücret alamıyacakları ve bunun tersi olarak zamanında bulunup da ibadet yani vazife tamamlanmadan gidenlerin de yine zamanında gelmeyenler gibi sevaplarının (ücretlerinin) az olacağı esasları göz önüne alınarak dikkatle incelenecek olursa zamanında ibadetine yani vazifesine gelmeyenlerin vaktinde vazifesine gelenler kadar âmirlerini, büyüklüklerini memnun edemeyecekleri ve yine zamanında gelenler kadar ücret alamıyacakları yani onlar kadar iş yapamıyacakları, iş çıkarmıyacakları sonucu ortaya çıkar; bunun neticesi olarak daha az iş yapma, daha az iş çıkarma da memleketin daha geç kalkınması demektir.

«Camiye gitmek için atılan ilk adımla fert için ibadetin başlamış olacağı» esası evden veya iş-yerinden camiye gidip-gelirken yollarda her türlü hafiflik ve aşırılıklardan uzak, vakur, ağır başlı gidilip gelinmesini sağlayacaktır. Günde beş defa bu şekilde gidip-gelmelerle de, yukarıda zikredilen esaslardan (prensiplerden) dolayı sokak adabı, sokak davranışları bir alışkanlık ha-

Ramazan Sosyolojisi ve Psikolojisi Üzerine Bir Deneme

Ali Murad DARYAL

İstanbul Yüksek İslâm Enst.
Öğretim Üyesi

GİRİŞ

Allâh-u Teâlâ'nın orucu herkesin her ayın muayyen günlerinde veya ayı ayrı dağınık olarak istedikleri günlerde istedikleri sayılarla, meselâ ayda üçer gün ki senede otuzaltı gün eder veya daha başka türlü yahut kış aylarında kısa günlerde daha çok veya tamamen, yine bunun tersi olarak yaz aylarında daha çok yahut tamamen veya senede belirli bir zamanda onbeş, yirmi yahut daha başka sayılarla tutmamızı değil de bütün bir ömür boyunca olmak üzere senede bir ay, Ramazan ayında, otuz gün devamlı tutmamızı emretmesi Allâh-u Teâlâ'nın aç ve susuzluğumuzdan müstağni olduğu gerçeği ile mütalâa edilecek olursa birçok sebep ve hikmetlere mebnî ve yine bizler için birçok faydaları hâvi olduğu mantıkî sonucunu ortaya çıkarır.

Öyle ise dâimâ emirlerindeki hikmetlerin bizler tarafından araştırılıp bulunmasını isteyen Allâh-u Teâlâ'nın

orucu devamlı olarak senede bir ay emretmesindeki sebep ve hikmetleri araştırıp bulmağa çalışalım.

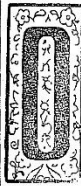
ORUÇLU İNSAN

Oruçlu insan aç olan insandır. Aç insan, tok insan gibi kendini unutarak dış âleme yönelip onu kendine konu (obje) yapan kimse değil, bilâkis açlığı sebebiyle dış âlem yerine kendine yönelerek kendini, kendine konu (obje) yapan insandır.

Nasıl ki, dâimâ etrafına bakıp kendine bakma aklına gelmeyen bir insan bu halinden ötürü elbisesindeki sükük, yırtık, leke, toz-toprak veya herhangi bir uygunsuzluğu, bir münâsebetsizliği göremezse ve ancak herhangi bir sebeple gözlerini kendi üzerine gevirmediği an eksikliklerini, çeşitleri ve bütünü ile görerek onları telâfi etme cihetine gidebilirse, kendi kendinin konusu (obje) durumunda olan insanda ancak o zaman kendinde bulunan ve daha önceleri

Ali Murad DARYAL
(İst. Yük. İslâm Ens.
Öğretim Üyesi)

OKUL - CAMİ



Kul ile cami toplumumuzda birbirinden iki ayrı müessesce olarak kabul edilmiş ve hangisini terahh edelim diye uzun seneler münakaşa konusu olmuştur. Bu münakaşalar okul ile caminin birbirinden ayrı iki kuruluş olduğu zamanından ileri geliyordu. Bu iki kuruluş toplumumuzdaki yeri ve görevleri (Fonksiyonları) bakımından bir incelemeye tabi tutulsalardı mesele kendiliğinden vuzuha kavuşurdu. Şöyle ki:
Okul: Belirli yaşta, belirli kimselerin muayyen şartlarla, muayyen bir zaman zarfında eğitilip yetiştirildikleri bir eğitim müessesesidir.

Cami: Her yaşta, her çeşit vatandaşın hayatları boyunca, hiçbir şarta bağlı olmaksızın eğitilip yetiştirildikleri bir eğitim kuruluşudur.

Onki - onbeş yaş arası mecburi olan ilk tahsilini tamamlayıp çeşitli nedenlerle okumayıp yahut okuma imkânı bulamayıp hayata atılanlar ile, geriye kalan orta veya yüksek tahsilini tamamlayıp, okulla hiçbir ilişkisi kalmayan ve sayıları milyonları aşan bu vatandaş kütlesini eğitip yetiştirmek artık okulun işi olmaktan çıkıp Caminin vazifeleri arasına girmiştir.

Camide en az haftada bir konuşma (hutbe) vardır. Bu konuşmalar, ileride de bahis edileceği gibi «Orman yakmaktan», «Tenbelliğin kötülüklerine» kadar her çeşit konuyu içine alır. Cami olmasaydı, tahsilin hangi kademesinden olursa olsun (İlk - Orta - Yüksek) hayata atılan bu vatandaş kütlesini nerede toplayarak onlara bu konular söylenebilirdi. Yer bulunsa idi haftada bir defa dahi onlara hangi maddi kuvvetle onları işlerini - güçlerini, biraçtırarak bir çatı altında aynı zamanda toplayabilecektik? Geldikleri takdirde iyi yetişmiş, bir din adamından daha iyi konuşup onlara tesir edebilecek kimseleri kaç il, ilçe ve köyde, kaç tane bulabilecektik? Yıkarıda da zikredildiği gibi Camide haftada bir yapılan konuşma (hutbe) iki bayram konuşması (hutbesi) ile senede ellidört ve ellit - altmış yıllık bir ömür içinde mütalâa edildiği takdirde karşınıza ikibilyediyüz gibi kitğimsenmiyecek bir sayı çıkar. Her konuşmanın (hutbenin) müstakil olup, ilmi bir şekilde ayrı bir konuyu kapsadığı düşünülürse bu sayının, ilk - orta - yüksek hangi tahsil seviyesini ikmâl etmiş olursa olsun, herkes için eksiklerini tamamlamak bakımından bir değer taşıdığı ortaya çıkar.

Öyleyse Cami hangi tahsil seviyesinden olursa olsun büyük halk kütlesinin, ya bildiklerinin kendilerine hatırlatıldığı, yahut bilmedikleri mühim konuların kendilerine öğretildiği her kademedeki okulların bir devamı ve tamamlayıcısıdır. Talebelerin yetişmesi nasıl iyi bir öğretim kadrosuna bağlı ise camideki toplumun da iyi eğitilmesi ve dolayısıyla cemiyetimizin kalkınması din adamının iyi yetişmiş memleket meseleleri, dert ve davalarına vakıf, İslamiyeti iyi bilir kişiler olmasına bağlıdır. Ancak yurdumuz, kasabaya giderken köprüsüzlükten ırmağı soyunup geçmek zorunda kalıp, kışın üşüyüp hastalanan, baharda suların akmasıyla su ile sürüklenip giden kimselerin köyüne köprü yaptırmasını, yahut yolsuzluktan üzülmesini (mahsullerini), hastalarını şehre, kasabaya ulaştırılmayan köylüleri yol yapmanın ve yine imkânsızlıklar yüzünden okuyamayan memleket çocuklarını okutup adam etmenin, anasız babasız sokaklarda kalan yavrulara bakıp onları yetiştirip büyütmeyi, içme suyu olmayan köylere su getirmenin yurdumuzun kalkınmasında şu ve buna benzer diğer işlerin yapımının İslamiyetin icaplarından olup en az camii yaptırmak kadar sevap olduğunu camide toplanan halka yılmadan, usanmadan anlatıp onları ikna ederek bu istikamete yönecek iyi yetişmiş din adamlarımızın sayesinde olacaktır.

Ve yine :

Peygamberimiz (A.S.) Hazretleri «yoldan zahmet veren şeyi kaldırmak imandandır» buyuyorlar. Yolu ikiye bölüp geçen bir imaktan geçiş güçleştirip gelip geçene zahmet ve eziyet vermektedir. Ancak onun kaldırılması demek, üzerine köprü yapılması suretiyle ırmağı eziyet verici olmaktan çıkarmak demek olduğundan köprü yapmanın imanın bir şubesi olacağı hükümü ortaya çıkar.

Yol için de aynı tarzı düşünmek mümkündür. Zira zahmet veren şey ya sonradan arz olmuştur (yola atılan taş veya başka şeyler gibi) veya yolun kendisinde vardır (yol bozuklukları, engeller gibi). Her iki halde, de gelip

Sosyoloji

Cami Sosyolojisi ve Psikolojisi Üzerine Bir Deneme

TAKDİM

«Nasil insanı anlamak için bütün uzuvlarının (organlarının) yapısını çalışıp şeklini diğer uzuvlar arasındaki yerini ve onlarla münasebetlerini tesbit etmek ve yine bir köşkü bir saraya anlayabilmek için onun her bir odasını salonunu ve bunların birbirleriyle münasebet ve bağlantı şekillerini ayrı ayrı incelemek gerekiyorsa aynı gerekçelerle İslâmiyeti de anlayabilmek için bütün müesseselerini ayrı ayrı tahlilini yapıp incelemek ve diğerleri ile olan münasebetlerini tesbit ederek belirtmek gerekmektedir. Bu yazı serisi bu gaye ile hazırlanmıştır.»

İslâmiyetin emirlerini

- 1 — Toplu olarak ifa edilmesi istenilenler,
- 2 — Teker teker ferûl olarak yapılması istenilenler,

olmak üzere iki kısma ayırmak mümkündür. Allah Taâlâ'nın her yerde hazır nâzir ve yâse kullarını her şeyit ve her tarzdaki ibadetlerinden müstağni öcüğünü hatırlıyacak olursak bu toplu ibadetlerdeki toplanmalardan hasil olacak faydaların ancak topluluk meydana getiren bizlere ait olacağı kaçınılmaz sonuç olarak kendiliğinden ortaya çıkar. Öyle ise yukarıda zikredilen ÖN-KABÜL ve MANTIKİ ÇIKARIMLAR dan hareket ederek toplu olarak yerine getirilmesi istenilen bu ibadetlerden birisi olan NAMAZIN toplu olarak eda edildiği ve bir toplantı yeri durumu arzeden camilerin cemiyetimizdeki yeri ve görevlerini tesbit ederek belirtmeğe çalışalım.

Bilhassa bu gün dünyamızda cemiyetleri tehdit eden en büyük tehlike sınıflamalar ve bunun sonucu olarak bu sınıfların birbirleriyle sürüp giden mücadeleleridir. Bu sınıflamaların en tehlikelisi başka, bir deyişle üzerinde en fazla durulması gerekeni iktisadi bakımdan olmaktadır ki toplumda Zengin Fakir ve ağır sayının gelişmesi neticesi işveren işçi diye belirlemektedir. Toplumda alt-sınıf teşkil edip nisbeten daha kalabalık olan bu fakir veya işçi lerin hem toplumda zenginler gibi alâka, itibar, hürmet görememelerinden hem de maddi bakımdan onlardan kendilerini çok aşağı görmelerinden, başka bir deyişle hem maddeten hem manen şairin dediği gibi ancak rüyada eşit olduklarını kabüle-

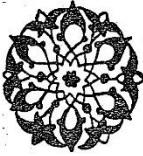
Ali Murad
DARYAL



Sosyoloji

İBADET VE FAYDA

Ali Murat DARYAL
İstanbul Yüksek İslâm
Enstitüsü Öğretim Üyesi



İSLAMİYETTE bütün yeryüzünde istenilen yerde namaz kılma, ibadet etme imkânı daima mevcuttur. Bu hal, görünüşde şekli ile cami olmamakla beraber bütün yeryüzünün mescit, cami hükmünde olduğunu açık-seçik bir delildir.

Böylece, bütün yeryüzünün mescit, cami hükmünde olduğu esası, İslamiyetin cami ve mescitlerle ilgili emir ve yasaklarının bulunduğu gerçeği ile beraber ele alındığı takdirde bizleri, bütün yeryüzünde yerlerini göre İslamiyetin emir ve yasaklarının mevcut olmaları sonucuna götürür.

Bu gerçeklerle, bütün yeryüzü ve bilhassa yurdumuz şekli ile olmasa da manası ile bir ibadethane, bir mabet hükmündedir. Ve bunun için de bütün yeryüzü ve bilhassa yurdumuzda toplumumuzun menfaatlerine yönelmiş her müsbet iş bir ibadet mahiyetinde olup kutsal bir faaliyettir.

Bu niçin böyledir? Niçin her müsbet iş bir ibadettir?

Bunu izah edebilmemiz, ancak «İBADET»in tarif ve izahını yapıp gayesini belirtmekle mümkündür. Bunun için önce «İBADET NEDİR?» sorusunu cevaplandırmamız gerekir.

İbadetlere bakacak olursak, şeklen birbirlerine hiç benzememektedirler. Namaz, Oruç, Kurban, Zekât, Hac,..... vs. gibi. Bunun için ibadetleri belirli şekiller olarak anlayıp izah etmek mümkün değildir.

Öyle ise ibadetlerin şekilden ötede BİR ve ORTAK olan özelliği nedir? Allah Taala'nın kılacağımız namazlara, tutacağımız oruçlara,, vereceğimiz zekâtlara muhtaç olmadığı halde bu çeşit

VAHYİN TAKİP ETTİĞİ PSİKOLOJİK SÜREÇ

Prof. Dr. Ali Murat DARYAL

M.Ü. İlahiyat Fakültesi

Öğretim Üyesi

Kur'ân, en büyük sosyoloji ve psikoloji kitabıdır. Bu, bir mübalâğa değildir. Bir fantezi hiç değildir. "Kur'ân'da her şey vardır," gibi ve benzeri ifadelere bu satırlar bizzat kendileri karşıdır. Bu durumda artık konu, haklı olarak afâkî temellerden ziyade daha sağlam mesnetler üzerinde kendini geliştirmek isteyecektir. Böyle olunca tabii olarak bu satırlar, söylediklerini isbat etmek gibi bir sorumluluğu üstlenmiş olacaktır.

Karl Marks, *Das Kapital (Sermaye)*, adlı eserini yazıp neşrederken, şayet ben bu Kitab'ı yayınlarsam şu kadar yüz milyon insan ölecektir, şu kadar yüz milyon insan sefalete düşer olacaktır ve şu kadar yüz milyon insan dolaylı yollardan felâketlere uğrayacaktır, diye düşünmemiştir. Bu sonuçlardan endişe ve telâş duymamıştır.

Aslında o, böyle bir ihtilâli hem istiyor, hem bekliyordu. Yalnız bu ihtilâli o, daha yakın bir zamanda ve Avrupa'nın iki büyük devletinden birinde bekliyordu. Fakat bu ihtilâl biraz gecikmiş olarak daha uzak bir ülkede gerçekleşmiştir. O günlerden başlamak üzere oluk gibi kan akmıştır ve hâlen de akmaktadır ve bu kanın ne zaman duracağı da belli değildir.

Kur'ân, böyle bir tavrı kesinlikle benimsememiştir. Bunu, önceliği itibarıyla, nâzil olurken takib ettiği usulde ve daha sonra onun iç yapısında buluyoruz.

Hâ-Mîm, Duhân Sûresi'nden anladığımıza göre Kur'ân, Berâat Gece-si'nde Levh-i Mahfûz'dan birinci kat semaya defâten, bir defada nazil ol-

V

NAMAZIN PSİKOLOJİK TEMELLERİ

Prof. Dr. Ali Murat DARYAL*

Bizans kaynakları, "Fetihten önceki son Cuma günü Türk askerleri Akşemsetdin'in imametinde kefenlerine bürünmüş olarak bir Cuma namazı kıldılar ve İstanbul daha o gün düştü. Diye yazarlar.

Gerçekten, yüzbinlerce müslümanın namaza duruken, rükûa ve secdeye giderken ağızlarından hep birden göğe yükselen Allahu ekber sesleri, yere diz vururken arz üzerinde yayılan ürpertiler ve secdede Allah Tealâ'nın varlığını, birliğini ve herşeyden münezzehtir olduğunu dile getiren tesbihler.. İslâm'ın gururu ve ihtişamı.. müslümanların kimliği, şeref ve haysiyetidir.

Bu itibarla "Namaz, ilahî saltanatın tecelli ettiği tek ibadettir."

Namaz tek başına ve müstakillen ifa edilen bir ibadet değildir. O, bir bakıma dış dünyaya açılan ve yine aynı zamanda kendi ile sınırlı kalan rükünleri ile ancak tekemmül eder ve bir ibadet hüviyeti kazanır. Bu rükünler en çok dış dünyayı ilgilendirmesi noktasından başlamak üzere ana hatlarıyla şöyledir:

— Ezan... Gerçek odur ki, ezan, namaz içindir ve namaz olmasaydı ezan olmazdı. Ancak mesele bu kadar değildir. Nitekim ezan İslâm'ın kendine güvenini, kendisiyle iftihar ettiğini, kendi büyüklüğünü, yüceliğini ve ihtişamını minarelerden günde beş defa dünyaya ilan etmesidir. Bir milletin bağımsızlığının hürriyet ve istiklalinin ifadesidir. Siz Batı'da mikrofonlu veya mikrofonsuz sabah ezanı okuyamazsınız. Diğer ezanlar için de böyledir. Okuyamazsınız, size okutmazlar. Çünkü ezan o beldenin Müslüman oldu-

* Emekli Öğretim Üyesi

GAYBA İMAN'IN PSİKOLOJİK TEMELLERİ

Prof. Dr. Ali Murat DARYAL
M. Ü. İlahiyat Fakültesi

Kur'ân, Tövbe Sûresi'nin yüz on ikinci âyetinde, müminlerin vâsıflarını anlatırken; bunlardan biri olarak "es-Sâihûn"; seyahat edenler tabirini kullanır. Ancak bu tabir, müfessirler tarafından olduğu gibi anlaşılacak istenmez. Daha başka olarak, seyr-i sulûk; yani Allah'a seyahat etme, yahut kötülüklerden iyiliklere göç etme veya oruç tutma gibi ve benzeri şekillerde te'vil ve izah edilir. Bunun en önemli sebebi, bu gün olduğu gibi yine o günlerde de seyahat edeceklerin önlerinde maddi imkansızlıklardan veya sağlık durumlarından başka hiçbir engelin bulunmamış olmasıdır. İnsanların istedikleri zaman seyahat edebilecekleri bir ortamda bulunmuş olmaları, onların seyahat kavramını olduğu gibi anlayıp değerlendirmelerine bir türlü müsaade etmemiştir. Bu itibarla onlar, seyahat tabirini te'vil ederek konuyu insanların daha rahat anlayabilecekleri bir zemine çekmek istemişlerdir. Gayet tabii bütün bu iyi teşebbüsler, konunun yanlışlardan kurtulmasına yetmemiştir. Bu bakımdan konu, yetersiz ve isabetsiz yorum ve değerlendirmelerle, yanlış zeminlerde mütalaa edilmiştir.

Seyahat edenler tabirinden ne kastedildiğinin en doğru şekilde anlaşılabilmesi için evvela, Cahiliye Devri insanının inançlarının, kabul ve telakkilerinin en ince teferruatına varıncaya kadar bilinmesi ve daha sonra bunun tatbîkâtının yakından takip edilmesi gereği vardır. Aksi takdirde seyahat kavramı, hiçbir zaman istenildiği ve gerektiği gibi anlaşamayacaktır.

Bu cümleden olarak şunlar söylenebilir ki, Cahiliye Devri inançlarına göre şayet bir insan, putlarından uzaklaşacak olursa o ölçüde o kimse, putlarının yardım ve himayesinden uzak kalacaktır. Bunun içindir ki müşrikler, Bedir Harbi'ne gelirken yardım ve himayesinden mah-

VI

MESKEN VE ÇEVRENİN PSİKO-SOSYAL TESİRLERİ

Doç. Dr. Ali Murat DARYAL

M.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

- Sözlerime bir misâl ile başlamak istiyorum: Vâdide yaşayan bir insan için günün mânâsı, güneşin değeri, sonsuzluk fikri, uzay telâkkisi, çölde veya dağda yaşayan insanlara göre son derece farklıdır. Bunun gibi dağ adamının, dağda yaşayan bir insanla, denizde, deniz kenarında yaşayan bir insanın da kabiliyetleri, istidatları ve idealleri aynı ölçülerde, aynı istikametlerde gelişmez.

Bugün görüyoruz ki deniz kenarında yaşayan milletler veya insanlar denize daha yatkın olmuşlardır. Tarih boyunca deniz görmeyen, dağda yaşayan insanlarda kabiliyet ve istidatlarını ona göre geliştirmişlerdir. Hatta ben her zaman şöyle düşünmüşümdür: Amerika kıtasını niye Portekiz veya İspanyollar keşfettiler? Niçin İtalyanlar gidemediler? Bunun sebepleri şudur: Bana göre İtalya Akdeniz Ülkesi idi. Atlantikle tanışmıyordu. Atlantığa sahili yoktu. Herhangi bir denizi tanımadan o denize açılmak bir yerde imkânsızdır. Her ne kadar imkânsız değildir gibi görünürse de insanlar yapıları itibarıyla tanımadığı iklimlere, tanımadığı istikametlere doğru gitmek hususunda son derece ürkektirler. O bakımdan Portekizler Amerika'ya gittiler, İspanyollar gittiler, sonra İngilizler gittiler. Çünkü onlar Atlantikle tanışıyorlardı. Bizim de bütün denizcilerimiz gene deniz kenarlarından çıkmıştır.

**MADDENİN VAROLMA HAKKI:
“ÇEVRE KİRLENMESİ”**

*Doç.Dr.Ali Murat DARYAL**

Bir Hadîs-i Şerif'te şöyle buyurulmuştur: “Hz. Peygamber sahabeden Sa'd'ı abdest alırken görmüş ve ona ‘bu israf nedir?’ diye sormuş. O ‘abdestte israf olur mu?’ diye sorunca Hz. Peygamber de ‘evet, akan bir nehir üzerinde olsan bile’ buyurmuştur.”¹

Konumuz gereği bizlerden burada ilginizi bekleyen husus “israf” kavramıdır. Bilindiği üzere bu kavram mânâ yapısı itibarıyla -semantik bakımından- iki boyutlu bir hüviyet gösterir. Konu bu çerçevede içinde ele alınacak olursa, şu söylenebilir ki, mesele, “suyun lüzumundan fazla kullanılması ve bundan bir vebalin doğmasıdır.”

Dikkatlerimiz bizleri şu noktada ikaz eder ki, bir vebalin ve daha kesin bir ifade ile bir sorumluluğun ortaya çıkması için, ilk önce bir “hakk”ın “varolması” gerekir. Ancak bundan sonra bu hakka bir “tecavüz”ün vukû bulması icâbeder.

Bu kabul ve daha sonra bu tertip düşüncelerimizi önemli bir noktaya götürür. Zîrâ zihinlerimizde ittifak halinde oluşan bir soru bizlerden makul bir cevap bekleyecektir. Gerçekten bu hak nedir? Kime aittir? Nasıl oluşmuş ve nerede neş’et etmiştir?

Tahmin edileceği gibi birbirini tamamlayan bu sualler üç boyutlu bir sistem içinde cevabını arayacaktır. Bu üç ihtimalin dışında bir yorum ve değerlendirme geçerli olmayacaktır.

Buna göre şu söylenebilir ki, bu hak ya Allah’a, ya kula aittir; yahut da suya ait olacaktır.

Bu noktaya gelindikten sonra, hiç tereddüt etmeden şunu kesin bir şekilde ifade edebiliriz ki, mevzu bahis bu “hak” “Allah’a ait değildir. “Abdest alırken” tabiri düşüncelerimizi böyle bir yoruma kapamıştır. Zîrâ abdest almanın kendisi bir ibadettir ve daha sonra başka ibadetler yapma gayesine matuftur.

* M. Ü. İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı Başkanı

1. Ahmed b. Hanbel, II, 221; İbn Mâce, Tahâret, 48.

** *Teşekkür ve ithaf*: Türk din psikolojisinde öncü bir isim olan Ali Murat Daryal'ın akademik mirasına sahip çıkan eşi Yıldız Daryal hanımefendiye; ilk ve tek doktora öğrencisi olan Prof. Dr. Ali Ulvi Mehmedoğlu beyefendiye, bu makaleme yaptıkları özverili kişisel katkılarından dolayı çok teşekkür ederim. Bu makalemi, Ali Murat Daryal'ın ışığına ayna olmaya devam eden vefakâr ve cömert kadına, eşi Yıldız Daryal'a ithaf ediyorum. [M.K.]



Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 9 • Haziran 2024 • 273-284
Issue: 9 • June 2024 • 273-284



Sosyal Psikoloji: Bireylerden Gruplara İnanç

- Özalp, A. (2017). *Sosyal psikoloji: Bireylerden gruplara inanç*
Ankara: Gece Kitaplığı (287 s.)
- Özalp, A. (2017). *Social psychology: Belief from individuals to groups*
Ankara: Gece Publications (287 p.)
ISBN: 978-605-180-602-0



Rümeysa Sancak

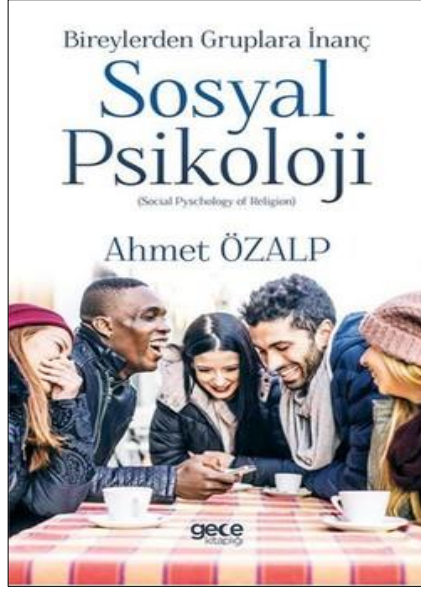
Yüksek Lisans Öğrencisi
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: rmys.snck@gmail.com
Orcid:0000-0001-9988-8692
Eskişehir / Türkiye

MA Student
Eskisehir Osmangazi University
Institute of Social Sciences
E-mail: rmys.snck@gmail.com
Orcid: 0000-0001-9988-8692
Eskişehir / Türkiye

<https://doi.org/10.59379/tdpd.1415367>

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type Kitap İnceleme • Book Review
Geliş Tarihi • Received 05 Ocak 2024 • 05 January 2024
Kabul Tarihi • Accepted 25 Mart 2024 • 25 March 2024



Ö z e t

Tanıtımı yapılan “Sosyal Psikoloji: Bireylerden Gruplara İnanç” isimli bu eser Doç. Dr. Ahmet Özalp’ın, Prof. Dr. İhsan Çapcıoğlu danışmanlığında “Sosyal Psikoloji Teorileri Bağlamında İnancın Bireyler ve Gruplar Açısından İncelenmesi” adlı doktora çalışmasının düzenlenerek yayınlanmış halidir. Bu çalışmada, 11 ana bölümden oluşan “Sosyal Psikoloji: Bireylerden Gruplara İnanç” isimli kitabın incelenmesi amaçlanmaktadır.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Sosyal psikoloji • Toplum
İnanç • Sosyal davranış

A b s t r a c t

The presented work, "Social Psychology: Belief from Individuals to Groups," is an edited and published version of Associate Professor Dr. Ahmet Özalp's doctoral dissertation, titled "An Examination of Belief from the Perspectives of Individuals and Groups within the Context of Social Psychology Theories," supervised by Professor Dr. İhsan Çapcıoğlu. This article aims to review the book "Social Psychology: Belief from Individuals to Groups," which consists of 11 main chapters.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Social psychology • Society
Belief • Social behaviour

Kitabın yazarı Doç. Dr. Ahmet Özalp 1988 yılında Karaman’da dünyaya gelmiştir. Lise öğrenimini Karaman’da tamamlayan Özalp, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Öğretmenliği programından 2010 yılında mezun olmuştur. Yüksek lisansını 2012’de Aksaray Üniversitesinde Sosyal Bilgiler Eğitimi ana bilim dalında “Bellek Geliştirici Yöntemlerin Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Tutumlarına Etkisi” adlı teziyle yapmıştır. Kırıkkale Üniversitesi Sosyoloji alanında ise “Suçlu Çocuk Algısı: Karşılaştırmalı Kültürel Bir Çalışma - İngiltere ve Türkiye Örneği” isimli çalışmasıyla doktorasını tamamlamıştır. Bunun yanı sıra Ankara Üniversitesinde ise “Sosyal Psikoloji Teorileri Bağlamında İnancın Bireyler ve Gruplar Açısından İncelenmesi” isimli teziyle din sosyolojisinde de doktora yapmıştır. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi’nde 2016 yılında yardımcı doçent olarak göreve başlamıştır. 2018 yılında Doçent unvanı alan Ahmet Özalp, 2020 yılında ise Eskişehir Osmangazi Üniversitesi’nde öğretim üyesi olmuştur. Özalp, hâlâ Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı’nda öğretim üyesi olarak akademik hayatını sürdürmektedir. Çalışma alanlarının daha çok suç sosyolojisi, hukuk sosyolojisi, aile sosyolojisi, din sosyolojisi, kimlik sosyolojisi ve benlik sosyolojisi olduğu ifade edilebilir.

İncelemesi yapılan bu kitap; Doç. Dr. Ahmet Özalp’ın Prof. Dr. İhsan Çapcıoğlu danışmanlığında hazırlanmış olan “Sosyal Psikoloji Teorileri Bağlamında İnancın Bireyler ve Gruplar Açısından İncelenmesi” adlı doktora çalışmasının düzenlenerek yayınlanmış halidir. Çalışmada dini inancın bireyin yaşamını nasıl etkilediğinin, Sosyal Psikoloji teorileri incelenerek sosyal psikolojinin bu etkileşimi nasıl değerlendirdiğinin araştırılması ve Türkiye’deki literatüre katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Literatür taramasının yanı sıra nitel araştırma yöntemlerinden mülakat tekniğiyle hazırlanan araştırmanın mülakat verileri, gizlilik ilkesi nedeniyle kitaba eklenmemiştir. Bireylerden gruplara inancın sosyal psikoloji perspektifinden ele alındığı bu eser ön söz ve giriş kısımlarının ardından konunun çeşitli açılardan incelendiği 11 bölümü, ardından tartışma, sonuç ve kaynakçayı içermektedir. Bölümlerde genel hatlarıyla sosyal psikolojinin konusundan, teorilerinden, tutumlarından, sosyal psikolojik bir din psikolojisinin dünyada ve Türkiye’deki konumundan söz edilmektedir.

Girişten sonra birinci bölüm “Sosyal Psikoloji ve İnanç İlişisine Disiplinler Arası Bakış”, ikinci bölüm “Sosyal Psikolojik Bir Din Psikolojisi”, üçüncü bölüm “İnançlar ve Tutumlar”, dördüncü bölüm “Yaş ve İnanç”, beşinci bölüm “Toplumsal Etki, Uyum ve İnanç”, altıncı bölüm “Dini Davranışı ve İnancı İnceleyen Sosyal Psikoloji

Teorileri”, yedinci bölüm “İnanç ve Kişisel Durumlar”, sekizinci bölüm “İnanç, Sosyal Davranış ve Kişilik”, dokuzuncu bölüm “Benlik ve İnanç”, onuncu bölüm “İnanç Gruplarının Analizi”, on birinci ve son bölüm “Sosyal Nöropsikoloji ve İnanç” başlığı altında oluşturulmakta, kitap tartışma ve sonuç kısmıyla sonlandırılmaktadır.

Kitabın içeriğine ve kaleme alınma amacına kısaca değinilen ön sözün akabinde giriş kısmına geçilmektedir. Giriş kısmında dini inancın psikolojide araştırılma sürecinden, yurt dışında ve Türkiye’de Sosyal Psikoloji’nin durumundan, çalışmanın Sosyal Psikolojik bir bakış açısıyla dini durumları incelemeyi ve literatüre katkı sunmayı amaçladığından, çalışmanın önemi ve yönteminden bahsedilmektedir (ss.16-21).

Sosyal Psikoloji ve İnanç İlişkisine Disiplinler Arası Bakış (ss. 23-38) isimli birinci bölümün *Sosyal Psikoloji, Din Psikolojisi ve Psikoloji İlişkisi* isimli alt başlığında Sosyal Psikoloji’ye olan ihtiyaç, Sosyal Psikoloji ve Din Psikolojisi’nin karşılaştırmalı tarihsel analizi, Din Psikolojisi ve Sosyal Psikolojik bir Din Psikolojisi’nin farkı açıklanmaktadır. *Sosyal Psikoloji, Din Sosyolojisi ve Sosyoloji İlişkisi* kısmında ise ilgili alanların neleri araştırdığından, Sosyal Psikolojik bir Din Psikolojisi ve Din Sosyolojisi’nin farkından, Sosyal Psikolojik bir Din Psikolojisi’nin Din Psikolojisi ve Din Sosyolojisi arasındaki yerinden söz edilmektedir. *Sosyal Psikolojik Din Psikolojisine Kısa Bir Giriş* isimli üçüncü alt başlıkta ise Sosyal Psikoloji’nin ilk zamanlarda ihmal edildiği, Sosyal Psikolojik bir Din Psikolojisi’nin neden ayrı bir bilim dalı olması gerektiği ve bu ayrımında karşılaşılan sorunların ne olduğu ifade edilmektedir. Bu bölümün *Sosyal Din Psikolojisinin Tarihi: Allport, Fromm, Arygle ve Beit-Hallahmi* başlıklı son kısmında Din Psikolojisi’ndeki Allport, Fromm, Arygle ve Beit Hallahmi gibi önemli isimlerin de Sosyal Psikoloji alanında söylemlerine yer verilmektedir. Türkiye’de Sosyal Psikoloji alanında çalışmaları bulunan isimlere ve bu alandaki çalışmalara değinilerek bölüm sona erdirilmektedir.

İkinci bölüm *Sosyal Psikolojik Bir Din Psikolojisi* (ss. 39-56) kısmının *Araştırmanın Başlangıcı: Araştırma Soruları* adlı alt başlığında sosyal psikolojik bir din psikolojisinin çalışmalarındaki bazı teknik ve yöntemlerin, bazı temel kuramsal soruların üzerinde durulmaktadır. *Araştırma Desenleri* başlıklı kısımda ise sosyal psikolojik bir din psikolojisinde deneysel yöntem ve tarama yöntemleri gibi yöntemlerin kullanıldığına bunun yanı sıra bu yöntemlerin yapısına ve alandaki gerekliliğine vurgu yapılmaktadır. *Araştırma Yöntemleri* isimli alt başlıkta deneye yönelmenin birtakım sınırlılıkları ve Amerikan Psikologlar Derneğinin araştırmalarda uyulması için yayınladığı 10 maddelik ahlak

kuralları hakkında bilgi verilmektedir. Sosyal psikolojik bir din psikolojisinin kullandığı yöntemlerden, hangi değişkenlerle araştırmaların güvenilirlik ve geçerliliklerinin farklılaştığından bahsedilmektedir. *DeneySEL Araştırmalar* kısmında ise alan deneyleri ve laboratuvar deneylerinin ne olduğu belirtilmektedir. *DeneySEL Olmayan Araştırmalar* başlıklı alt bölümle doğal gözlemler, survey ve dokümantasyon yöntemleri incelenmekte ve sosyal psikolojinin araştırma yöntemlerinin sosyal psikolojik din psikolojisi tarafından kullanıldığına altı çizilmektedir. Bu bölümün son başlığı “*Araştırma Ahlakı*” kısmında ise sosyal psikolojik sorunlarda ortaya çıkan etik problemlere ve bu sorunların çözümlenmesinin gerekliliğine dikkat çekilmektedir.

İnançlar ve Tutumlar (ss. 57- 80) adlı üçüncü bölümün *Tutumların Kavramsal Analizi* isimli alt başlığında tutumlar tanımlanmaktadır. Tutumlar içinde dini inancın yeri hakkında bilgi verilmekte ve dini tutum açıklanmaktadır. *Tutumlar ve Kuramsal Literatür* isimli kısımda sosyal psikoloji teorilerine ve öğrenme teorilerine değinilmektedir. Ardından denge teorisi, bilişsel çelişki teorisi gibi teoriler konu edinmektedir. *Tutumlar ve Davranış İlişkisi* alt başlığında sosyal psikolojide tutumların ve davranışların ilişkisinin yanında Freud, Jung, Altson, Braithwaite, Trout gibi araştırmacıların görüşleri ele alınmakta, çeşitli örneklerle ve verilen şekle konu açıklanmaktadır. *Tutularda Oluşum ve Değişiklik* kısmında ise bireylerin tutumlarının değişiminde; kişilik özelliklerinin, ihtiyaç ve güdülenmenin, gruba katılma ihtiyacının öneminden bahsedilmektedir. *Tutumların Gelişimi ve Karmaşıklık* isimli alt başlıkta bilişsel, sezgisel ve davranışsal yapıdaki öğelerin tutumlara etki ettiği hakkında bilgi verilmektedir. Dini tutumların değişimiyle ilgili açıklayıcı teorilerin olmadığı, bu noktada tutum değişikliği teorilerinin kullanıldığı görülmektedir. Bölümün son alt başlığı *Tutumlar Öğeleri Arasında Tutarlılık* kısmında ise bu konuda yapılan çalışmaların olduğu; tutumlar ve davranışlar arasındaki tutarsızlığın, davranışın değişimi ile tutumların da değiştirilebileceğini gösterdiği açıklanmaktadır.

Yaş ve İnanç (ss. 81-99) başlığıyla dördüncü bölümün *Geleneksel ve Durağanlık Modelleri* isimli alt başlığında 18-30 yaş aralığının geleneksel modelle, genç yetişkinlik ve orta yaş dönemlerinin ise durağanlık modeliyle, yaşlılık döneminin ise ayrılık modeliyle inceleneceği bilgisi verilmektedir. *Çocukluk: 3-12 Yaş Aralığı* kısmında Harms’ın peri masalı dönemi, gerçekçi dönem ve bireysel aşama olarak üçe ayırdığı çocukluk dönemine değinilmektedir. Piaget’in gelişim evreleri de kısaca açıklanmaktadır.

Ergenlik: 12-18 Yaş Aralığı başlıklı alt bölümde ergenlik dönemini ifade ederken en çok dönüşüm kelimesinin kullanılması, ergenlerde din ve inanç düzeyleriyle ilgili çeşitli çalışmalar örnekler eşliğinde ele alınmaktadır. *Genç Yetişkinlik 18-30 Yaş Aralığı* kısmında da Erikson ve Freud gibi önemli kişilerin görüşlerine yer verildikten sonra genç yetişkinlik dönemine ilişkin çalışmalardan örneklendirmeler yapılmaktadır. *Orta Yaş: 30-60 Yaş Aralığı* isimli alt başlıkta ise bu dönemin geleneksel modellerle ortaya konduğuna, bu dönemdeki bireylerin dini aktivitelere katılımında en aktif grup olduğuna dikkat çekilmektedir. Ek olarak orta yaş dönemindeki dini davranışları açıklayan teorilerin sınırlılığına vurgu yapılmaktadır. Bölümün son başlığı *Yaşlılık: 60 ve Üstü Yaşlar* kısmında bu dönemle ilgili yurtdışında ve Türkiye’de yapılan çalışmalardan konuyu şekillerle destekleyen örnekler verilmekte, bunlar karşılaştırılarak analiz edilmekte ve birtakım öneriler sunulmaktadır. Dini duyguların ergenlik ve ilk yetişkinlikte üst düzeye ulaştığının, sonra azalmaya başlayarak orta yaşta yeniden yükselip yaşlılıkta ise yeniden gerilediğinin altı çizilmektedir.

Beşinci bölüm *Toplumsal Etki, Uyum ve İnanç* (ss. 101-119) kısmının *İnanca Etki ve Uyuma Davranışına Genel Bakış* isimli alt başlığında dinin bireylerin tutumlarına etkisinin nedenlerinden biri olarak dinin toplumların kültürlerini etkilemesinden söz edilmekte, Sosyal Psikolojik bakış açısıyla sosyal etkileşimin dini inançlar üzerinde etkili bir unsur olduğuna dikkat çekilmektedir. Lofland, Stark ve Landis gibi araştırmacıların çalışmalarından örnekler verilmektedir. *Dini İnançta Konformite: Benimseme* isimli kısımda insan davranışının inançla ilişkisi vurgulanmakta, çeşitli araştırmalardan örnekler verilmekte, üç boyutlu uyuma davranışı ve boyutları açıklanmaktadır. *Bireyler Neden Dini Yaşama Anlam Yüklemeye Çalışırlar: Atıf Teorisi* alt başlığında ise atıf teorisinin Heider tarafından Sosyal Psikoloji’ye kazandırıldığından ve teorisinin sonradan geliştirildiğinden bahsedilmektedir. Birçok örnekle konu ayrıntılandırılmakta; Spilka, Yapıcı gibi bu konuda çalışan araştırmacılara değinilmekte ve sunulan araştırma örneği tablo ile desteklenmektedir. *Otorite ve Otoriteye İtaatın Bireysel İnanca Etkisi* kısmında otorite kavramının Weber’le sosyal bilimlerde yer edindiği ifade edilmekte sosyoloji ve sosyal psikolojideki açıklamalarına yer verilmektedir. Bölümün son alt başlığı *Bilişsel Çelişki ve Topluma Uymayan Hareketler* kısmında ise Festinger sayesinde bilişsel çelişki teorisinin sosyal psikolojide yer edindiği belirtilerek bilişsel çelişki ve denge süreci şekille açıklanmaktadır.

Dini Davranışı ve İnanca İnceleyen Sosyal Psikoloji Teorileri (ss.121-147) adlı altıncı bölümün *Bilişsel İhtiyaç Teorisi* başlığı; bilişsel ihtiyaç teorisinin

ne olduğunu, dini inançların oluşum ve gelişimini açıklamaya çalışmasını konu edinmektedir. *Baba Yansıtma Teorileri* alt başlığında teorinin Freud'dan esinlenerek oluşturulması, Freud'un çalışmaları, teorinin amacı ele alınmaktadır. Bunun yanı sıra İslam'da Tanrının yüceltilmiş anne veyahut baba fikrinden uzak oluşunun altı çizilmektedir. Son olarak bölümde Deconchy'nin çalışması ile tablo verilerek Godin ve Hallez'in deneysel araştırması değerlendirilmektedir. *Süper Ego Yansıtma Teorileri* isimli kısımda ise Flugel'in ortaya attığı süper ego teorisi hakkında bilgi verilerek, baba yansıtma teorisinden çok fazla noktada farklılaşmadığına dikkat çekilmektedir. *Suçluluk Düşüncesi Teorileri* alt başlığında suçluluk teorisinde bireyin yaşadığı suçluluk duygusunun onu dine yönlendirdiği düşüncesi gibi savunulan birçok fikrin üstünde durulmaktadır. Ardından çeşitli araştırmalardan örnekler verilmekte, çocuk ve günah, Hristiyanlık ve İslam'ın bakış açıları ile açıklanmaktadır. *Ölüm Korkusu Teorileri* isimli beşinci alt başlıkta ise dine yönelime neden olabileceği iddia edilen ölüm korkusu teorisi irdelenmekte ve Spilka ile arkadaşlarının çalışması tabloyla incelenmektedir. Ek olarak İslamiyet'te ölüme bakış ayetler ışığında ortaya konmaktadır.

Obsesyonel Davranış Teorisi kısmında obsesyona, Freud'un fikirlerine ve dinin bazen depresyonu engelleyebildiğine değinilmektedir. Dindarlığı yüksek hastalara modern tedaviye ek olarak dini psikoterapiyle daha hızlı iyileşme süreci yaşatılabilmesi, ardından İslam düşüncesinde teodise konusu ele alınmaktadır. *Bireysel Entegrasyon Teorisi* alt başlığında ise dinin entegrasyon sürecinde olumlu ve olumsuz etkilerinin olabileceği birçok örnek sunulmaktadır. "*Sosyal Entegrasyon Teorisi*" kısmında McNeil, Durkheim, Herberg, Bellah, Swanson gibi kişilerin sosyal entegrasyonda din ile ilgili fikirlerine yer verilmektedir. Dinin uyuma sebep olarak gerek bireysel gerekse grupsal bağlamda entegrasyona yönelttiği ifade edilmekte ve örnek bir çalışmadan bahsedilmektedir. Bölümün son alt başlığı *Sembolik Etkileşimci Teori* kısmında ise birey ve toplumun her daim etkileşimde bulunduğu sembolik etkileşime göre inancın bireylerin meydana getirdiği sosyal bir gerçeklik ve dinin, tarihsel ve sosyal pratiklerin içinde bir inşa süreci olduğu belirtilmektedir. Bu teori üzerine yapılan araştırmalardan, yurtdışı ve yurtiçinden örnekler verilerek bölüm sonlandırılmaktadır.

Yedinci bölüm *İnanç ve Kişisel Durumlar* (ss. 149-168) adlı kısımdaki *Alturistik Davranış ve İnanç* alt başlığında alturistik davranışla ilgili birçok araştırma ve araştırmalarla alakalı konular irdelenmektedir. Bunun yanı sıra alturizmin interdisipliner bir alan oluşuna, dini alturistik davranışlara ve İslam'da bu davranışın konumuna örneklerle değinilmektedir. *Akıl Sağlığı ve Dini Bağlanma* isimli kısımda dinin akıl sağlığına etkisine, dua ve

sabır ele alınarak oluşturulan Türkiye'deki çalışmalar ve dindarlığın sağlık alanında etkili olup olmadığının araştırıldığı çeşitli örneklere bakılmaktadır. *Dini İnanç ve Psikiyatrik Sorunlar* adlı alt başlıkta dini inancın akıl hastalığına yol açıp açmaması hususunda Freud'un görüşlerinden bahsedilmekte, ardından Stone gibi bazı araştırmacıların çalışma örnekleri sunulmaktadır. Dinin bireylere ruhsal rahatlama sağlamanın yanında bazı sorunlara da neden olabileceği sonucuna varılmakta ve yurt dışında yapılan çalışma örneği tabloyla incelenmektedir.

Yaşam Krizlerini Yargılama kısmında ise krizin, normal olandan farklılaşma durumu olarak tanımlandığına ve kriz anlarında dinin önemli işlevler görebildiğine dikkat çekilmektedir. *İntihar Davranışı* isimli beşinci alt başlıkta ise Durkheim, Kant, Stengel, Jobes ve Mann, Josepho ve Plutich gibi kişilerin görüşlerine ve araştırmalarına yer verilmektedir. İntihar davranışında dinin etkileri yurtdışında yapılan çalışmalar üzerinden değerlendirilmektedir. *Alkol Bağımlılığı* kısmında da yurtiçi ve yurtdışında din ile alkol bağımlılığı arasındaki ilişkileri araştıran çalışma örnekleri ve ortaya çıkan çeşitli sonuçlar sunulmaktadır. Bölümün son alt başlığı *Suç* kısmında ise dinin suça saptırma konusunda önemli bir kontrol işlevi gördüğünün iddia edildiği ve dindarlığın suç oranını azaltıp azaltmadığının araştırma konusu olduğu belirtilmektedir.

İnanç, Sosyal Davranış ve Kişilik (ss. 169-196) isimli sekizinci bölümün *Kalıtımsallığın Etkileri* isimli alt başlığında dindarlığın kalıtımsal özellikte olup olmadığı konusuna ilişkin ortaya konan çalışmalar karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. *Çocuk Yetiştirme Değişkenleri* isimli alt başlıkta ise ailenin toplumu bozulmaktan koruyan yapı olarak işlev görmesinden, sekülerleşmeyle aile yapısındaki dini eğitimlerde meydana gelen değişikliklerden bahsedilmektedir. Bunun yanı sıra tablolarla, dindar ailelerden ve çocuk yetiştirmede dinsel boyutu konu edinen çalışmalardan örnekler verilmektedir. *Zekâ ve Yaratıcılık* kısmında Türkiye'de zekâ seviyesi ve dindarlıkla ilgili çalışmanın olmadığından, yurtdışındaki çalışmalarda dindarlık ve zekâ arasında olumlu-olumsuz sonuçlara ulaşıldığından söz edilmektedir. Konuyla ilgili oluşturulan çalışmalar ve çalışmalardaki eksiklikler irdelenmekte, araştırmaların daha genel ve farklı kültürleri katarak yürütülmesi önerilmektedir.

Eğitimsel Başarı ve Eğitime Devam Etme isimli alt başlıkta dindarlıkla eğitimsel başarı arasındaki ilişkinin daha çok dindar olan veya olmayan bireylerin eğitime katılımı ile devamlılığı bağlamında konu edinilmesi üzerinde durulmakta ve bazı çalışmalardan örnekler sunulmaktadır. *Politikaya İlişkin Davranışlar ve İnanç* kısmında ise dini inancın politik

yönden de insanların seçimlerinde etkili olduğunun altı çizilerek, İslam ve Hristiyanlıktan örnekler verilmektedir. Bunun yanı sıra dini grupların politikacı seçimlerine etkileriyle ilgili bir çalışma ortaya konmaktadır. *Olumlu Sosyal Davranış* isimli altıncı alt başlıkta olumlu sosyal davranışların ne olduğu, ek olarak Freud, Piaget ve Murphy'nin görüşleri ele alınmaktadır. Dinin, bireylerin olumlu sosyal davranışlarındaki etkileri ile ilgili Hristiyanlık ve İslam'dan örnekler verilmekte bunun yanında konuyla ilgili yapılan bir çalışmaya da yer verilmektedir. *Etnosentrizm ve Irk ile İlgili Önyargılar* kısmında Etnosentrizmin ne olduğuna değinilmekte ve dinin bu husustaki işlevinden, dinin önyargılara sebep olup olmadığı tartışmalarının sürdüğünden, bu konuda olumlu veya olumsuz bir sonuca varılamadığından bahsedilmektedir. Ardından iki farklı dinden iki ayet verilerek değerlendirme yapılmakta, çeşitli araştırma örnekleri sunularak çalışmalarda farklı sonuçlara ulaşıldığı ifade edilmektedir. *Dogmatizm* alt başlığında dogmanın ne olduğu açıklanmakta akabinde dogma konusundaki Sosyal Psikolojik çalışmaların çok fazla olduğunun altı çizilmektedir. Bölümün son alt başlığı *İçsel ve Dışsal Dindarlık* kısmında ise Allport'un ortaya koyduğu içsel ve dışsal dindarlığın ne olduğu açıklanmakta ve birçok çalışma incelenerek analiz edilmektedir.

Dokuzuncu bölüm *Benlik ve İnanç* (ss. 197-216) isimli kısımdaki *Toplumsallaşma Sürecinde İnançın Rolü* adlı başlıkta; toplumsallaşma kavramı ve dini sosyalleşmenin, sosyal araçlarla bireylerin dini inanç ve davranışlarının etkilendiği karşılıklı bir süreç oluşu irdelenmektedir. *Hiyerarşik Benlik Modeli* adlı alt başlıkta ise bireysel benlik, ilişkisel benlik ve kolektif benlik olarak üç temel bileşimden oluşan benlik ihtiyaçları konu edinilmektedir. Ardından benlik türleri karşılaştırmalı olarak ele alınıp, dikkatle incelenerek teoriye dökülmesi gerektiği önerisi sunulmaktadır. Konuyla ilgili olarak Erikson, Marcia ve Maslow'un yaklaşımları sunulmaktadır. *Dindarlık ve Benlik İhtiyaçlarının Tatmini* kısmında dindarlığın benliğin parçası olduğu iddiasına değinilmekte ve benlik saygısının insan yaşamında bazı dönemlere ayrıldığı belirtilmektedir. *Terör Yönetimi Teorisi* alt başlığında ise Solomon tarafından bu teorinin geliştirilmesi, terör yönetim teorisinde ölüm korkusunun önemli bir yeri olması ve dinin bu noktadaki fonksiyonları üzerinde durulmaktadır. Ardından ölümün birey için dine bir yaklaşım sürecinin de parçası olarak görülebileceği vurgulanarak, İslam'daki ölüm korkusu sufi perspektifinden sunulmaktadır. Bu bölümün son alt başlığı *Toplumsallaşma Sürecinde İnançın Rolü* kısmında şema, sosyal biliş gibi kavramlar tanımlanmakta ve bilişsel din teorisinden söz edilmektedir. Bilişsel teorinin temelde bireyin geçmiş yaşantılarının onun bilişsel

olarak şekillenmesini ortaya koyduğu belirtilerek çeşitli araştırmalarla konu örneklendirilmektedir.

İnanç Gruplarının Analizi (ss. 217-232) başlıklı onuncu bölümün *Grup ve Yapısı* adlı kısmında dini grupların sosyal psikolojik bir din psikolojisinin konusunu muhteva ettiği açıklanmakta ve dinin, gruplarda sosyal entegrasyon işlevi gördüğü ifade edilmektedir. *Gruplarda Bağlanma* isimli alt başlıkta ise dini grupların farklı tipolojilere ayrıldığına ve dini grupların özelliklerine, amaçlarına yer verilmektedir. Bunun yanında bireylerin dini bilgileri alış yerleriyle ilgili çalışma örneği değerlendirilmektedir. *Suç ve Sapma* kısmında hukuk kurallarının ilkel toplumdaki ve sonrasındaki durumuna, suçun dini açıdan incelenmesine, suçun dini gruplar içindeki varlığının araştırılmadığına dikkat çekilerek; dindarlığın suç işlemeyi azaltıp azaltmadığı yönündeki tablolar analiz edilmektedir. *Karizma ve Otorite* isimli dördüncü alt başlıkta tabii dini grupların ve sırf dini grupların açıklanmasının ardından karizma kavramı hakkında bilgi verilmektedir. Bölümün son başlığı *Sosyal Entegrasyon ve Sosyal Dışlanma* kısmında ise dinin bireye sosyallik kazandırdığı düşüncesine, dinin bireylere sunduğu rahatlamaya ve toplumu anomiden korumasına değinilmektedir.

Sosyal Nöropsikoloji ve İnanç (ss. 233-250) isimli on birinci ve son bölümün, *Kognitif Çalışmalar ve İnanç* alt başlığında davranışçı yaklaşıma tepki olarak oluşan kognitif bilimlerin ve kognitif çalışmalarda dini davranışların üç boyutta incelendiği ifade edilmektedir. fMRI sayesinde nöron fonksiyon çalışmalarının yürütüldüğü belirtilmekte ve şekil kullanılarak konuyla alakalı örnek çalışmaların da üzerinde durulmaktadır. *Taklit, Ayna Nöronlar ve İnanç* adlı kısımda ayna nöronların özelliklerinden ve hakkındaki çalışmalardan, dinin taklit yoluyla aktarılabilirdiğinden bahsedilmektedir. *İnancın Nöral Temelde İncelenmesi* isimli alt başlıkta ise inancın nöral olarak araştırılmasının fMRI yoluyla daha kesin sonuçlara ulaştırdığı vurgulanmaktadır. Şekil verilerek, nöron yapısı bağlamında nöronlar ve din ilişkisine bakılmakta ve Türkiye’de bu tür çalışmaların azlığının altı çizilmektedir. *Kendinden Geçme, Ekstaz veya Trans Hali* kısmında meditasyon ve İslam dinindeki vecd hali hakkında bilgi verilmekte ve dini aşkın hallerin bireyin sistemindeki birtakım kimyasal değişikliklere sebebiyet verdiğine dikkat çekilmektedir. *Tanrı İnancının ve Davranışın Nöropsikolojik Temelleri* isimli beşinci alt başlıkta nöro-psikolojiden ve onun odaklandığı problemlerden söz edilmektedir. Bölümün son alt başlığı *fMRG, fMRI Çalışmaları ve Dini Haller* kısmında ise manyetik rezonans görüntüleme (MRG), fonksiyonel fMRI ile duyguların hangi bölgede etkin olduğunun anlaşılabilirdiği vurgulanmaktadır. Verilen örnek, şekille

açıklanmakta ve radyasyona maruz bırakmayan beyin görüntüleme sistemlerinin gelişiminin sosyal nöropsikolojik dini araştırmaları destekleyeceği belirtilmektedir.

Kitapta 11 bölümün ardından *Tartışma ve Sonuç* (ss. 251-257) kısmına geçilmektedir. Bu kısımda sosyal psikolojinin konusu, teorileri, tutumları kısaca ele alınmaktadır. Sosyal psikolojik bir din psikolojisinin dünyadaki ve Türkiye'deki konumuna değinilmekte, alandaki farklı tartışmaların üzerinde durulmaktadır. Kitabın genel özeti yapıldıktan sonra sosyal psikolojinin gerekliliğine vurgu yapılmaktadır. Ardından Sosyal Psikolojik Din Psikolojisi alanına dair ders kitaplarının yazılması, alanın ülkemize tanıtılması, sembolik etkileşim teorisinin de din konularına yönlendirilmesi öneri olarak sunulmaktadır. Kitap bu çalışmanın gerek sembolik etkileşimci teoriyi dini araştırmalara yaklaştırmak, gerekse sosyal psikolojik din psikolojisini Türkiye'ye tanıtmak amacıyla oluşturulduğundan söz edilerek sona erdirilmektedir.

Sonuç olarak bu eserle ilgili bir değerlendirme yapılacak olursa;

(a) *Güçlü yönleri:* (i) Türkiye'de oldukça yeni olan bu alanın fark edilmesi ve öneminin kavranması adına kitap öne çıkmaktadır. (ii) Bölümler kendi içinde birçok alt başlığa ayrılmaktadır. Bu nedenle konu zihinde belli bir düzene oturabilmektedir. (iii) Hemen hemen her bölüm içerisinde çeşitli şekiller ve tablolar barındırdığından konu daha anlaşılır hale gelmektedir. (iv) Konu ortaya konurken bol bol örneklendirme yapılarak okuyucunun muhtevayı kavrayabilmesine katkı sağlanmaktadır. (v) Birçok bölümde genel olarak hangi konulardan bahsedileceği, neyin amaçlandığı ifade edilmekte bu da okura zihnen konuya hazırlıklı olma fırsatı sunmaktadır.

(b) *Zayıf yönleri:* (i) Eserdeki yazım hataları göze çarpmaktadır. (ii) Nadir de olsa anlam düşüklüğü bulunan cümlelere rastlanmaktadır.

(c) *Geliştirilebilir yönleri:* (i) Kitaptaki yazım hatalarının ve anlam düşüklüklerinin yeniden denetlenmesi gerekmektedir.



Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 9 • Haziran 2024 • 285-292
Issue: 9 • June 2024 • 285-292



İyi Oluş ve Din

Gencer, N. (2022). *İyi oluş ve din*.
Kars: Ertem Kafkars Yayınları (303 s.)
Gencer, N. (2022). *Well-being and religion*.
Kars: Ertem Kafkars Publishing (303 p.)
ISBN: 978-605-71427-7-1



Feyza Nur Taşkaya

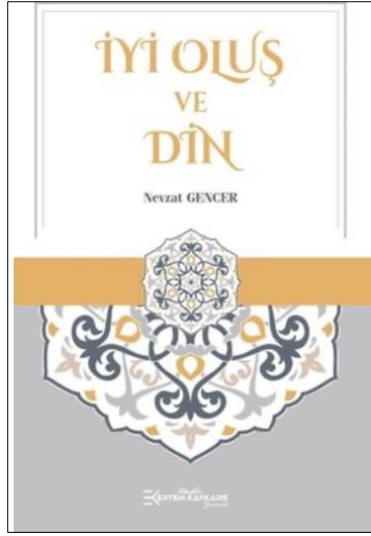
Yüksek Lisans Öğrencisi
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: feyzataskaya05@gmail.com
Orcid: 0000-0001-7619-2633
Eskişehir / Türkiye

MA Student
Eskisehir Osmangazi University
Institute of Social Sciences
E-mail: feyzataskaya05@gmail.com
Orcid: 0000-0001-7619-2633
Eskişehir / Türkiye

<https://doi.org/1059379/tdpd.1415776>

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type	Kitap İnceleme • Book Review
Geliş Tarihi • Received	07 Ocak 2024 • 07 January 2024
Kabul Tarihi • Accepted	25 Mart 2024 • 25 March 2024



Ö z e t

Nevzat Gencer'in bu eseri, bireyin yaşamında değişimlere sebep olan hemodiyaliz tedavisinde hastaların dindarlık düzeylerinin iyi oluşları üzerindeki etkisini incelemektedir. Dolayısıyla bu araştırmanın amacı, hemodiyaliz hastalarının dinî, manevi duygularının ve dindarlıklarının iyi oluşları üzerinde olumlu veya olumsuz etkilerini nicel ve nitel yöntemlerle anlamaya çalışmaktır. Eser, hemodiyaliz ile dindarlık, hemodiyaliz ve iyi oluş, mutluluk ya da dinî başa çıkmayı inceleyen öncü çalışmalardandır.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Hemodiyaliz • Psikoloji • İyi oluş • Din

A b s t r a c t

This work by Nevzat Gencer examines the impact of patients' levels of religiosity on their well-being during hemodialysis treatment, which induces significant changes in an individual's life. Therefore, the purpose of this research is to understand the positive or negative effects of hemodialysis patients' religious and spiritual feelings and religiosity on their well-being using both quantitative and qualitative methods. This study is one of the pioneering works exploring the relationships between hemodialysis and religiosity, hemodialysis and well-being, happiness, and religious coping.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Hemodialysis • Psychology
Well-being • Religion

1976 yılında Çorum/Sungurlu’da doğan Nevzat Gencer, ilkökul ve ortaokulu Boğazkale ve İskilip’te, orta öğrenimini de Kastamonu’da tamamlamıştır. 1999 yılında Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi İngilizce Öğretmenliği Ana Bilim Dalı, Yabancı Diller Eğitimi Bölümünden mezun olduktan sonra 2001 yılında Çorum Anadolu Öğretmen Lisesinde öğretmen olarak göreve başladı. 2001-2010 yılları arasında öğretmen, 2010-2020 yılları arasında çeşitli okullarda okul yöneticisi olarak görev yaptı. 2015 yılında yüksek lisans eğitimini, 2019 yılında da “Hemodiyaliz Hastalarında Dindarlık ve Öznel İyi Oluş” başlıklı tez çalışması ile doktora eğitimini tamamladı. Halen Hitit Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümünde öğretim üyesi olarak çalışmalarına devam eden Gencer, evli ve üç çocuk babasıdır. Yazarın din psikolojisi alanında yayınlanmış makale ve kitapları bulunmaktadır.

Ele alınan İyi Oluş ve Din isimli bu çalışmada, Hemodiyaliz (HD) hastalarının benimsediği dinî inançlar ve bu dinî inançları hayatlarına yansıtış şekillerine değinilmektedir. Bu yansıtışların hastalıkla başa çıkma aşamasında veya bireylerin öznel iyi oluşları üzerinde bir tesiri olup olmadığı, varsa nasıl bir tesiri bulunduğu konuları üzerinde durulmaktadır. Karma yöntem kullanılarak hazırlanan bu çalışma toplam 303 sayfadan oluşmaktadır.

Kitabın “İçindekiler” sayfasına göz gezdirildiğinde, ilk olarak “Önsöz” bölümü ve araştırmanın konusunun, amaç ve öneminin, temel problem ve alt problemler, sınırlılıklar, öznel iyi oluşla ilgili araştırmalar alt başlıklarının bulunduğu *Giriş* bölümü görülmektedir. Toplamda sekiz bölüm ve son olarak “*Sonuç ve Öneriler*” kısmı bulunan kitabın ilk bölümü “*Din, Dindarlık ve Manevîyat*”, ikinci bölümü “*Dinlerde Öznel İyi Oluş (Mutluluk)*”, üçüncü bölümü “*Stres, Başa Çıkma, Dini Başa Çıkma ve Sağlık*”, dördüncü bölümü “*Pozitif Psikoloji, Öznel İyi Oluş ve İlişkili Kavramlar*”, beşinci bölümü “*Kronik Böbrek Hastalığı, Yaşam Kalitesi ve Ruhsal Durum*”, altıncı bölümü “*Yöntem*”, yedinci bölümü “*Bulgular*”, sekizinci bölümü “*Yorumlar ve Tartışma*” başlıkları ile isimlendirilmiştir.

Gencer, kitabın *Önsöz*’ünde kısaca kronik hastalıklardan söz etmiş ve kronik hastalıklar içerisinde kronik böbrek hastalığının üzerinde durmuştur. Kronik böbrek yetmezliği yaşayan hastaların hayatlarında ortaya çıkabilecek psiko-sosyal problemlere değinilmiştir. Bireyin yaşadığı bu zorlu süreçte karşısına çıkan problemlerle başa çıkmasında anlam kaynağı teşkil etmesi bakımından dinin inanç, değer ve uygulamalarının işlevsel olabileceği vurgusu yapılmıştır. Ayrıca literatür taraması sonuçlarına göre bu alanda yapılan araştırmaların genelinde

yalnızca hastalığa medikal bir bakış söz konusudur. HD hastaların psikolojileri açısından dini konu edinen çalışmanın bulunmamasının bu çalışmayı değerli ve gerekli kıldığı vurgulanmıştır. Bu şekilde araştırmanın inceleme alanı ve tartışma konuları da açıklığa kavuşturulmuştur. Yapılan bu çalışmanın eksiklikleri olabileceği belirtilmiş fakat alanında yapılan doktora düzeyinde ilk çalışma olmasından dolayı gelecekte yapılacak başka çalışmalara model teşkil edeceği yönündeki temenniler de okuyucuyla paylaşılmıştır. Önsözün devamında araştırmanın genel bir resmini vermek adına bölümlerde bahsedilecek olan konu başlıklarından kısaca söz edilmiş ve yazarın yazım aşamasında kendisine katkı ve yardımda bulunan kişilere teşekkürü ile sonlandırılmıştır

Eserin *Giriş* (ss. 1-21) bölümünde öncelikle din kavramı üzerinde durulmuş ardından Amerika ve İsviçre’de yapılan din ve dindarlık konuları etrafında şekillenen araştırmalara değinilmiştir. Mutluluk veya bir başka ifade ile öznel iyi oluş (ÖİO) kavramlarından bahsedildikten sonra kronik rahatsızlıklarla mücadele eden, özellikle hemodiyaliz tedavisi görmekte olan hastaların karşı karşıya kaldıkları bu zorlu sürecin mutluluk/ÖİO hallerine olumsuz bir etkisi bulunduğu üzerinde durulmuştur. Konu alt başlığı altında ise tam da bu konu vurgulanarak araştırmanın bireyin yaşamında köklü değişimler yaşatan hemodiyaliz tedavi sürecinde hastaların dindarlık düzeylerinin öznel iyi oluşları üzerindeki etkisinin araştırıldığı belirtilmiştir. Daha sonra “Amaç ve Önem” alt başlığında araştırmanın amacı ve önemi, “Temel problemler ve alt problemler” alt başlığında hangi problem ve sorulara cevap aranacağı, “Sınırlılıklar” alt başlığında araştırmanın sınırları ve zorlanılan kısımları belirtilmiştir. Devamında “Öznel İyi Oluşla İlgili Araştırmalar” alt başlığı içerisinde yurtdışında ve yurtiçinde yapılan çalışmalardan kısaca bahsedilmiştir

Eserin *Din, Dindarlık ve Maneviyat* başlıklı (ss. 22-34) birinci bölümü, üç ayrı alt başlıktan oluşmaktadır. İlk alt başlık olan “Din, Dindarlık” kısmında din ve onun farklı bilim adamları ve farklı bakış açıları tarafından anlamlandırılışı üzerinde durularak dindarlık kavramına da değinilmiştir. “Maneviyat” alt başlığında ise din ve maneviyat kavramlarının benzerlik ve farklılıklarından söz edilmiştir. “Dindarlığın Ölçülmesi” alt başlığında dindarlığın çok boyutluluğundan, araştırmacılar arasında bu kavrama ilişkin düşüncelerin sayı ve nitelik farklılıklarından bahsedilmiştir. “Din ve Psikoloji” alt başlığında psikolojik bir olgu olarak dinin bireyin tutum ve davranışlarına etkisi üzerinde durulmuştur.

Eserin *Dinlerde Öznel İyi Oluş* başlıklı (ss. 35-43) ikinci bölümüne dinin bireyin yaşantısındaki birçok noktada temel teşkil ettiği hatırlatılarak başlanmıştır. Bölümün ilk alt başlığı olan “İslam Dininde Öznel İyi Oluş” kısmında Kur’an-ı Kerim’deki mutluluğun farklı kavramlarla ifade edilmesine ve asıl mutluluğun ahiret hayatındaki mutluluk olduğuna değinilmiştir. “Diğer Dinlerde Öznel İyi Oluş” alt başlığında ise ilk olarak Yahudi edebiyatında; daha sonra Hristiyanlık, Hinduizm, Budizm, Konfüçyanizm gibi din ve öğretilerdeki mutluluk kavramının yeri ve önemi incelenmiştir.

Eserin *Stres, Başa Çıkma, Dini Başa Çıkma ve Sağlık* (ss. 44-72) başlıklı üçüncü bölümünde on ayrı alt başlıkla karşı karşıya kalmaktayız. Bunlardan ilki olan “Stres, Stres Kaynakları ve Stresin Sonuçları” başlığı altında, stres kavramının içine aldığı sarsıntılı duygu durumlarından ve hayatın her anında varlığını koruduğundan bahsedilerek bu kadar hayatla iç içe olmasından dolayı da kaynağını bireyin yaşamındaki farklılıklardan alan bir yapıya sahip olduğu dikkatlere sunulmuştur. Bununla birlikte stresin belirli düzeyde bulunmasının insan hayatında pozitif etkisi vurgulanmasına rağmen büyük çoğunlukla stresin psikosomatik olarak hastalıklara yol açtığına da altı çizilmiştir. “Başa Çıkma” alt başlığında bireyin stresini ve onun oluşturduğu etkiyi en azından azaltmak için başvurduğu uğraşı, başa çıkma olarak tanımladıktan sonra Moss ve Billings’in başa çıkmanın değerlendirildiği beş yaklaşımına yer verilerek kısaca bu yaklaşımlar açıklanmıştır. “Başa Çıkma Stratejileri” alt başlığında başa çıkma sürecinin önemli birkaç unsuru ifade edildikten sonra farklı biçimlerde sınıflandırılan başa çıkmanın işlevleri bakımından en sık karşılaşılan Lazarus ve Folkman’ın “problem odaklı başa çıkma” ve “duygu odaklı başa çıkma” olarak iki bileşeninden ve bu bileşenlerin yararlarından söz edilmiştir. “Dini Başa Çıkma” alt başlığında Pargament’in başa çıkma teorisinin yedi özelliği ve yine Pargament’in dinin başa çıkmada ne şekilde yer aldığı üzerine oluşturulan üçlü bir sınıflaması dikkatlere sunulmuştur. “Başa Çıkmada Dinin İşlevsel Fonksiyonları” alt başlığında dinin başa çıkmadaki beş fonksiyonel yönü belirtilmiştir. “Dini Başa Çıkma Yöntemleri” başlığında Pargament ve arkadaşlarının bu konuyla ilgili oluşturmuş olduğu tabloya yer verilerek bu tablo dışında Ayten’in yapmış olduğu anket çalışmalarından ve başa çıkma etkinlikleri hakkındaki düşüncelerinden de söz edilmiştir. “Dini Başa Çıkma ve Sağlık” alt başlığında dinî inançlar ve uygulamaların tıbbi bakım alan hastalarda yaygın olmasının sebepleri üzerinde durularak dinin teselli edici yönü vurgulanmıştır. Bu alt başlık “dinî başa çıkma ve ruh sağlığı” ve “dinî başa çıkma ve fiziksel sağlık” şeklinde iki kısımda

sunularak bu kısımlar içerisinde bu konularda yapılan araştırmalar sunulmuştur.

Eserin dördüncü bölümü *Pozitif Psikoloji, Öznel İyi Oluş ve İlişkili Kavramlar*'dır (ss.73-110). İlk alt başlık olan “Pozitif Psikoloji” içerisinde psikoloji tarihine kısaca değinilerek pozitif psikolojinin bakış açısı üzerinde durulmuştur. “Öznel İyi Oluş ve İlişkili Kavramlar” alt başlığı içerisinde mutluluk ve iyi oluş kavramları tanıtılmıştır. Daha sonra “Öznel İyi Oluş ve İyi Oluşu Açıklayan Kuramlar” başlığı altında öncelikle farklı isimlerin öznel iyi oluş hakkındaki düşünce ve fikirleri etrafında geliştirdikleri çalışmalarına, daha sonra yine bu konu hakkında geliştirilen Erek Kuramı, Etkinlik Kuramı, Aşağıdan Yukarı ve Yukarıdan Aşağı Kuramları, Uyum Kuramı, Çok Yönlü Uyuşmazlık Kuramı, Dinamik Denge Kuramı, Ryff'in Psikolojik İyi Oluş Kuramı ve Alt Boyutlarına yer verilmiştir. “Öznel İyi Oluşun Belirleyicileri” alt başlığında bireyin iyi oluşunu etkileyen ve onu mutlu olmaya iten güdüleyicilerin merak konusu olup araştırıldığından bahsedilmiştir. Bu araştırmalar sonucunda ulaşılan kişilik, yaş, cinsiyet, işsizlik ve gelir, eğitim, evlilik ve aile, sosyal ilişkiler, sağlık gibi faktörler sıralanmış ve eklenebilecek birçok faktör olduğu da vurgulanmıştır.

Eserin *Kronik Böbrek Hastalığı, Yaşam Kalitesi ve Ruhsal Durum* (ss. 111-123) başlıklı beşinci bölümünde ilk alt başlık olarak “Hastalığın Tanımı” yapılarak Kronik Böbrek Hastalığı tanımlanmıştır. “Hastalığın Tedavisi” alt başlığında tedavi sürecinde konservatif tedavinin yeterli olmadığı devrelerde renal replasman tedavi yöntemlerinin uygulanmaya başlanacağından bahsedildikten sonra bu yöntemlerin periton diyalizi, hemodiyaliz, renal transplantasyon olmak üzere üç adet olduğuna değinilerek bu yöntemler kısaca açıklanmıştır. “Hemodiyaliz Hastalarında Günlük Yaşam Aktiviteleri ve Yaşam Kalitesi” alt başlığında hastaların tedavi sürecinde karşılaştıkları zorluk ve problemlerin varlığından söz edilmiştir. Aynı zamanda bu problemlerin yaşam kalitesini belirleyen bileşenleri etkileyerek HD hastalarını olumsuz etkilediğinin gözlemlendiği ifade edilmiş ve yapılan bazı araştırmalar aktarılmıştır. “Hemodiyaliz Hastalarının Ruhsal Durumları” alt başlığında hastaların tedavi sürecinde karşı karşıya kaldığı psiko-sosyal stres faktörlerinin neler olduğundan ve faktörlerin ne gibi ruhsal durum bozukluklarına sebebiyet verdiğinden bahsedilerek beşinci bölüm sonlandırılmıştır.

Yöntem (ss. 124-147) başlıklı altıncı bölüm araştırmanın modeli, evren ve örnekleme, veri toplama teknikleri, verilerin analizi ve istatistiksel işlemlere dair bilgileri içermektedir. “Model” alt başlığında araştırma

sırasında karma yöntem desenlerinden ardışık açıklayıcı desen yönteminin benimsendiği ve neden bu yöntemin uygun görüldüğü açıklanarak karma yöntemin çalışmalar açısından yararlarına kısaca değinilmiştir. Bu alt başlığın devamında araştırmanın modelinin seçilmiş olan desene uyumluluğundan dolayı ilişkisel tarama modeli olduğu ve bu modelin de kendi içerisinde ayrılan korelasyon türü ilişkisel tarama ve karşılaştırma türü ilişkisel tarama olmak üzere iki unsurunun da farklı değişkenleri ölçmek için kullanıldığı dikkatlere sunulmuştur. Bölümün devamında “Hipotezler”, “Evren ve Örneklem” “Veri Toplama Teknikleri” “Analiz ve istatistiksel işlemler” alt başlıklarıyla beşinci bölüm bitirilmiştir.

Bulgular (ss. 148-185) başlıklı eserin yedinci bölümünde öncelikle nicel örneklem grubunun demografik değişkenleri olan “yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, medeni durum, öznel ekonomik durum algısı, sürekli ikamet yeri, meslek, diyaliz süresi, öznel dindarlık algısı ve öznel mutluluk algısı” ile “dindarlık” arasındaki ilişkiye yönelik elde edilen bulguların analizine yer verilmiştir. Ayrıca bu bölümde dindarlık ve alt boyutları ile ÖİÖ ve alt faktörler arasındaki korelasyon incelenmiş, ardından regresyon analizi ile dindarlığın ÖİÖ üzerindeki etkilerine ilişkin bulgulara yer verilmiştir. Nitel örneklem grubunun dinî başa çıkma yaklaşımları ve ÖİÖ’larına ilişkin analizlerin bulunduğu kısımda ise örneklem grubunun hastalığı öğrendiklerinde verdikleri ilk tepkiler, hastalığı algılama ve açıklama biçimleri, hastalık sonrası dinî duygu ve düşüncelerde meydana gelen değişimler, başa çıkma yöntemleri ve başa çıkmada ibadet ve/veya duanın rolüne ilişkin bulgular yer almaktadır. Yorumlar ve Tartışma (ss. 185-246) başlıklı eserin sekizinci bölümünde yazar araştırmanın nicel ve nitel ölçüm araçlarıyla elde edilen bulguların yorum ve değerlendirmelerine yer vermiştir.

Sonuç ve Öneriler başlıklı son kısımda inceleme konusu tekrardan kısa bir şekilde açıklanarak araştırmanın temel problemi ve alt problemleri ile oluşturulan hipotezler etrafında kullanılan örneklemin farklı değişkenlere göre yüzdelik oranları belirtilmiştir. Daha sonra araştırma desenine uygun istatistiksel yöntemlerle elde edilen sonuçlar 6 grupta özetlenmiştir. Bu grup başlıkları: Örneklem grubunun demografik özellikleri ile dindarlık ilişkisi, örneklem grubunun demografik özellikleri ile öznel iyi oluş ilişkisi, dindarlık ile öznel iyi oluş arasındaki ilişki, dinî başa çıkma yaklaşımları ve öznel iyi oluş ilişkisi son olarak da hipotezlerle ilgili değerlendirmedir. Hipotezlerle ilgili değerlendirme grubunda doğrulanan hipotezler, kısmen doğrulanan hipotezler maddeler halinde sunulmuştur. Yazar, araştırmayı özetleyerek

çıkarılan bu sonuçlar üzerinden sağlıklı, uyumlu ve mutlu bireyleri hedefleyen tüm kesimler için önerilerde bulunarak dinin mutlulukla/öznel iyi oluşla ilişkisini dikkate almaları ve bu konuda kendisi tarafından yapılan bu çalışma ve diğer araştırmaları da dikkate almaları gerektiğini belirtmiştir. Bu konuya ilgi duyan araştırmacıların yapabilecekleri yeni çalışmalar için önerilerde de bulunarak eser sonlandırılmıştır.

Sonuç olarak incelenen ve kısaca tanıtımı yapılan bu eser hakkında genel bir değerlendirme yapılacak olursa;

(a) *Güçlü yönleri:* (i) Eser bir yandan bireyin inanç dünyasının iyilik hali üzerindeki etkisinden bahsederken diğer yandan hastaların iyi oluşlarını kaybettikleri bu dönemlerde karşı karşıya kaldıkları problemler ve ruhsal sıkıntıları üzerinde de durmaktadır.(ii) Ayrıca araştırma yapılırken başvuru kaynaklarının çeşitliliği çalışmayı kapsamlı ve güvenilir bir araştırma mesabesine getirirken okuyuculara da kapsamlı bilgiler sunmaktadır.(iii) Eserde mevzu bahis edilen konu hakkında tecrübesi olmayanların dahi okurken yabancılaşma çekmesini önleyecek derecede kavramlar açıklanarak net bir çerçeve ortaya konulmuştur.

(b) *Zayıf yönleri:* (i) Eser, dinin bireyin iyi oluşu ve yaşam direnci üzerindeki etkisinden söz ederken yapılan kapsamlı araştırmayı detaylı olarak paylaşmaktadır. Bu yön konuyla ilgili araştırmacılar için faydalı olsa da genel okuyucu kitlesi için uzun ve detaylı olması bakımından zayıf kabul edilebilir.

(c) *Geliştirilebilir yönleri:* (i) Eser genel olarak İslam dini üzerinden bu araştırmayı sunmaktadır, denilebilir ki diğer din ve kültürlerinin yaklaşımları da araştırma konusu yapılabilirse konuya daha geniş bir perspektif kazandırılmış olabilir.



Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 9 • Haziran 2024 • 293-302
Issue: 9 • June 2024 • 293-302



Psikanaliz ve Zen-Budizm

Fromm, E. (2019). *Psikanaliz ve zen-budizm*.
İstanbul: Say Yayınları (88 s.)
Fromm, E. (2019). *Psychoanalysis and zen-buddhism*.
İstanbul: Say Publishing (88 p.)
ISBN: 978-605-02-0620-3



Yiğit Sefa Kalava

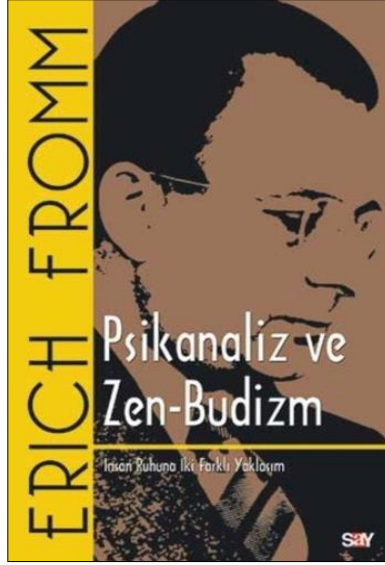
Yüksek Lisans Öğrencisi
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: kalava@gmail.com
Orcid: 0000-0002-3548-0812
Eskişehir / Türkiye

MA Student
Eskişehir Osmangazi University
Institute of Social Sciences
E-mail: kalava@gmail.com
Orcid: 0000-0002-3548-0812
Eskişehir / Türkiye

<https://doi.org/1059379/tdpd.1416832>

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type Kitap İnceleme • Book Review
Geliş Tarihi • Received 09 Ocak 2024 • 09 January 2024
Kabul Tarihi • Accepted 08 Mart 2024 • 08 March 2024



Ö z e t

Fromm, Psikanaliz ve Zen-Budizm kitabında, başlangıçta ilgisiz görülebilecek bu iki yaklaşımı karşılıklı olarak irdeler ve Freud ile başlayan bilimsel psikanaliz yöntemine Zen-Budizm'inin entegre edilebilme olasılığı üzerine çeşitli savlarda bulunur. O, yaklaşımları metin içinde karşılaştırırken, aralarındaki farklılıkların benzerliklere oranla daha ağır bastığını vurgulamasına karşın bu iki disiplini temel kavramları üzerinden ilişkilendirerek insanın esenliğe kavuşturulmasına yardımcı olma arzusu açısından inceler.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Psikanaliz • Zen-budizm
Ruh sağlığı • Doğu ve Batı düşüncesi

A b s t r a c t

In his book Psychoanalysis and Zen Buddhism, Fromm explores the possibility of integrating Zen Buddhism into the scientific method of psychoanalysis initiated by Freud, despite these two approaches initially appearing unrelated. While he acknowledges that the differences between these approaches outweigh their similarities, he examines them through their fundamental concepts. Fromm aims to demonstrate how both disciplines, despite their differences, share a common desire to help individuals achieve well-being.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Psychoanalysis • Zen-buddhism
Mental health • Eastern and Western thought

23 Mart 1900 yılında Almanya’da dünyaya gelen Erich Fromm, ünlü bir psikanalist olmasının yanında antropoloji, din, etik, psikanaliz, sosyoloji ve felsefe dahil olmak üzere birçok alanda araştırma yapmıştır. Çalışma alanını sosyoloji olarak değiştirene ve Heidelberg Üniversitesine kaydolana kadar Frankfurt Üniversitesinde hukuk okudu. 1922 yılında sosyoloji alanında doktora derecesi ile mezun olduktan sonra Münih Üniversitesinde eğitimine psikoloji ve psikiyatri ile devam etti. Bunun yanında 1929-1932 yılları arasında Frankfurt Üniversitesi Sosyal Araştırmalar Enstitüsünde akademisyen olarak görev yaptı. Enstitü daha sonra Frankfurt Eleştirel Teori Okulu olarak tanındı ve Marksist disiplinler arası sosyal psikolojiye adanmış en yaygın bilinen merkezlerden biri haline geldi. 1930’lu yıllarla birlikte Nazi hareketlerinin başlaması ile 1933’te davet üzerine ABD’ye gitti ve 1941’e kadar New York’taki Columbia Üniversitesi’nde görev aldı. Bu süreçte aralarında tanınmış bir Alman psikanalist olan Karen Horney de dahil olmak üzere birçok bilim insanıyla ilişki kurdu. Fromm, ilk olarak, insanın bilinçsiz özgürlüğü ve otoriter siyasi sistemleri ele aldığı ‘Özgürlükten Kaçış’ adlı kitabıyla dikkat çekti. Bu kitap dönemin Amerika’sının entelektüel düşüncesine etki ederek şekillenmesine katkı sağladı ve Fromm’un Karen Horney ve Harry Stack Sullivan ile birlikte Neo-Freudyen olarak kategorize edilmesine neden oldu. 1941-1950 yılları arasında ise, Vermont eyaletinde bulunan Bennington College’da öğretim üyeliği yaptı. 1951’de Frontera’daki Meksika Ulusal Özerk Üniversitesinde profesörlük görevine getirilen Fromm, Mexico City’ye taşındı. 1955-1965 yılları arasında üniversitede psikanaliz bölümünün başkanlığını yaptı. Emekli olması ile birlikte ise 1980’deki ölümüne kadar kaldığı İsviçre’ye taşındı. Alanında “*Escape from Freedom*” (Özgürlükten Kaçış) 1941, “*Man for Himself*” (Kendini Savunan İnsan) 1947, “*Psychoanalysis and Religion*” (Psikanaliz ve Din) 1950, “*The Art of Loving*” (Sevme Sanatı) 1956, “*The Heart of Man*” (Sevginin ve Şiddetin Kaynağı) 1964, “*The Nature of Man*” (İnsanın Doğasına Bakış) 1968, “*The Anatomy of Human Destructiveness*” (İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri) 1973, “*The Art of Being*” (Olma Sanatı) 1993, gibi birçok eser veren psikanalist, bilim dünyasının en çok değer verdiği isimlerden birisidir (Britannica, 2023).

Erich Fromm tarafından hazırlanan ve değerlendirmesi ikinci baskısı üzerinden yapılan “*Psikanaliz ve Zen-Budizm*” isimli bu eser, yazarın yaşadığı dönemde psikanalistler arasında Zen-Budizm’e giderek artma eğiliminde olan ilginin sebeplerini arar ve Batı düşüncesine dayalı psikanalitik yöntem ile Doğu felsefesi ve maneviyatı arasındaki ilişkileri inceleyerek, ruhsal gelişim ve iç huzur arayışı üzerine derinlemesine bir bakış sunar. Önsöz dışında altı bölümden oluşan eserin alt başlıkları ise

şöyledir: “*Günümüzdeki Ruhsal Bunalım ve Psikanalizin Rolü, Freud’un Psikanaliz Kavramlarındaki Değerler ve Hedefler, Esenliğin Niteliği–İnsanın Ruhsal Evrimi, Bilincin, Bastırmanın ve Baskısızlaştırmanın Yapısı, Zen-Budizm’in Prensipleri, Baskısızlaştırma ve Aydınlanma*”. Son alt başlık olan “*Baskısızlaştırma ve Aydınlanma*” kısmında ise sonuç anlamında bu yaklaşımların amaç ve yöntemleri üzerine bir değerlendirmeye yer verilmiştir. Freud’dan hareketle bilimsel bir yöntem olarak psikanalizin başladığını ifade eden yazar, kendi tarihi içerisinde yöntemin önemli bir yol kat ettiğini ve Zen-Budizm’in ilkeleriyle birlikte ilişkilendirilmesi durumunda insanın doğasının esenliğe ulaştırılabileceğini savunur. Görece kısa tutulan önsöz kısmında bu iki yaklaşımın aslında “Doğu ve Batı düşünce tarzının karakteristik ifadesi” olduğu belirtilir ve kültürel kodların birer taşıyıcısı olarak görülür. Bu anlamda aralarındaki farklılıkların benzerliklere oranla daha ağır bastığının bilincinde olan Fromm, hedefinin ne Zen-Budizm düşüncesinin bir sunumu ne de psikanaliz tarihinin bütüncül bir incelemesi olmadığını belirtir. Amacı, yaklaşımları temel kavramları üzerinden ilişkilendirerek insanın esenliğe kavuşturulmasına yardımcı olmaktır. Ülkemizde Din Psikolojisi alanında multidisipliner anlayışla kaleme alınan yeteri kadar özgün çalışma ya da eser çevirisinin olmaması nedeniyle önem arz eden eser, 88 sayfa olarak Say Yayınları tarafından Nurdan Sosyal çevirisiyle basılmıştır.

Erich Fromm, kitabın ilk bölümü olan *Günümüzdeki Ruhsal Bunalım ve Psikanalizin Rolü* (ss. 9-12) başlığı altında öncelikle batı kültürü içerisinde yaşayan insanın yaşadığı buhranı ifade eder. O, bu buhranın ya da bıkkınlığın kaynağını on dokuzuncu yüzyıldaki teist görüşlerin terk edilmesiyle birlikte rasyonalizmin yükselişi, akılcılığa verilen aşırı önemin bir sonucu olarak duyguların akıldışı olarak kabul edilerek düşüncelerden ayrılması yani bir anlamda dışlanması, bireyin maneviyatını yitirerek materyalist odaklı yaşamaya başlaması ve buna bağlı olarak doyumsuzluğun doruklarına ulaşmasında arar. Teist görüşler döneminde bireyin kendi iç dünyasını anlama, anlamlandırma bağlamında manevi yönden olgunlaşmaya odaklandığı ifade edilebilirken rasyonalizm ile birlikte insan dışa dönük olarak nesneye yönelmiş, sonrasında da geliştirdiği çeşitli teknik ve teknolojiler sayesinde nesnenin mükemmelleşmesine odaklanmıştır. Yazar her ne kadar yaşadığı dönemdeki kilise üyeliğinin inanılmaz artışına değinse ve din kitaplarının çok satanlar listelerinin zirvelerinde yer aldığını vurgulasa da insanların bunu sadece maddi dünyalarını perdelemek için bir araç olarak kullandıklarını belirtir. Kendi ifadesiyle Tanrı yanılısamasından vazgeçen insanın aslında tevazuyu, sevgiyi, tarafsızlığını ve temelde de potansiyelini kaybettiğini belirten Fromm, Doğu dinlerinin Batı

dinlerine göre daha akılcı ve gerçekçi olduğu ve bu kapasiteleri ile Batı dünyasının rasyonalist bakış açısı ile örtüştüğünü belirtir.

Freud'un Psikanaliz Kavramlarındaki Değerler ve Hedefler (ss. 13-20) başlıklı ikinci bölümünde Fromm, Freud'un psikanaliz yaklaşımından bahseder ve onun aslında farkına varmadan Zen-Budizm'in ruhuna yaklaştığını ifade eder. Ona göre, Freud klasik hastalık ve tedavi kavramını aşmıştı, ruhsal bozukluğu terapi yöntemiyle tedavi etmekten ziyade bir kişiyi kimi zaman yıllarca analiz ederek onun kurtuluşuna vesile olma amacındaydı ve temel yönelimi bilinçaltına nüfuz ederek alt benliğin olduğu yere benliği yerleştirmektir. Aynı zamanda Freud'un "bilgi dönüşüme yol açar" (ss. 15) prensibi doğrultusunda kuram ve pratiği birleştirerek kişinin kendi kendisini bilmesine ve dönüştürmesine odaklanmıştı. Ona göre batılı insanın bilinçli düşünme sistemine fazlasıyla değer atfediliyordu ve bireyin ruhsal süreçleri söz konusu olduğunda yani devreye bilinçaltının da katılmasıyla birlikte aslında bilinç seviyesi önemsiz bir alan kaplıyordu. Serbest çağrışım yöntemi ile birlikte bilinçaltına ulaşarak bilinçli düşünce sisteminin de üstesinden gelmeyi hedefleyen Freud, bu metodu ile birlikte Batı dünyasının gelenekselleşen akılcı düşünce tarzını aşarak kendi kuramını ve uygulamalarını Doğu düşüncesine yaklaştırmıştı. Her ne kadar Fromm bu noktada, Freud'un bu yaklaşımı bilinçli bir tarzda yapmadığının, Zen-Budizm'i tanıyor olsa bile ona yakınlık duymayacak kadar Batı düşüncesinin çocuğu olduğunun altını çizse de tüm bunlar hesaba katıldığında Freud'un Psikanalist Kuramı ile Zen-Budizm'in yakın bir ilişki içerisinde olduğu görülebilir.

Üçüncü bölüm olan *Esenliğin Niteliği – İnsanın Ruhsal Evrimi* (ss. 21-31) başlığı altında yazar esenliği, "insanın doğasıyla uyum içinde olmasıdır" (ss. 21) şeklinde tanımlar ve insanın zihinsel olarak doğuşundan bahsederek onun kapsamını çizer. Ayrıca yazar, insan varoluşuna dair temel sorunun cevabının nasıl verilebileceğini Zen Budizm felsefesi üzerinden açıklar: "İnsan bu dünyaya iradesi dışında gelir ve yine iradesi dışında uzaklaştırılır" (s. 21). İnsanın yaşamıyla doğayı aşması gerektiğini, içerisindeki farkındalığın kimi zaman kendisini kaybolmuş, yalnız ve güçsüz hissetmesine sebep olduğunu belirtir. Bu ıstırapın üstesinden gelmenin tam doğmuş olmakla yani "kişinin farkındalığını, mantığını, sevme kapasitesini benmerkezci katılımını aşıp, dünyayla yeni bir ahenge, yeni bir birliğe ulaşacağı noktaya kadar geliştirmek" (s. 22) ile sağlanabileceğini ifade eder. Buna rağmen çoğu kimsenin bu bilince varamadan öldüğünden yakınır ve yirminci yüzyılın insanlarına yönelik bir dönem eleştirisi yapar; "mal

mülkle, itibarla, güçle, üretimle, eğlence ve en nihayetinde de var olduğumuzu unutmakla” (s. 28) daha doğmadan öldüğümüzü vurgular. Fromm’a göre varoluşuna sağır olan insan ancak yerinde sayar. Ortalama insanın hayatını yarı uyku halinde geçirdiğini söyleyen Fromm’a göre insan tam uyanıklık haline geçtiğinde, doğayla bütünleştiğinde esenliğe ulaşır, böylece Tanrı’yı ya da doğayı düşünme evresinden Tanrı olma ve doğayla bütünleşme noktasına gelir.

Eserin dördüncü bölümü olan *Bilinçin, Bastırmanın ve Baskınsızlaştırmanın Yapısı* (ss. 33-54) başlığı altında ise, psikanalizin hedefine ulaşmak için kullandığı kendine has yaklaşımına odaklanır. Fromm, Psikanalitik kuramın en kritik unsurunun bilinçdışını bilinçli hale getirmek olduğunu savunur; ifadeyi Freud’un kelimeleri ile tarif edersek “alt benliği benliğe dönüştürme çabasıdır” (s. 33). Birey toplumsal yaşamın bir parçası olduğu için kendi kültürünün kalıplarına uymayan duygu ve düşünceleri bastırmaya mahkumdur. Bilinçdışı ve bilinç bu anlamda toplumun yapısına ve oluşturduğu değer yargılarına sıkı sıkıya bağlıdır. Bilinç, toplum nazarında gerçekleştirilen eylemin küçük bir kısmını sunarken bilinçdışı, evrensel boyuttaki bireyin zenginliğini ve derinliğini yansıtır. Buna göre toplumsallaşma ile birlikte oluşan bastırılmışlık hali bireyin kendi doğasından kopuşunu temsil eder, insanı eksik bırakan bir süreçtir.

Fromm’a göre düşünen kişi yabancılaşmış kişidir, bu düşünme süreci dilin muğlaklığı ile alakalıdır; birey düşünme eylemini “dil, mantık ve toplumsal tabular süzgecinden” geçirerek gerçekleştirir. Bu durumda, gerçeğe ulaşmasının önünde bu süzgeçler vardır. Birey bilinç düzeyindeki düşüncelerinde “yarı uykuda”dır ve bilinç düzeyindeki düşünme eyleminin bilinçdışının geniş alanında örtülü kalan gerçeklerden uzak biçimde “düzmece bilinçle” gerçekleştirildiğinden söz eder. Bu durumda birey, kendi bilinçdışına ve gerçeklere yabancılaşır. Deneyimin yerini kelime ile ifade etme alır ve düşünsel mekanizmalar ile birlikte duygular sadece birer kelimelere dönüşerek anlamını yitirir. Modern dönemde bilimsel ve teknik edinimlerin en üst seviyeye ulaşmasıyla birlikte zihinsel etkinliğin önemi de artmış ve bu da deneyimlerin yerini kelimelerin almasına sebebiyet vermiştir. “O, bir şey gördüğünü sanır; bir şey hissettiğini sanır, ama anı ve düşünce haricinde hiçbir deneyim yoktur. Gerçeği kavradığını sandığında onu kavrayan sadece beyin-benliktir; o, bütün insan, gözleri, elleri, kalbi, karnı hiçbir şey anlamaz; aslında o, kendisinin olduğunu sandığı deneyimde yer almaz” (s. 49). Psikanalistler arasında -ki buna Freud da dahil-, tedavilerinde zamanla Spinoza’nın değişim için düşünsel bilgi yanında

duygusal bilgiye gerek olduğu savını kabul etmek durumunda kalmışlardır. Çünkü, sadece düşünsel bir bilginin bir değişim meydana getirmeyeceği anlaşılmıştır. Kısacası, bilinçdışında neler bulunduğunu ifade etmenin yeterli olmadığı ortaya çıkmıştır, tedavi ancak duygunun devreye alınmasıyla gerçekleşebilir ve o zaman teorik ve düşünsel bilgi aşılarak deneyimler dizisi keşfedilebilir. Fromm, Psikanalizin amaçlarından olan bilinçdışının bilince getirilmesinin yararı ise, düzmece bilincin fark edilmesi ve gerçekle akılcı ve duygusal olmak üzere iki yönlü bir ilişki kurulması olarak açıklar.

Zen-Budizm'in Prensipleri (ss. 55-64) isimli beşinci bölümde yazar, Zen-Budizm'in prensip, amaç ve kişide bıraktığı etki ya da daha doğru bir ifadeyle onda yarattığı dönüşümden bahseder. Fromm, Zen'in temel amacını Suzuki'nin deyiimiyle şöyle açıklar: “Zen, özünde kişinin varlığının doğasını kavramasını sağlayan ve esaretten özgürlüğe giden yolu gösteren sanattır” (s. 56). Nihai amacı ise, Satori olarak adlandırılan aydınlanma deneyimidir. Yine Suzuki'nin deyiimiyle “Bütün zihinsel faaliyetleriniz artık, çok daha doyurucu, daha huzurlu, daha önce yaşadıklarınızdan çok daha mutluluk dolu farklı bir akortta işleyecektir. Yaşamın tonu değişecektir. Zen'e sahip olduğunda yenileyici bir şey gelir. Bahar çiçekleri daha güzel görünür, deli çay daha serin ve şeffaf akar” (s. 57). O halde, zen bir esenlik halidir ve bu aydınlanma psikolojik terimlerle ifade edilmek istenirse, kişinin tamamen kendi içindeki ve dışındaki gerçekliğe döndüğü, gerçekliğin tamamen farkında olup onu tamamen kavradığı bir haldir. Yani “gerçeğe tam olarak uyanmak, üretken yönelime tam olarak erişmiş olmaktır” (ss. 59). Evreni, toplumsal kodlar üzerinden değil de tarafsız bir gözle görür, hırs, korku ya da diğer unsurların çarpıtması ya da yönlendirmesi olmadan görür. Kısacası Zen özünde kişinin kendi doğasını bilmesini amaçlar. Zen'de kendinin bilgisi, bilenle bilinenin bir olduğu eksiksiz bir deneyim olarak ifade edilebilir.

Eserin *Baskısızlaştırma ve Aydınlanma* (ss. 65-88) başlıklı altıncı ve sonuç niteliğindeki bölümünde ise, yazar Zen ile psikanaliz arasındaki ilişkiyi detaylı bir şekilde irdeler; bu konuda öncelikle ikisinin de hedeflerinden ayrı ayrı bahseder ve sonrasında aslında ortak bir amaca hizmet ettiklerini belirtir. Fakat yöntemlerinin farkına da dikkat çekerek bu iki yaklaşımı bir noktada birbirinden ayırır. Dr. Suzuki'nin “Zen, özünde, kişinin kendi varlığının doğasını kavramasını sağlayan ve esaretten özgürlüğe giden yolu gösteren sanattır” (s. 65) sözünden hareketle Fromm, bu tarifi, hiçbir değişiklik yapmadan, psikanalizin erişmek istediği noktanın da tarifi olarak sunar. Paralellliği göstermek

adına Psikanaliz ile Zen arasındaki benzerlikleri üç maddede sıralar. Birincisi, ahlak konusundaki tutumdaki benzerlik; her ikisi de ahlakçı sistemler olmamakla birlikte, her ikisinde de açgözlülükten özgürleşme bir amaç ya da amaca giden bir şart olarak görülür. İkincisi, her iki sistemde de otoriteden özgürleşme önem verilen bir meseledir, üçüncü benzerlik ise, analist ile Koan'ın hastaya/öğrenciye olan tutumundadır.

Psikanalizin amacı, bilinçdışını bilinçli kılmaktır. Bastırılmışlık durumundaki kişi, var olanı tam anlamıyla göremeyeceği için hayatı sahte bir bilinçle yaşar. Olanı gerçek halleri ile değil de imajların ve fantezilerin ışığında görür. Evrenle temasta olduğunu sanırken aslında yalnızca beyinsel faaliyetler neticesinde kelimelerle temas halindedir. Bastırılmamışlık durumu, bireyin, gerçekliği aracısız ve çarpıtılmamış şekilde görebilmesini sağlar. Zen de nesneye doğrudan nüfuz edip içgörü şeklinde gerçekliği aracısız kavramayı amaç edinir. Onun amacı, yabancılaşmanın ve dünyayı algılama noktasında özne-nesne ayrımının üstesinden gelebilmektir, bu şekilde bilinçdışı açığa çıkarılabilir ve duygusal kirlenmenin önüne geçilebilir.

Amaçlardan bahsettikten sonra Fromm, Freud'un bilinçdışını bilince dönüştürme gayesinin sonuna kadar takip edilmesi durumunda aydınlanmaya erişilebileceğini savunur. Fakat bu amaca ulaşma yönetsel açıdan iki disiplinde de farklılık gösterir. Zen'in yönteminin, algının yabancılaşmış haline oturma, Koan ve üstadın otoritesi kanalıyla cepheden saldırı şeklinde olduğu söylenebilir. Psikanaliz yönteminde ise, bilinçdışının ele geçirilmesinde değişik bir yaklaşım sergilenir. Dikkat, çarpıtılmış algıya yönlendirilir, kişinin kendi içindeki hayal ürününün tanınması sağlanır, böylece de bastırılmışlık ortadan kaldırılarak deneyim alanı genişletilir.

Sonuç olarak alana ilişkin yerli ve yabancı kaynak taraması yapıldığında bu tarz multidisipliner çalışmaların azınlıkta olduğu görülmektedir. Bu bakımdan alanın saygın bilim insanı Erich Fromm tarafından literatüre kazandırılan Psikanaliz ve Zen-Budizm isimli eser hakkında genel bir değerlendirme yapıldığı takdirde;

(a) *Güçlü yönleri:* (i) Öncelikle hem din psikolojisi alanında hem de psikanaliz yöntemine kazandırmak istediği bakış açısı anlamında önemli bir eser niteliğindedir. (ii) Bilim dünyasında gittikçe artan multidisipliner çalışmalar arasında kendi alanında öncü çalışma olma özelliği taşır. (iii) Yazar, psikanalizin vizyonunu geliştirme/genişletme adına, onun bir tedaviden ziyade esenliğe kavuşturma/aracılık etme amacı taşıması gerektiğini savunmaktadır. Yazarın bu görüşleri ile birlikte içinde

bulunduğu dönemde yaygın olan düşünce dünyasında yenilikçi olarak değerlendirilebileceği söylenebilir. (iv) Eserin 88 sayfa oluşu görece kısa olmasına rağmen altı bölüme ayrılması ve bölümlerin her birinin kendi içinde fikrîsel bütünlük taşıyarak vermesi gereken fikri net bir şekilde ortaya koyması dikkat çekmektedir. Eserdeki bu bütünlük yazarın anlatmak istediği konuları öz bir biçimde ifade etmesini kolaylaştırmıştır. (v) Eserin dilinin sade ve akıcı bir şekilde kaleme alınmış olması, alan dışı okuyucuya hitap etme noktasında önemlidir.

(b) *Zayıf yönleri:* (i) Yazar, önsözde her ne kadar kitabında Zen-Budizminin sistematik bir sunumunu amaçlamadığını ifade etse de kitabın bir bölümünde kısaca tarihi ya da düşünce yapısının çerçevesinin belirtilmesi okuyucu açısından konuya daha çok vakıf olabilmek için faydalı olabilir. (ii) Yazar eserinde psikanalizin bilimsel yönteminin Freud ile başladığını ileri sürmüş ve eserde psikanalitik yöntem örneklerini daima Freud üzerinden vermiştir; diğer bilim insanlarının zihin yapılarına ve yöntemlerine hiç değinilmemiştir. Bu durum zayıf bir yön olarak görülebilir. (iii) Zen Budizm'in genel çerçevesi çizilmediği gibi bu yaklaşımın eser içerisinde Dr. Suzuki üzerinden aktarıldığı ve onun sözlerine yer verildiği görülmektedir; aynı eksiklik Suzuki konusunda da yaşanmaktadır. Suzuki'nin eğitim hayatına, yaşantısına, Zen Budizm'ine olan bakış açısına ve kendisinin Zen Budizm'inin düşünce sisteminde ne ifade ettiği konularına kısa da olsa bir bölüm ayrılmaması eksiklik olarak görülebilir.

(c) *Geliştirilebilir yönleri:* (i) Eserde Zen Budizm'i konusunda alıntı ve görüşlerine başvuru Dr. Suzuki'ye dair bir bölüm ya da kısa bir çerçeve metninin yer alması durumunda eser daha anlaşılır ve somut kılınabilir. (ii) Sigmund Freud'un bilimsel psikanaliz yönteminde öncü bir bilim insanı olması ve yazarın kendisi ile olan derin ilişkisi nedeniyle eserde psikanaliz alanında kendisine yer verilmesi önemlidir fakat psikanaliz alanında tanınan ünlü isimlere de yer verilmesi fikri anlamda çoğulculuğa katkı sağlayabilir. (iii) Yayınevi tarafından yazarın özgeçmişini tam anlamıyla yazarı yansıtamamış, çok kısa tutulmuştur. Dolayısıyla özgeçmiş, yazar hakkında bilgi sahibi olmak isteyen okuyucular ve yetkinliğini öğrenmek isteyen araştırmacılar için detaylandırılarak sunulabilir. Sonuç olarak eser, psikanaliz ve Zen-Budizm arasındaki ilişkileri detaylı bir şekilde inceleyerek bireyin ruhsal evrenine Doğu felsefesi üzerinden bir bakış sunar ve bu onu alanda önemli bir kaynak hale getirmektedir.

Kaynaklar

Britannica. (2023, 14 Kasım). *Erich Fromm*. Erişim adresi:
<https://www.britannica.com/biography/Erich-Fromm>

Wikipedia. (2023, 11 Kasım). *Erich Fromm*. Erişim adresi:
https://en.wikipedia.org/wiki/Erich_Fromm



Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Yazar Bilgileri | Author Information

Ayşenur Barak (Doktora Öğrencisi) –

■ *Kurum / Institution:* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İskenderpaşa, Kavalalı Sk. No: 1, 34080 Fatih/İstanbul ■ *Elektronik Posta / E-mail:* aysenur.barak@ogr.iu.edu.tr ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0002-5127-5480 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Travma ve stresle ilişkili bozukluklar (b) Din psikolojisi, (c) Grup süreçleri, (d) Klinik psikoloji, (e) Bağlanma travmaları.

Büşra Şekerli (Doktora Öğrencisi) –

■ *Kurum / Institution:* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Mimar Sinan Mahallesi Kazım Orbay Sokak Meşale Vadi Konutları 7A Blok No: 8. Pursaklar/Ankara ■ *Elektronik Posta / E-mail:* busrasifasekerli@gmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0009-0001-7831-9981 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Din psikolojisi, (b) Din-ruh sağlığı ilişkisi, (c) Manevi danışmanlık ve rehberlik.

Esmâ Salim (Doktora Öğrencisi) –

■ *Kurum / Institution:* Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Çünür Mahallesi 275. Cadde No: 1 E18 Merkez/Isparta ■ *Elektronik Posta / E-mail:* esmackr@hotmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0002-1635-8491 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Psikolojisi, (b) Din psikolojisi, (c) Boşanma psikolojisi, (d) Suça sürüklenen çocuklar (e) Kırılğan gruplar.

Feyza Nur Taşkaya (Yüksek Lisans Öğrencisi) –

■ *Kurum / Institution:* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Yeni Mah. Lalezar Cad. No: 24 Kat: 2. Taşova/Amasya *Elektronik Posta / E-mail:* : feyza-taskaya05@gmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0001-7619-2633 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Din psikolojisi, (b) Nefs psikolojisi, (c) Tasavvuf psikolojisi, (d) Pozitif psikoloji, (e) Ben-ötesi psikolojisi.

Hanife Teker (Yüksek Lisans Öğrencisi) –

■ *Kurum / Institution:* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Cumhuriyet Mah. Yüzyıl Cd. Serrapark Evleri 2. Etap C Blok D: 22. Kartal/İstanbul ■ *Elektronik Posta / E-mail:* hanifetkr.tr@gmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0001-9323-7303 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Din psikolojisi, (b) Din pedagojisi, (c) Değerler eğitimi, (d) Manevi danışmanlık ve rehberlik.

Hasan Kaplan (Prof. Dr.) –

■ *Kurum / Institution:* Yalova Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Yalova Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi. Dere Mahallesi Mehmet Durman Caddesi No: 87. Merkez/Yalova ■ *Elektronik Posta / E-mail:* hasan.kaplan@yalova.edu.tr ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0001-6879-5100 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Sosyal psikoloji, (b) İnanç psikolojisi, (c) İnanç ve ahlak gelişimi.

Hüseyin Certel (Prof. Dr.) –

■ *Kurum / Institution:* Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Doğu Kampüsü Merkez/Isparta ■ *Elektronik Posta / E-mail:* huseyincertel@sdu.edu.tr ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0002-5120-7904 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Din psikolojisi, (b) İnanç psikolojisi, (c) Sosyal psikoloji.

Muhammed Kızılgöçer (Prof. Dr.) –

■ *Kurum / Institution:* : Erzurum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ■ *Ya-*

Yazışma Adresi / Correspondence Address: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. Erzurum ■ *Elektronik Posta / E-mail:* mkizilgecit@atauni.edu.tr ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0002-8914-5681 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Dini başa çıkma, (b) Dindarlık, (c) Yeni dini hareketler, (d) Yalnızlık, (e) Umutsuzluk, (f) Değerler.

Mustafa Koç (Prof. Dr.) –

■ *Kurum / Institution:* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. Meşelik Kampüsü. Büyükdere Mah. Prof. Dr. Nabi Avcı Bulvarı. No: 4. 26040 Odunpazarı/Eskişehir ■ *Elektronik Posta / E-mail:* mustafa.koc@ogu.edu.tr ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0003-1299-7963 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Dinsel gelişim psikolojisi, (b) Dinsel yönelimler ve dindarlık tipolojileri, (c) Dinsel ritüellerin psikolojisi, (d) Din ve ruh sağlığı ilişkisi, (e) Müslüman-Türk diasporasının ruh sağlığı, (f) Manevi danışmanlık ve rehberlik, (g) Ölüm ve ölüm ötesi psikolojisi, (h) Din ve benlik ilişkisi, (i) Dinsel kavram gelişimi, (j) Din psikolojisi tarihi ve literatürü, (k) Manevi danışmanlık ve rehberlik tarihi ve literatürü.

Rahime Şule Önen (Doktora Öğrencisi) –

■ *Kurum / Institution:* : Milli Eğitim Bakanlığı ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Kayapınar Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi Kayapınar/Diyarbakır ■ *Elektronik Posta / E-mail:* s.haberonen63@gmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0001-5697-4259 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Din psikolojisi, (b) Dini başa çıkma, (c) Sosyal psikoloji.

Rümeysa Sancak (Yüksek Lisans Öğrencisi) –

■ *Kurum / Institution:* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Sultan Orhan Mah. 1130 Sok. No: 16 Kat: 4. Gebze/Kocaeli ■ *Elektronik Posta / E-mail:* rmys.snck@gmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0001-9988-8692 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Din psikolojisi, (b) Din sosyolojisi, (c) Sosyal psikoloji.

Yiğit Sefa Kalava (Yüksek Lisans Öğrencisi) –

■ *Kurum / Institution:* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Kurtuluş Mah. Ziya Paşa Cad. No: 24/4 Odunpazarı/Eskişehir ■ *Elektronik Posta / E-mail:*

kalava@gmail.com ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0002-3548-0812 ■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) Dinler tarihi, (b) Din sosyolojisi, (c) Din psikolojisi.



Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Yayım ve Yazım İlkeleri Principles of Publishing and Writing

■ **Yayım İlkeleri** | Principles of Publishing

- Türk Din Psikolojisi Dergisi (TDPD), yılda iki kez (Haziran-Aralık) yayımlanan bilimsel ve uluslararası hakemli statüsünde akademik bir alan dergisidir.
- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nin yazı dili Türkçe'dir. Ancak yayın kurulu kararıyla İngilizce yazılar da yayımlanabilir.
- Dergide yayımlanan yazıların dil, bilim ve hukuksal açıdan her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Yazıların yayımlanıp yayımlanmamasına derginin yayın kurulu karar verir.
- Derginin bir sayısında bir yazara ait en fazla iki çalışma yayımlanır.
- Dergide din ve psikoloji ilişkisi kapsamında din psikolojisi bilim dalının tüm araştırma konularına ilişkin telif, çeviri, sadeleştirme, kitap tanıtımı ve kongre-sempozyum değerlendirmeleri vb. çalışmalar yayımlanır.
- Dergiye gönderilen yazılar daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımına karar verilmemiş olmalıdır.
- Dergiye gönderilen yazılar, intihal programıyla benzerlik oranlarına bakılarak kabul edilir.
- Yazarlara telif ücreti ödenmez.
- Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, editörün ön incelemesinden sonra yayın kurulu tarafından belirlenen konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Yazının gönderildiği her iki hakemden olumlu rapor gelmesi durumunda yazı yayımlanır. İki hakemin olumsuz görüş belirtmesi durumunda yazı yayımlanmaz. Bir hakem olumlu, diğeri olumsuz görüş belirtmişse alan uzmanı üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemden olumsuz rapor gelmesi durumunda yazı yayımlanmaz. Ancak olumlu rapor gelmesi durumunda yazının yayımlanması konusundaki son karar, raporların içeriği dikkate alınarak editör görüşüyle yayın kurulu tarafından verilir.

- Yayınlanmasına karar verilen yazıların hakem raporlarında "düzeltmelerden sonra yayımlanabilir" görüşü belirtilmiş ise yazı, gerekli düzeltmelerin yapılması için yazarına geri gönderilir. Düzeltmeler yapıldıktan sonra hakem uyarılarının dikkate alınıp alınmadığı editör ve editör yardımcısı tarafından kontrol edilerek son karar verilir.
- Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları Türk Din Psikolojisi Dergisi'ne (TDPD) ait olup yayıncının izni olmadan tamamı veya bir kısmı basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama taşınamaz.
- Yayım ve yazım ilkelerine uygun yazılmadan dergiye gönderilen yazılar değerlendirilmeye alınmaz.

■ Yazım İlkeleri | Principles of Writing

- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nde (TDPD) yayımlanması istenen yazılar, din psikolojisini merkeze alan ve/veya bu bilim dalına katkısı olan psikolojinin diğer alt uzmanlık alanlarıyla ilişkili özgün çalışmalar olmalı ve aşağıda belirtilen nitelikleri taşımalıdır:
- Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar; yazının içeriğiyle uyumlu olmalı, yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır.
- Türkçe ve yabancı dildeki özetler yazının problemini, amacını, kapsamını, metodolojisini ve sonuçlarını yansıtmalıdır.
- Makale, akademik bir çalışma türü olan bildiri, yüksek lisans veya doktora tezinden üretilmiş ise bu durum, mutlaka metnin ilk sayfasında belirtilmelidir.
- Makalenin hazırlanmasında bilimsel teknik ve yöntemlere uyulmalıdır. Aynı zamanda çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir sistematik düzen içinde verilmelidir.
- Makale metninin içindeki 'Giriş' ve 'Sonuç' bölümleri dışındaki ana ve alt başlıklandırmalar alfabetik sisteme göre düzenlenmelidir. Örnek yazım: a., a.a., a.b. gibi.
- Yazıda kullanılan kaynaklar, yazım kurallarına uygun olarak düzenlenmeli, kullanılan her türlü belge, kaynaklar kısmında yer almalı, ancak yazıda yer verilmeyen belgelere kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.
- Makalenin sonuç bölümü, araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmeli, ana metinde sözü edilmeyen veri ya da bulgulara yer verilmemelidir.
- Sayfa yapısı: Kenar boşlukları üstten 2,5 cm, alttan 1,5 cm, iç 2,0 cm, dış 2,0 cm şeklinde ayarlanmalı ve cilt payı 0,4 cm olmalıdır. Kâğıt boyutu genişlik 16 cm ve yükseklik 24 cm seçilmelidir.
- Yazı biçimi: Metin kısmı Garamond yazı tipi, ana metin 12 punto ve başlıklar bold olarak yazılmalıdır. Ana metin kısmı satır aralığı 1,0 ve çok gerekli durumlardaki dipnot yazımı ise metinle aynı yazı tipinde 10 puntoyla yazılmalıdır. Ana metindeki paragraf aralığı → Önce: 6 nk, Sonra: 0 nk şeklinde olmalıdır. Tüm metin hizalama ise iki yana yaslı biçimde olmalıdır. Paragraf girintisi 1 cm olmalıdır.

- Makalenin başlığı ilk sayfanın başına, dergiye özgü şablon kullanılarak kalın 14 punto büyük harflerle sayfa ortalanarak Türkçe ve İngilizce yazılmalıdır.
- Yazar bilgileri-i (Makale başında): Dergi şablonu kullanılarak makale başlığından sonra 2 satır aralığı verilerek sayfanın ortasında yazar/ların adları, soyadları, akademik unvanları, çalıştıkları kurum ve orcid numaraları Türkçe ve İngilizce olarak belirtilmelidir. Ayrıca yazarların iletişim bilgileri şablona uygun olarak verilmelidir.

Örnek yazım:

Ali Ulvi Mehmedoğlu

Prof. Dr.

Marmara Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

E-posta: aliulvi@marmara.edu.tr

Orcid: 0000-0001-8546-9614

İstanbul / Türkiye

Professor

Marmara University

Faculty of Theology

E-mail: aliulvi@marmara.edu.tr

Orcid: 0000-0001-8546-9614

İstanbul / Turkey

- Yazar bilgileri-ii (Makale sonunda): Dergi şablonu kullanılarak makalenin en sonuna 2 satır aralığı verilip yazarın kişisel bilgileri verilmelidir.

Örnek yazım:

Ali Ulvi Mehmedoğlu (Prof. Dr.) –

■ *Kurum / Institution:* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ■ *Yazışma Adresi / Correspondence Address:* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. Mahir İz Cad. No: 2. 34662 Üsküdar/İstanbul

■ *Elektronik Posta / E-mail:* aliulvi@marmara.edu.tr ■ *Akademik Kimlik Numarası / Orcid:* 0000-0001-8546-9614

■ *İlgi Alanları / Areas of Interest:* (a) İnanç psikolojisi, (b) Dindarlık, (c) Tanrı tasavvurları, (d) İnanç, (e) Değerler.

- Makalenin ikinci sayfasında özet kısmı 11 punto Garamond yazı tipiyle yazılmalıdır. Türkçe ve İngilizce özet, en az 300 ve en fazla 305 kelimedenden oluşmalıdır. Özet / Abstract bölümünde, araştırmanın problemi, amacı, kapsamı, metodolojisi ve sonuçları belirtilmelidir.
- Hem Türkçe hem de İngilizce özet bölümünde en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan “anahtar kelimeler/keywords” yer almalıdır. İlk anahtar kelime mutlaka bilim dalı adı (din psikolojisi) olmalıdır. Daha sonra metin içeriğini tam olarak yansıtan diğer anahtar kelimeler eklenmelidir.
- Makalede yer alan tablo, şekil veya grafiklerdeki yazılar ve/veya sayılar, Garamond yazı tipinde ve 10 punto olmalıdır.

- Makalede yer alan tablo, şekil, grafik veya fotoğraf başlıkları Garamond yazı tipinde ve 11 punto olmalıdır ve küçük harfle yazılmalıdır (Örnek yazım: Şekil-1:)
- Türk Din Psikolojisi Dergisi'nde (TDPD) yayımlanan yazılarda hem metin hem de kaynakça yazımında APA stili / APA style kullanılır. Bu sebeple metin içi APA atıf sistemine göre yazılmış yazılar kabul edilir.
- APA stiline göre metin içinde atıf gösterme şu şekildedir: Yazar soyadı, yayım yılı: Sayfa numaraları. (Örnek yazım: Pargament, 2001: 46-49).
- Birincil kaynaklara ulaşamamış ise atıf yapılırken önce asıl kaynak, sonra da alıntılanan ya da aktarılan ikincil kaynak belirtilir: (Örnek: Pargament, 2001: 210'dan akt. Cengil, 2014: 31).
- APA stiline göre kaynakça yazımı şu şekildedir: Yazar soyadı, adı, yayım yılı, eser adı, yayımlanan yer ve yayınevi. (Örnek yazım: Pargament, K. I. (2001). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. New York: Guilford Press).
- Yazıda bir yazarın birden çok eseri kullanılmış ise kaynaklar, kaynakça bölümünde kronolojik sırayla yazılır. Bir yazarın aynı yıl yayımlanmış birden fazla çalışması kullanılmış ise eser adlarının alfabetik sırasına göre "2008a", "2008b" şeklinde sıralanır.
- *Not:* APA Atıf Stili / APA Citation Style'nin kullanımına ilişkin örnekler ve detaylı teknik bilgi için bkz. <https://www.apastyle.org>.

Issue: 9 Year: 2024 June
ISSN: 2687-2722

TURKISH JOURNAL FOR THE PSYCHOLOGY OF RELIGION

9

